

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1987, let. XXIV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

8-9

IZ VSEBINE

O dolgoročnem razvoju visokega šolstva v SR Sloveniji v tej številki razmišljajo: I. Mrmak, I. Kristan, M. Kamušič, Š. Ivanjko, D. Melavc, J. Malačič, A. Moljk, A. Ule, A. Kirn in L. Kreft

O razvoju univerze v svetu so napisali študije: Kjell Eide, Dietrich Goldschmidt, Evgenij L. Fejnberg

Katja Vadnal: Skupna kmetijska politika (poskus agrarnopolitične analize kmetijske politike EGS)

Osvoboditev v nauku katoliške cerkve – v razpravi so sodelovali: M. Kerševan, V. Grmič, A. Stres, A. Kirn, B. Debenjak, C. Toth, Z. Roter, V. Volk, R. Štus in P. Hainz

Postmoderna in retrogarda: študije so napisali: J. Strehovec, M. Bogataj, L. Kreft

Jerzy J. Wiatr: Marxova analiza bonapartizma in politična vloga armade v sodobnem svetu (naš prevod)

TEORIJA IN PRAKSA

1987

8-9

revija za družbena vprašanja, let. XXIV, št. 8-9, str. 1009-1232,
avgust-september 1987, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani: revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Žlebnik (delegati ustanoviteljev in družbene skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan, Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA ODBORA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igličar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 5000 din, za druge individualne naročnike 6000 din, za delovne organizacije 12000 din, za tujino 20000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISE:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35.

DOLGOROČNI RAZVOJ VIŠKEGA ŠOLSTVA V SR SLOVENIJI

ILIJA MRMAK: Dolgoročni razvoj univerze 1011

IVAN KRISTAN: Organiziranost visokega šolstva (univerze) 1017

MITJA KAMUŠIČ: Organiziranost visokega šolstva v Sloveniji 1028

SIME IVANJKO: Pravni vidiki organiziranosti univerze in visokošolskih organizacij 1033

DANE MELAVC: Nekaj vidikov svobodne menjave dela v visokem šolstvu 1041

JANEZ MALAČIČ: Demografske osnove razvoja visokega šolstva v SR Sloveniji 1048

ANTON MOLJK: Univerza v hitro razvijajočem se svetu 1056

ANDREJ ULE: Znanost kot »splošno delo« in položaj univerze v »poznavstvenjenju« produkcije 1062

ANDREJ KIRN: Sodobne tendence v načinu znanstvenega mišljenja in univerza 1069

LEV KREFT: Avtonomija univerze – vklje-njeni Prometej? 1079

RAZVOJ UNIVERZE V SVETU

KJELL EIDE: Univerza v 21. stoletju. Načrtovanje prednostnih nalog: zahodnoevropski izziv 1085

DIETRICH GOLDSCHMIDT: Univerza kot ustanova: sedanji problemi in prihodnje usmeritve 1092

EVGENIJ L. FEJNBERG: Intelektualna revolucija (na poti k zedinjenju dveh kultur) 1098

ČLANKI; RAZPRAVE

KATJA VADNAL: Skupna kmetijska politika (poizkus agrarnopolitične analize kmetijske politike EGS) 1107

FRANJO ŠTIBLAR: Analiza ekonomskih vprašanj iz ankete Slovensko javno mnenje (SMJ) 1116

IZ PRAKSE ZA PRAKSO

BRANE ŽERDONER: Teoretična utemeljitev sprememb mikroorganizacijske prakse 1123

OSVOBODITEV V NAUKU KATOLIŠKE CERKVE

Uvodni zapis 1132

Razprava 1132

POSTMODERNA IN RETROGARDA

Uvodna nota 1158

JANEZ STREHOVEC: Vzvišena in tekoča umetnina (dve študiji iz estetike postmoderne) 1158

MATEJ BOGATAJ: Postavantgarda? 1175

LEV KREFT: Avantgarda, retrogarda in napredek 1180

INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA

MIRKO POPOVIČ: Potencial umetne inteligence in ekspertnih sistemov z vidika družboslovja (2) 1192

NAŠ PREVOD

JERZY J. WIATR: Marxova analiza bonapartizma in politična vloga armade v sodobnem svetu 1200

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

BOGOMIL FERFILA: Protislovja sredstev v družbeni lastnini 1214

JANEZ MALAČIČ: Evropska prebivalstvena konferenca 1987 1218

PRIKAZI, RECENZIJE

EMINA KEČO: Komuniciranje in ideologija (Bogomir Novak) 1223

IZ DOMAČIH REVIJ 1226

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 1228

AVTORSKI SINOPSIS 1231

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja,
let. XXIV, št. 8–9, str. 1009–1232
Ljubljana, avgust-september 1987

CONTENTS

LONGTERM DEVELOPMENT OF UNIVERSITY EDUCATION IN SR SLOVENIA

ILJA MRMAK: Long-term Development of Our University 1011

IVAN KRISTAN: The Organizational Form of University Education 1017

MITJA KAMUŠIČ: Organizational Form of University Education in Slovenia 1028

ŠIME IVANJKO: Legal Aspects of the Organizational Form of Our University and High School Organizations 1033

DANE MELAVC: Some Aspects of the Free Exchange of Labour in High Education 1041

JANEZ MALAČIČ: Demographical Foundations of the High School Education in Socialist Republik of Slovenia 1048

ANTON MOLJK: University in the Fast Developing World 1056

ANDREJ ULE: Science as «General Labour» and the Role of University in the «Scientification» of Production 1062

ANDREJ KIRN: Current Tendencies in the Scientific Thought and University 1069

LEV KREFT: Autonomy of University – Chained Prometheus? 1079

UNIVERSITY DEVELOPMENT IN THE WORLD

KJELL EIDE: University in the 21 st century. Planning of Priority Tasks: Westeuropean Challenge 1085

DIETRICH GOLDSCHMIDT: University as an Institution: Current Problems and Future Trends 1092

EVGENIJ L. FEINBERG: Intellectual Revolution 1098

ARTICLES, STUDIES

KATJA VADNAL: Common Agricultural Policy (an agro-political analysis of the EEC agricultural policy) 1107

FRANJO ŠTIBLAR: An Analysis of Economic Problems from the «Slovene Public Opinion» Study 1116

FROM PACTICE FOR PRACTICE

BRANE ŽERDONER: Theoretical Arguments for the Changes in the Micro-organizational Practice 1123

LIBERATION IN THE CATHOLIC CHURCH DOCTRINE

Introductory Note 1132
Participants: Marko Kerševan, Vekoslav Grmič, Anton Stres, Andrej Kirn, Božidar Debenjak, Cvetka Toth, Zdenko Roter, Vojko Volk, Roman Štus, Primož Hainz 1132

POSTMODERNISM AND RETROGUARD

Introductory Note 1158

JANEZ STREHOVEC: Elevated and Current Work of Art 1158

MATEJ BOGATAJ: Postvanguard? 1175

LEV KREFT: Vanguard, Retroguard and Progress 1180

INFORMATION TECHNOLOGY

MIRKO POPOVIČ: The Potential of artificial Intelligence and Expert Systems from the Aspect of Social Sciences (2) 1192

THE TRANSLATION

JERZY J. WIATR: Marx's Analysis of Bonapartism and Political Role of the Armed Forces in the World of To-day 1200

SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL ENCOUNTERS

BOGOMIL FERFIŁA: Contradictions of the Socially Owned Means 1214

JANEZ MALAČIČ: European Population Conference 1987 1218

FROM DOMESTIC REVIEWS 1226

СОДЕРЖАНИЕ

ДОЛГОСРОЧНОЕ РАЗВИТИЕ БЫШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В СР СЛОВЕНИИ

ИЛИЯ МРМАК: Долгосрочное развитие университета 1011

ИВАН КРИСТАН: Организационные формы высшего образования (университета) 1017

МИТЯ КАМУШИЧ: Организационные формы Высшего образования в Словении 1028

ШИМЕ ИВАНЬКО: Юридические точки зрения организационной формы университета и организаций высшего образования 1033

ДАНЕ МЕЛАВЦ: Некоторые аспекты свободного обмена труда в высшем образовании 1041

ЯНЕЗ МАЛАЧИЧ: Демографические основы развития высшего образования в СР Словении 1048

АНТОН МОЛЬК: Университет в быстро развивающемся мире 1056

АНДРЕЙ УЛЕ: Наука как «общее дело» и положение университета в «научообразно» производства 1062

ЛЕВ КРЕФТ: Автономия университета скованный в кандалы Промтей 1079

РАЗВИТИЕ УНИВЕРСИТЕТА В МИРЕ

КЙЕЛЛ ЕНДЕ: Университет в 21. веке. Планирование преимущественных задач западноевропейский вызов 1085

ДИТРИХ ГОЛДШМИДТ: Университет как учреждение настоящие проблемы и будущие направления 1092

ЕГЕНИЙ Л. ФЕЙНБЕРГ: Интеллектуальная революция 1098

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ

КАТЯ ВАДНАЛ: Совместная сельскохозяйственная политика (аграрно политический анализ сельскохозяйственной политики ЕЭС) 1107

ФРАЙО ШТИБЛАР: Анализ экономических вопросов анкеты «словенское общественное мнение» 1116

ИЗ ПРАКТИКИ ЗА ПРАКТИКУ

БРАНЕ ЖЕРДОНЕР: Теоретическое обоснование перемен в микроорганизационной практике 1123

ОСВОБОЖДЕНИЕ В ПОКРИТИЕ КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ

Передовая заметка 1132
Принимающие участие в дискуссии: Марко Кершеван, Векослав Грмич, Антон Стрес, Божидар Дебеняк, Цветка Тотх, Зденко Ротер, Войко Волк, Роман Штус, Примож Гавиц 1132

ПОСТМОДЕРНИЗМ И РЕТРОГАРДА

Передовая заметка 1158

ЯНЕЗ СТРЕХОВЕЦ: Возвышенное и текущее художественное произведение 1158

МАТЕЙ БОГАТАЙ: Поставангардизм? 1175

ЛЕВ КРЕФТ: Авангарда, ретрогарда и прогресс 1180

НИФОРМАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ

МИРКО ПОПОВИЧ: Потенциал искусственной интеллекции и экспертных систем с точки зрения общественных наук (2) 1192

НАШ ПЕРЕБОД

ЙЕРЖИ Й. ВИАТР: Анализ бонапартизма Маркса и политическая роль армии в современном мире 1200

НАУЧНЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВСТРЕЧИ

БОГОМИЛ ФЕРФИЛА: Противоречия средств в общественной собственности 1214

ЯНЕЗ МАЛАЧИЧ: Европейская конференция по вопросам населения 1987 1218

ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ 1226

ILIJA MRMAK

Dolgoročni razvoj univerze

1. Gradiva, ki jih v dogovoru z uredništvom Teorije in prakse* objavljamo v tej številki, so napisana v okviru projekta Dolgoročni razvoj visokega šolstva v Sloveniji. Nosilci projekta so obe slovenski univerzi in Gospodarska zbornica Slovenije, financirajo ga skupaj z Gospodarsko zbornico, Raziskovalno in Izobraževalno skupnostjo Slovenije. Pri projektu sodeluje okrog 140 delavcev univerz in iz gospodarstva, inštitucionalni znanstvenostrokovni nosilec projekta pa je Center za razvoj univerze.

Cilj dela pri projektu je, da bi na temelju proučevanja zgradili model univerze in vseh njenih enot, ki naj bi najbolj ustrežal hitrejšemu in bolj utemeljenemu in razvejanemu razvoju znanosti, umetnosti, znanstvenoraziskovalnega in vzgojno-izobraževalnega dela na univerzi in družbi in bil neposredno vpet v prizadevanja družbe, zlasti pa gospodarstva, za naš celoten razvoj.

Potreba po konstituiranju projekta je bila rezultat spoznanja, da niti v svetu ni znanstveno preverjenih in usklajenih spoznanj o sodobni univerzi in smereh njenega razvoja, še manj pa smo poenotili naša spoznanja, da bi lahko služila za trdnjšo osnovo dolgoročnega razvoja naše univerze. Še manj je soglasja glede zagotavljanja osnovnih materialnih, kadrovskih in drugih možnosti, ki naj bi omogočile želene spremembe. Prizadevanja so se omejevala na delne posege in spremembe, s katerimi kasneje niso bili zadovoljni niti delavci univerze, niti gospodarstvo, niti odgovorni družbeni dejavniki. Zato je dozorelo spoznanje, da se je treba lotiti temeljnega proučevanja vloge naše univerze v dolgoročnem razvoju Slovenije in v skladu s tem načrtnega zagotavljanja možnosti za uresničevanje načrtovanih sprememb.

2. Problemi razvoja univerze so postali v svetu tako protislovno zapleteni zaradi močnih zunanjih silnic, ki vplivajo na univerzo, in zaradi protislovij, ki se porajajo na univerzi. Zaradi velike vloge, ki jo ima univerza v družbenem in individualnem človekovem razvoju, si vse sodobne opcije kapitala in nosilcev družbene moči prizadevajo, da bi univerzo vključile v svoje plane in jo podredile svojim interesom. Kapital in država v najmočnejših državah sveta vidita v znanosti, tehnologiji in njenem agresivnem spreminjanju osnovo svoje gospodarske in vojaške moči ter zagotavljanja mednarodne prevlade.

* V uredništvu smo pripravili ožji izbor prispevkov in sicer naslednjih avtorjev, ki jih želimo na kratko predstaviti: dr. Ilija MRMAK, redni prof. filozofske fakultete v Ljubljani, dr. Ivan KRISTAN, redni profesor pravne fakultete v Ljubljani, dr. Mitja KAMUŠIČ, izredni prof. višje upravne šole Univerze v Ljubljani, dr. Anton MOLJK, redni prof. fakultete za naravoslovje in tehnologijo, dr. Šime IVANJKO, redni prof. na visoki ekonomsko-komercialni šoli v Mariboru, dr. Dane MELAVC, redni prof. visoke ekonomsko-komercialne šole v Mariboru, dr. Andrej KIRN, redni prof. na fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, dr. Andrej ULE, izredni prof. filozofske fakultete v Ljubljani, mag. Lev KREFT, sodelavec marksističnega centra CK ZKS in dr. Janez MALAČIČ, doc. ekonomske fakultete v Ljubljani.

Tej agresivni in antihumanistični težnji kapitala se upirajo različna demokratska in humanistična gibanja, ki sicer ne nasprotujejo razvoju tehnologije, vendar smisel njenega razvoja in uporabe vidijo v stalnem uravnavanju ravnovesja med človekom in naravo in v odpiranju drugih, bolj človeških alternativ življenja, odpravljanju izkoriščanja, ekonomski in socialni enakopravnosti, večjih svoboščin in pravicah itd.

Univerza je v vse te procese neposredno vključena. Krepijo se različne povezave med univerzo, velikimi korporacijami, vojaškimi vrhovi in vladami, zlasti pri tehnično-tehnološkem razvoju. Na eni strani se zaradi lastnega ekonomskega, znanstvenega in političnega interesa nekatere univerze oz. njihovi deli neposredno povezujejo s centri moči, tako da danes več kot dve tretjini raziskovalnega potenciala v razvitih državah dela za vojaško-industrijski kompleks in preko štiri petine vsega raziskovalnega denarja prihaja iz vojaško-represivnega sektorja. Velik del tega je povezano zlasti z močnimi univerzami. To podrejanje univerz pragmatičnim in nehumanim smotrom preusmerja zgodovinsko naravnano univerzo in jo vse bolj odrija od njene zgodovinske, filozofske, znanstvene in humanistične kontinuitete človeške misli in človeških vrednot. Zato prihajajo najostrejše kritike takšnega preusmerjanja univerze prav iz nje same.

Ta nasplošno opisana razmerja se kažejo v številnih težnjah in nasprotjih. Težnja kapitala po hitrejšem tehnološkem razvoju se ni mogla zadovoljiti le s preusmerjanjem obstoječe znanosti in raziskovalnega dela na univerzi, pa tudi univerza se ni mogla popolnoma preusmeriti od temeljnih nalog – od razvoja sistemske znanosti in fundamentalnih znanstvenih raziskovanj ter usposabljanja znanstvenih in najvišjih strokovnih delavcev. Zato se za hiter pretok znanstvenih spoznanj v prakso ustanavljajo inštituti in razvojne enote na univerzi ali zunaj univerze kot samostojne organizacije ali kot sestavni del velikih korporacij. Čeprav so univerze »odprte« za nove potrebe in se povezujejo z inštituti in novimi razvojnimi enotami, pa tudi neposredno z velikimi korporacijami, jim še vedno očitajo »zaprtost«, »togost«, »akademizem«, »oddaljenost od življenja«. Zmanjšujejo se sredstva za razvoj fundamentalne znanosti na univerzi, univerzi se daje vedno manjši pomen, ker so videti inštituti in razvojne enote »bolj učinkoviti« glede na potrebe gospodarstva in družbe. Sistemska znanost, ki jo razvija univerza, doživlja vedno pogostejše »družbene« kritike, češ da je nepotrebna in od prakse oddaljena teorija. Univerza v javnosti »izgublja« ugled kot znanstvena institucija in jo vedno bolj odrivajo na področju izobraževanja visoko strokovnih delavcev, usmerjenih v prakso. Erozija znanstvene osnove univerzitetnih vzgojno-izobraževalnih programov (iz programov se »čisti« vse tisto, »kar ne koristi praksi«, »praktičnemu delu«, »življenju«) povzroča, da postaja univerza vedno bolj »predavateljska univerza« oz. »šola«, ki je podobna vsem drugim šolam. Prizadevajo si jo neposredno »povezati« in jo prikazati le kot »nadaljevanje« srednje šole. Razmerja v obveznostih visokošolskih profesorjev se spreminjajo v škodo raziskovalnega dela, vedno pogostejše pa se primerjajo le njihove vzgojno-izobraževalne obveznosti z obveznostmi srednješolskih in osnovnošolskih učiteljev, da bi se »dokazal« njihov še vedno »privilegirani« položaj.

3. Univerzo je zlasti prizadela »eksplozija izobraževanja« v zadnjih dveh desetletjih. Za to »eksplozijo« pravzaprav tičijo že omenjena krizna protislovja. Tudi naglo odpiranje vrat že obstoječih univerz ni zadostovalo zadovoljevanju »potreb po visoki izobrazbi«. Hitro so se ustanovljale nove višje in visoke šole, pa tudi »predavateljske univerze«, pri katerih vzgojnoizobraževalno delo ni bilo

utemeljeno na znanstvenoraziskovalnem delu profesorjev, kaj šele študentov. Množična univerza poudarja pomen izobraževanja, povezanega s pragmatično prakso, univerzitetnega profesorja vidi predvsem kot posredovalca in uporabnika znanstvenih spoznanj glede na potrebe dela in življenja. Sredstva za delo univerze se niso tako hitro oz. nasploh niso povečevala, zviševalo se je število študentov na enega profesorja, slabšale so se delovne razmere itd. Naglo zaposlovanje velikega števila učiteljev, najpogosteje brez predhodnega solidnega pripravljanja in preverjanja, nižje plače idr. so zmanjšali prejšnji ugled univerzitetnega profesorja ipd. Vse to je negativno vplivalo na kontinuiteto razvoja univerze in sodobno univerzo privedlo v krizo: izšla veliko število kadrov z »diplomami« brez znanstvene in strokovne vrednosti, ne zagotavlja pa si možnosti za opravljanje svoje zgodovinske, znanstvene in socialne vloge.

4. Univerzi očitajo, da je sama kriva za sedanje stanje, zlasti pa za naglo širjenje izobraževanja, za nižanje kriterijev ocenjevanja, za izšolanje prevelikega števila kadrov itd., toda zmanjševanje števila diplomantov doživlja nasprotovanje tudi zunaj univerze. Demokratične sile v družbi, ki se borijo za družbeno enakost, za dostopnost visokega izobraževanja vsem, niso pripravljene omejiti produkcije diplomantov le na kriterije zaposlovanja, »učinkovitosti« ipd., ki jih v novih razmerh poudarjata kapital in država. V kriterijih selekcije, sprejemnih izpitih idr. ukrepah, ki jih mora izvajati univerza, pa vidijo samovoljno univerze. Na to niso pripravljeni tudi »humanistično« usmerjeni delavci univerze, ker vidijo vlogo univerzitetnega izobraževanja širše od pragmatičnih interesov, ter si prizadevajo za novo prerazporeditev družbenih sredstev, za nove kriterije pri zaposlovanju ipd.

5. Danes so zato problemi univerze, njene vloge in razvoja daleč preseгли njene meje in profesionalne interese ter možnosti njenih delavcev. O njih razpravljajo ekonomske, politične, kulturne in druge družbene strukture, posamezniki, partije, mednarodne organizacije in vlade. Razprave, protestni zbori ter stavke študentov in univerzitetnega osebja so pogosto predmet pozornosti najširše javnosti. O univerzi je bilo napisanih v zadnjih letih veliko znanstvenih, strokovnih, političnih in drugih del, ki so skušala z različnih vidikov osvetliti sedanji in bodoči položaj ter vlogo univerze. Največ pa je parcialnih analiz sedanjih razmer, ki pa so le delno dosegljive in so usmerjene le na določene razsežnosti ali na določene elemente: na kritiko ekstenzivnosti, kakovosti, različne sociološke, ekonomske in druge probleme, odnos mladih do univerze in na njihovo pot na univerzi itd. Analize izhajajo iz različnih splošnih (ideoloških in drugih) predpostavk ter pogosto zagovarjajo humanistične in demokratične ali pa tudi odkrito ali prikrito enostranske interese kapitala in države. Celovite in vsestranske vizije razvoja univerze pa niso izdelane, še manj pa take, ki bi lahko bile opora za razvijanje konkretnih načrtov in ukrepov. To ne samo zato, ker so problemi razvoja univerze v sedanjem času protislovni in zapleteni, temveč predvsem zato, ker se okrog univerze sučejo različni ekonomski, socialni in drugi interesi, ki povzročajo različne sodbe in predvidevajo ukrepe glede na konkretno razporeditev družbene moči.

6. Ker smo kot družba vedno bolj odprti v svet in se vključujemo v mednarodno delitev dela, postajajo problemi, ki pretresajo sodobno univerzo, značilni tudi za našo univerzo. Tudi v Jugoslaviji smo doživeli upadanje znanstvene vloge univerze, eksplozijo visokega izobraževanja, razvrednotenje univerzitetne diplome, poslabšanje materialnih idr. možnosti za delo ter različna omahovanja, ki

so značilna za sodobni razvoj univerze v svetu. Slabosti so toliko bolj poudarjene zaradi nerazvite materialne osnove naše družbe, manjšega števila znanstvenih delavcev, zaostrenih možnosti zaposlovanja ipd. Zato poteka zapiranje vrat univerze z večjimi pretresi kot v posameznih razvitih državah. Nekateri od teh pojavov so manj poudarjeni na univerzah v Sloveniji, kajti pri nas eksplozija visokega izobraževanja ni dobila tolikšne razsežnosti, kadrovska in materialna osnova na univerzi sta bili za spoznanje boljši, problem zaposlovanja diplomantov ni bil toliko zaostren itd. Vendar pa tudi stanje naše univerze vzbuja skrb, toliko bolj, ker se tudi pri nas močno razhajajo gledanja na razvoj univerze. Stališča državne in prosvetne politike pogosto niso usklajena s pogledi univerzitetnih delavcev na temeljne funkcije univerze. Prvi univerzo najpogosteje vidijo le kot šolo, in izobraževanje kot njeno temeljno vlogo; vloga univerze kot centra razvoja znanosti je zanemarjena, odriva se na neusmerjena in kratkoročna aplikativna raziskovanja, ki ne prispevajo veliko niti k razvoju gospodarstva, družbe in razvoju univerze. To zmanjšuje kakovosti vzgojnoizobraževalnega dela na univerzi ter poraja številne druge probleme, ki so pravzaprav ovira za skladnejše pojmovanje razvoja univerze in družbe oz. kakovostnejši in hitrejši razvoj družbe in univerze. Neustrezna notranja organiziranost univerze in hibe v povezovanju enot univerze, samoupravna organiziranost ter vodenje univerze, sistem družbenoekonomskih odnosov na univerzi, položaj delavcev in študentov idr. omenjeno stanje samo še bolj zaostrujejo.

7. Tudi poslednji reformni posegi v vzgojnoizobraževalne programe so pokazali, da so bile priprave na preobrazbo univerze premalo načrtovane, da so ti posegi po svoje še bolj poudarili že obstoječe probleme in povzročili nezadovoljstvo tako na univerzi kot tudi v družbi. V razpravah ob reformi se je vedno bolj utrjevalo prepričanje, da lahko celovito projekcijo in načrten dolgoročni razvoj univerze dosežemo le tako, da se usmerimo na znanstvenoraziskovalno načrtovanje univerze, da združimo vse zmogljivosti v družbi in na univerzi ter s skupnimi močmi, z znanstveno metodologijo analiziramo stanje, potrebe in možnosti in si skupaj z odgovornimi družbenimi subjekti prizadevamo za uresničitev načrtovanja.

8. Na teh spoznanjih se je že od jeseni leta 1984 začela priprava osnutka raziskovalnega projekta, v letu 1985 je bil projekt dan v široko razpravo na univerzah in zunaj univerz. Raziskovalna skupnost je v soglasju z Izobraževalno in Kulturno skupnostjo ter z Gospodarsko zbornico Slovenije že v tem letu imenovala programski svet, konstituirani so že organi projekta ter oblikovane raziskovalne skupine po vsebinskih sklopih projekta. V začetku 1986. leta je programski svet sprejel projekt, ki je bil natisnjen v posebni publikaciji. Publikacijo so prejeli visokošolske organizacije, nosilci in vsi sodelavci pri projektu kot izhodišče za nadaljnje delo in je osnova za usklajevanje stališč. V drugi polovici leta se je delo pri projektu že začelo, realiziran pa naj bi bil v tem petletnem planskem obdobju.

Projekt je usmerjen na oblikovanje koncepta (»modela«) dolgoročnega razvoja univerze, ki naj bi ga že med potekom dela postopno vgradili v prakso razvoja univerze, ki naj bi bolj ustrezala sodobnemu in bodočemu razvoju znanosti in umetnosti, usposabljanju najvišjih znanstvenih in strokovnih delavcev, potrebam razvoja našega gospodarstva, družbenega samoupravljanja in našeg hitrejšega vsestranskega razvoja. Projekt izhaja iz potrebe, da bi zgradili dinamičen model univerze kot središča permanentnega systemskega in aplikativnega znanstvenoraziskovalnega in vzgojnoizobraževalnega dela, ki naj bi bil neposredno vpet v

gospodarske, družbene ter znanstvene tokove ter zagotavljal hitrejši razvoj znanosti in večjo kakovost usposabljanja najvišjih strokovnih delavcev. Dosegli naj bi tudi višjo stopnjo prožnosti in učinkovitosti notranje organiziranosti univerze, boljšo povezanost med znanstvenimi in vzgojnoizobraževalnimi programi ter enotami univerze, razširitev oblik komunikacije v notranji in zunanji sferi univerze, zlasti v pogledu zagotavljanja ustrežnejših možnosti (materialnih, kadrovskih idr.) za kakovostnejše delo učiteljev in študentov.

9. Ker je univerza kot »predmet raziskovanja«, zlasti pa takega, katerega cilj sta predvidevanje in načrtovanje njenega dolgoročnega razvoja, zelo zapleten raziskovalni problem in notranje zelo strukturirano »polje proučevanja«, ki je vpeto tudi v »zunanje« močno strukturirano »družbeno polje«, je »problem raziskovanja« razčlenjen na naslednje ožje problemske sklope:

- a) univerza v dolgoročnem razvoju Slovenije;
- b) razvoj znanosti in umetnosti ter znanstvenoraziskovalnega ter umetniškega dela na univerzi v dolgoročnem razvoju univerze in Slovenije;
- c) razvoj vzgojnoizobraževalnih dejavnosti na univerzi ter njihova vloga v dolgoročnem razvoju Slovenije;
- d) študenti – vključitev na univerzo, položaj, delo in življenje med študijem in neposredno po končanem študiju – v dolgoročnem razvoju univerze in Slovenije;
- e) znanstvenoraziskovalni, umetniški in vzgojnoizobraževalni delavci na univerzi v dolgoročnem razvoju Slovenije;
- f) zagotavljanje materialnih možnosti za delo in razvoj univerze v dolgoročnem razvoju Slovenije;
- g) organizacija univerze, visokošolskih organizacij in drugih enot univerze;
- h) metodologija planiranja razvoja univerze v celoti družbenega planiranja v Sloveniji.

Vsi »problemski sklopi« so notranje členjeni na ožje celote in raziskovalne probleme, s težnjo, da bi se zajelo področje raziskovanja čim bolj poglobljeno.

Ker po svoji naravi projekt Dolgoročni razvoj visokega šolstva v SR Sloveniji sodi med t. i. »razvojne projekte«, ki se ne omejujejo le na ugotavljanje in analizo stanja ter teoretično modeliranje alternativ razvoja, temveč vključujejo tudi spremembe in konkretne posege v dano stanje na temelju preverjenih in v procesu dela pri projektu že sprejetih ugotovitev, je od samega začetka prevladalo stališče, da ga je možno uresničiti le, če se v delo pri projektu organizirano in po skupnem načrtu vključijo vse organizacije univerze in čim širši krog delavcev z univerze in zunaj nje. Zato je bil projekt od začetka odprt za vse nove sodelavce in pobude z univerze in izven nje.

10. Leta 1986 se je začelo delo pri projektu. Zato je bil delovni program zastavljen tako, da so bila vanj zajeta le osnovna, pristopna vprašanja, ki so se nanašala na bistvene predpostavke nadaljnjega dela, ki naj bi omogočila bolj poglobljeno raziskovanje, pa tudi empirično preverjanje posameznih ugotovitev v naslednjih letih. V prvem problemskem sklopu so bila to splošna vprašanja, ki so omogočala izostritev integralne podobe univerze, mesta univerze v sodobnih družbenih strategijah, probleme avtonomije univerze, sistematike strokovnih pristopov ter študij perspektivnih razvojnih alternativ univerze. V drugem problemskem sklopu so bila splošna vprašanja, ki so se nanašala na najpomembnejše probleme sedanjega razvoja znanosti in umetnosti (sodobne težnje v načinu znanstvenega mišljenja, znanost kot delovni proces, znanje kot razvojni dejavnik ter temeljna vprašanja razvoja umetniških disciplin na univerzi), medtem ko so

bila v tretjem problemskem sklopu v ospredju sistemska vprašanja visokega izobraževanja, analiza posameznih elementov sistema visokošolskega izobraževanja ter problemi notranje reforme visokošolskega izobraževanja.

Pri proučevanju študentske populacije je bila glavna pozornost namenjena analizi problemov vključevanja študentov na univerzo ter načrtovanju potreb po kadrih, pri analizi visokošolskih kadrov pa virom pridobivanja, oblikam usposabljanja novih kadrov, njihovem položaju ter napredovanju na univerzi. Posebna pozornost je bila posvečena analizi zagotavljanja materialnih možnosti za delo univerze, problemom pridobivanja in problemom razporejanja dohodka. Velika pozornost je posvečena tudi samoupravi in poslovodni organiziranosti univerze in enot univerze, analizi organiziranosti zunanjega okolja univerze kot tudi problemu proučevanja metodologije planiranja univerze (primerjalnemu proučevanju sistemov in prakse načrtovanja, demografskim, gospodarskim in drugim dejavnikom načrtovanja univerze v svetu in pri nas.) Delo v tem letu bo usmerjeno na še bolj poglobljene analize stanja, na primerjalne analize razvoja univerze v svetu in v Jugoslaviji ter na izdelavo osnovnih empiričnih analiz, nujnih za izdelavo osnovnih projekcij razvoja univerze pri nas.

Raziskovalna skupina, ki je začela delo pri projektu, se je pomnožila z novimi sodelavci. V lanskem letu je pri projektu sodelovalo 135 sodelavcev, ki so napisali 41 samostojnih in kolektivnih prispevkov v skupnem obsegu več kot 1200 strani. Večina prispevkov bo objavljenih v samostojnih monografskih zvezkih, v skrajšani obliki pa vsi prispevki v samostojni publikaciji, za širšo uporabo znotraj raziskovalne skupine, visokošolskih organizacij, univerz ter zunaj univerze.

Organiziranost visokega šolstva (univerze)

(Dolgoročni razvoj visokega šolstva v SR Sloveniji)

1.0. Izhodišče raziskave

V tem besedilu so navedena nekatera vprašanja o položaju univerze v družbi. Zaenkrat so postavljene določene hipoteze in stališča, ki v glavnem niso podprta z empiričnimi analizami. To bi bila naloga naslednje faze raziskave v prihodnjem letu. Sicer pa je ponekod težko najti ustrezne empirične podlage za postavljene trditve, v nekaterih primerih pa bo šele treba organizirati empirična raziskovanja določenih pojavov.

Gre torej za vprašanja, ki imajo lahko naravo postavljenih hipotez bodisi v tem smislu, da bi bilo treba ugotoviti, kakšna je intenzivnost strinjanja s postavljenim stališčem, bodisi da bo treba šele dokazati pravilnost hipotez.

V tej raziskavi je obravnavano vprašanje institucionalne oz. statusne organiziranosti univerze (visokega šolstva).

Če pustimo ob strani materialno osnovo visokega šolstva vključno s problemom opremljenosti visokih šol in problemom kadrov, je *institucionalna organiziranost univerze oz. njena vgrajenost v družbeno okolje* eno od izhodiščnih vprašanj, ki ga je treba reševati, če hočemo spremeniti položaj univerze v družbi, in sicer z namenom, da se okrepi njena vloga v družbi.

Materialna vprašanja visokega šolstva so se v zadnjem času nenehno poudarjala. Opozorili smo na upadanje deleža narodnega dohodka za visoko šolstvo (npr. od leta 1977, ko je bil delež narodnega dohodka 6,83%, je ta delež od leta 1984 padel na 6,68%), ki že vzbuja skrb.

Opozorili smo na pomanjkanje sredstev za nabavljanje literature, kar ima nepopravljive posledice za visoko šolstvo. Opozorili smo na kadrovske probleme, »staranje« univerze, obrnjeno piramido kadrovske strukture (namreč, da je bilo leta 1985 skoraj trikrat več univerzitetnih učiteljev kot pa asistentov, namesto da bi bilo nasprotno).

Vendar pa je treba ugotoviti, da se materialno stanje univerze izboljšuje, da se v letu 1986 izloča že večji delež narodnega dohodka za visoko šolstvo, kar je posledica predvsem nekaterih akcij, ki jih je sprožil Izvršni svet Skupščine SR Slovenije (npr. akcija za nabavo raziskovalne in pedagoške opreme, zagotovitev deviz za nabavo literature, pridobitev 2000 raziskovalcev do leta 1990 in druge).

2.0. Vsebinski okvir raziskave

S stališča institucionalne organiziranosti univerze omenjam tri sklope vprašanj:

1. vprašanje zakonske ureditve univerze (visokega šolstva);
2. položaj univerze v samoupravni interesni organiziranosti;
3. združevalna funkcija univerze (s stališča skupnih nalog, ki jih ima univerza kot skupnost visokih šol, s stališča smoupravne organiziranosti univerze, s stališča uvedbe pedagoško-znanstvenega sveta univerze in skupščine univerze itd.).

Pri vseh treh točkah se zavzemam za določene spremembe, v pozitivni smeri, in sicer:

- glede zakonske ureditve univerze se zavzemam za poseben zakon o visokem šolstvu;

- glede samoupravne interesne organiziranosti se zavzemam za drugačen položaj univerze, za njeno večjo vlogo in samostojnost pri vprašanjih, ki so zdaj v pristojnosti samoupravnih interesnih skupnosti;

- glede združevalne funkcije univerze se zavzemam za njeno okrepitev, tako da bi se okrepile njene skupne naloge, ki jih opravlja za svoje članice.

Zamisli o teh rešitvah so bile deloma že predstavljene na organih univerze, na zasedanju republiške skupščine in na plenumu CK ZKS.

3.0. Zakonska ureditev visokega šolstva

3.1.0. Slabost zakona o usmerjenem izobraževanju

Visoko šolstvo je urejeno z zakonom o usmerjenem izobraževanju iz leta 1980. Ta zakon je v vertikalni povezavi izobraževanje po osnovni šoli, to je od tedanje srednje šole gimnazijskega tipa, šol za poklicno izobraževanje, šol za izobraževanje odraslih (delavskih univerz) do univerze vključno z doktorskim študijem. Ob izidu zakona o usmerjenem izobraževanju leta 1980 so bili razveljavljeni posebni zakoni o poklicnem izobraževanju, o srednjem šolstvu, o visokem šolstvu in o organizacijah za izobraževanje odraslih.

Vertikalna povezanost celotnega sistema usmerjenega izobraževanja se je s sprejemom zakona leta 1980 predstavljala kot ena izmed oblik tega sistema. Razumljivo je bilo, da v tej zasnovi ni bilo prostora za posebno ureditev visokega šolstva, kajti vse organizacije izobraževanja po osnovni šoli so morale delovati v modelu usmerjenega izobraževanja.

Verjetno je mogoče postaviti hipotezo, da je bil ta pristop – s stališča položaja univerze (visokega šolstva) – ena izmed slabosti zakona o usmerjenem izobraževanju. Univerzo (visoko šolstvo) je namreč zakon potisnil v organizacijski model usmerjenih šol, kar je imelo za posledico, da je funkcija univerze zbledela in se zgubila v nekem povprečju izobraževalnih funkcij: od osnovnošolske, srednješolske, višješolske in visokošolske do doktorata znanosti.

S tega vidika je verjetno bila napaka, da je bil leta 1980 odpravljen zakon o visokem šolstvu. Eno je namreč priznavati vertikalno povezanost izobraževanja od najnižje do najvišje stopnje, drugo pa je spraviti vse institucije v splošne enotne modele oz. funkcije, s čimer se otopita ali pa celo zgubita posebnost in vrednost posamezne institucije. To se je zgodilo z univerzo.

Domnevati je mogoče, da sta zasnovi zakona o usmerjenem izobraževanju otopeli prodornost in vitalnost univerze, ki se je nekako sprijaznila s tem, da jo pač družba priznava samo za eno izmed šol v verigi usmerjenega izobraževanja.

3.2.0. Univerza ni samo ena od usmerjenih šol

Kaj po našem mnenju ni bilo pri oblikovanju zakona o usmerjenem izobraževanju leta 1980 dovolj upoštevano ali pa je bilo prezrto?

Napačno je, da zakon vidi v univerzi predvsem šolo. Gre pa za to, da univerza ni samo šola, da ni enaka kakršnikoli drugi šoli usmerjenega izobraževanja, ampak je najvišja znanstvena institucija, ki v sebi združuje dve temeljni funkciji: znanstvenoraziskovalno in vzgojnoizobraževalno funkcijo.

3.3.0. Pedagoški proces bi moral temeljiti na raziskovalnem

Na univerzi naj bi predvsem potekalo znanstvenoraziskovalno delo, iz tega pa naj bi izviralo oz. na njem naj bi temeljil pedagoški proces.

Ni pomembno, da to v praksi na univerzi danes še ni povsem uresničeno. Bistven je načelni položaj, ki bi ga univerza kot najvišja znanstvena institucija morala imeti.

Danes v svetu položaj univerze nikakor ni sporen, čeprav so tudi drugod živahne razprave o tem, kako izboljšati znanstvenoraziskovalno delo in kako postaviti pedagoški proces v večjo odvisnost od znanstvenoraziskovalnega dela.

Tako kot pri nas pa je tudi drugod to odvisno predvsem od materialnih sredstev, ki jih namenjajo za ta namen.

Željeno stanje bi torej bilo: na univerzi naj poteka znanstvenoraziskovalno delo, pedagoški proces pa naj bo njegov rezultat ali pa naj ga vsaj bistveno oplemeniti.

Sedanji zakon o usmerjenem izobraževanju iz leta 1980 pa je to spregledal in je univerzo enotno potisnil v položaj usmerjenih šol.

3.4.0. Potreben je poseben zakon o visokem šolstvu oz. o univerzi

Da bi stvari ponovno postavili na pravo mesto, bi torej bilo treba ponovno sprejeti poseben zakon o visokem šolstvu oz. zakon o univerzi. V njem bi bilo mogoče urediti položaj univerze kot najvišje znanstvene institucije, njeno raziskovalno in pedagoško funkcijo, njeno notranjo organizacijo itd. Tu je postavljena hipoteza, da sedanja ureditev položaja univerze v zakonu o usmerjenem izobraževanju iz leta 1980 ni ustrezna, da se je univerza utopila v povprečju izobraževalnih funkcij, da se je skrhala prodornost univerze, ker je obravnavana zgolj kot ena izmed šol usmerjenega izobraževanja, ne pa kot najvišja znanstvena institucija. Zaradi tega je bila na sestankih z dekani in na odborih za vzgojnoizobraževalno delo in za znanstvenoraziskovalno delo, ko je bil govor o pripravi za spremembo zakona o usmerjenem izobraževanju, postavljena tako odločna zahteva, da se moramo zavzemati za poseben zakon o visokem šolstvu oz. zakon o univerzi.

V nadaljevanju te raziskave bo treba z empirično raziskavo ugotoviti, kakšna je stopnja utemeljenosti navedene hipoteze, iz katere izhaja zahteva po posebnem zakonu o visokem šolstvu. Ugotoviti je treba, koliko univerzitetnih učiteljev se strinja s trditvijo, da je bila storjena napaka, ko je bil leta 1980 razveljavljen zakon o visokem šolstvu, in s trditvijo, da je to imelo za posledico zmanjšanje ugleda univerze oz. njenega družbenega položaja.

Zavzemanje za ponoven sprejem zakona o visokem šolstvu zahteva, da bomo vzporedno imeli opravka z dvema akcijama.

Prva se nanaša na pripravljanje vsebinske zasnove zakona o visokem šolstvu (o univerzi) oziroma na pripravljanje vsebinske utemeljitve za sprejem zakona. Pri tem se bo treba še odločiti o dveh vprašanjih: o naslovu zakona in o nosilcu predloga zakona.

O naslovu zakona nekateri menijo, naj bi se imenoval zakon o visokem šolstvu, drugi pa se zavzemajo za naslov zakon o univerzi. Če bi se odločili za naslov zakon o univerzi, je treba upoštevati, da se pojem univerze lahko razume v dveh pomenih: enkrat se pojem univerze razume v širšem pomenu, to je kot sinonim za visoko šolstvo, drugič pa se razume v ožjem pomenu, torej kot združevanje višjih in visokih šol. Če upoštevamo dosednje zakonsko urejanje visokega šolstva, je več zakonov nosilo naslov zakon o visokem šolstvu: od osmih zakonov od leta 1949 do leta 1975 je bilo sedmim naslov zakon o visokem šolstvu. Edino zakon, ki je bil sprejet pred 30 leti, to je leta 1957, je imel naslov Zakon o univerzi v Ljubljani. Prednost naslova zakon o univerzi je, da se izogne poudarjanju zgolj šolske sestavine univerze že v naslovu zakona.

Glede nosilca predloga za pripravo zakona o visokem šolstvu nekateri predlagajo, naj bi to bila univerza. Postavlja pa se vprašanje, ali je smiselno, da bi bila univerza formalni nosilec zakonodajne iniciative, in ali bi bilo bolj smotno, da bi na univerzi pripravili vsebinske teze za zakon, medtem ko bi bil na osnovi opredeljene vsebine nosilec strokovnega dela za pripravo zakona pristojni republiški organ (verjetno Republiški komite za vzgojo in izobraževanje ter telesno kulturo).

Verjetno pa bi bila potrebna še druga akcija, ki bi morala potekati vzporedno s prvo (to je priprava predloga za sprejem posebnega zakona o visokem šolstvu), to pa je morebitna priprava pripomb k veljavnem zakonu o usmerjenem izobraževanju. Če bo zakon o usmerjenem izobraževanju spremenjen že do poletja 1987, bi bilo treba presoditi, ali so v sedanjem zakonu takšne določbe, ki bi jih bilo po mnenju univerze treba spremeniti, ne da bi čakali na pripravo posebnega zakona o visokem šolstvu (o univerzi). Vsekakor bi v sedanjem zakonu spremenili čim manj določb, medtem ko bi težišče pozornosti moralo veljati pripravljanju posebnega zakona o visokem šolstvu (o univerzi).

4.0. Samoupravne interesne skupnosti in univerza

4.1.0. Preveč samoupravnih interesnih skupnosti

Osnovna značilnost sedanjega položaja univerze v organizaciji samoupravnih interesnih skupnosti je njena razbitost in vezanost na veliko število izobraževalnih skupnosti in poleg tega tudi raziskovalnih skupnosti. V sedanji ureditvi je 32 interesnih skupnosti, od tega 19 izobraževalnih skupnosti in 13 raziskovalnih skupnosti.

Poleg Izobraževalne skupnosti Slovenije je še 18 posebnih izobraževalnih skupnosti (PIS), in sicer:

- PIS za metalurško in kovinarsko usmeritev
- PIS za elektrotehnično in računalniško usmeritev
- PIS za gradbeništvo
- PIS za rudarsko in geološko usmeritev
- PIS za kemijsko, farmakološko, gumarsko in nekovinarsko usmeritev
- PIS za tekstilno usmeritev
- PIS za usnjarsko predelovalno usmeritev
- PIS tiska in papirja
- PIS za lesarsko usmeritev
- PIS za agroživilstvo
- PIS gozdarstva
- PIS za gostinstvo in turizem
- PIS za ekonomsko usmeritev
- PIS prometa in zvez
- PIS za družboslovno usmeritev
- PIS za pedagoško usmeritev

- PIS za kulturo
- PIS za zdravstveno usmeritev.

V raziskovalni dejavnosti je samoupravnih interesnih skupnosti manj. Tu imamo poleg Raziskovalne skupnosti Slovenije še 12 posebnih raziskovalnih skupnosti (PORS), in sicer:

- PORS za kmetijstvo, živilstvo in veterinarstvo
- PORS za energetiko in mineralne surovine in metalurgijo
- PORS za elektrokovinsko industrijo
- PORS za kemijo
- PORS za gozdarstvo, lesarstvo, papirništvo in grafiko
- PORS za graditeljstvo
- PORS za promet in zveze
- PORS za trgovino, turizem in gostinstvo ter drobno gospodarstvo
- PORS za zdravstveno in socialno varstvo
- PORS za družbene dejavnosti
- PORS za družbeno infrastrukturo
- PORS za tekstilno in usnjarsko predelovalno industrijo.

4.2.0. Ločenost raziskovalnega in izobraževalnega področja je v škodo univerze

Najprej gre za problem ločenega organiziranja dveh samoupravnih interesnih skupnosti, to je za raziskovalno in izobraževalno področje. Ta organiziranost samoupravnih interesnih skupnosti torej razdvaja univerzo na dve ločeni področji, čeprav morata biti raziskovalno in izobraževalno delo na univerzi združeni in predstavljati samo dve plati enovitega produkcijskega procesa univerze. Univerza pa je institucionalno vključena v izobraževalno skupnost in je v njej tudi financirana. Raziskovalna skupnost deluje ločeno od univerze.

Pri iskanju rešitev tega problema bo treba proučiti, kako doseči enovitost teh dveh področij. Univerzi bi bilo treba zagotoviti enovito financiranje njene izobraževalne dejavnosti in vsaj tisti del raziskovalne dejavnosti, ki je neposredno vezan na izobraževanje, medtem ko bi drugo raziskovalno delo (ki se izvaja po raziskovalnih projektih) morda obdržalo dosedanje ureditev raziskovalne samoupravne interesne skupnosti. Tako bi ustrezneje premostili problem financiranja raziskovalnega in izobraževalnega dela na univerzi.

Zaradi ločenih interesnih skupnosti in ločenega sistema financiranja v raziskovalnih skupnostih in izobraževalnih skupnostih tudi raven tega financiranja med seboj ni usklajena. Pojavlja se podcenjenost izobraževalnega dela univerze, ki se financira iz izobraževalne skupnosti, v razmerju do raziskovalnega področja, ki se financira v raziskovalni skupnosti, in sicer za več kot eno tretjino. Zaradi tega so nekateri iskali rešitev v tem smislu, naj bi del sredstev za financiranje univerze posebej iskali še v raziskovalni skupnosti.

Bodoča samoupravna interesna organiziranost bi morala biti takšna, da bi bilo financiranje osnovnih funkcij univerze, to je raziskovalne funkcije za potrebe izobraževanja in izobraževalne funkcije, zagotovljeno v eni samoupravni interesni skupnosti.

Če v sedanjih razpravah o reorganizaciji samoupravnih interesnih skupnosti ne bomo spoznali (in na podlagi tega spoznanja tudi sprejeli ustrezen sklep), da sedanja rešitev, ko je univerza institucionalno (to pomeni tudi finančno) vključena samo v izobraževalno skupnost, ne pa tudi v raziskovalno skupnost, kjer bi pravzaprav moralo biti njeno mesto, bo to v nadaljnjem razvoju vsekakor treba enkrat storiti.

Ohranjanje raziskovalne interesne skupnosti s samostojnim sistemom financiranja, ločeno od univerze, ne krepi vloge univerze v družbi. Takšno stanje pravzaprav spodbuja razvoj v smeri, ki ga ne želimo, to sta enostransko poudarjanje zgolj izobraževalne funkcije univerze in zapostavljanje njene raziskovalne funkcije.

4.3.0. Tri smeri za iskanje rešitve problema

S stališča sedanje ureditve, ko je univerza vezana na izobraževalno skupnost (to pomeni v celoten sistem izobraževalnih skupnosti), se problem kaže po eni strani v pretirani razdrobljenosti samoupravnih interesnih skupnosti in po drugi strani v premajhni samostojnosti univerze. Rešitev problema bi bilo mogoče iskati v treh smereh:

1. v reorganizaciji (ukinitve ali zmanjšanje) posebnih izobraževalnih skupnosti,
2. v okrepitvi položaja Izobraževalne skupnosti Slovenije kot osrednjega mesta za odločanje o zadevah oz. politiki usmerjenega izobraževanja,
3. v krepitvi položaja univerze kot organizacije, na katero naj se s samoupravnih interesnih skupnosti prenesejo zadeve visokega šolstva.

4.3.1. Odpraviti ali bistveno zmanjšati PIS

O posebnih samoupravnih interesnih skupnostih prevladuje prepričanje, da jih imamo veliko preveč in da takšna razdrobljenost nikakor ni v interesu niti reševanja strokovnih vprašanj izobraževanja niti ne krepi samoupravnega odločanja v izobraževanju. Tolikšno število posebnih samoupravnih interesnih skupnosti je svojevrsten anahronizem, ki ovira uveljavljanje nacionalne politike v izobraževanju in povzroča nacionalno trošenje sredstev.

V zvezi z reorganizacijo interesnih skupnosti je najbolj radikalen predlog, da bi posebne izobraževalne skupnosti ukiniteli ali pa njihovo število vsaj bistveno zmanjšali, tako da bi jih spravili na približno tretjino sedanjega števila. Če pa bi ohranili določene posebne interesne skupnosti, pa bi bilo treba sedanje pristojnosti posebnih izobraževalnih skupnosti bistveno zmanjšati in jih prenesti na Izobraževalno skupnost Slovenije oz. na Univerzo.

Zavedati se je treba ene izmed slabosti sedanje razdrobljenosti organizacije posebnih izobraževalnih skupnosti, namreč, da so pretirano poudarjale samo svoje posebne interese in niso kazale dovolj poslušnosti za skupne interese. Ponekod se razvija občutek, da je posebna samoupravna skupnost sama sebi dovolj in da je ne zanima stanje na celotnem področju izobraževanja.

Za nesmiselno se je pokazalo razumevanje posameznih posebnih interesnih skupnosti, kot da izobražujejo določene poklice samo za svoje potrebe. Očitno je, da npr. ekonomistov ne potrebujejo samo tiste organizacije, ki se vključujejo v posebno izobraževalno skupnost za ekonomsko usmeritev.

Tudi pri odločanju posameznih organizacij za vključitev v določeno posebno izobraževalno skupnost so se dogajali veliki nesmisli, ker je bilo to odločanje dostikrat izrazito voluntaristično in je bilo največkrat odvisno od višine stopnje prispevka, ki je veljala v določenem obdobju v posamezni posebni izobraževalni skupnosti.

Sicer pa podatki kažejo, da večina posebnih izobraževalnih skupnosti ni bila sposobna samostojno financirati lastno dejavnost, ampak so se sredstva prelivala v druge posebne interesne skupnosti v približno treh četrtinah posebnih interesnih skupnosti. Vse to utemeljuje potrebo po koreniti reorganizaciji posebnih izobraževalnih skupnosti, tako glede njihovega obstoja sploh oziroma sedanjega števila kot tudi glede njihovih pristojnosti.

4.3.2. Na račun PIS okrepiti položaj ISS

V zadnjem času je precej enotna zahteva, da bi morali na račun posebnih izobraževalnih skupnosti okrepiti položaj Izobraževalne skupnosti Slovenije (ISS), v kateri bi se morale sprejemati bistvene odločitve, ki jih imajo sicer samoupravne interesne skupnosti v Sloveniji glede izobraževanja.

Seveda je treba računati, da tudi če bi odpravili posebne interesne skupnosti ali pa bistveno zmanjšali njihovo število, ne bi bilo ogroženo zastopanje posebnih interesov na posameznih področjih, ker je s sistemom dela v Interesni skupnosti Slovenije vedno mogoče (in treba) zagotoviti prisotnost posebnih pogledov glede posameznih področij izobraževanja, glede posameznih poklicev itd. Vendar pa potreba, da imamo pred očmi določene posebne situacije, nikakor ne pomeni, da je za vsako tako posebno treba imeti posebno izobraževalno skupnost in posebne izobraževalne programe.

Vsekakor je v Izobraževalni skupnosti Slovenije mogoče združiti odločanje o vseh bistvenih vprašanih izobraževanja v Sloveniji, tako da bo uveljavljena skupna nacionalna politika izobraževanja v Sloveniji, kakor tudi da bodo zastopani vsi posebni interesi na posameznih področjih.

Kot tretja smer iskanja rešitve za samoupravno interesno organiziranost je potreba po okrepitvi položaja univerze. V sedanji organizaciji samoupravnih interesnih skupnosti univerza nima ustreznega položaja. Univerzi bi morali zagotoviti več samostojnosti pri odločanju o posameznih vprašanih, zlasti pa pri odločanju o izobraževalnih in raziskovalnih programih kot tudi pri odločanju o materialnih vprašanih.

V zvezi s sprejemanjem izobraževalnih programov je že nekaj časa razširjena misel, da bi morali to pristojnost prenesti nazaj na univerzo. Sedanji postopek sprejemanja izobraževalnih programov v samoupravnih interesnih skupnostih je izredno zapleten in dolgotrajen. Pri tem pa vendar ni mogoče trditi, da so programi, ki so sprejeti v interesnih skupnostih, boljši, kot če bi jih sprejela univerza oz. če bi imela univerza pri tem odločilnejšo besedo.

4.3.3. Organizirati samoupravno interesno skupnost za univerzo?

Zadnji čas se je pojavila misel o ustanovitvi samoupravne interesne skupnosti za univerzo. To razmišljanje, ki ima precej pristašev, izhaja iz navedenih problemov, ki kažejo, da položaj univerze v samoupravni interesni organiziranosti ni ustrezen in da ne zagotavlja učinkovitega uresničevanja njenih funkcij.

Razen že omenjenih pomanjkljivosti prakse kaže, da v obstoječi obliki samoupravnih interesnih skupnosti univerza zgublja tekmo v konkurenci z interesi osnovnih šol in srednjih šol ali pa z drugimi posebnimi interesi, ker ostaja s svojim delegatskimi glasovi v samoupravnih interesnih skupnostih v manjšini.

Kot nadaljnji problem, ki ga je treba omeniti v tej zvezi, je združevalna funkcija univerze. Že omenjeno dejstvo, da imamo opravka s preštevilnimi samoupravnimi interesnimi skupnostmi, ki imajo v odnosu do višjih in visokih šol številne pristojnosti, onemogoča uveljavljanje združevalne funkcije univerze kot skupnosti visokošolskih delovnih organizacij.

Prav zaradi teh problemov je na univerzi močno razširjeno mnenje, da bi organizirali za univerzo oz. visoko šolstvo interesno skupnost, v kateri bi bile združene vse pristojnosti ali pa vsaj del pristojnosti, ki jih imajo zdaj samoupravne interesne skupnosti, ki pa se nanašajo na visoko šolstvo. Pri tem je seveda bistveno odločanje o programih in materialnih vprašanih visokega šolstva.

Gre torej za potrebo, da bi se pristojnosti, ki zadevajo visoko šolstvo, ločile od osnovnošolske in srednješolske ravni in da bi se združile na enem mestu, tako da bi se povečala samostojnost visokega šolstva in okrepila združevalna funkcija univerze.

Proučiti bo treba, ali je to zamisel mogoče uresničiti s preoblikovanjem sedanje organizacije izobraževalne in raziskovalne skupnosti Slovenije ali pa bo treba poiskati kakšno drugačno rešitev.

Nekateri že sedaj kritizirajo misel, naj bi organizirali samoupravno interesno skupnost za univerzo, češ, da po eni strani ugotavljamo, da imamo preveč samoupravnih interesnih skupnosti, po drugi strani pa predlagamo ustanovitev nove samoupravne interesne skupnosti.

Treba je poudariti, da želimo na univerzi z geslom o samoupravni interesni skupnosti za univerzo zaenkrat predvsem opozoriti na nesprejemljiv položaj univerze v organiziranosti samoupravnih interesnih skupnosti in da s tem geslom sprožimo razmišljanje o ustrežnejših drugačnih rešitvah. To pomeni, da geslo o samoupravni interesni skupnosti za univerzo zaenkrat še ne temelji na neki čvrsto zamišljeni organizacijski obliki.

Pač pa se v tej zvezi ponuja ena izmed možnih rešitev, ki bi jo bilo treba proučiti, namreč, ali je z njo mogoče rešiti vprašanje samoupravne interesne skupnosti za univerzo. Gre za misel, da bi univerza kot združenje visokošolskih in višješolskih delovnih organizacij sama prevzela funkcijo samoupravne interesne skupnosti. Ta misel je verjetno sprejemljiva kot izhodišče za razpravo o tem vprašanju, ker izhajamo iz že znane ugotovitve, da je treba univerzi zagotoviti ustrežnejši položaj v družbi in ji zagotoviti več besede pri odločanju o družbenih vprašanih. Tu pa bi šlo za odločitev, da bi okrepili samostojnost univerze pri odločanju o vprašanih visokega šolstva.

Če bi bila sprejemljiva misel, naj univerza prevzame funkcije samoupravne interesne skupnosti, bo treba pretehtati, ali naj bi na univerzo prenesli večino funkcij, ki jih opravljajo samoupravne interesne skupnosti v sedanji ureditvi, ali pa vsaj nekatere najpomembnejše. Med temi vprašanji bi vsekakor morale biti odločitve o vsebinskih strokovnih vprašanih visokega šolstva, predvsem pa odločanje o izobraževalnih in raziskovalnih programih in drugih podobnih vprašanih.

Prednost te zamisli, da bi enostavno prenesli funkcije z interesnih skupnosti na univerzo kot združenje visokošolskih delovnih organizacij, je, da v tem primeru ne bi bila potrebna nova organizacija samoupravne interesne skupnosti. S tem bi praktično prispevali k zamisli, naj bi število samoupravnih interesnih skupnosti zmanjšali in racionalizirali celoten sistem samoupravnih interesnih skupnosti.

Univerza bi lahko prevzela funkcijo samoupravnih interesnih skupnosti predvsem gledano s tega stališča, da predstavlja obvezno združenje višjih in visokih šol. Če bo univerza ostala v tej obliki organiziranja, potem je ta oblika izrazito primerna za prevzem vseh ali pa posameznih pristojnosti samoupravnih interesnih skupnosti, ker bi s tem zagotovili, da bi se problemi višjega in visokega šolstva razreševali samostojno na univerzi, ne pa v konkurenci s srednjim in osnovnim šolstvom.

S prenosom funkcij samoupravnih interesnih skupnosti na univerzo bi se tudi uresničila zamisel o nivojskem organiziranju samoupravnih interesnih skupnosti in bi se zagotovila določena samostojnost posameznih ravni izobraževanja (osnovnega, srednjega in visokega).

Seveda pa bo v tem primeru treba razrešiti vprašanje članstva samostojnih raziskovalnih institutov v univerzi. To vprašanje je že nekaj časa odprto in bo v tej zvezi treba odgovoriti nanj. Z vključitvijo dosedanjih samostojnih raziskovalnih institutov v univerzo bi se položaj in ugled univerze bistveno okrepila.

Če presojamo ustreznost navedene zamisli, naj univerza sama prevzame funkcije samopravnih interesnih skupnosti, je treba še dodatno poudariti, da je samoupravna organizacija univerze tako urejena, da bi to zamisel lahko uresničili. Treba je namreč upoštevati, da je že v sedanji samoupravni organizaciji visokošolskih organizacij in univerze zagotovljeno uveljavljanje posebnega družbenega interesa, in sicer prek delegacije uporabnikov v svetih fakultet in v univerzitetnem svetu. To pomeni, da je družba s svojimi delegati prisotna v pristojnih organih univerze in njenih članic in prek svojih delegatov družba zagotavlja uveljavljanje posebnega družbenega interesa.

Mogoče bi bilo v primeru, če bi univerza prevzela dosedanje pristojnosti samoupravnih interesnih skupnosti, strukturo organov univerze in njenih članic še dopolniti, tako da bi zagotovili še dodatne oblike uveljavljanja posebnega družbenega interesa.

Verjetno ob tej priložnosti ni treba širše obravnavati prednosti takšne rešitve, če bi sprejeli zamisel, naj univerza prevzame funkcije samoupravnih interesnih skupnosti. To bi vsestransko pozitivno učinkovalo na samostojnost univerze in na njeno večjo vlogo v družbi.

5.0. Združevalna funkcija univerze

5.1.0. Opredeliti skupne naloge univerze

Neposredni pozitivni rezultat takšne rešitve s stališča samoupravne interesne organiziranosti pa bi predvsem bil povečana združevalna funkcija univerze glede odnosov znotraj univerze, to je odnosov med univerzo in njenimi članicami. Upoštevati je namreč treba, da je v preteklih približno dvajsetih letih postopoma prišlo do dezintegracije univerze in do visoke stopnje samostojnosti fakultet in drugih članic.

Po sedanjem zakonu o usmerjenem izobraževanju je združevanje v univerzo za visokošolske organizacije sicer obvezno, vendar pa so skupne naloge, ki jih zakon poverja univerzi kot združenju visokošolskih organizacij, nezadostne za uveljavljanje njene združevalne funkcije. Pri večini skupnih nalog gre namreč za »usklajevanje« določenih zadev ali pa za »spodbujanje« aktivnosti, medtem ko odločanja skorajda ni.

Združevalna funkcija univerze je ena od slabih točk sedanje univerze, ki jo bo treba okrepiti, ne glede na to, kakšen bo izid nove samoupravne interesne organiziranosti.

5.2.0. Za skupen nastop je odločilna pripravljenost članic

Zadnji čas članice univerze vse pogosteje poudarjajo potrebo po okrepitevi združevalne vloge univerze. To pomeni, da članice spoznavajo, da je močnejša univerza vsekakor v skupnem interesu vseh članic. Pri tem pa se je treba zavedati, da je prav zavest članic o potrebi, da bi bila univerza močnejša, da ima večjo združevalno funkcijo, osnova za to, da bi lahko kaj spremenili v dejanskih odnosih znotraj univerze.

Posamezne akcije, ki so bile v zadnjem letu ali dveh organizirane na ravni univerze, vsekakor kažejo ne samo na pripravljenost fakultet, da se okrepijo skupne naloge univerze, ampak fakultete vse pogosteje zahtevajo, da je treba organizirati določene akcije na ravni univerze. To se je še posebno pokazalo ob zadnjih skupnih nastopih, ki smo jih organizirali na ravni univerze, npr. v zvezi s

prizadevanji za izboljšanje materialnega položaja visokega šolstva, za izboljšanje opreme (raziskovalne in pedagoške), pripravljanjem na spremembo zakona o usmerjenem izobraževanju oz. pripravljanjem predloga za izdajo posebnega zakona o visokem šolstvu (o univerzi) in tako naprej.

5.3.0. Dopolniti oblike odločanja na ravni univerze

Za okrepitev združevalne vloge univerze bo verjetno treba spremeniti (dopolniti) sedanjio samoupravno organiziranost univerze. Na ravni univerze bo treba okrepiti stopnjo povezanosti članic z odločanjem na ravni univerze in uveljavljanjem po eni strani strokovnosti v odločanju in po drugi strani demokratičnosti pri odločanju o problemih univerze. Ta namen bi dosegli z uvedbo novih oblik odločanja na ravni univerze oz. z uvedbo enega ali dveh novih organov.

Že delj časa je prisotna misel, da bi na ravni univerze ponovno uvedli pedagoško znanstveni svet (zbor), v zadnjem času pa je slišati tudi predlog, da bi ponovno uvedli skupščino univerze. Pred časom sta oba organa na univerzi že delovala.

5.3.1. Pedagoško znanstveni svet univerze

Pedagoško znanstveni svet univerze naj bi prevzel funkcijo strokovnega organa, ki bi odločal o posameznih zadevah ali pa bi bilo njegovo mnenje oz. soglasje obvezni sestavni del odločanja. Tako bi na primer pedagoško znanstveni svet bil primeren organ za potrjevanje vzgojnoizobraževalnih programov, namesto da o tem odločajo samoupravne interesne skupnosti.

Tudi na fakultetah bo treba rehabilitirati pedagoško znanstvene svete in pravno zagotoviti ustrezno vlogo pri odločanju o strokovnih vprašanjih vzgojnoizobraževalnega in znanstvenoraziskovalnega dela.

Vendar je na fakultetah laže rešljiv problem sestave pedagoško znanstvenega sveta, kot pa je to na univerzi. Medtem ko na fakultetah sestavljajo pedagoško znanstveni svet lahko vsi fakultetni učitelji, pa na ravni univerze to ni izvedljivo, ker bi tako dobili preobsežen organ, ki ni sposoben za odločanje o strokovnih vprašanjih izobraževalnega in raziskovalnega dela. Za univerzitetni pedagoško znanstveni svet bo treba pretehtati dosedanje izkušnje bodisi iz časa, ko so pedagoško znanstveni svet sestavljali dekani fakultet, bodisi iz časa, ko so ga sestavljali poleg dekanov še po en član, ki so jih volili pedagoško znanstveni sveti fakultet.

Zdi se, da je zamisel o uvedbi univerzitetnega pedagoško znanstvenega sveta že toliko dozorela, da jo bo treba čimprej uresničiti. S tem bi šli dlje od dosedanje prakse, ko je rektor od časa do časa organiziral sestanke z dekani fakultet, pri čemer pa je bila ta oblika dela namenjena predvsem obveščanju in pa zbiranju pripomb in predlogov za univerzitetni svet (zadnja leta se je uveljavila praksa, da je rektor skliceval sestanke z dekani pred sejami univerzitetnega sveta).

Ko bomo torej uvedli na univerzi pedagoško znanstveni svet, bi ga bilo treba vsekakor usposobiti za opravljanje posameznih strokovnih nalog s področja vzgojnoizobraževalnega in raziskovalnega dela, predvsem tistih nalog, ki jih na primer zdaj opravljajo strokovni sveti posebnih izobraževalnih skupnosti. S tem ko bi

prenesli posamezne funkcije s posebnih izobraževalnih skupnosti oz. z Izobraževalne skupnosti Slovenije na univerzitetne organe, pa bi uresničili zamisel, naj univerza prevzame določene funkcije samoupravnih interesnih skupnosti.

5.3.2. Skupščina univerze

Med organi, ki naj bi okrepili demokratično bazo odločanja na univerzi in zagotovili neposrednejšo povezanost članic univerze, je treba omeniti skupščino univerze. Vse več je glasov na univerzi, naj bi ponovno uvedli skupščino univerze, ki je nekdaj že uspešno delala. Skupščina naj bi obravnavala najpomembnejša vprašanja univerze in bi se sestajala samo enkrat ali dvakrat letno. Tako bi se skupščina lahko omejila dejansko samo na najpomembnejše odločitve, ki se nanašajo na univerzo in njen položaj v družbi.

Univerzitetni učitelji, ki so že sami doživljali delo univerzitetne skupščine, poudarjajo njen pomen z dveh vidikov. Po eni strani prihaja v skupščini univerze do izraza demokratičnost odločanja na univerzi, na drugi strani pa je skupščina tudi organ, ki lahko prispeva h krepitvi zavesti pripadnosti univerzi in s tem h krepitvi združevalne funkcije univerze.

Študentje so že v nekaterih razpravah opozorili na problem zavesti o pripadnosti univerzi. Ugotavljajo, da je zdaj ta občutek pripadnosti univerzi izredno slabo razvit, kajti posamezni študentje se najprej čutijo študentje določene fakultete in šele potem se štejejo za pripadnike univerze. Vsekakor je ta element pomemben za uveljavljanje združevalne vloge univerze.

Seveda je pri univerzitetni skupščini problem sestave še veliko težji kot pa pri univerzitetnem pedagoško znanstvenem svetu. Takrat, ko je univerza štela samo devet fakultet, je bila izvedljiva rešitev, da so univerzitetno skupščino sestavljali vsi člani pedagoško znanstvenih svetov fakultet – to je bila na primer ureditev iz leta 1969. Zdaj je to težje, ker ni mogoče organizirati skupščine s tisoč ali več člani. To pomeni, da bo treba najti neko drugo ustrezno rešitev, tako da bi skupščino univerze sestavljali delegati posameznih fakultet. Treba bo torej najti najustreznejši način delegatskega zbiranja za skupščino univerze.

6.0. Narava hipotez in predlogov

V tem gradivu za raziskavo o organiziranosti visokega šolstva so torej navedene nekatere hipoteze in nekateri predlogi. Večina teh hipotez in predlogov temelji na poznavanju razporeditve na univerzi oz. med članicami univerze ali pa temelji na domnevi, da pač obstoja takšno razporeditve.

V drugi fazi raziskave bo vsekakor treba empirično ugotoviti, kakšno je dejansko razporeditve na univerzi, in postavljene hipoteze z empiričnimi podatki o javnem mnenju na univerzi potrditi ali pa jih ovreči.

Če se bo izkazalo, da je med postavljenimi hipotezami in dejanskim razporeditvijo na univerzi velika soodvisnost, potem je zelo verjetno, da bomo predloge, ki izhajajo iz zastavljenih hipotez, tudi lahko uspešno uresničili v praksi.

Organiziranost visokega šolstva v Sloveniji

Organiziranost visokega šolstva se je v Sloveniji, zlasti v zadnjih dvajsetih letih, spreminjala odvisno od dveh skupin dejavnikov:

a. razvoj potreb po kadrih z visokošolsko izobrazbo v gospodarstvu, v družbenih dejavnostih in v javni in državni upravi hkrati z naraščajočimi težnjami prebivalstva, da si pridobi višje stopnje izobrazbe:¹ – oboje je imelo za posledico veliko ekspanzijo visokega šolstva, ki je bila bolj spontana kakor načrtno programirana;

b. interes in stališča pristojnih družbenopolitičnih dejavnikov so na eni strani – sicer nenačrtno in z velikimi nihanji v svojih stališčih – podpirali ekspanzijo visokega šolstva, omogočili širjenje visokošolskih programov in širjenje visokošolskih zavodov, podprli ustanovitev dveh univerz, ki so vključile v svoj sistem vse visokošolske organizacije, tudi tiste, ki prej niso bile v sestavu ljubljanske univerze in tudi v mnogih drugih državah niso v sestavu univerz; na drugi strani pa so s tega normativno ureditvijo in skupimi finančnimi sredstvi blokirali kvalitetni in avtonomni razvoj univerz in visokega šolstva, pri čemer je zlasti vloga univerze postajala vse bolj birokratska, raziskovalno in izobraževalno nemočna superstruktura, ki si je poleg tega to vlogo delila z vedno več državnimi in paradržavnimi organi (SIS-i).

Ti vplivi, zlasti vplivi pod a), na razvoj visokega šolstva niso značilni le za Slovenijo, niti samo za Jugoslavijo. Podobne vplive in njihove posledice lahko opazimo tudi drugod po svetu, vendar so v Sloveniji dobili posebne organizacijske oblike.

Nekaj splošnih pojavov, ki so vplivali na organiziranost visokega šolstva ali so jih določene oblike organiziranosti celo pospeševale, je treba posebej omeniti:

1. Večkrat povečan priliv vpisanih študentov v visoko šolstvo ni imel le količinske značilnosti. Nastale so kakovostne strukturne spremembe, ki se kažejo zlasti v naslednjem:

a. Večje število vpisanih študentov pomeni večji odstotek celotne populacije oziroma posamezne generacije.² Večji odstotek vpisanih študentov v neki generaciji je povezan skoraj nujno z manjšim povprečnim inteligenčnim kvocientom oziroma z večjimi razlikami med intelektualnimi sposobnostmi vpisanih študentov. Razlike v kakovosti srednjih šol, povečane zlasti še z nefunkcionalno in neracionalno urejenim »usmerjenim« izobraževanjem, še povečujejo te intelektualne razlike oziroma jih dopolnjujejo z novimi razlikami v predhodni šolski usposobljenosti študentov za študij na visokošolskih organizacijah.

b. Izredno povečanje vpisa študentk, ki so v zadnjih letih prekosile število vpisanih študentov,³ so ustvarile večji pritisk in nesorazmerno večji vpis na programe, ki so tradicionalno pristopnejši ženski populaciji; deloma so celo povzročile feminizacijo določenih poklicev, npr. pravnikov, ekonomistov, pedagoških delavcev, socialnih in upravnih delavcev, itd.⁴ S tem je močno povečan vpliv porodov, družinskih obveznosti in spolnih odnosov na študij.

¹ Razvoj potreb po kadrih z visokošolsko izobrazbo v SR Sloveniji posamezne raziskave različno ocenjujejo – tako da se nanje ni moč zanesiti. O razvoju potreb pa lahko sklepamo, če primerjamo število delavcev z visoko in višjo stopnjo strokovne usposobljenosti v letih 1972 in 1983. Leta 1972 je bilo takšnih delavcev 55.549, leta 1983 pa 116.429, torej v 10 letih je enkrat toliko. Lahko predpostavljamo, da so potrebe po takšni izobrazbi večje, kakor je dejanska (oziroma priznana) stopnja strokovne usposobljenosti.

² V šolskem letu 1984/85 je bilo vpisanih študentov v višje in visoke šole 27.691, od tega v prvi letnik 14.156, kar je približno polovica vseh prebivalcev Slovenije, starih 19 let. Dr. Janez Malačič po drugi metodi (delež študentov v starostnem razredu 19 let v letu 1980/81) ugotavlja, da študira največ 20% prebivalcev iste starosti.

³ Število študentk je že dalj časa večje kot število študentov. V šolskem letu 1984/85 je bilo vpisanih 14.127 študentk, študentov pa 13.474.

⁴ Feminizacijo nekaterih poklicev, ki so nedavno veljali še kot pretežno moški poklici, kažejo naslednji podatki o vpisanih študentih v letu 1984/85:

ekonomska fakulteta: moški – 517, ženske – 1599,

VEKŠ: moški – 893, ženske – 1539,

pravna fakulteta: moški – 472, ženske – 589,

c. Na eni strani pomanjkanje pedagoških kadrov v visokem šolstvu (povečano število študentov na enega učitelja), pomanjkanje učnih prostorov in podobnih učnih pripomočkov, na drugi strani pa ekonomsko stanje velikega dela študentov, ki jih sili, da sprejemajo vedno več občasnih zaposlitev (npr. izredno povečanje dela preko študentskih servisov) spreminja – ponekod bolj, ponekod manj – naravo visokošolskega študija, ki je bil in naj bi bil polna zaposlitev za študente. Mnogi študenti, pri nekaterih visokošolskih programih celo večina študentov, namenja študiju le polovico ali manj časa, ali so celo nekaj let le fiktivno vpisani na visokošolske organizacije.

d. Izredno se je povečalo število študentov ob delu, čeprav zadnja leta število študentov ob delu niha in deloma ponekod celo upada.⁵ Študenti ob delu imajo zelo skrčen študijski program, pogosto na tretjino ali celo na manj predvidenih učnih ur v primerjavi z rednimi študenti (vikend seminarji!). Seveda imajo tudi manj časa za študij zaradi redne zaposlitve in neurejenih razmer za študij v organizacijah, kjer so zaposleni. Pogosto sta tudi njihova začetna raven usposobljenosti za študij in njihova inteligenčna raven nižji kot pri rednih študentih. Zato je med njimi kljub podaljšanemu času študija običajno večji osip in nižja kakovost znanja ob diplomah kot med rednimi študenti.

e. Vpis na visokošolske organizacije je bil dovoljen tudi brez štiriletnega končnega srednjega študija in iz šol, ki so dejansko slabše po kakovosti, čeprav jim predpisi priznavajo enako stopnjo kakor drugim srednjim šolam. Obstoječi sprejemni izpiti nikakor ne nadomeščajo znanja končane štiriletne srednje šole (gimnazije). Mnoge visokošolske organizacije so zaradi finančnih motivov zainteresirane za velik vpis tudi študentov s pomanjkljivo predizobrazbo, zlasti študentov ob delu. Za VDO-je to pomeni dodatni vir sredstev (šolnine in vpisnine).

f. Povečal se je vpis študentov iz drugih republik, deloma tudi iz drugih držav.⁶ Ti študenti v večini primerov zaradi nezadostnega znanja slovenščine niso dovolj usposobljeni za visokošolski študij v slovenskem jeziku. Visokošolske organizacije jim zaradi različnih (finančnih in političnih) razlogov pogosto spregledujejo pomanjkljivo znanje in jim dajejo diplome, kar kvari ugled slovenskega visokega šolstva zunaj Slovenije. To seveda tudi ni nobena pomoč deželam, iz katerih so ti študenti prišli.

Vsi dejavniki, navedeni pod 1 (a, b, c, d, e, f), neposredno in posredno nižajo kakovost visokošolskega študija, povečujejo osip in omogočajo podeljevanje formalnih diplom, ki le malo ali sploh ne izboljšajo bodočega poklicnega dela diplomantov. Tudi to je pogosto vzrok za nezaupanje in nasprotovanje gospodarskih in drugih organizacij združenega dela v Sloveniji visokemu šolstvu.

2. Razvoj in spreminjanje družbenih potreb po visokošolskih strokovnjakih zahtevata vpis in diplomante predvsem na tistih šolah, ki izobražujejo najbolj potrebne in deficitarne kadre, kar ni vedno v skladu z interesi študentov, številom in usposobljenostjo univerzitetnih učiteljev, družbeno zavestjo in organiziranostjo visokega šolstva. Vendar na splošno, morda z nekoliko časovnega zaostajanja, lahko ugotovimo, da vpisani študenti gledajo na visokošolski študij kot na sredstvo za vertikalno socialno mobilnost in so zato zainteresirani za visokošolske programe, ki jim omogoča perspektivno poklicno zaposlitev. Ni pa to vedno usklajeno z vsebino in kakovostjo visokošolskih programov.

3. V naši družbi obstaja dolgotrajen in še nerazrešen konflikt med zahtevami po kakovosti visokošolskega študija in ustrezni usposobljenosti diplomantov, zahteve, ki so različne pri različnih poklicih in pri različnih visokošolskih programih na eni strani – in med normiranimi in razglašenimi težnjami po enakovrednosti različnih visokošolskih programov na drugi strani. Razen pri medicini so družbeno uradno priznane razlike le med dvoletnimi višješolskimi in štiriletnimi visokošolskimi programi (stopnja VI in VII) oziroma razlikovanje

filozofska fakulteta: moški – 517, ženske 1599,
pedagoška akademija Lj. + Mb.: moški – 316, ženske – 1932,
višja upravna šola: moški – 189, ženske – 510,
višja pravna šola: moški 239, ženske 323.

⁵ Število študentov ob delu se je od šolskega leta 1980/81 zmanjšalo z 8.439 na 5.994 v letu 1984/85.

⁶ Število študentov iz drugih republik v letu 1984/85 je znašalo 1200, iz drugih držav pa 225.

med specializacijami po končanih višjih in visokih šolah (stopnja VI/2 in VII/2). Vsi programi, ki imajo isto šolsko stopnjo, pa naj bi bili enako zahtevni. Normativna ureditev polaga visoko šolstvo v tem, pa tudi v drugih pogledih, v Prokrustovo posteljo.

4. Družbene in gospodarske potrebe zahtevajo vedno večje in globlje znanje na večini delovnih področij. Te potrebe so pogosto protislovne. Na eni strani terjajo večjo specializacijo, na drugi strani pa zaradi pospešenega zastarevanja znanja informacij (zaradi hitrega razvoja znanosti, tehnologije, tržišč in družbenih procesov) zahtevajo solidne strokovne in splošne ocene, ki omogočajo hitro in stalno dopolnjevanje poklicnega znanja ali celo spreminjanje poklicnih profilov ali terjajo tudi večkratno spreminjanje poklicev diplomantov. Nekaj teh zahtev navajam:

a. Visokošolski programi bi se moral med seboj razlikovati ne le po obstoječi poklicni usmerjenosti, ampak tudi po zahtevnosti študija, ki med drugim zahteva včasih tudi različno dolžino študija, ne le dvo in štiriletni študij. Pogosto je potrebna tudi usmerjenost na različno zahtevna dela in naloge v okviru iste stroke. Pri tehniških poklicnih profilih je znano, da razvojno-raziskovalne naloge, težje konstrukcijske in laboratorijsko kontrolne naloge zahtevajo globlje znanje in večjo ustvarjalnost kakor pa dela v pripravi in neposrednem vodenju proizvodnje. To velja zlasti za programe VII. zahtevnostne stopnje. Deloma bi te zahteve, vendar samo del njih, zadovoljili s specialističnim (ne z magistrskim) študijem, ki ga pa po končani VI. in VII. stopnji na VDO-jih skoraj nikjer ni.

b. Pri visokošolskem usposabljanju za različna poklicna dela in naloge sta nujnost in pomen sodelovanja pri raziskovalnem delu zelo različna. Ponekod – večinoma, na VI. zahtevnostni stopnji in zlasti pri višješolskem študiju – teh potreb ni ali so minimalne. Študenti na tej stopnji tudi dejansko ne sodelujejo in niso sposobni sodelovati pri raziskovanju. Pri nekaterih programih VII. zahtevnostne stopnje in pri specialističnem študiju (vendar ne pri vseh tovrstnih programih) pa je sodelovanje pri raziskovalnem delu nujno potrebno, čeprav se to le v majhnem obsegu izvaja. Ugotovimo lahko tudi, da se celo pri magistrskih podiplomskih programih, kjer bi bilo raziskovalno delo nujno, to ponekod sploh ne ali ne dovolj izvaja. Vsekakor bi pri oblikovanju in organizaciji izvajanja visokošolskih programov morali to upoštevati, ne pa posplošeno razglašati, da je raziskovalno delo študentov pri vsem visokošolskem študiju katerekoli stopnje povsod nujno, dejansko pa se to le malokje izvaja. Tudi metod aktivnega pedagoškega dela, npr. vaj in seminarjev, izdelav seminarskih in diplomskih nalog ipd. ni mogoče kar povprek razglašati za raziskovalno delo.

c. Določeni visokošolski programi morajo usposabljaliti študente mnogo bolj multidisciplinarno kakor nekateri drugi programi ali smeri v isti okvirni stroki. Pri določenih tehničnih delih in nalogah (npr. vodenje, planiranje in kontrola proizvodnje) sta organizacijsko in ekonomsko znanje skoraj enako pomembni kakor tehnično znanje. Nekatera tehnična dela zahtevajo večjo politehničnost, druga pa večjo monodisciplinarno specializacijo.⁷

Čeprav so vprašanja, navedena v točki 4 (a, b in c) rešljiva predvsem z oblikovanjem visokošolskih programov, lahko organizacijske rešitve odločilno pomagajo k boljšim programskim rešitvam. Gre predvsem za alternative združevanja več različnih, sorodnih in med seboj povezanih programov in smeri na eni VDO (združevanje VDO-jev in VTO-jev!), za sodelovanje učnega osebja z več VDO, kar zahteva močnejšo integracijo VDO v univerzno ali ustanavljanje skupnih organov za več VDO-jev; gre za različne oblike vzpostavitve matičnih kateder, za neposredni vpliv univerzitetnih organov na oblikovanje, sprejemanje in nadzor izvajanja visokošolskih (in morda že srednješolskih) programov, na habilitacijo in sprejem visokošolskih učiteljev ipd.

5. Raziskovalno delo univerzitetnih učiteljev je normativno razdeljeno:

a. na raziskovalno delo v neposredni zvezi s pedagoškim procesom (npr. z izdajo skript, učbenikov, raziskovanjem študentov ipd.),

b. na raziskovalno delo, ki jih financirajo raziskovalne skupnosti (morda s sofinanciranjem uporabnikov) in

⁷ Dela in naloge, ki zahtevajo večjo multidisciplinarno izobrazbo oziroma ožjo monodisciplinarno specializacijo, so bila analizirana v raziskovalni nalogi Izobrazbeni kadrovski profili, delovne zahteve, perspektivne potrebe in fleksibilnost srednješolskih in visokošolskih kadrov v letu 1981–1985 (nosilec raziskave dr. Mitja Kamušič).

c. na raziskovalno delo, ki ga financirajo neposredno naročniki – uporabniki.

Raziskovalno delo pod a) se opravlja na VDO-jih in je financira preko PIS-ov. Ni pa jasno in enotno urejeno, kakšne so obveznosti s tem v zvezi in kako se to delo nadzoruje in nagraduje. Raziskovalno delo pod b) financirajo raziskovalne skupnosti (RSS in PORS-i), vendar to delo za univerzitetne učitelje raziskovalce poteka neenotno; deloma neposredno preko VDO-jev, deloma pa preko samostojnih univerzitetnih inštitutov ali tudi drugih raziskovalnih organizacij. Na eni strani je sprejeto načelo, da bi šlo celotno raziskovalno delo pod b) (in tudi pod c) preko VDO-jev, kar pa bi onemogočilo obstoj tistih univerzitetnih inštitutov, ki so pravno in finančno samostojni. Nejasnost pri nagrajevanju raziskovalnega dela univerzitetnih učiteljev (pod b) in c)) ustvarja neenotna organizacija raziskovalnega dela: ponekod, npr. na ekonomski fakulteti v Ljubljani, poteka vse raziskovalno delo (tudi pod b) in c) preko VDO, na pravni fakulteti v Ljubljani pa večinoma preko samostojnih univerzitetnih inštitutov, kakor sta npr. Inštitut za delo in Inštitut za javno upravo, ki sta samostojni pravni osebi. Manjši del raziskovalnega dela (pod b) poteka neposredno preko univerze oziroma preko njene delovne skupnosti – Center za razvoj univerze; mnoge raziskave pod c) pa so vezane neposredno na posameznega univerzitetnega učitelja raziskovalca.

Morda ureditev raziskovalnega dela univerzitetnih učiteljev ne zahteva popolne uniformiranosti, vendar bi bilo treba tudi ob alternativah imeti jasnost v zvezi s tezo, da so univerze in VDO-ji enako raziskovalne kot tudi izobraževalne organizacije. Zlasti raziskovalno delo študentov, kjer je to dejansko potrebno, bi moralo biti jasno urejeno, kdaj in kako lahko poteka tudi preko univerzitetnih oziroma drugih samostojnih inštitutov. Tudi pri raziskovalnem delu študentov je sodelovanje inštitutov nujno, ker pogosto – zlasti tehnični inštituti – imajo opremo, ki je VDO-ji nimajo in je zaradi velikih potrebnih finančnih sredstev ne bodo mogli imeti. Odprto je tudi vprašanje, ali, kdaj in kako bi se morali inštituti določene vrste vključiti v univerze.

6. Študentski domovi in študentski servisi so danes popolnoma ločeni od univerze in VDO-jev, ki nimajo nobenega vpliva nanje. To ni v skladu z nekdanjim in sedaj veljavnim pojmovanjem, da je univerza (universitas) skupnost učiteljev in študentov. Pri tem ne gre le za oblikovanje določene družbene zavesti študentov, ampak tudi za praktično vprašanje, ali in kako naj bi bila bivanje v domovih in študentska prehrana odvisna od izpolnjevanja študijskih obveznosti in ali naj bi bile določene ugodnosti in prednosti povezane s študijskim uspehom oziroma drugim delom študentov na univerzi. Delo študentov preko študentskih servisov pogosto neposredno odvrča študente od študija in v mnogih primerih spodbuja celo fiktivni študij. Neodvisnost študentskih servisov od univerzitetnih organov omogoča tudi različne zlorabe oziroma tako delovanje teh servisov, ki ne ustreza namenu teh servisov – materialne pomoči študentom, da bi lažje študirali.

7. Različne strokovne in pomožne dejavnosti (knjižnice, računalniški centri, centri za dopolnilno izobraževanje in svetovanje, statistične in razvojne službe), bodisi na univerzi bodisi na VDO-jih ali zunaj njih se ne razvijajo načrtno, ampak večinoma stihijsko, odvisno od prizadevnosti in interesov vodstev teh strokovnih služb oziroma posameznih skupin univerzitetnih učiteljev, od sporazumov in koalicij med njimi in podobno. Ne obstaja jasnost, niti ne neka univerzitetna politika, kaj naj se uresničuje zavestno po programu in dolgoročnem načrtu univerze oziroma VDO-jev, kaj pa je lahko prepuščeno sporazumu uporabnikov ali celo tržnim zakonitostim, neodvisno od univerze in VDO-jev.

8. V zvezi z vsem povedanim je nejasna in zelo omejena vloga vseh univerzitetnih organov, ki večinoma nimajo nobenega ali samo minimalni vpliv na oblikovanje, sprejemanje in izvajanje oziroma nadzor nad izvajanjem VIP-ov, raziskovalnih programov, planiranje vpisa študentov, sprejemanje, razvoj in napredovanje univerzitetnih učiteljev in raziskovalcev, raziskovalno dejavnost univerzitetnih učiteljev, pomoč študentom in politiko organizacij, ki naj za to skrbijo, razne strokovne in pomožne dejavnosti, ki se sedaj stihijsko opravljajo.

9. Nejasno in problematično sta urejeni delovanje in razmerje delovnih skupnosti in njihovih vodstev med seboj, s samoupranimi organi in poslovodnimi organi univerze. Samoupravni in drugi organi univerze in tudi poslovodni organi (rektor, prorektorji) ne le da

nimajo vpliva oziroma le minimalni vpliv, ki si ga morajo neformalno pridobiti, na VDO-je in univerzitetne inštitute in druge obuniverzitetne organizacije, ampak njihov vpliv ni velik niti na delo strokovnih služb in delovnih skupnosti v sestavi univerze. Rektor npr. ni nalogodajalec (niti ni podpisnik) pri finančnih in operativnih nalogah, ki jih opravljajo službe v sestavi univerze. Samoupravljanje delovnih skupnosti v sestavi univerze je bolj povezano z ožjim vodstvom teh delovnih skupnosti oziroma vodstvom posameznih strokovnih služb, malo pa s poslovodnimi in drugimi organi univerze (rektor in prorektorji), ki nimajo sedaj niti tistih pristojnosti, kot jih imajo poslovodni organ SOZD-ov ali delovnih organizacij, ki imajo v svojem sestavu TOZD-e. Ker so poslovodni organi na univerzi obremenjeni s svojim rednim pedagoškim in raziskovalnim delom in imajo na svojem položaju mnogo družbenih protokolarnih obveznosti, jim za njihovo poslovodno vlogo ne ostaja mnogo časa.

10. V zvezi z omejeno ali zaradi obstoječe organiziranosti nemogočo vlogo in vplivom univerzitetnih organov in tudi zaradi obstoječe normativne ureditve sta vpliv in moč struktur zunaj univerzitetnih organov veliko večja kot univerzitetnih organov. Samoupravne raziskovalne in izobraževalne skupnosti so prevzele pomembnejše naloge, ki bi normalno pripadale univerzi (npr. oblikovanje, sprejemanje, nadzor nad izvajanjem vzgojno-izobraževalnih in raziskovalnih programov itd.).

Vendar tudi ti SIS-i ne delujejo tako, kot so bili zamišljeni. V nekaterih med temi SIS-i vpliva uporabnikov ni čutiti, dejanski vpliv pa si delijo strokovne službe v teh SIS-ih in koalicije univerzitetnih učiteljev in raziskovalcev, ki intenzivneje sodelujejo pri njihovem delu, pri čemer pogosto zasledujejo svoj osebni in skupinski interes. Razdrobljenost PIS-ov in PORS-ov onemogoča skupno politiko visokega šolstva, onemogoča neko politiko univerze. Veliko in heterogeno področje dela nekaterih SIS-ov, npr. PIS-a za družboslovje, onemogoča tudi strokovno delo pri njihovih nalogah. Nemogoče je pričakovati npr. da člani strokovnega sveta za družboslovje strokovno in znanstveno ustrezno vrednotijo hkrati lingvistične, filozofske, pravne, upravnoorganizacijske, sociološke in druge številne družboslovne programe. Na drugi strani pa so meje med nekaterimi PIS-i in PORS-i tako prepletene (npr. med PIS-om za družboslovje in pedagoškim PIS-om), da otežujejo ali celo onemogočajo racionalno strokovno delo.

Pravni vidiki organiziranosti univerze in visokošolskih organizacij

Uvod

Odkar je bila leta 1119 v Bologni ustanovljena prva evropska univerza za študij vseh vej znanosti, ki je omogočala pridobitev najvišje stopnje strokovne izobrazbe, se vedno znova pojavljajo vprašanja o organiziranju takšne pedagoške in znanstvenoraziskovalne institucije.¹ Pri univerzitetnem pedagoškem delu se vedno znova pojavljajo tudi ideje o različnih pristopih k organiziranosti univerze oziroma njenih članic, glede na cilje in naloge, ki jih ta institucija uresničuje v različnih družbenoekonomskih ureditvah in družbenopolitičnih sistemih v posameznih obdobjih razvoja. V zadnjih desetletjih tega stoletja smo priče različnim reformam visokošolskega izobraževanja in bi lahko ugotovili, da na tem področju gremo vedno iz reforme v reformo.²

Ekspanzija visokošolskega študija v sodobni družbi je nedvomno ena od najpomembnejših dogodkov našega časa v izobraževanju. Stopnja ekonomskega in socialnega razvoja kot tudi demokratizacija pedagoškega procesa so na široko odprli vrata stare alme mater, ki kljub dosedanjim številnim poskusom ni zadovoljivo odgovorila na številna vprašanja študentov, ki se pojavljajo na njenih vratih v vse večjem številu, vsebinsko pa z bistveno drugačnimi vprašanji od tistih, ki so jih zastavljali nekdanji tradicionalni študentje na univerzah.³ Naloge univerze in visokošolskih organizacij se spreminjajo v svoji vsebini in formi, kljub temu da univerza ne odstopa od osnovnih ciljev, kot so poučevanje in prenos znanj, razvoj raziskovanja in omogočanje izobraževanja ljudi na višji stopnji.

Univerza je v preteklosti in v sedanjem času nosilka zgodovinske kontinuitete filozofske in znanstvene misli ter kulturne dediščine posameznih narodov. Uresničevanje teh nalog je različno v posameznih družbenoekonomskih ureditvah in družbenopolitičnih sistemih. Število tistih, ki si želijo pridobiti višje oblike strokovnega znanja in kulture, se je v tem stoletju nepričakovano povečevalo – ob sočasnih zahtevi, da se mora univerza pri svojem delu prilagoditi demokratični spremembi, ki jo zahtevajo industrijska in tehnična, v zadnjem času pa tudi informacijska revolucija sodobne družbe.⁴ Vedno kadar je bila univerza sploh pripravljena in sposobna, da odgovori na izziv življenja, ki se je porajalo zunaj nje, je prišlo do krize univerze oziroma visokega šolstva, v kateri so nekateri videli tudi že stečaj univerze ali pa rojstvo novih neuresničljivih vezi organiziranja izobraževanja.⁵ Kriza univerze je

¹ Lucien Braun, *Rationaliser l'Université l'expérience française* Cre – Information, publikacija stalne konference rektorjev evropskih univerz, Ženeva 1982, str. 35.

² Čeprav se reforma univerz razvija v kontinuiteti, se kot začetek krize tradicionalne univerze, ki je povzročila številne reforme, štejejo radikalni študentski nemiri 1968. leta v zahodnih državah in dogodki v vzhodnih državah, kot npr. delavska kulturna revolucija na Kitajskem.

Glej Miroslav Pečuljić, *Univerzitet budućnosti*, Politika, Beograd 1980, str. 18.

³ Poul Poupard, *Ekspanzija univerziteta* (više nastave) u suvremenom društvu. *Univerzitet danas*, Beograd, št. 9–10, str. 33 (v francoskem besedilu str. 38).

⁴ Glej razpravo Klaus Detlefa Olofa, *Univerza v stičišču starih in novih vrednot*, Naši razgledi, Ljubljana, 14. 1. 1983, str. 20–25, ki zastopa stališče, da je treba odpreti univerzo družbi, pri čemer z znanstvenim raziskovanjem in poučevanjem prispeva k razreševanju odprtih problemov sodobne družbe.

⁵ »Reforma visokog obrazovanja je u biti revolucionarni, istorijski in civilizacijski zadatak. To je temeljni socialni preobražaj visokog obrazovanja, a ne ukidanje univerziteta. Ekstremna rješenja, koja su se na Zapadu i u Dalekom istoku izrazila u lozinkama 'ukidanje univerziteta', 'stečaj univerziteta', niso dozvoljavala stvarjenje novoga, već samo razaranje civilizacijskih tvorevina. Univerzitet se ne može ukidati kao što se ne može ni fabrički sistem, a da se ne razaraju temelji civilizacije. Ali on ne može i ostati takav, kakav jeste. Uporedo sa tim potrebne su i neposredne konkretne mjere, koje otvaraju put tim promjenama. One su preduslovi dublje promjene, koje nas očekuje i koje će sledeće razdoblje doneti u zaoštrenom obliku.«

Miroslav Pečuljić, *Univerzitet budućnosti*, *Univerzitet danas*, Beograd, št. 2/3–1980, str. 28.

sestavni del kriz sodobne družbe. Ni treba biti pesimist glede sposobnosti univerze in visokega šolstva, da odgovorita novim družbenim izzivom, ker je univerza kot vedno mlada in mladost na univerzi njej sami ne bo dovolila, da prespi probleme, ki jo obkrožajo.

V razvoju našega visokega šolstva smo v preteklih desetletjih izpeljali več reform, ki žal niso izpolnile naših pričakovanj. Dejstvo je, da vseh reformnih ciljev, ki smo jih zastavili in opredelili pri posameznih reformah, nismo vedno uresničevali, bodisi da so bili zastavljeni previsoko ali pa ni bilo možnosti, pa tudi ne volje, da se uresničijo. V vsaki od preteklih reform smo poudarili določene specifične probleme glede na zastavljene cilje in zasnovali reformo z vidika konkretnih družbenih potreb. To zlasti velja za zadnjo reformo z uvedenim usmerjenim izobraževanjem. Ne glede na pomembnost posameznih ciljev, ki smo jih oziroma jih še vedno zasledujemo v usmerjenem izobraževanju, pa so bila vprašanja organiziranosti visokega šolstva, posebej še univerze kot skupnosti visokošolskih organizacij doslej zanemarjena. Zaradi tega bi želeli v tem prispevku opozoriti na pravno problematiko organiziranosti visokošolskih organizacij in univerze ter drugih organizacijskih oblik, ki se pojavljajo v visokem šolstvu.

1. Zanemarjena organizacijska sestavina in njene posledice za visoko šolstvo

Visoko šolstvo skupaj z univerzo, ki združuje visokošolske temeljne in delovne organizacije po svoji strukturi in funkciji, mora biti usposobljeno, da odgovori nalogam, ki mu jih družba postavlja. To pa pomeni, da mora družba natančno opredeliti naloge univerze in visokošolskih organizacij, da bi se lahko univerza s svojimi članicami primerno organizirala. V preteklosti je univerza s svojimi članicami imela svoje originalne z zakonom opredeljene pristojnosti, danes pa se mnenja o originalni pristojnosti univerze razhajajo. Pri iskanju odgovora in opredeljevanju vloge in položaja posamezne visokošolske organizacije, zlasti pa univerze kot skupnosti visokošolskih organizacij, se je pogosto doslej zanemarljalo organizacijska sestavina, kar je tudi delovalo na neopredeljenost položaja univerze in na njeno učinkovitost.⁶ Organizacija visokošolskih organizacij ni neodvisna sestavina, vendar pa tudi ni obrobno vprašanje glede na to, da z neustrežno organizacijo univerze in njenih članic ni mogoče razvijati in uresničevati zaželenih družbenih ciljev. K organizaciji visokega šolstva smo v preteklosti pogosto pristopali improvizirano, pri čemer smo tudi minimizirali vlogo organiziranosti pri oblikovanju univerze kot organizirane institucije in organiziranju njene dejavnosti v pedagoškem in raziskovalnem delu. Dosedanje opredeljevanje organizacijskih oblik visokošolskih organizacij in univerze ni bilo normativno povsem opredeljeno in so se zaradi tega v praksi pojavljale različne rešitve pri razvoju organiziranosti visokega šolstva, posledica tega pa so določene slabosti v vseh dosedanjih procesih.

V naših normativnih predpisih je organizacijska sestavina v visokem šolstvu le načelno opredeljena z jasno izraženo željo po podobnosti organiziranosti visokega šolstva z organiziranostjo gospodarstva in drugih družbenih služb.⁷ Pri organiziranju visokega šolstva smo se pogosto sklicevali na zakon o združenem delu, zlasti velja to pri organiziranju temeljnih organizacij, pri čemer so se upoštevala le merila in podlage, kot so: število delavcev, možnost za ugotavljanje dohodka, možnost za samoupravljanje pedagoških delavcev in študentov – zanemarjena pa je bila sestavina specifičnega »tehnološkega« dela v visokem šolstvu. Pri organiziranju temeljnih organizacij v visokošolskih delovnih organizacijah smo posebej poudarjali sestavino samoupravljanja delavcev in manj študentov, kar je povzročilo določene

⁶ »Potpuno odsustvo povezanosti vodilo je neusaglašenosti nastavnih programa, odsustva koordinacije u razvijanju pojedinih oblasti od zajedničkog interesa za više fakulteta (razvoj fundamentalnih nauka, nabava ukupne opreme, postdiplomske studije itd.). Savladjivanje tog stanja postaje urgentna potreba upravo s toga, da bi fakulteti imali aktivnu ulogu i utjecaj u novim društvenim uslovima«, Miroslav Pečuljić, Univerzitet budućnosti, Beograd 1980, NIN-ova sveska, str. 4.

⁷ Če primerjamo republiške predpise o organizaciji visokošolskih organizacij univerze, ugotovimo, da so normativne rešitve v posameznih socialističnih republikah in pokrajinah različne. Tudi niso enotna stališča do definiranja pojma fakultet in visokih šol.

negativne delitve enotnih procesov dela in poslovanja univerze in njenih članic.⁸ Podobno kot na drugih področjih je bila tudi organiziranost visokega šolstva pogosto odločitev družbenopolitičnih skupnosti. Z vidika ciljev, ki jih uresničujeta visoko šolstvo in univerza, je bila univerza predvsem organizirana kot pedagoška institucija. To se jasno kaže v številu diplom, manj pa v poglobljanju in razvoju znanstvenoraziskovalnega dela.

Normativne rešitve obravnavajo kot temeljne nosilce vseh procesov v visokem šolstvu temeljne in delovne organizacije (fakultete, visoke in višje šole). V sedanjem času sta z vidika organiziranosti prisotni prevelika fragmentarnost in nepovezanost med posameznimi subjekti, kar onemogoča sistematično znanstvenoraziskovalno delo v večjem obsegu. Majhne visokošolske temeljne organizacije in tudi delovne organizacije niso sposobne pravilno presoditi vrednosti posameznih rezultatov raziskovalnega dela, ker pri raziskovalnem delu ni primerjave pa tudi ne konkurence. Enako velja tudi za pedagoško delo. Sočasno pa smo priče generalnemu občutku nemoči tistih, ki bi želeli določene odnose bistveno spreminjati in v raziskovalno in pedagoško delo vpeljati večjo kakovost. V majhnih okoljih ni močno soočanje mnenj, ki bi pripeljalo do novih kakovostnih spoznanj, pri čemer pa moram opozoriti na negativne posledice hierarhije odnosa in avtoritete funkcij. Kadrovske se visokošolske temeljne organizacije zapirajo, pri čemer se dovoljuje osrednjost v kakovosti in zanemarja kakršenkoli sistem konkurence osebnih sposobnosti.⁹ Pri kadrovanju je težko sprejeti sedanjo rešitev, da se praktično odloča o izbiri pedagoških in drugih delavcev samo v temeljnih organizacijah oziroma v delovnih organizacijah. Habilitacijska komisija ni bistveno prispevala v preteklosti k dvigu kakovosti v postopkih za ponovno izvolitev pedagoških delavcev. Posamezne visokošolske temeljne organizacije so se začele osamosvajati, kar je siromašilo funkcije visokošolskih delovnih organizacij obeh univerz. Ni nam uspelo spodbuditi in razviti procesa samoupravnega integriranja visokega šolstva. Sem sodijo zlasti interdisciplinarnost, medfakultetno in multidisciplinarno izobraževanje, skrb za razvoj različnih oblik temeljnega izobraževanja, skupna kadrovska politika, reševanje socialnoekonomskih vprašanj študentov, razvoj raziskovalne, izobraževalne infrastrukture, mednarodno sodelovanje in drugo. Vse omenjene in druge pomanjkljivosti, ki jih sedaj čutimo v visokem šolstvu, so nedvomno bolj ali manj povezane z neprimerno organiziranostjo visokega šolstva.

2. Zakonsko normativne opredelitve organiziranosti visokega šolstva

V vse bolj zapletenem družbenem okolju, v katerem visoko šolstvo deluje, je njegova ustreznost organiziranost osnova za vključevanje v družbeni razvoj in tudi lasten razvoj dejavnosti, katere nosilci so visokošolske organizacije in univerzi. Pozitivno pravo posveča organiziranosti družbenih subjektov veliko pozornost, saj vrsta pravnih predpisov, od ustave, zveznih in republiških zakonov, podzakonskih predpisov do samoupravnih splošnih aktov, vsebuje številne določbe, ki se nanašajo na organiziranost na področju družbenoekonomske ureditve in družbenopolitičnega sistema. Pri tem je zlasti pomembno poudariti vlogo zakona o združenem delu, ki opredeljuje zasnovo samoupravne organiziranosti gospodarstva in načelno tudi družbenih dejavnosti.¹⁰ Vizija razvoja organiziranosti, kot jo je opredelil zakon o združenem delu, je izhajala iz ugotovitev in napovedi v času, ko je bil zakon sprejet.

⁸ Po sprejetju zakona o združenem delu 1976. leta je prišlo v splošni družbeni akciji usklajevanja organizacije gospodarskih subjektov z določbami zakona do organiziranja številnih temeljnih organizacij združenega dela – tudi na visokošolskih organizacijah. Slabosti, ki jih zdaj ugotavljamo pri organiziranju temeljne organizacije v gospodarstvu, se še veliko očitneje kažejo pri organiziranju visokošolskih temeljnih organizacij, glede na to, da niso bile upoštevane posebnosti pri organiziranosti izobraževanja in znanstvenoraziskovalnega dela.

⁹ »Male osnovne organizacije omogočajo nastavnim, da su „gospodari svoje duhovne parcele“, što im omogućava, da održe temelj profesionalnog statusa. Razmirjenost, fragmentarnost se održava s toga, što ima i korisne socialne funkcije. On stručnjaka kao i specijalista zadržava u krajnim uzkim okvirima. Usmerava ga, da se bavi „sitnim popravkama“ na jednom malom djelištu socialne mašinerije i skriva mu pogled na društvo u cjelini.« Miroslav Pečuljić, Univerzitet budućnosti, ibidem, str. 119.

¹⁰ Glej podrobneje Štefan Ivanko, Teoretični in praktični vidiki samoupravne organiziranosti združenega dela, VEKŠ, Maribor 1985, str. 9.

Od sprejetja zakona do danes pa so na številnih družbenoekonomskih področjih nastale nepredvidljive spremembe, ki nujno narekujejo kritičen pristop in preizkus nekaterih zakonskih odločitev o organiziranosti združenega dela in družbene organiziranosti nasploh. Pri tem ne gre toliko za spreminjanje ideoloških in teoretičnih postavk, na katerih temeljita samoupravljanje in organiziranost, temveč se zastavlja vprašanje, ali so zakonsko opredeljene oblike organiziranosti še vedno najprimernejše v obstoječi vsebini družbenoekonomskih odnosov, ki so bili oblikovani v preteklosti pod najrazličnejšimi vplivi družbenih, gospodarskih in drugih sprememb pri nas in v svetu. Kritične pripombe k neprimernosti določenih opredelitev v zakonu o združenem delu, ki se nanašajo na organiziranost v gospodarstvu, so dopolnjene z ugotovitvami, da je neprimerno smiselno uprabljati zakon o združenem delu za organiziranost visokega šolstva zaradi razlik med gospodarstvom in visokim šolstvom. Pri tem se zlasti pogosto misli, da je treba na novo normativno zasnovati organiziranost visokega šolstva v skladu z njegovimi posebnostmi in cilji, ki naj jih visoko šolstvo v družbi uresničuje.

Izhajajoč iz zasnove, ki je opredeljena v zakonu o združenem delu, je zakon o usmerjenem izobraževanju kot izvedbeni zakon za normativno opredelitev organiziranosti izobraževanja vpeljal v organiziranosti visokega šolstva določen dualizem, ki se kaže v tem, da kot »izvirni« zakon v okviru ustavne pristojnosti republike ureja v celoti usmerjeno izobraževanje kot del enotnega sistema vzgoje in izobraževanja v SR Sloveniji, in kot »izvedbeni« zakon ureja posebnosti določenih vprašanj, kot so: medsebojne pravice in obveznosti delavcev v združenem delu pri uresničevanju usmerjenega izobraževanja in samoupravna organiziranost, ki ji posveča celotno četrto poglavje. Zakon o usmerjenem izobraževanju sicer temelji na načelu pluralizma samoupravnih organizacijskih oblik, vendar ga v razmerju do zakona o združenem delu omejuje s tem, da določa, da je izobraževalna organizacija lahko temeljna delovna organizacija ali pa delovna skupnost, ki opravlja strokovno izobraževanje za druge organizacije in skupnosti.

Četudi je bilo pričakovati, da bo zakon o usmerjenem izobraževanju opredelil posebnosti pogojev za organiziranje visokošolskih temeljnih organizacij, je takšna opredelitev v zakonu o usmerjenem izobraževanju omejena le na določbo, da se kot delovna celota pri organiziranju temeljne izobraževalne organizacije šteje del izobraževalne oziroma druge delovne organizacije, pri čemer se sklicuje na zakonske pogoje za ustanavljanje izobraževalnih delovnih organizacij. Zakon ni podrobneje opredelil, kaj se šteje v izobraževanju za delovno celoto z vidika pogoja za organiziranje temeljne organizacije. Zakon onemogoča konstituiranje sestavljenih organizacij združenega dela v visokem šolstvu, vendar pa glede na določila zakona o združenem delu ni ovir, da ne bi bila visokošolska delovna organizacija lahko članica določene sestavljene organizacije na področju gospodarstva. Zakon o usmerjenem izobraževanju ne vsebuje posebnih določb o postopku organiziranja temeljnih organizacij, kar pomeni, da se postopek organiziranja visokošolske temeljne organizacije izvaja izključno po določilih zakona o združenem delu.

V skladu s tesno naslonitvijo zakona o usmerjenem izobraževanju na zakon o združenem delu je univerza opredeljena kot skupnost visokošolskih organizacij s statusom pravne osebe. Pri tem je treba takoj opozoriti, da zakon o združenem delu skupnosti kot splošnega pojma ne opredeljuje, temveč opredeljuje posamezne vrste skupnosti, kot so: poslovna skupnost, samoupravna interesna skupnost, skupnost temeljnih oziroma delovnih organizacij in podobno.¹¹ S tem da zakon o usmerjenem izobraževanju opredeljuje univerzo kot skupnost, ne da bi posebej konkretiziral značilnost univerze kot skupnosti, je univerza normativno dokaj neopredeljena.

Združevanje v univerzo je obvezno za izobraževalne organizacije, vendar pa se ob tem v univerzo združujejo tudi tiste organizacije, ki s svojo dejavnostjo zagotavljajo možnosti za uresničevanje visokega izobraževanja (domovi za študente, knjižnice, inštituti in podobno). Združevanje v univerzo tako heterogenih organizacij po svoji dejavnosti, vendar pa povezanih s skupnimi interesi (izvajanje oziroma zagotavljanje pogojev za izvajanje visokega

¹¹ Glej podrobneje Šime Ivanjko – Bojan Zabel, Statusno pravo, Pravna fakulteta v Ljubljani, 1984, III. izdaja, str. 165–201.

izobraževanja) približuje univerzo, če je že ne istoveti s poslovno skupnostjo kot prostovoljno obliko združevanja organizacij združenega dela zaradi uresničevanja različnih poslovnih interesov. Poslovna skupnost na področju gospodarstva je skupna asociacija gospodarskih subjektov, v kateri zainteresirane organizacije zaradi uresničevanja skupnih interesov usklajujejo svoje delo. Podobno je v zakonu o usmerjenem izobraževanju opredeljena funkcija univerze, saj usklajuje poslovanje med svojimi članicami po načelu »sodelovanja«, »spodbujanja«, »usklajevanja«, »dajanje soglasij« in podobno. Če podrobneje analiziramo določila 119. člena zakona, ki se nanašajo na pristojnost univerze, ugotovimo takoj na prvi pogled, da univerza nima svojih originarnih zakonskih pristojnosti in ne nastopa kot asociacija, ki posreduje in usklajuje delo svojih članic. Pravna opredelitev poslovne skupnosti na gospodarskem področju je v skladu s strukturo organiziranosti, pri čemer sta zlasti poudarjena prostovoljno združevanje gospodarskih subjektov v poslovne skupnosti in prostovoljni prenos določenih pooblastil na poslovno skupnost. Zakon o usmerjenem izobraževanju pa predpisuje obvezno združevanje v univerzo, vendar pa ne daje konkretnih zakonskih, njej lastnih pristojnosti. Takšen pristop je s pravnega vidika ne samo nelogičen, temveč tudi nekonsistenten, kajti ni mogoče predpisovati določene oblike združevanja, ne da bi zakon tudi konkretnije opredelil pristojnosti asociacij, v katere se morajo določeni subjekti obvezno združevati. Odsotnost originarnih pristojnosti univerze, ki bi bile opredeljene v zakonu in ki bi jih univerza na podlagi originarnih pravic lahko izvajala, slabi vlogo univerze tudi na tistih področjih, kjer so se njene članice dogovorile, da bodo v okviru univerze usklajevale, sodelovale ali drugače skupno opravljale določene dejavnosti. S takšno opredelitvijo univerza ne more izražati celovitosti vseh interesov visokega šolstva in tudi ne more posegati v usmerjanje tistih vitalnih delov visokega šolstva, ki so pomembni za razvoj. Tako ostaja univerza vedno v ozadju visokošolskih organizacij, ki ji prepuščajo manj pomembne ali pa za članice neinteresantne zadeve.

Samoupravna organiziranost visokega šolstva je tudi predmet številnih samoupravnih splošnih aktov, zlasti pa njihovih statutov in samoupravnih sporazumov o združitvi. V zakonskih predpisih ni nobenih smernic za notranjo samoupravno organiziranost, zato urejajo ta vprašanja delavci in študentje s samoupravnimi splošnimi akti. Tradicionalne organizacijske oblike v visokem šolstvu, kot so katedre in instituti, so z novo organiziranostjo in opredelitvijo samoupravnih splošnih aktov v skladu z zakonom o združenem delu izgubile tradicionalno vsebino, ki ni formalnopravno nadomeščena z novo konkretno obliko in vsebino.

Omenjena problematika se najbolj kaže v organiziranosti katedre, ki je bila v preteklosti tradicionalna oblika notranje organizacijske enote. Danes pa je z vidika organiziranosti pojem katedre nedorečen.¹² Katedra se pojmuje kot skupina del in nalog z večjim številom izvajalcev, v okviru katere se opravlja pedagoško oziroma raziskovalno delo na ožjem strokovnem področju, kot npr. katedra za civilno pravo na pravni visokošolski organizaciji, katedra za elektroniko in podobno. Katedre se oblikujejo predvsem za izvajanje pedagoškega dela in imajo status notranje organizacijske enote, katere položaj je neopredeljen tudi z vidika tistih možnosti, ki jih ponuja zakon o združenem delu. V samoupravnih splošnih aktih visokošolskih organizacij se delo katedre omejuje na posle v zvezi s pripravo letnega delovnega načrta, sodelovanje pri pripravi vzgojnoizobraževalnih in raziskovalnih programov, organiziranje pedagoškega raziskovalnega dela, dajanje predlogov za izboljšanje dela in podobno. O dejanski vsebini katedre, ki se je v preteklosti oblikovala kot mesto strokovnih razprav, soočanj in dialogov ter medsebojnega nadzora kakovosti dela, pa v samoupravnih splošnih aktih ni nič zapisano. Vrsta odprtih vprašanj je o položaju predstojnika katedre glede na to, da ni jasno, ali je to oseba s posebnimi pooblastili ali ne v smislu pozitivnih zakonskih predpisov. S pravnega vidika je katedra danes lahko delovna enota, v kateri lahko delavci uresničujejo določene samoupravne pravice, vendar pa v samoupravnih splošnih aktih takšne pravice, ki jih določa zakon o združenem delu in ki jih delavci lahko uresničujejo v delovnih enotah, niso konkretnije opredeljene. Isto velja tudi za institute,

¹² France Krajnc, Katedra – Potencialni strokovni in samoupravni anarhizem, Naši razgledi, Ljubljana, 25. 4. 1986, str. 224.

katerih status ni jasno opredeljen v samoupravnih splošnih aktih, razen kadar gre za organiziranost instituta v obliki temeljne organizacije.

Predvidene spremembe in dopolnitve zakona o združenem delu ne bodo bistveno posegle v normativno oblikovanje temeljnih organizacij in prav tako ne v oblikovanje notranjih organizacijskih enot. Res je sicer, da bo zakon onemogočil temeljnim organizacijam procese osamosvajanja, da bo reafirmirana delovna organizacija, da bodo imeli večje pristojnosti poslovodni organi, vendar pa bistveno to ne bo vplivalo na samoupravno organiziranost visokega šolstva. Zakon o združenem delu bo po vsej verjetnosti odprl možnosti, da se za določeno raziskovalno delo, pa tudi pedagoško delo organizirajo posebne delovne enote oziroma skupine delavcev s posebnimi pravicami, obveznostmi in odgovornostmi.

3. Pomanjkljivosti sedanje organiziranosti visokega šolstva

Z normativnega vidika ugotavljamo, da je zakon o usmerjenem izobraževanju pri opredeljevanju visokošolske samoupravne organiziranosti preveč naslonjen na zakon o združenem delu, ki primarno ureja organiziranost gospodarskih subjektov. Zakonu o usmerjenem izobraževanju ni povsem uspelo razrešiti vprašanja posebnosti samoupravne organiziranosti visokega šolstva, zlasti kadar gre za organiziranje temeljnih organizacij kot posebnih delov visokošolskih delovnih organizacij. Pri urejanju notranje samoupravne organiziranosti visokošolske organizacije niso pokazale posebne ustvarjalnosti pri iskanju najboljših rešitev, zlasti ne pri opredeljevanju vloge, statusa in položaja notranjih organizacijskih enot. Vse je praviloma na ravni rešitev zakona o združenem delu s kombinacijo tradicionalnega pojmovanja katedre in instituta. K pravni nedorečenosti samoupravne organiziranosti visokošolskih organizacij je precej prispevala nedorečenost pravnega položaja univerze, v katero se visokošolske organizacije obvezno združujejo, ne da bi zakon konkretno opredelil vsebino tega združevanja.

Eno od temeljnih vprašanj, na katero s pravnega vidika ni mogoče jasno odgovoriti, je, ali je pomembnejša visokošolska organizacija, ki prenaša določena pooblastila na univerzo, ali pa je univerza primarna oblika organiziranosti visokošolske dejavnosti. Vse kaže, da so funkcije univerze zanemarjene v korist visokošolskih temeljnih organizacij, podobno, kot je to v gospodarstvu, v razmerju med delovno in temeljno organizacijo. Če je v gospodarstvu temeljna organizacija primarna osnovna enota delovnega procesa, v kateri delavci obvladujejo pogoje in rezultate dela, potem je prenos takšne temeljne organizacije na področje visokega šolstva dokaj sporen glede na cilje in namen dejavnosti, ki jo opravljajo delavci v temeljni organizaciji na tem področju.

Visokošolske delovne organizacije so prenesle s samoupravnim sporazumom o združitvi v univerzo minimum skupnih zadev na univerzo; to velja zlasti za raziskovalno, svetovalno in administrativno delo. Univerza je kot skupna asociacija visokošolskih organizacij počasi izgubljala vrsto pristojnosti, ki jih je imela pred sprejemom zakona o usmerjenem izobraževanju. V praksi se pa kažejo velike težave pri sklepanju različnih samoupravnih sporazumov, s katerimi se visokošolske delovne organizacije dogovarjajo o skupnih nalogah na ravni univerze, zlasti če gre pri tem tudi za združevanje sredstev in za skupno opravljanje določenih del in nalog. Izkušnje kažejo, da so se visokošolske temeljne organizacije veliko bolj uveljavile kot subjekt pri pridobivanju, razporejanju in delitvi dohodka kot pa pri kakovostnem pedagoškem delu. V zaostrenih pogojih gospodarjenja temeljne organizacije v isti delovni organizaciji uveljavljajo vse bolj tržna razmerja, pri čemer varujejo svoje lastne interese pogosto tudi na škodo drugih temeljnih organizacij in celotnega visokega šolstva. Visokošolske delovne organizacije, ki imajo v svoji sestavi temeljne organizacije, so pogosto blokirane s stališči in odločitvami visokošolskih temeljnih organizacij. Procesi sprejemanja skupnih odločitev so dolgotrajni in neracionalni. Organiziranost visokega šolstva bi morala biti glede na dejavnost, ki jo izvaja, zelo dinamična in fleksibilna ter sposobna, da se prilagaja učinkoviti organizaciji razvoja znanstvene misli in kulture. Pravnostatična zacementirana organiziranost visokošolskih temeljnih in delovnih organizacij kot strogo ločenih

zaokroženih delov univerze onemogoča visokemu šolstvu, da se sproti prilagaja in reorganizira pri izvajanju dejavnosti. Reorganizacija samoupravne organiziranosti bi morala biti v visokem šolstvu vedno izpeljana »v hođu«, ne pa da se celotni strokovni potencial visokega šolstva angažira pri reorganizaciji, pri čemer ne mora zanemariti svoje temeljne dejavnosti. Visokošolske temeljne in delovne organizacije so preveč trdno zasidrane kot institucije v okviru zakonskih in statutarnih pravnih norm, ki onemogočajo, da se razvijajo v gibljivejše dele, ki se lahko sproti in po potrebah povezujejo v okviru univerze.

4. Predlogi za normativne spremembe samoupravne organiziranosti visokega šolstva

Organiziranost visokega šolstva je ena od aktualnih tem razvoja vzgoje in izobraževanja; zaradi tega se je treba tega vprašanja lotiti z načrtovanjem aktivnosti v zvezi s samoupravnimi organizacijskimi spremembami, ki morajo biti smotne in dolgoročne, z uporabo prava in z namenom, da se obstoječa samoupravna organiziranost spremeni v svoji strukturi, da se izboljša prilagodljivost samoupravne organizacije potrebam pedagoškega in raziskovalnega dela in da se aktivirajo oziroma izboljšajo procesi odločanja.

V zvezi s tem bi bilo treba v pogledu pravnega urejanja organiziranosti spodbuditi razpravo o naslednjih vprašanjih:

- glede na razlike med srednjim in visokim šolstvom bi bilo treba normativno urejati samoupravno organiziranost visokega šolstva ločeno od organiziranosti srednjega šolstva;
- nujno bi bilo treba sprejeti republiški zakon, ki bi originarno urejeval vsa vprašanja samoupravne organiziranosti visokega šolstva in izvajanja vzgojnoizobraževalnega ter raziskovalnega dela visokošolskih organizacij;
- s posebnim zakonom o visokem šolstvu bi bilo možno bolj samostojno razrešiti vprašanja samoupravne organiziranosti visokošolskih organizacij ob upoštevanju posebnosti organizacij na tem področju;
- samoupravna organiziranost naj bi temeljila sicer na načelu pluralizma pravnoorganizacijskih oblik, vendar bi zakon moral omejiti število oblik organiziranosti visokega šolstva;
- uresničeno bi moralo biti načelo enotnejše samoupravne organiziranosti visokošolskih organizacij, ki izvajajo programe za pridobivanje strokovne izobrazbe visoke in višje stopnje;
- izenačiti in poenotiti bi bilo treba nazive visokošolskih organizacij;¹³
- podrobneje je treba opredeliti status višjih šol glede na nenehno zmanjševanje pomena omenjenih šol v sedanjem sistemu izobraževanja;
- treba je opredeliti razmerje med visokošolsko delovno organizacijo in univerzo, pri čemer je po našem mnenju treba opredeliti visokošolsko delovno organizacijo kot del univerze;
- reafirmirati je treba univerzo in ji z zakonom določiti originarne pristojnosti pri organiziranju vzgojnoizobraževalnega in raziskovalnega dela;
- z zakonom bi bilo treba opredeliti temeljno notranjo strukturo visokošolske organizacije, pri čemer se predlaga ponovno uveljavljanje katedre, v kateri bi pedagoški delavci in raziskovalci opravljali vzgojnoizobraževalno in raziskovalno delo ter izvajali vsa tista strokovna znanstvena opravila, ki so povezana z razvojem stroke;
- glede na to, da sta v Sloveniji ustanovljeni dve univerzi, je treba najti skupno obliko medsebojnega sodelovanja;
- ni nujno, da je organiziranost univerz popolnoma enaka glede na njune posebnosti;
- pri univerzah naj bi se organizirale raziskovalne organizacije s statusom delovne organizacije kot organizacije skupnega pomena, in sicer v skladu z zakonom o združenem delu;
- posebne naloge na ravni univerze bi lahko opravljale posebne delovne skupnosti;

¹³ V praksi, pa tudi v teoriji se pogosto napačno ločuje pojem visoke šole od fakultete. Po mnenju mnogih je fakulteta »več« od visoke šole. Po določbi 124. člena zakona o usmerjenem izobraževanju je visoka šola ali fakulteta naziv visokošolske delovne organizacije, ki ne vpliva na status, položaj, strukturo, kakovost ali pooblastila visokošolske delovne organizacije.

– zakon naj bi iniciral postopek za oblikovanje delovnih skupin na ravni univerze ali pa v posameznih visokošolskih organizacijah, ki bi se pri raziskovalnem procesu lahko oblikovale kotčasne skupine in se tudi svobodneje povezovale z delovnimi skupinami in drugimi temeljnimi organizacijami pri uresničevanju skupnih raziskovalnih ciljev;

– z zakonom naj bi podrobneje uredili položaj poslovnih organov na visokošolskih organizacijah, pri čemer se ponujajo tudi rešitve, da se funkcija poslovnega organa loči od funkcije dekana, ki bi skrbel predvsem za organizacijo pedagoškega procesa. Poslovni organ pa naj bi pri tem skrbel za urejanje organizacijskih, samoupravnih, poslovnih in drugih vprašanj;

– samoupravne splošne akte bi bilo treba sprejemati na podlagi določene standardizacije, kar pomeni, da bi določene standardne samoupravne splošne akte izdelali v obliki določenega modela, ki bi ga delavci posamezne visokošolske organizacije sprejeli v celoti v skladu z zakonom ali pa ga po potrebi spremenili;

– v okviru univerz bi bilo treba organizirati skupne strokovne službe za urejanje pravnoorganizacijskih vprašanj in tudi za izdelavo standardnih samoupravnih splošnih aktov.

Zaradi številnih pravnih problemov pri organiziranosti univerze in visokošolskih organizacij bi bilo treba ob bodočih normativnih spremembah zakona o združenem delu in zakona o usmerjenem izobraževanju pri pravnih rešitvah bolj upoštevati strokovne poglede na organiziranost visokega šolstva, ki naj bi bila v funkciji kakovostnega opravljanja družbenih nalog celotnega visokega šolstva.

Nekaj vidikov svobodne menjave dela v visokem šolstvu

1. Splošno

Nedvomno že ustava SFRJ iz leta 1974 določa oblike in načine pridobivanja dohodka za družbene dejavnosti, med katere sodi tudi visoko šolstvo. Zamisel ustave je v plačevanju prispevkov iz osebnega dohodka delovnih ljudi in plačevanju prispevka iz dohodka temeljnih organizacij združenega dela (v nadaljevanju TOZD). Te prispevke naj bi delovni ljudje in TOZD plačevali skladno z namenom in cilji, za katere so ta sredstva namenjena.¹ Očitno gre za zamisel oblikovanja programa dejavnosti določene družbene dejavnosti, v katerem so izoblikovani nameni in cilji take dejavnosti, in pa opredeljevanje sredstev, ki naj bi zagotavljala gospodarsko podlago za uresničevanje takih namenov in ciljev.

Za uresničitev take zamisli naj bi se delavci in drugi delovni ljudje, ki med drugim želijo v izobraževanju in znanosti uresničevati svoje osebne in skupne potrebe in interese, ter delavci v organizacijah združenega dela v nadaljevanju (OZD), ki opravljajo dejavnosti v izobraževanju in znanosti, povezovali v samoupravnih interesnih skupnosti zaradi uresničevanja svobodne menjave dela. Eni in drugi naj bi v samoupravnih interesnih skupnostih uresničevali svoje samoupravne pravice:

- tistim, ki združujejo sredstva, naj bi bila zagotovljena pravica do odločanja o sredstvih,
- tistim, ki opravljajo dejavnost v izobraževanju in znanosti, pa bi naj bil z uresničevanjem načela svobodne menjave dela zagotovljen enak družbenoekonomski položaj kot drugim delavcem v združenem delu.²

Delavci pridobivajo dohodek svoje TOZD iz celotnega prihodka:

- s prodajo proizvodov in storitev na domačem in zunanjem trgu oz. v OZD.
- udeležbo pri skupaj ustvarjenem dohodku na podlagi združevanja dela in sredstev,
- s svobodno menjavo dela,
- z nadomestilom, regresom, premijo, dotacijo ali na kaki drugi podlagi, določeni z zakonom ali samoupravnim sporazumom oz. s pogodbo v skladu s tem zakonom.³

Možnosti za pridobivanje dohodka iz celotnega prihodka je očitno več, najbrž pa je za vidik, o katerem teče misel v tem zapisu, vendarle v ospredju pridobivanje dohodka iz celotnega prihodka na podlagi svobodne menjave dela, ki naj bi glede na zamisel naše ustavne ureditve po letu 1974 predstavljala obliko pridobivanja dohodka iz celotnega prihodka, ki naj bi preseгла proračunsko financiranje določenih, predvsem družbenih dejavnosti. Taka misel je tudi podlaga za podrobnejše opredeljevanje vprašanj pridobivanja dohodka s svobodno menjavo dela. Delavci v TOZD družbenih dejavnosti, kamor sodita tudi izobraževanje in znanost, naj bi pridobivali dohodek iz celotnega prihodka s svobodno menjavo dela bodisi neposredno ali posredno po samoupravnih interesnih skupnostih glede na njihov prispevek k ustvarjanju nove vrednosti v materialni proizvodnji, k večji družbeni proizvodnosti in k razvoju celotne družbe.

Ta dohodek, ki ga delavci v TOZD družbenih dejavnosti pridobivajo iz celotnega prihodka, naj bi izhajal iz samoupravno dogovorjenega povračila za opravljanje dejavnosti oz. za opravljanje storitev, ki bi lahko bila cena storitve ali kakšna druga podlaga za pridobivanje celotnega prihodka.⁴

V Sloveniji smo s posebnim zakonom o svobodni menjavi dela na področju vzgoje in izobraževanja uzakonili osnove družbenoekonomskih odnosov v vzgoji in izobraževanju in načela za samoupravno organiziranje udeležencev v svobodni menjavi dela.⁵

¹ Ustava SFRJ 1974, čl. 51.

² Ustava SFRJ 1974, čl. 52.

³ Zakon o združenem delu, čl. 60.

⁴ Zakon o združenem delu, št. 92.

⁵ Zakon o svobodni menjavi dela na področju vzgoje in izobraževanja, SRS, Ur. l. SRS, št. 1/80.

Vsebina zakona o svobodni menjavi dela na področju vzgoje in izobraževanja zadeva visoko šolstvo, čeprav visoko šolstvo opravlja tudi raziskovalno delo in zato pridobiva dohodek iz celotnega prihodka tudi iz raziskovalnega dela. To je skladno z določili navedenega zakona, saj določa, da so izvajalci vzgojnoizobraževalnega dela lahko taki, ki to delo opravljajo kot glavno dejavnost, ali taki, ki izvajajo ob drugih dejavnostih le določeno dejavnost na področju vzgoje in izobraževanja.⁶ Ni sicer mogoče trditi, da vzgojnoizobraževalno delo ni med glavnimi dejavnostmi v visokem šolstvu, lahko pa trdimo, da ni edina glavna dejavnost. Gre za dva temeljna procesa v visokem šolstvu, za vzgojnoizobraževalno in raziskovalno delo, ki ju lahko štejemo kot glavno dejavnost in za katero je treba zato organizirati upravljalni sistem. Oba, temeljni sistem in upravljalni sistem, pa povezovati z ustreznim informacijskim sistemom.

Zakon o svobodni menjavi dela na področju vzgoje in izobraževanja v nadaljevanju obravnava odnose med udeleženci svobodne menjave dela, ki so odločujoči za pridobivanje dohodka iz celotnega prihodka za visoko šolstvo.⁷ Gre za naslednja določila:

- predmet svobodne menjave dela v vzgoji in izobraževanju so storitve, potrebne za izvedbo posameznega vzgojnoizobraževalnega programa v skladu z zakonom;
- predmet svobodne menjave dela so lahko tudi posamične vzgojnoizobraževalne in druge storitve, s katerimi se zadovoljujejo potrebe in interesi uporabnikov.

Očitno gre za različne programe storitev v vzgoji in izobraževanju, ki imajo lahko pomen sestavljene ali posamične storitve.

V nadaljevanju je razčlenjena cena storitve, ki je lahko sestavljena ali posamična, saj udeleženci v svobodni menjavi dela vrednotijo rezultate dela izvajalcev in njihov prispevek k ustvarjanju nove vrednosti, k povečanju produktivnosti in k razvoju celotne družbe kot samoupravno dogovorjeno povračilo za opravljen program storitev oziroma kot ceno posamične storitve.

Povračilo za izvajanje programa storitev oziroma ceno posamične storitve sestavljajo:

- materialni stroški v skladu z normativi in standardi za opravljanje vzgojnoizobraževalne dejavnosti, dogovorjenimi v izobraževalni skupnosti v skladu z zakonom;
- amortizacija osnovnih sredstev po stopnjah, predpisanih z zakonom oz. po povečanih stopnjah, če tako določijo s samoupravnim sporazumom uporabniki in izvajalci;
- sredstva za zadovoljevanje skupnih in splošnih družbenih potreb ter druge obveznosti in stroški, ki se na podlagi zakona pokrivajo iz dohodka;
- sredstva za osebne dohodke in skupno porabo delavcev izvajalca glede na vrsto, obseg in zahtevnost dela v skladu s samoupravnim sporazumom, družbenim dogovorom in z zakonom ter dogovorjeno povečanje ali zmanjšanje v skladu z doseženo učinkovitostjo dela;
- dogovorjena sredstva rezerv v skladu z zakonom;
- dogovorjena sredstva za zagotavljanje življenjskih in študijskih razmer učencev in študentov, posebnih razmer za opravljanje storitev in druge dogovorjene sestavine v skladu s samoupravnim sporazumom in z zakonom;
- del sredstev za razvoj materialne osnove dela izvajalcev v skladu s samoupravnim sporazumom o temeljih plana izobraževalne skupnosti.

Očitno gre pri vrednotenju rezultatov dela izvajalcev oz. pri opredeljevanju povračila za izvajanje programa storitev za opredeljevanje celotnega prihodka in njegove sestave skladno z veljavnim, družbeno predpisanim obračunskim sistemom, ki, kot je znano, temelji na ugotavljanju in razdelitvi dohodka. Nedvomno je pomemben za ugotavljanje in razdelitev celotnega prihodka, dohodka in čistega dohodka na ravni TOZD, v obravnavanem primeru na ravni visokošolske TOZD (v nadaljevanju VTOZD). Za analitično opredeljevanje vrednosti sestavljenih ali posamičnih storitev v VTOZD pa so potrebne še analitične prvine, ki jih zakon o svobodni menjavi dela na področju vzgoje in izobraževanja obravnava kot standarde in normative.⁸

S standardi za opravljanje vzgojnoizobraževalnega dela se določijo za izvajanje vzgojno-

⁶ Isto pod 5, čl. 3.

⁷ Isto pod 5, čl. 10, 11.

⁸ Isto pod 5, čl. 12.

izobraževalnega programa potreben obseg, vrsta in zahtevnost vzgojnoizobraževalnega dela, število učencev oz. študentov v oddelkih in učnih skupinah pri posameznih oblikah vzgojnoizobraževalnega dela, nujna opremljenost ter delovne, varnostne in druge razmere, v katerih se opravljajo določeni programi storitev.

Z normativi se v skladu s standardi določijo višina materialnih stroškov, potrebnih za izvedbo istovrstnih oz. sorodnih programov storitev, količina, vrsta in zahtevnost dela, potrebnega za izvedbo istovrstnih programov storitev, obseg in sestava potrebnih osnovnih sredstev ter druge zahteve za opravljanje vzgojnoizobraževalnega dela.

Ker pa so standardi in normativi tehnične kategorije, jih je treba z vrednotenjem spreminjati v denar, kar je v obravnavanem zakonu nakazano le splošno.⁹ Iz določil obravnavanega zakona pa je vendarle možno razbrati, naj bi to vrednotenje temeljilo na tekočih in razvojnih potrebah uporabnikov in izvajalcev vzgojnoizobraževalnih storitev.

Standarde in normative je za vzgojo in izobraževanje in za potrebe posredne svobodne menjave dela v vzgoji in izobraževanju pripravila Izobraževalna skupnost Slovenije in jih za financiranje vzgojnoizobraževalnih programov v visokem šolstvu uporabljamo že mnogo let ne glede na to, da so bili občasno tudi spremenjeni.¹⁰

2. Zamisel opredeljevanja cene izobraževalno-raziskovalne storitve v visokem šolstvu

V študiji, ki je bila predložena Izobraževalni skupnosti Slovenije pred leti, je obravnavana tudi izbira oblike svobodne menjave dela v visokem šolstvu. Avtorji se zavzemajo za prevladovanje posredne oblike svobodne menjave dela v visokem šolstvu.¹¹ Dana je utemeljitev v korist posredni obliki svobodne menjave, torej menjavi med uporabniki in izvajalci vzgojnoizobraževalnih in raziskovalnih storitev s posredovanjem SIS. Zato bomo v nadaljevanju obravnavali pridobivanje dohodka iz celotnega prihodka na podlagi posredne svobodne menjave dela. Gre za pridobivanje dohodka iz celotnega prihodka, ki ga TOZD družbenih dejavnosti ustvarijo na podlagi samoupravno dogovorjenega povračila za opravljanje dejavnosti ali za opravljanje storitev.¹² Zato logično sledi vprašanje, povezano z uresničevanjem načela svobodne menjave dela: kolikšna naj bosta celotni prihodek in dohodek, ki izhajata iz svobodne menjave dela med dohodkovno povezanimi TOZD? Vrednost celotnega prihodka mora biti taka, da bo glede na vrsto, obseg in kakovost določene storitve zagotovljena povrnitev vrednosti porabljenih osnovnih sredstev, povrnitev vrednosti porabljenega drobnega inventarja, povrnitev vrednosti porabljenega materiala, povrnitev vrednosti porabljenih storitev in povrnitev vrednosti porabljenega časa. Gre za opredelitev posameznih stroškov prvin cene storitve v poslovno-tehničnem smislu, ki pa je po našem mnenju nujna, če se hočemo dokopati do ustreznih strokovnih podlag na obravnavanem področju, te pa bodo morebiti, če bo tako dogovorjeno, uresničene s svobodno menjavo dela. Opredeliti pa jih bo možno, če bodo znani:

- obseg dejavnosti,
- kakovost dejavnosti,
- obseg potroškov, ki izhajajo iz potrebnih prvin poslovnega procesa za opredeljen obseg in kakovost dejavnosti,
- višina nabavnih cen potrebnih prvin poslovnega procesa.

Na takih izhodiščih bo možno opredeliti celotni prihodek na podlagi svobodne menjave dela, če odmislimo morebitna rezervna sredstva, morebitna sredstva skupne porabe, morebitna sredstva za obšludijsko dejavnost, morebitna sredstva za skupne naloge in morebitna sredstva za širitev materialne osnove združenega dela. Gre torej najprej za stroškovno ceno vzgojnoizobraževalne storitve brez vključenih postavk iz naslova programiranega dohodka.¹³

⁹ Isto pod 5, čl. 6.

¹⁰ 18. julija 1986 je skupščina ISS sprejela nove standarde in normative za slovensko visoko šolstvo.

¹¹ Izhodišča za sistem financiranja izobraževanja EF BK Ljubljana, VEKŠ Maribor, december 1982.

¹² Zakon o združenem delu, čl. 92.

¹³ Turk: Poimovanje stroškov pri odločanju o poslovanju, Zbornik referatov XII. simpozija o sodobnih metodah v računovodstvu in financah, Portorož 1980, str. 97.

Pri opredeljevanju celotnega prihodka, skozi katerega bi obravnavane TOZD družbenih dejavnosti pridobivale dohodek, torej, pri opredeljevanju cene storitve, moremo teoretično izhajati iz dveh različnih izhodišč:

- pridobivanje dohodka skozi celotni prihodek na podlagi svobodne menjave dela bo temeljilo na dejanskem obsegu in kakovosti dejavnosti, dejanskih potroških prvin poslovnega procesa in na dejanskih nabavnih cenah porabljenih prvin poslovnega procesa,

- pridobivanje dohodka skozi celotni prihodek na podlagi svobodne menjave dela bo temeljilo na načrtovanem obsegu in kakovosti dejavnosti, načrtovanih potroških prvin poslovnega procesa, na načrtovanih nabavnih cenah porabljenih prvin poslovnega procesa.

Menimo, da je prvo izhodišče za pridobivanje dohodka skozi celotni prihodek oz. opredeljevanje cene storitve nesprejemljivo. Ne glede na zakonska določila, ki naročajo predhodno sklenitev samoupravnega sporazuma, je najbrž treba dodati, da ne more nobena družba dopustiti kakršnegakoli obsega in kakovosti tovrstnih dejavnosti, kakršnihkoli potroškov potrebnih prvin poslovnega procesa, kakršnihkoli nabavnih cen le-teh in iz takega delovanja gospodarskih posledic obravnavanih družbenih in gospodarskih dejavnosti. Očitno je, da moramo pri obravnavanju prvin za opredelitev cene storitve na podlagi svobodne menjave dela izhajati iz načrtovanih vrednosti. Primerno bo zato nekaj prostora in misli nameniti različnim možnim pristopom k načrtovanju posameznih prvin cene storitve na podlagi svobodne menjave dela. Gre pravzaprav za različna možna strokovna izhodišča pri pripravi informacijskih podlag za odločanje pri načrtovanju, ki naj bi omogočila izbiro določene načrtovane velikosti:

- priprava informacijskih podlag za odločanje pri načrtovanju na podlagi ocen,
- priprava informacijskih podlag za odločanje pri načrtovanju na podlagi standardov.

Priprava informacijskih podlag za odločanje pri načrtovanju na podlagi ocen ima svojo podatkovno podlago v preteklem dogajanju in pričakovanih spremembah v bodočnosti, priprava informacijskih podlag standardov temelji na znanstvenem pristopu k opredeljevanju načrtovanih velikosti, ki jim pravimo standardi. Sprejeta različica ocene ali standarda je načrtovana velikost, ki se v obravnavanem smislu lahko nanaša na obseg in kakovost dejavnosti, ki je predmet svobodne menjave dela, na potroške potrebne prvin poslovnega procesa, na nabavne cene potrebnih prvin poslovnega procesa in tudi na stroškovne cene storitve, saj iz njih tudi izhaja. Če gre tedaj za razlikovanje načrtovanja posameznih postavk svobodne menjave dela na podlagi ocen ali na podlagi standardov, gre pravzaprav za različno kakovost informacijskih podlag za odločanje pri načrtovanju in za različno kakovost sodil za presojo kasnejšega uresničevanja načrtov.¹⁴

3. Izhodišča za opredelitev enote izobraževalno-raziskovalnih storitev visokošolskih temeljnih organizacij združenega dela (VTOZD)

Zaradi različnosti dejavnosti, ki pridobivajo dohodek iz celotnega prihodka, s svobodno menjavo dela, je različno tudi načrtovanje obsega in kakovosti posameznih tovrstnih dejavnosti. Gre pravzaprav po našem mišljenju za dve različni možnosti:

- učinke, torej storitve, ki so predmet svobodne menjave dela med uporabniki in izvajalci, je možno obravnavati ločeno po njihovih posameznih značilnostih,

- učinke, torej storitve, ki so predmet svobodne menjave dela med uporabniki in izvajalci, moremo obravnavati zgolj kot povezano, nedeljivo celoto, sestavljeno iz različnih delnih učinkov ali storitev.

V prvem primeru bo možno načrtovati obseg posamičnih učinkov, ki skupaj opredeljujejo načrtovani obseg določene obravnavane dejavnosti. Posamezni učinek bo v takem primeru tudi izhodišče za načrtovanje potrebnih potroškov prvin poslovnega procesa, bo izhodišče za načrtovanje nabavnih cen potrebnih prvin poslovnega procesa, načrtovani obseg porabe takih posamičnih učinkov po uporabnikih pa bo tudi osnova za načrtovano razdelitev, torej za opredelitev načrtovanega obsega svobodne menjave dela med TOZD uporabni-

¹⁴ Melave: Računovodstvo za ekonomiste in organizatorje, Založba VEKŠ Maribor, 1982.

kov in TOZD izvajalcev. V mislih imamo preprosto storitev, ki je predmet svobodne menjave dela.

V drugem primeru bo načrtovani obseg dejavnosti celota učinkov, ki so sicer lahko različni, vendar jih ni mogoče uporabiti kot posamične učinke, temveč zgolj kot smiselno povezano celoto. V takem primeru bo celota učinkov izhodišče za načrtovanje potrebnih prvin poslovnega procesa, načrtovani obseg porabe takega celovitega učinka, izražen v ceni storitve, pa bo tudi predmet razdelitve na uporabnika takih storitev na podlagi ustreznih osnov za razdelitev. V mislih imamo sestavljeno storitev, ki je predmet svobodne menjave dela.

Glede na pestrost sestave družbenih dejavnosti, ki pridobivajo dohodek iz celotnega prihodka s svobodno menjavo dela, ni mogoče opredeliti natančnejšega pristopa k standardizaciji obsega vsake dejavnosti posebej. Na tem mestu nas navsezadnje zanima storitev, ki je predmet poslovanja VTOZD in ki je opredeljena z družbenimi potrebami po vzgojnoizobraževalnih in raziskovalnih ali raziskovalnih in vzgojnoizobraževalnih storitvah. Treba je seveda zapisati, da v večini držav dajejo prednost raziskovalnemu delu, ko se razmišlja o dejavnosti in financiranju visokega šolstva.

Standardizacija obsega dejavnosti v VTO je tedaj povezana z opredelitvijo ene ali druge, najbrž pa obeh temeljnih dejavnosti vsake VTOZD. Žal se v zmoti pri opredeljevanju storitev v VTOZD vselej zatekamo k vzgojnoizobraževalnim storitvam, čeprav so raziskovalne storitve v sestavi obveznega raziskovalnega dela visokošolskega učitelja bržčas več kot enakovredne vzgojnoizobraževalnemu delu.

Ni težko opredeliti najpomembnejše, preproste vrste vzgojnoizobraževalnih storitev v VTOZD:

- predavanja,
- vaje,
- seminarske naloge,
- preizkusi znanja,
- diplomske naloge,
- govorilne ure,
- razne oblike mentorstva,
- drugo.

Že navajanje diplomskih nalog v okviru izobraževalne dejavnosti pa ni žal dovolj natančno, saj vemo, da bi moralo biti diplomsko delo že rezultat raziskovalnega dela.

Znana je tudi delitev raziskovalnega dela v temeljno raziskovalno delo, uporabno raziskovalno delo in v razvojno delo. Podrobnejša delitev obveznega raziskovalnega dela vodi k naslednjim vrstam raziskovalnega dela na podlagi sistema Unimarc:¹⁵

A	Publikacije
A I	Samostojne publikacije
A II 1	Monografije
A I 2	Zbrana dela
A I 3	Priročniki
A I 4	Učna gradiva
A I 4a	Učbeniki
A I 4b	Skripta.
A I 4c	Zapiski predavanj
A I 4e	Kompandiji
A I 4d	Praktikumi, antologije tekstov
A I 4e	Zbirke vaj, laboratorijskih vaj in nalog
A I 5	Komentarji

¹⁵ UNIMARC (Universal Machine Readable Cataloguing), sistem univerzalnega strojno berljivega katalogiziranja je pripravila delovna skupina IFLA (International Federation of Library Associations) in ga v knjižni obliki objavila leta 1977. Njena druga izdaja je izšla 1980. leta).

UNIMARC je kot standard za Jugoslavijo sprejela Skupnost jugoslovanskih nacionalnih knjižnic na svoji seji v Skopju 5. novembra 1981.

A II PRISPEVKI V SERIJSKIH PUBLIKACIJAH, ZBORNIKIH ITD.

- A II 1 Znanstveni in strokovni prispevki
- A II 1.1 Izvirni znanstveni članki
- A II 1.2 Kratka poročila
- A II 1.3 Krajši izvirni članki
- A II 1.4 Predhodna poročila
- A II 1.5 Pregledni znanstveni članki (reviews)
- A II 1.5 Referati na kongresih, simpozijih, seminarjih
- A II 1.5a Referati na znanstvenih in strokovnih kongresih, simpozijih
- A II 1.5b Referati na izobraževalnih seminarjih
- A II 1.6 Prispevki v enciklopedijah
- A II 1.7 Strokovni članki
- A II 1.8 Razprave
- A II 1.9 Študije
- A II 1.10 Poročila ali zapisi
- A II 1.11 Predgovori
- A II 1.12 Recenzije, kritike
- A II 1.13 Polemike
- A II 1.15 Komentarji
- A II 1.16 Povzetki (rezimeji), abstrakti z izvlečki (sinopsisi)
- A II 2 Poljudnoznanstveni prispevki
- A II 2.1 Poljudni članki
- A II 3 Notni zapisi
- A II 3.1 Skladbe

A III SEKUNDARNO AVTORSTVO

- A III 1 Uredništvo
- A III 2 Priredbe
- A III 3 Zbrani teksti
- A III 3 Učna gradiva
- A III 5 Intervjuji
- A III 5 Ilustracije
- A III 6 Prevodi
- A III 6a Prevodi samostojnih publikacij
- A III 6b Prevodi člankov

B PUBLIKACIJE

B I SAMOSTOJNE PUBLIKACIJE

- B I 1 Znanstvena in tehnična poročila
- B I 2 Habilitacijska dela
- B I 3 Disertacije
- B I 4 Magistrska dela
- B I 5 Specialistična dela
- B I 6 Pripravniske naloge
- B I 7 Elaborati, ekspertize, inovacije
- B I 8 Analize
- B I 9 Študije
- B I 10 Predštudije
- B I 11 Konstrukcijski sklepi
- B I 12 Računalniški programi
- B I 13 Patentni spisi
- B I 14 Deponirani rokopisi
- B I 15 Glasbena dela
- B I 16 Katalogi
- B I 16a Umetniški katalogi
- B I 16b Tehnični katalogi
- B I 17 Učna gradiva za interno uporabo
- B I 17a Učbeniki
- B I 17b Skripta
- B I 17c Zapiski predavanj
- B I 17c Obdelava učne snovi po učnem programu

B I 17c	Kompendiji
B I 17d	Praktikumi, antologije tekstov
B I 17e	Zbirke vaj, laboratorijskih vaj in nalog
B I 18	Projekti
B I 19	Strokovna službena poročila
B I 20	Tehnične informacije o določenih proizvodih
B I 21	Medstrokovni in strokovni tehnični dokumenti
B I 22	Poročila s službenih potovanj
B II	PRISPEVKI V SERIJSKIH PUBLIKACIJAH, ZBORNIKIH ITD.
B II 1	Znanstveni in strokovni prispevki
B II 1.1	Izvirni znanstveni članki
B II 1.2	Kratka poročila
	Krajši izvirni znanstveni članki
B II 1.3	Predhodna poročila
B II 1.4	Pregledni znanstveni članki (reviews)
B II 1.5	Referati na kongresih, simpozijih, seminarjih
B II 1.5a	Referati na znanstvenih ali strokovnih kongresih
B II 1.5b	Referati na izobraževalnih seminarjih
B II 1.7	Strokovni članki
B II 1.8	Razprave
B II 1.9	Študije
B II 1.10	Poročila ali zapisi
B II 1.11	Predgovori
B II 1.12	Recenzije, kritike
B II 1.13	Polemike
B II 1.14	Poročila o objavljenih ali izvedenih delih
B II 1.15	Komentarji
B II 1.16	Povzetki (rezimeji), abstrakti z izvlečki (sinopsisi)
B II 2	Poljudnoznanstveni prispevki
B II 2.1	Poljudni članki
B II 3	Notni zapisi
B II 3.1	Skladbe
B III	SEKUNDARNO AVTORSTVO
B III 1	Uredništvo
B III 2	Priredbe
B III 3	Zbrani teksti
	Učna gradiva
B III 4	Intervjuji
B III 5	Ilustracije
	Knjižne ilustracije
B III 6	Prevodi
B III 6a	Prevodi samostojnih publikacij
B III 6b	Prevodi člankov

C DELA, IZVEDENA DELA

C I	LIKOVNE STORITVE
C 1a	Umetniki (kipi, slike itd.)
C 1b	Restavriranje
C 1c	Industrijsko oblikovanje
C 2	Glasbene poustvaritve
C 2a	Koncerti
C 2b	Posnetki na ploščah
C 3	Arhitekturne storitve

Menimo torej, da je izhodišče za oblikovanje cene storitve v visokem šolstvu treba iskati enakovredno v obeh temeljnih dejavnostih visokega šolstva, v izobraževalnem in raziskovalnem delu. Le tako bo končno tudi visoko šolstvo na Slovenskem dobilo ustrezno gospodarsko podlago za svojo nemoteno celovito dejavnost.

Demografske osnove razvoja visokega šolstva v SR Sloveniji

Uvod

Proti koncu petdesetih let ali pred tremi desetletji se je v Sloveniji dokončno uveljavilo sodobno obnavljanje prebivalstva z nizko rodnostjo in nizko smrtnostjo. Osrednjo vlogo v procesu obnavljanja si je v nasprotju s preteklostjo pridobila rodnost. Zanj je značilno, da je posledica zavestnega poseganja ljudi v lastno reprodukcijo. Posamezniki in njihove družine z načrtovanjem družine, ki poteka decentralizirano in individualno, odločajo, ne da bi se tega zavedali, tudi o rodnosti celotnega prebivalstva. Smrtnost prebivalstva se je umaknila v drugo vrsto kot posledica univerzalne težnje človeštva za čim večjim znižanjem njene ravni. Posledica nizkih ravni rodnosti in smrtnosti je nizka raven naravnega prirastka, ki je lahko pozitiven, enak nič ali negativen. Njegova pozitivna ali negativna vrednost pa je odvisna predvsem od ravni rodnosti.

Demografi so dolgo verjeli, da se raven rodnosti v sodobnem načinu reprodukcije prebivalstva ne bo znižala pod raven smrtnosti. Vendar se ta vera ni uresničila. V zadnjih dveh desetletjih so se pojavile v Evropi prve države z negativnim naravnim prirastkom (npr. ZR Nemčija, Danska, Avstrija, Madžarska). Še bolj vzbujajo skrb kazalniki reprodukcije, totalna stopnja rodnosti ali neto koeficient reprodukcije. Vrednosti teh kazalnikov so v zadnjih desetletjih precej pod ravni, ki zagotavlja enostavno reprodukcijo prebivalstva v skoraj vseh industrijsko razvitih državah.¹ Posledica takih demografskih gibanj je pospešeno staranje prebivalstva razvitega dela sveta.

Število prebivalstva se trenutno zmanjšuje v nekaj evropskih državah. V drugih razvitih državah z ravni rodnosti, ki ne zagotavlja enostavne reprodukcije, se odkrita depopulacija še ni pojavila samo zaradi relativno ugodne starostne strukture. Demografske projekcije na osnovi sedanjih ravni rodnosti v razvitih državah napovedujejo možnost depopulacije večjih razmer že v prvih desetletjih naslednjega tisočletja. Kljub temu pa pojav odkrite depopulacije v demografski literaturi še zmeraj ni temeljiteje raziskan.² Avtorji, ki so o depopulaciji razmišljali in pisali, menijo, da je le-ta v osnovi negativen proces, ki ne more trajati dalj časa, ne da bi pri tem v temeljih ogrozila obstoj vsake družbe. Družba bo morala intervenirati s prebivalstveno politiko, katere cilj bo povečanje rodnosti na raven, ki se bo tendenčno približevala doseganju enostavne reprodukcije prebivalstva. Že prej pa bo najverjetneje prišlo do večjih motenj v procesu reprodukcije prebivalstva razvitih držav. Z našega vidika je največja potencialna motnja občutno zmanjšanje deleža mlajših starostnih razredov in kontingentov prebivalstva. Med njimi tudi kontingenta, iz katerega se oblikuje študentska populacija.

Splošne značilnosti sodobnega načina obnavljanja prebivalstva v industrijsko razvitem svetu smo prikazali nekoliko podrobneje, ker veljajo tudi za obnavljanje prebivalstva Slovenije in največjega dela Jugoslavije. Na ta način so v bistvu najširša demografska osnova razvoja visokega šolstva v naši republiki. V prvi polovici osemdesetih let se je rodnost v Sloveniji znižala na raven 90% tiste rodnosti, ki bi dolgoročno zagotavljala nemoteno (enostavno) reprodukcijo našega prebivalstva. Hkrati trend gibanja rodnosti izrazito pada. Nadaljnje zniževanje rodnosti, ki je zelo verjetno, bo vodilo do pospešenega staranja prebivalstva in zmanjševanja deleža mladih ljudi. Zniževanje smrtnosti, po drugi strani, zaostaja pri nas za razvitejšimi državami, pri moških pa celo za zniževanjem v drugih predelih Jugoslavije. Vendar je višja smrtnost moških v Sloveniji pretežno povezana z delovnim obdobjem življenja, ki sledi obdobju študija.

¹ Podrobneje glej v knjigi: J. Malačič: Sodobno obnavljanje prebivalstva in delovne sile, DZS, Ljubljana, 1985, str. 90–94.

² M. Rašević: Teze o depopulaciji u razvijenim zemljama, Stanovništvo, 1–4/1978, Beograd 1980, str. 158–163.

Študentska populacija ima vse značilnosti, ki jih zahtevamo pri opredelitvi kontingenta prebivalstva, saj izhaja iz starostno zaokroženega dela prebivalstva. V našem besedilu bomo opredelili študentski kontingent s starostnim obdobjem od 19 do 27 let. Za višjo zgornjo mejo smo se odločili zavestno, na osnovi dveh kriterijev. Prvi je v vse večjem širjenju podiplomskega študija, drugi pa v povprečni dolžini študija v Sloveniji, ki traja na visokošolski stopnji v povprečju 6–7 let.

Študentski kontingent je demografska kategorija, opredeljena z določenimi starostnimi mejami. Natančne podatke o njem dobimo iz popisa prebivalstva. Težje pa je ugotoviti dejansko število študentov znotraj študentskega kontingenta prebivalstva, zlasti še, če zahtevamo primerljivost obeh kategorij. Podatke o dejanskem številu študentov dobimo na osnovi tekoče statistike šolstva. Popisni podatki se nanašajo na 31. marec popisnega leta, podatki o vpisanih študentih pa na študijsko leto vpisa. Da bo težava večja, je študijsko leto kombinacija dveh koledarskih let. Dejansko število študentov je znatno nižje od demografske kategorije študentski kontingent, saj je odvisno od nagnjenosti k študiju, prehodnosti iz letnika v letnik ipd. Naslednji problem je povezan z osipom in ponovnim vpisom v isti letnik. Del študentov iz osipa ima možnost za ponovni vpis. Ti so v statističnih podatkih zajeti. Drugi del, tako imenovani pavzerji, možnosti za ponovni vpis nimajo, zato jih statistični podatki ne zajemajo, čeprav so v resnici študenti, le da z nekoliko počasnejšim tempom študija. Primerljivost demografskega kontingenta in resničnega števila vpisanih študentov otežuje tudi nepopolna obdelava tekoče statistike vpisanih. Tekoča statistika razvršča vpisane študente največkrat po letnikih in ne po starosti. Zato si moramo pomagati z določenimi predpostavkami o starosti študentov, ki niso natančne in vplivajo na analitično vrednost dobljenih rezultatov.

Tabela 1: Demografski kontingent študentske populacije v Sloveniji po spolu in starosti po popisih 1971 in 1981.

Leto		1971			1981		
Starost	moški	ženske	skupaj	moški	ženske	skupaj	
19	15.966	14.914	30.880	14.498	14.422	28.920	
20	17.003	15.715	32.718	14.002	14.606	28.608	
21	15.809	14.327	30.136	14.469	14.638	29.107	
22	14.868	13.749	28.617	14.642	14.635	29.277	
23	14.636	13.223	27.859	15.309	15.388	30.697	
24	14.342	13.199	27.541	16.303	15.947	32.250	
25	10.013	9.228	19.241	16.560	15.954	32.514	
26	11.687	10.384	22.071	16.888	16.004	32.892	
27	13.507	12.789	26.296	17.026	16.056	33.082	
Skupaj	127.831	117.528	245.359	139.697	137.650	277.347	

Vir: SL-1975, str. 56 in SL-1985, str. 73.

V tabeli 1 smo prikazali demografski kontingent prebivalstva Slovenije po spolu in enoletnih starostnih razredih po naših zadnjih dveh popisih prebivalstva. Število moških in žensk v posameznem starostnem razredu je določeno z demografsko konstanto (105 dečkov na 100 deklic med živorojenimi), smrtnostjo moških in žensk od rojstva do posamezne konkretne starosti in migracijskim saldonom pri medrepubliških in tujih migracijah. Po pričakovanju je v posameznih starostnih razredih več moških kakor žensk, razen treh starostnih razredov leta 1981. Izjeme so posledica diferencialnih migracij.

Število pripadnikov posamezne generacije po obeh popisih in po spolu precej niha. Leta 1971 je bila najmanj številčna generacija v starosti 25 let, najbolj številčna pa v starosti 20 let. Prva je bila rojena leta 1946, ko je bila rodnost zaradi posrednih in neposrednih posledic

vojne nizka, druga pa leta 1951, ko je bila rodnost zaradi poveljnega kompenzacijskega obdobja visoka. Številna razlika med tema generacijama je bila 13.477 oseb, kar je posledica izrednih vplivov druge svetovne vojne in kompenzacijskega obdobja, ki je sledilo vojni. Deset let kasneje se je razlika med najštevilnejšo in najmanj številčno generacijo zmanjšala na 4.474, kar je še zmeraj velika razlika. Vpliv poveljnega kompenzacijskega obdobja se v najstarejših generacijah leta 1981 še pozna.

Načrtovanje izobraževanja v visokem šolstvu mora z ugotovljenimi nihanji vsekakor računati. Nihanje je odvisno predvsem od razlik v številu živorojenih v posameznih letih in od diferencialnih neto migracij od rojstva do starostnega razreda, ko se posamezna generacija vpisuje v visoko šolstvo. Pomembna je tudi smrtnost, vendar so njene spremembe manjše in nihanj praktično ne povzročajo.

Pri ugotovljenih nihanjih števila vpisanih generacij lahko vodi družba dve vrsti politike. Prva upošteva razpoložljive zmogljivosti višjih in visokih šol in vpisuje iz leta v leto približno enako število študentov – novincev. Zmogljivosti šol so na kratki rok dane. Z vidika pripadnikov posamezne generacije je taka politika diskriminacijska, ker imajo manj številčne generacije večjo, bolj številčne generacije pa manjšo možnost za vpis.³ Druga politika omenjeno diskriminacijo odpravlja z ohranjanjem konstantne vrednosti deleža vpisanih – novincev – v posameznih generacijah. Taka politika zahteva precejšnjo neizkoriščenost zmogljivost visokega šolstva, zlasti v letih, ko se vpisujejo pripadniki manj številčnih generacij. V praksi so najpogostejše kombinacije omenjenih politik.

V zadnjih petdesetih letih so največja nihanja števila pripadnikov različnih generacij povzročali vpliv prve in druge svetovne vojne ter kompenzacijskih obdobj, ki so jima sledila, dolgoročno padanje rodnosti ter pozitivni neto selitveni saldo od začetka šestdesetih let naprej.

Tabela 2: Potrebni podatki in rezultati izračuna ocene desetletnih neto selitev in neto selitvenih stopenj za moško prebivalstvo Slovenije, ki je bilo ob popisu leta 1981 staro od 19 do 27 let po enoletnih starostnih razredih

1971			1981			1971–1981	
x	V _{m,x}	P _{m,x}	x	V _{m,x}	P _{m,x}	S _{m,x}	s _{m,x}
9	14.229	0,99962	19	14.498	0,99827	284	19,8
10	13.510	0,99957	20	14.002	0,99818	507	36,9
11	13.703	0,99945	21	14.469	0,99812	783	55,6
12	13.714	0,99939	22	14.642	0,99812	945	66,7
13	14.106	0,99932	23	15.309	0,99814	1.221	83,0
14	14.859	0,99920	24	16.303	0,99815	1.464	94,0
15	15.136	0,99902	25	16.560	0,99818	1.445	91,2
16	15.226	0,99879	26	16.888	0,99818	1.685	104,9
17	15.966	0,99864	27	17.026	0,99816	1.086	65,8
	130.449			139.697		9.420	69,7

Uporabljeni simboli: x = starost; V_{m,x} = št. moških v razredu × let; P_{m,x} = koeficient doživetja iz tablice smrtnosti; S_{m,x} = št. neto selitev; s_{m,x} = neto selitvena stopnja v %.

Vir: SL-75, str. 56; SL-85, str. 73; Tablice mortaliteta stanovništva Jugoslavije 1970–72, Priručnici i dela 23, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1976, str. 54 in neobjavljeni podatki Zavoda SRS za statistiko.

Vpliv neto selitev si bomo ogledali podrobneje. V tabelah 2 in 3 smo ocenili absolutno število neto selitev in neto selitveno stopnjo za generacije, ki so bile leta 1981 v študentskem

³ Literatura navaja, da pridejo pripadniki manj številčnih generacij v povprečju ugodneje skozi življenjski cikel kakor pripadniki številnejših generacij. R. A. Easterlin je to dokazal z izračunom osebnega blagostanja posameznikov iz številnejših in manj številčnih generacij na primeru ZDA. Glej: R. A. Easterlin: Birth and Fortune. The impact of numbers on personal welfare. Basic Books, New York, 1980.

Tabela 3: Potrebni podatki in rezultati izračuna ocene desetletnih neto selitev in neto selitvenih stopenj za žensko prebivalstvo Slovenije, ki je bilo ob popisu leta 1981 staro od 19 do 27 let po enoletnih starostnih razredih.

	1971			1981			1971-1981
Tx	V _{t,x}	P _{t,x}	x	V _{t,x}	P _{t,x}	S _{t,x}	s _{t,x}
9	13.498	0,99971	19	14.422	0,99940	930	66,6
10	13.227	0,99970	20	14.606	0,99939	1.385	99,5
11	13.132	0,99967	21	14.638	0,99938	1.512	108,9
12	12.828	0,99962	22	14.635	0,99938	1.813	132,0
13	13.484	0,99961	23	15.388	0,99940	1.911	132,4
14	14.156	0,99960	24	15.947	0,99940	1.798	119,5
15	14.411	0,99956	25	15.954	0,99941	1.550	102,1
16	14.606	0,99948	26	16.004	0,99941	1.406	91,9
17	14.965	0,99943	27	16.056	0,99939	1.100	70,9
	124.307			137.650		13.405	102,3

Viri in uporabljeni simboli so enaki kot pri tabeli 2, le da se pri tabeli 3 nanašajo na žensko prebivalstvo.

kontingentu. Pri tem smo uporabili podatke zadnjih dveh popisov prebivalstva Slovenije.⁴ Tabela 2 prikazuje rezultate za moške, tabela 3 pa za ženske.

Rezultati kažejo, da je bilo desetletje od popisa 1971 do popisa 1981 migracijsko izredno intenzivno. V obravnavanih starostnih razredih je bilo priseljevanje žensk intenzivnejše kakor priseljevanje moških (z vidika neto selitvenih tokov). Glavni razlog je verjetno v večjih zaposlitvenih možnostih žensk v Sloveniji kot v drugih jugoslovanskih republikah. Preračun iz desetletne na letno stopnjo neto migracij pokaže, da se je moški del študentskega kontingenta povečal po povprečni letni stopnji 0,7%, ženski del pa po stopnji 1,0% (oba podatka sta rahlo zaokrožena).

Za načrtovanje visokošolskega izobraževanja je pri migracijah osnovno vprašanje, koliko se z neto priselitvami povečuje tisto število ljudi znotraj študentskega kontingenta, ki se želi vpisati na visoke šole. V Sloveniji je bilo v preteklosti malo takih. Vendar lahko priseljevanje vpliva na povečanje nagnjenosti k vpisu tudi posredno. Avtohtono prebivalstvo si zaradi priseljevanja in večje konkurence za delovna mesta lahko bolj želi vpis na visoke šole kot sicer.

Poglejmo sedaj dejanski vpis na visoke šole v Sloveniji v zadnjih nekaj letih. Pri primerjavi števila vpisanih s številom pripadnikov posamezne generacije iz študentskega kontingenta moramo upoštevati probleme, ki smo jih že navedli. V tabeli 4 smo prikazali število redno vpisanih in študentov ob delu ter delež njihove vsote v posameznem starostnem razredu študentskega kontingenta. Zaradi polletnega presledka med vpisom in popisom smo združili razreda 18 in 19 let pri vpisanih. V številu vpisanih rednih in študentov ob delu so zajeti tudi študenti iz drugih jugoslovanskih republik v Sloveniji, niso pa zajeti slovenski študenti v drugih republikah. Razlog je pomanjkanje ustreznih podatkov. Pri vrednotenju rezultatov je zato treba upoštevati, da je v naši republiki v obravnavanem letu študiralo 1548

⁴ Število neto selitev za posamezni razred moških smo izračunali po obrazcu:

$$S_{m,x-(x+10)} = V_{m,x}^{81} - (V_{m,x}^{71} \cdot \frac{P_{m,x}^{71} + P_{m,x+10}^{81}}{2})$$

Neto selitveno stopnjo pa naprej po obrazcu:

$$S_{m,x-(x+10)} = \frac{S_{m,x-(x+10)}}{V_{m,x}^{71} + V_{m,x+10}^{81}} \cdot 2$$

Za ženske smo uporabili enake obrazce. Uporabljeni simboli so enaki kot v tabeli 2.

študentov s stalnim bivališčem v drugih republikah. Zunaj naše republike pa je študiralo 569 študentov s stalnim bivališčem v SR Sloveniji. Neto razlika je znašala 4,2% vseh vpisanih študentov v naši republiki. V resnici je pomen razlike še manjši, ker nismo upoštevali študentov iz Slovenije v tujini.

Tabela 4: Število rednih študentov in študentov ob delu v SR Sloveniji v študijskem letu 1980/81 po starosti v okviru študentskega kontingenta in delež njihove vsote v posameznem starostnem razredu študentskega kontingenta.

Starost	Vrsta študija	Redni študij	Študij ob delu	Skupaj	Delež skupaj v star. razr. štud. kontingenta (v %)
19		5.391	387	5.778	20,0
20		5.205	416	5.621	19,6
21		3.413	514	3.927	13,5
22		2.422	508	2.930	10,0
23		1.159	531	1.690	5,5
24		562	544	1.106	3,4
25		310	538	848	2,6
26		170	505	675	2,1
27		88	496	584	1,8
Skupaj		18.720	4.439	23.159	8,4

Vir: RR-239, str. 38 in 40, Študenti 1980/81 in diplomanti 1980, Zavod SR Slovenije za statistiko, Ljubljana 1981 in Tabela 1.

Uradna statistična služba nam ne ponuja kombinacije podatkov po starosti in spolu. Zato smo se morali omejiti samo na starost. Leta 1981 je bilo 98,6% redno vpisanih študentov iz starostnih razredov od 19 do 27 let in le 1,4% starejših od 27 let. Zanimivo je, da je bila tudi več kot polovica študentov ob delu iz študentskega kontingenta in le 47,3% jih je bilo starejših od 27 let. Ker študenti ob delu niso pretežno starejši ljudje, smo jih vključili v izračun deleža posamezne generacije, ki se vpisuje v visokošolsko izobraževanje. Starostna struktura študentov ob delu pa tudi kaže, da v naši družbi nimamo do kraja razčiščenih odnosov med rednim študijem in študijem ob delu. Očitno je, da se nekateri mladi ljudje takoj po srednji šoli raje zaposlijo in študirajo ob delu. Njihov študij sicer traja dalj, kot če bi študirali redno, vendar si v tem času pridobijo delovne izkušnje, delovno dobo, zagotovljeno delovno mesto, pa tudi določen položaj in vpliv v sami delovni organizaciji.

Tabela 4 ne kaže razveseljive slike. Na visoke šole se vpisuje le petina posamezne generacije. Ta delež pa v kasnejših letih relativno hitro pada. Zadnji stolpec tabele 4 tudi kaže, da velik del vpisanih konča študij na višji stopnji ali celo prekine študij in ga nikoli ne dokonča. O omenjeni petini je treba reči še to, da to ni podatek, ki bi govoril o neposrednem prehodu iz srednjega na visokošolsko izobraževanje, saj je vključen tudi ponoven vpis, ki ga naša zakonodaja dovoljuje v prvem letniku visokega šolstva. Delež študentov ob delu med vsemi študenti iz študentskega kontingenta znaša 19,2%. Število študentov ob delu po starosti le rahlo variira, število rednih študentov pa po dvajsetem letu starosti hitro pada. Del rednih študentov iz različnih razlogov prehaja na študij ob delu.

Demografske determinante študentskega kontingenta

Velikost študentskega kontingenta je v celoti določena z rodnostjo, smrtnostjo in migracijami. Rodnost deluje preko števila živorojenih v posamezni generaciji. Njen vpliv se pokaže z 19–27-letnim odlogom. Smrtnost in migracija pa delujeta od rojstva do zgodnje

starostne meje študentskega kontingenta. Število študentov znotraj študentskega kontingenta je določeno s stopnjo zajetja v visokošolsko izobraževanje. Na to stopnjo demografski dejavniki manj pomembno vplivajo. Mnogo pomembnejši so npr. povpraševanje po diplomantih, motivi za doseg visokošolske izobrazbe, zmogljivosti visokega šolstva, neposredna in posredna prehodnost med šolami, osip, štipendijska politika, razvitost srednjega šolstva, teritorialna razporeditev srednjih in visokih šol ipd. Med demografskimi dejavniki je za to skupino najpomembnejša smrtnost študentov, saj neposredno zmanjšuje število študentov. Rodnost deluje posredno, z nosečnostjo in porodom, ki povzročata začasno ali trajno prekinitev študija pri mnogih študentkah. Družinske obveznosti lahko vplivajo tudi na študente, če jih povečana materialna odgovornost ovira pri študiju. Vpliv migracij lahko razdelimo na dva dela. Prvi del zajema migracije v starostnem obdobju pred začetkom visokošolskega študija, drugi del pa neposredne priselitve in odselitve študentov med študijem. Zdi se, da so v Sloveniji pomembnejše migracije prve vrste. V nadaljevanju si bomo ogledali demografske determinante študentskega kontingenta in števila študentov v Sloveniji na začetku osemdesetih let.

Vpliv rodnosti na konkretni kontingent prebivalstva je tem bolj neposreden, čim mlajše starostne razrede zajema. Pri starejših starostnih razredih je njen vpliv modificiran z diferencialno smrtnostjo in diferencialnimi migracijami. Za rodnost prebivalstva so značilna kratkoročna in dolgoročna nihanja in spremembe, ki še po več desetletjih pomembno vplivajo na priliv, odliv, obseg in strukturo študentskega kontingenta. Ta nihanja so največkrat posledica vojn, povojnih kompenzacijskih obdobj, dolgoročnih sprememb reprodukcijskih norm, obsežnejših migracij ipd. Njihov vpliv se nato prenaša med rodovi in pušča sledi v strukturi prebivalstva v obdobju, ki lahko zajema več stoletij.

V tabeli 5 smo prikazali število živorojenih v SR Sloveniji v obdobju od leta 1954 do 1962 ter na njihovi osnovi izračunali časovni vrsti indeksov s stalno osnovo in verižnih indeksov. Omenjeno obdobje smo izbrali, ker pokriva rojstna leta študentskega kontingenta iz leta 1981, ki je zaradi razpoložljivih podatkov središčno v naši empirični analizi. Indeksi s stalno osnovo kažejo, da je bilo število živorojenih največje v letih 1954 do 1956, ki deloma še pripadajo povojnemu kompenzacijskemu obdobju. Nato se je število živorojenih zmanjševalo do leta 1960, ko je znašal indeks vsega 87,4, v zadnjih dveh letih opazovanega obdobja pa pride do ponovnega rahlega porasta. Verižni indeksi vsebujejo nekoliko drugačno informacijo. Kažejo medletne spremembe števila živorojenih. Največja medletna sprememba je bila med letoma 1957 in 1958, ko je število živorojenih v enem samem letu padlo za šest indeksnih točk. Očitno je, da že zaradi sprememb števila živorojenih med posameznimi leti in v krajšem časovnem obdobju moramo pričakovati nihanja v številu priliva v visokošolsko izobraževanje. V nekaterih letih so ta nihanja znatna in jih načrtovanje izobraževanja nikakor ne bi smelo spregledati.

Tabela 5: Število živorojenih v SR Sloveniji v obdobju od leta 1954 do 1962 ter na njihovi osnovi izračunani vrsti indeksov s stalno osnovo in verižnih indeksov.

Leto	Število živorojenih	Indeks 1954 = 100	Verižni indeks
1954	31.828	100,0	—
1955	32.096	100,8	100,8
1956	31.466	98,9	98,0
1957	30.086	94,5	96,6
1958	28.283	88,9	94,0
1959	28.432	89,3	100,5
1960	27.825	87,4	97,9
1961	28.955	91,0	104,1
1962	29.035	91,2	100,3

Vir: SL-85, str. 78–79.

Tabela 6: Število umrlih in starostno specifične stopnje smrtnosti po spolu in petletnih starostnih razredih do 29. leta starosti v SR Sloveniji leta 1981.

Starost	Število umrlih		Starostno specifične stopnje smrtnosti (v ‰)	
	Moški	Ženske	m n m,x	m n f,x
0-4	264	202	3,4	2,8
5-9	27	15	0,4	0,2
10-14	34	14	0,5	0,2
15-19	86	41	1,2	0,6
20-24	156	46	2,1	0,6
25-29	160	54	1,9	0,7

Vir: Demografska statistika 1981, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986, str. 64 in 77.

Smrtnost je tista negativna sestavina, ki neposredno zmanjšuje število pripadnikov študentskega kontingenta in samih študentov. Njeno delovanje je pomembno v celotnem starostnem obdobju od rojstva do 27. leta starosti. Zaradi pomanjkanja generacijskih podatkov o smrtnosti bomo morali v naši analizi uporabiti koledarske ali tranverzalne podatke. Izbrali smo število umrlih in starostno specifične stopnje smrtnosti po spolu in petletnih starostnih razredih od 0 do 29 let starosti v SR Sloveniji leta 1981. Podatki so prikazani v tabeli 6. Petletni starostni razredi do 29. leta starosti so neke vrste hipotetična generacija, ki nam služi kot nadomestek za generacijske podatke (tabela v bistvu prikazuje podatke za 29 generacij). Če vzamemo približno srednjo vrednost živorojenih v Sloveniji 29.000 in seštejemo umrle moške in ženske od nič do 29 let v letu 1981, lahko ugotovimo, da je do 30. leta starosti v naši hipotetični generaciji umrlo 3,8% oseb, do 20. leta starosti pa le 2,4% oseb. Očitno je, da smrtnost bistveno ne spremeni obsega študentskega kontingenta. Vendar je vsaka smrt velika izguba za družino mladega umrlega človeka, pa tudi za družbo kot celoto. Podrobnejša analiza kaže bistveno višjo smrtnost moških kakor žensk. Smrtnost moških je v vseh starostnih razredih dva do tri in polkrat višja kot smrtnost žensk. Največja razlika med spoloma je ravno v razredu 20 do 24 let, ki sestavlja jedro študentskega kontingenta. Mladina najpogosteje umira zaradi nesreč. Leta 1981 je bilo v SR Sloveniji med vsemi umrlimi v starostnem razredu 15 do 24 let pri moških 71,1% takih, ki so umrli zaradi nesreče, pri ženskah pa 49,4%.⁵ Vse te smrti lahko razvrstimo v skupino prezgodnjih smrti.

Poglejmo sedaj še smrtnost študentov. Naša uradna statistika podatkov o smrtnosti študentov posebej ne obdeluje in ne objavlja. Zato smo morali poseči po posebnem izpisu, ki je bil narejen na Zavodu SR Slovenije za statistiko za naše potrebe. Podatki izpisa se nanašajo samo na redne študente. Pri njihovi analizi se moramo zavedati, da imamo opravka z relativno majhno populacijo. Zato imajo velik vpliv individualni in slučajnostni dejavniki, saj zakon velikih števil ne uravnava njihovega delovanja. Dodajmo še, da smo posebej izločili samomore. V tabeli 7 smo prikazali specifične stopnje smrtnosti rednih študentov v SR Sloveniji v obdobju od leta 1981 do 1985 po spolu in samomorilnosti po spolu. Specifične stopnje smrtnosti študentov lahko primerjamo s podatki v tabeli 6 za starostne razrede 20-24 in 25-29 let za celotno prebivalstvo. Po primerjavi lahko sklepamo, da je smrtnost študentov nekoliko nižja kot smrtnost moškega prebivalstva enake starosti, smrtnost študentk pa nekoliko višja. Za ženske je sklep verjetnejši, za moške pa je morda odvisen tudi od starostne strukture obeh populacij. Samomorilnost je med študenti visoka, podobno kot pri celotnem slovenskem prebivalstvu, kjer se že vrsto let giblje nekje okrog 30 na 100.000 prebivalcev. Če upoštevamo, da je pri celotni samomorilni populaciji razmerje med spoloma 3-4 proti 1 za moške, lahko sklenemo, da je zelo verjetno pri študentih za spoznanje nižja samomorilnost kot pri slovenskem moškem prebivalstvu v poprečju, pri študentkah pa nekoliko višja

⁵ Demografska statistika 1981, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986, str. 191-192.

samomorilnost kot pri povprečju za vse ženske. Pri vseh teh sklepih moramo upoštevati velik vpliv individualnih in slučajnih dejavnikov.

Tabela 7: Specifične stopnje smrtnosti rednih študentov v SR Sloveniji v obdobju od 1981 do 1985 po spolu (v ‰) in samomorilnosti po spolu (na 100.000 študentov).

	Vse smrti		Samomori	
	Moški	Ženske	Moški	Ženske
1981	1,8	0,9	25	44
1982	1,6	0,8	36	18
1983	1,4	1,4	45	18
1984	1,5	0,2	54	18
1985	1,8	1,0	21	9

Vir: RR-239, str. 36; RR-285, str. 33; RR-322, str. 29; RR-358, str. 27 in RR-377, str. 29, Zavod SR Slovenije za statistiko, Ljubljana 1982–1985 in poseben neobjavljen izpis Zavoda SR Slovenije za statistiko.

Sklep

Obraznava demografskih osnov razvoja visokega šolstva v SR Sloveniji je pokazala pomemben vpliv splošnih demografskih razmer v naši republiki in posameznih demografskih dejavnikov na oblikovanje študentskega kontingenta prebivalstva in dejanskega števila študentov v SR Sloveniji. Ob taki ugotovitvi se postavlja vprašanje, koliko lahko družba vpliva na splošne demografske razmere in na posamezne demografske dejavnike. V tem sestavku ne moremo podrobneje odgovarjati na takšno vprašanje. Povejmo le, da lahko družba vpliva na demografske razmere s prebivalstveno politiko. V naših konkretnih razmerah je bila dosedanja prebivalstvena politika parcialna in neodločna, predvsem pa si ni zastavljala eksplicitnih količinskih demografskih ciljev. Nadaljnje padanje rodnosti našega prebivalstva bo postopoma začelo povzročati vse večje motnje pri obnavljanju prebivalstva, kar bo prej ali slej zahtevalo celovito in razvejano politiko prebivalstva.

Naša parcialna prebivalstvena politika tudi ni posvečala kake posebne pozornosti študentskemu kontingentu prebivalstva in samim študentom znotraj tega kontingenta. Posamezni ukrepi so se omejevali na zdravstvo in socialno varnost. Zdravstveno varstvo študentov je relativno dobro organizirano. Dodatno pa bi bilo treba usposobiti zdravstveno osebje, ki dela s študenti, za pomoč potencialnim samomorilcem med študenti in za preventivno delovanje pri preprečevanju nezaželenih nosečnosti in splavov. V nekaterih evropskih državah, npr. v Belgiji, spodbujajo rojevanje otrok in poročanje med študijem. Tudi pri nas smo v študentskih domovih omogočili urejanje stanovanjskih razmer študentskih družin med študijem. Vendar naša politika iz razumljivih razlogov ne spodbuja študentske rodnosti. Takega namena nima niti krajši plačani porodniški dopust študentk, ki je bil uveden ob podaljšanju porodniškega dopusta na eno leto.

Univerza v hitro razvijajočem se svetu

V svetu, ki se vedno hitreje razvija, se tudi univerze spreminjajo z napredkom, ki ga na določenih področjih poustvarjajo in po svojih močeh soustvarjajo. Po svetu je več tisoč univerz, ki se pa v mnogočem razlikujejo. Med značilnimi lastnostmi so poleg velikosti, starosti in študijske usmerjenosti še mnogo druge, kot na primer: študijska učinkovitost in raziskovalna uspešnost, ustvarjalnost in ugled profesorjev, opremljenost in prostorska enotnost, profesorsko in študentsko sodelovanje in spodbudno intelektualno vzdušje, sodelovanje univerze z industrijo in družbo. Razlike se stalno pojavljajo, ker univerze različno upoštevajo nove možnosti in potrebe, ki jih prinašata hitri znanstveno-tehnični in družbeni razvoj. Katera značilnost pa je skupna in pravzaprav definira univerze?

Univerza je najvišja šola v šolskem sistemu, ki obsega osnovno, srednje in visoko šolstvo. Univerza je šola posebne vrste, kjer se študenti učijo na predavanjih, vajah, pri študiju, raziskovanju in na seminarjih. Profesori jih pri tem študijskem delu vodijo, učijo, usmerjajo, hvalijo, grajajo in spodbujajo. Izobraževanje na univerzi sega na določenih področjih do meje današnjega znanja in dopolnjuje znanje preko te meje z izvirnimi dognanji. Učenje ob študiju in raziskovanju je značilnost univerze. Ta zagotavlja raven dela in ustvarjanja na univerzi in daje veljavo njenim diplomam.

Povezanost učenja in raziskovanja je od nekdaj osnovno načelo univerze kot skupnosti učiteljev in študentov, ki so se pri njih učili spoznavati zadnja dognanja, razmišljati in iskati nova. V diskusijah je prihajalo do novih idej in do novega znanja.

Univerza daje vrhunsko izobrazbo in zato goji na določenih področjih raziskovanje. Tako vzgaja strokovnjake za razna sedanja in perspektivna delovna področja in daje ustrezne diplome. Po svojem znanju lahko dajejo učitelji tudi tehtna strokovna mnenja in ocene ter na svojih področjih svetujejo in predvidevajo razvoj. S prognostičnimi zamislimi lahko usmerjajo študij v skladu z znanstveno-tehničnim napredkom, ki je zdaj že v eni študijski dobi znaten. Univerza je s svojo učno raziskovalno in svetovalno sposobnostjo za industrijski in družbeni razvoj pomemben center znanja. Seveda pa mora imeti tudi univerza z napredkom vedno boljše poslovno urejenost svoje organizacijske strukture in usklajenost svojih učno raziskovalnih enot, razvojni načrt in določeno delovno povezanost z interesi za njeno delo v okolici.

Problematika univerze je v zadnjih desetletjih vedno več obravnavana v številnih člankih v posebnem časopisu o visokem šolstvu, na mnogih regionalnih in mednarodnih konferencah, v številnih monografijah, pa tudi v dokumentih vlad in političnih skupin raznih dežel.

Univerze se precej razlikujejo po deležih poučevanja, študija in raziskovanja. Na nekaterih univerzah je veliko poučevanja, malo pa študijsko raziskovalne dejavnosti ter mentorskih in seminarskih razprav. Velikokrat je tako zaradi naraščajočega števila študentov ali zaradi financiranja učnega dela in skromnih sredstev za raziskovanje.

Poučevanje izključno prevladuje na visokih šolah, kolegijih in akademijah, ki so tudi de visokega šolstva in dajejo visoko strokovno poklicno izobrazbo. Te šole so organizirane kot samostojne za eno ali več poklicnih področij. Ponekod so povezane z univerzo, da vzporedno oskrbujejo izobraževanje v prvih letih visokošolskega izobraževanja do diplome. Niso pa, kot pri eni univerze, ki ima študijsko raziskovalni program ob učenju za svojo identiteto in se predstavlja s seznami predavanj, študijskih seminarjev in raziskovanj.

Naša univerza obsega po zakonski opredelitvi vse visoko šolstvo za področja znanosti, tehnike, biotehnike, medicine ter za jezikoslovna, humanistična, družboslovna področja in področje umetnosti. Prevladuje pa šolsko poučevalna dejavnost na škodo študijsko raziskovalne.

Pouk je v pristojnosti samostojnih fakultet in je organiziran na treh stopnjah, na višji, visoki in podiplomski stopnji. Znanstvenoraziskovalno podprta učna dejavnost se razvija na podiplomski stopnji, ki tako zadošča zahtevam univerze. Pri tem je treba izvesti podiplom-

ske tečaje, ki se razpisujejo s predavanji, ne pa z raziskovalno problematiko, ki naj bi bilo osnova. Navajajo se programi, redko pa profesorji, ki oblikujejo poddiplomsko šolo in ji dajejo ugled s svojo ustvarjalno osebnostjo.

Na dodiplomski stopnji prevladuje v prvih letih poučevalna dejavnost, ki je podobna kot na drugih šolah. Večinoma se šele ob diplomskem delu razvije večja študijska samostojnost pri obvladovanju danih problemov. Ob naraščajočem številu študentov se deloma zaradi nezadostnih učnih zmogljivosti znižujejo standardi znanja pod raven, kakršna naj bi veljala na univerzi. Nastajajo precejšnje razlike v znanju in razumevanju ter v strokovni sposobnosti in samostojnosti diplomantov. To se kaže tudi v različni zahtevnosti in kakovosti diplomskih del. Pregled študijskih rezultatov na nekaterih tipičnih študijskih smereh bo pokazal sedanje stanje, analiza pa možnosti za večjo učno in študijsko raziskovalno uspešnost, za katero si je treba prizadevati, da je upravičen naslov univerze.

Po izkušnjah in predhodnih ocenah pa kaže, da bi bilo v zadnjih letnikih koristno ločiti študij po zahtevnosti in samostojnosti in uvesti dve vrsti diplom: diplomu in diplomu s pohvalo (*cum laude*). To bi bilo spodbudno in v duhu diferenciacije pouka, ki je na visoki stopnji izobraževanja še bolj primerna.

Lahko pa bi samo po znanju in razumevanju, ki ga študent pokaže na koncu študija pri predstavitvi in zagovoru diplomskega dela, presodili sposobnost in dodelili ustrezno diplomsko listino. Po podatkih o 500 diplomiranih fizikih pri nas bi bilo okrog petine diplom s pohvalo. Te naj bi brez preskusnega kolokvija dovoljevale vpis na poddiplomski študij. Raziskava naj bi pokazala možnost in spodbudnost take spremembe.

Višje šole pa po manjših zahtevah za učno raziskovalne sposobnosti učiteljev ne ustrezajo zahtevam univerze.

V zadnjih desetletjih je znanje izredno napredovalo na vseh področjih. Veliko se je spremenilo tudi pri načinih raziskovanja in učenja. Med spremembami je treba navesti vsaj tiste, ki na splošno močno vplivajo in še bodo na univerzo. Sedanja doba je znanstveno in tehnično izredno produktivna. Raziskovalna dejavnost se širi na vsa delovna področja in postaja podlaga za razvoj. Raziskovalni instituti nastajajo tudi pri industriji, gospodarskih in družbenih organizacijah ali delujejo samostojno. Po številu raziskovalcev in po vloženih sredstvih lahko presojamo obseg raziskovanja, uspeh pa po pomenu in po številu znanstvenih dognanj in tehničnih dosežkov. Na nekaterih področjih raste obseg eksponentno in se podvoji že v manj kot desetih letih, na takih, ki so uporabno obetavna, celo v nekaj letih. Pri eksponentni rasti se tudi hitrost rasti eksponento povečuje in se torej v enakem času podvoji. To pomeni, da se bolj razvita področja hitreje razvijajo. Na takih je torej tempo raziskovanja ustrezno večji, kar je pri raziskovalni konkurenci treba upoštevati.

Z rastočim številom novih znanstvenih dognanj in tehničnih dosežkov se ustrezno hitro veča znanje. Mnoge ideje so v tem desetletju odprle cela nova področja. Na nekaterih univerzah so nastali oddelki za nova perspektivna problemska področja, na nekaterih celo fakultete za širše nove problematike ali raziskovalne projekte (na primer energetika, informatika).

Zaradi hitro rastočega znanja zavzema študij znanstvenega časopisja vedno več učiteljevega delovnega časa, zdaj že več ur na dan. Novostim na svojih področjih mora univerza sproti slediti, jih doumeti in po presoji vključevati v študijsko in učno gradivo, hkrati pa opuščati tisto, kar ni več pomembno.

Učno raziskovalne enote za določena področja ne morejo delati brez najpomembnejših znanstvenih časopisov in računalniške povezave z ustrezno banko podatkov. Poleg tega morajo imeti sredstva za udeležbo in poročanje o novih raziskovalnih rezultatih na mednarodnih konferencah in za sodelovanje s sorodnimi enotami sosednjih univerz. Za tista področja, kjer so raziskave eksperimentalne, so potrebni poleg ustreznih prostorov še eksperimentalna, merilna in računalniška oprema ter izvežbani laboranti in tehniki. Ob sedanjem hitrem spreminjanju se tudi oprema vedno hitreje izpopolnjuje in razvija in je za uspešno delo v vedno krajših intervalih potrebna nova. Tako so za raziskovalno delo na vseh področjih potrebna vedno večja finančna sredstva in primerno velike delovne enote.

Zaradi hitrega naraščanja znanja morajo strokovnjaki tudi po diplomii stalno izpopolnjevati svoje znanje. Če se znanje podvoji v manj kot desetih letih, bo v trideset let dolgi delovni

dobi po diplomi desetkrat večje. Potrebno je torej stalno izobraževanje. Ne moremo več ločevati učne in delovne dobe, saj je delovna tudi učna. Občasni dopolnilni tečaji že dolgo ne zadoščajo več. To stalno izobraževanje (permanentno izobraževanje) je nova naloga univerze, ki je nujna za vzdrževanje strokovnega znanja na vedno sodobni ravni. Lahko bo vplivalo tudi na drugačno načrtovanje obsega in vsebine dodiplomskih programov, ki so večinoma preobsežni. Upoštevati bo treba, da prihajajo na univerzo mlajši predvsem po visoko izobrazbo za razne poklice, medtem ko mnogi, predvsem starejši, po visoko splošnejšo izobrazbo.

Veliko sprememb je prinesel in bo še prinesel računalnik, ki je postal cenen, široko dostopen in sam ali v mreži vsestransko uporaben, na primer za raznovrstne obravnave podatkov, obdelave izmerkov in prikaze porazdelitev, za simulacijo pojavov, animacijo procesov, za tehnično načrtovanje, za oblikovanje. Uporaba računalnika je pomembna tudi za učenje. Računalnik bo v naslednjih letih močno spreminjal delo na univerzi, pri raziskovanju, poučevanju, učenju in pri poslovanju itn. Uporaba računalnika in pisanje programov se tudi pri nas širita na številnih področjih. Uvajanje na umetni inteligenci zasnovanih programov in ekspertnih sistemov bo njegovo uporabnost še pospešilo. Razvoj uporabe računalnika je treba v celoti zajeti v načrt razvoja univerze, da bodo povsod izkoriščene velike nove možnosti.

Tudi pri izobraževanju so se nabrala nova dognanja v teoriji učenja in v visokošolski didaktiki, pa tudi nove možnosti, ki jih prinašata računalnik in nova učna tehnologija. Dvojica učitelj-študent je osnovna enota za pouk. Učitelj poučuje in v dialogu sproti preverja znanje in razumevanje in temu ustrezno prilagaja pouk. Bile so nekatere uspešne izvedbe takega osebnega pouka tudi pri velikih skupinah, vendar so drage zaradi velikega števila potrebnih asistentov in inštruktorjev. Zdaj je možen tak pouk tudi z računalnikom s pomočjo programiranega učenja. Te učne možnosti bi morale biti na voljo študentom poleg predavanj, predvsem pri predmetih prvih letnikov. Za pouk postajajo koristni tudi avdio- in videokasetni zapisi predavanj in seminarjev, ki naj bi bili na voljo tudi v knjižnicah. Tako bo mogoče študentom posredovati mnoga predavanja, ne samo taka, ki dajejo pretežno informacije, ampak predvsem taka, ki navajajo na razmišljanje in dajejo nove poglede, ki jih zmorejo učitelji misleci. To so predavanja, ki oblikujejo študente in ki se ne pozabijo in jih je užitek poslušati.

Dobro bi bilo pohiteti in proučiti vse možnosti za uporabo učne tehnologije na univerzi. Zdi se, da bi lahko z novo tehnologijo dosegli večjo učno uspešnost, morda tudi gospodarnost pri nekaterih učnih predmetih v prvih letnikih z delno sprostitvijo učiteljev in asistentov za zahtevnejše mentorsko delo pri študiju in raziskovanju.

Z novimi sredstvi je mogoča tudi univerza na daljavo, imenovana »odprta univerza« ali »univerza za vsakogar«. Ta uči dopisno ter preko radia in delno televizije, pa tudi preko avdio- in videokaset in računalnika ter oskrbuje s poukom veliko število študentov.

Odprta univerza je primerna za velike razvite dežele. Pri nas v celoti ne pride v poštev zaradi omejenega jezikovnega zaledja. Lahko pa bi bila zanimiva delna uporaba tega učnega načina za nekatere predmete prvih letnikov, ki jih posluša nekaj tisoč slušateljev. Tak pouk na daljavo bi bil uporaben tudi za permanentno izobraževanje širše javnosti. Tako bi morda bil ekonomsko upravičen. Zato bi bilo dobro pretehtati vse možnosti, ki jih ponujata računalniška in učna tehnologija univerzi v naših okoliščinah, in ceno opreme ter obratovanja.

Univerza ima velike učno raziskovalne in svetovalne zmogljivosti. Mora pa imeti primerno strukturo in organizacijo, da je ta zmogljivost polno izkoriščena za različne dejavnosti. V strukturi se zadržuje preteklost, čeprav bi bilo mogoče marsikaj drugače razporediti in povezati pri sedanji razvojni stopnji. Nove univerze so lahko drugačne, če dovolj pogumno upoštevajo razvojne težnje.

Univerzo sestavljajo fakultete in akademije, ki imajo svoje oddelke (ali katedre, laboratorije, institute itd.). Ti oddelki so glavne delovne učno raziskovalne enote na univerzi za posamezna področja znanosti, tehnike, umetnosti itd. Fakultete in univerza morajo delovati tako, da je delo oddelkov na univerzni ravni in ustreza študijskim smerem in da je neovirano

možno delovno sodelovanje med oddelki pri izobraževanju in raziskovanju. Predstojniki so pri tem usmerjevalci strokovnega dela in inovacijskih teženj.

Oddelki za posamezna področja osnovnih znanosti matematike, naravoslovja, filozofije, družboslovja, humanistike, ekonomije itd. so znanstvena osnova univerze. Ti so matični in naj bi zadovoljevali učno raziskovalne potrebe na svojem področju na vsej univerzi. Na te oddelke za osnovne znanosti se navezujejo oddelki za aplikativna področja, ki izhajajo z osnovnih znanstvenih področij, kot so na primer oddelki za posamezna tehniška področja, medicino, biotehniko, poslovanje itd.

Fakultete in akademije so samostojne. Imajo pa velike možnosti za sodelovanje pri izobraževanju in raziskovanju, saj so zato skupaj v okviru univerze. Vse študijske smeri imajo na primer na voljo široko znanstveno osnovo v matičnih oddelkih za osnovne znanosti. Iz teh lahko dobijo fakultete učitelje za učne predmete iz osnovnih ved. Saj se »hišni učitelji« za te predmete po fakultetah, če so ločeni od matičnih oddelkov, ne morejo učno in raziskovalno izpopolnjevati in dolgo vzdrževati visoke ravni in sodobne aktualnosti pouka. Tako ločeni tudi ne prispevajo k delu in razvoju matičnega oddelka in k intelektualni moči osnovne strukture univerze, kar je velika škoda. Interne delovne vezi med oddelki so tudi znak za razvitost celotne univerze. Pri nas je teh in drugih delovnih vezi na univerzi premalo.

Pri večjem sodelovanju oddelkov bi gotovo prihajalo tudi do novih študijskih smeri, ki bi jih sestavljalo več vsebinsko različnih učno raziskovalnih oddelkov matematike, naravoslovja, družboslovja itd. Take smeri bi dale širše visoko izobražene strokovnjake, ki postajajo potrebni.

V sedanjih okoliščinah poznajo študenti in mnogi drugi sodelavci v glavnem svojo fakulteto, malo pa vedo za univerzo in njeno povezovalno vlogo. Malo vemo na primer o vezah med področji znanosti in umetnosti. Mnoge univerze nimajo umetnostnih oddelkov, ki pa lahko prispevajo k celoviti vzgoji študentov. Zato bi bilo prav pretehtati možnosti in pomen njihovega sodelovanja v okviru univerze.

Tako stanje še zaostruje prostorska ločenost fakultet. Univerza je razmeščena na več lokacijah in žal nima svojega enotnega skupnega prostora. V sožitju bi bili študenti bolj razgledani po raznih področjih ustvarjanja univerze in bolj široko izobraženi kot v okviru zaprtih fakultet in bi bili na svojo univerzo ponosni. Zdaj je treba ta vpliv razdeljenosti nadomestiti z dobrim informacijskim sistemom ter s skupnimi predavanji, seminarji in drugimi prireditvami. Koristen bi bil dobro urejevan delovni bilten, ki bi omogočil večji notranji pretok informacij o delu in dogajanjih na fakultetah in na univerzi. Za informacijske namene pa tudi za objavljanje strokovnih sporočil in diskusij bi bil primeren tudi univerzni radio, če bi ga imeli za že navedene študijske namene.

Univerza bi bila kot bolj povezana delovna skupnost sposobna tudi za študijsko in raziskovalno obvladovanje večjih sodobnih problemov, zanimivih za industrijo ali za družbo (na primer energija, materiali, ekologija, informatika). Ti zahtevajo sodelovanje strokovnjakov raznih strok. Univerza bi z organizacijo ustreznih kombinacij svojih monodisciplinarnih oddelkov lahko dajala in prevzemala take interdisciplinarne študijsko raziskovalne projekte.

Takih nalog seveda ne zmorejo svetovalne komisije univerznega sveta, ampak je potrebno operativno vodstvo projektov. Dobro bi bilo pripraviti organizacijski osnutek za delo univerze pri nekaj projektih, ki so znanstveno-tehnično zanimivi in perspektivni za gospodarstvo ali za družbo v naših okoliščinah.

Do takih projektov pride pogosto neformalno z osebnimi pobudami in se šele postopno vzpostavijo urejeni odnosi. Dobro pa bo ustvariti v organizacijski shemi vmesne enote med univerzo, industrijo in družbo, ki bi urejale, pospeševale in propagirale sodelovanje pri večjih interdisciplinarnih projektih. Komunikacija med univerzo in industrijo se sčasoma razvija, med univerzo in družbo morda manj. Univerza ni sodelovala pri načrtovanju strategije tehnološkega razvoja ali pri snovanju projekta 2000 raziskovalcev, ki so pomembni družbeni projekti.

Interdisciplinarno povezana univerza je nova dinamična tvorba, ki je sposobna obdelave tudi velikih problemskih sistemov (kot na primer šolstva, zdravstva). Ti obsegajo probleme od osnovnih znanosti, tehnologij, humanističnih znanosti do družbenih implikacij.

Delovna povezanost univerze ni lahek problem. Treba je uskladiti veliko prostostnih

stopenj, ki jih imajo vsak posamezni ustvarjalec, sodelavci, delovna skupina, oddelek in fakulteta. Vendar lahko profesorji, ki so učitelji in raziskovalci, ter asistenti in študenti, zavzeti za delo in domiselne ideje, ustvarjajo posebno delovno vzdušje, kjer veljata občutek za kakovost in nepopustljiva kritika in ne službena hierarhija.

Univerza ima med najvišjimi nalogami podeljevanje doktoratov znanosti. Pri tem ima vlogo le pri promociji, nima pa glasu pri odločanju, ali disertacija ustreza merilom za kakovost na univerzi. Ta so lahko zahtevnejša od tistih, ki veljajo v manjšem okolju oddelka, kjer vedno ni mogoče sestaviti komisije neodvisnih recenzentov. Zdi se, da včasih komisije zlahka zapišejo, da gre v disertaciji za »pomemben prispevek znanosti«. V doktorske komisije bi morali biti imenovani tudi predstavniki univerze, ki bi jamčili, da so izpolnjena merila za kakovost in je upravičena univerzna listina. To je za mednarodno veljavo naših diplom pomembno. Prav bi bilo in bolj javno, če bi bili v glavni stavbi univerze tudi vse predstavitve in zagovori doktorskih del, ne le slovesne promocije.

Podobno bi bilo dobro urediti merila za dodeljevanje naslova »univerzni« ali »univerzitetni« raznim institucijam. Naslov naj ne bi bil le epiteton ornans, ampak naj bi bil delovno utemeljen in zanj določen rok veljavnosti.

Treba bo tudi proučiti odnos univerze do velikih mednarodnih znanstvenih in tehničnih projektov. Ti zahtevajo sodelovanje velikega števila vrhunskih raziskovalcev z raznih področij, velika sredstva in trdno organizacijo. Sodelovanje pri nekaterih takih projektih za nas ni nepomembno.

Dobro bi bilo tudi razpravljati o stalnosti uspešnih rednih profesorjev vsaj po drugi reelekciji, saj so ti po svojem delu in ugledu jedro univerze.

Za večjo delavnost celotne univerze bi bil potreben znanstveno pedagoški svet univerze ali senat, kot ga imenujejo na mnogih univerzah. Ta bi skrbel za usklajevanje in razvoj učno raziskovalnih dejavnosti in usklajeval pobude na delovno povezani univerzi. Treba bi bilo izdelati podrobnejšo organizacijsko shemo, če bo predlog deležen soglasja.

Univerza ima mnoge lokalne naloge in delovne vezi. Vendar ima tudi svoje mesto med drugimi univerzami v državi in sosednjimi univerzami v tem delu Evrope. Tu dajejo veljavo univerzi predvsem raven učno raziskovalnega dela ter izvirnost in kakovost objavljenih diplomskih, magistrskih in doktorskih del. Dodiplomski študij ima v glavnem lokalni pomen za visoko izobraževanje. Podiplomski študij pa je pomemben v širšem okolju in bi bil lahko problemsko usklajen med univerzami, kar bi kazalo urejati s pogodbo o sodelovanju.

Seveda imajo slovenske univerze tudi svoje posebne naloge na vseh tistih področjih, ki imajo narodnostno ali krajevno osnovo. Tem področjem pripada posebno mesto med učno raziskovalnimi programi, ki bi si jih lahko po dogovoru delili obe univerzi. Tudi profesor ima na naših univerzah dodatne naloge, ki jih v bolj razvitem okolju nima. Saj mora po svoje prispevati k razvoju osnove za raziskovalno delo in k uveljavljanju mednarodnih standardov za visokošolsko znanje. Mora pa tudi prispevati k znanstvenemu izobraževanju javnosti in spoznavanju pomena znanja in vloge univerze.

Finančna sredstva določajo meje delovanja univerze. Omejujejo obseg, način in kakovost dela ter sodobno študijsko raziskovalno aktivnost, saj potrebna sredstva tudi rastejo z razvojem. Zaradi povezanosti izobraževanja in raziskovanja gotovo ni primerno, da se sredstva za univerzo dobivajo ločeno pri Izobraževalni skupnosti in pri Raziskovalni skupnosti. Pri sedanjí organizaciji bi bilo primernejše, da bi finančna sredstva za delo univerze razporejal skupni odbor za visoko šolstvo, sestavljen iz predstavnikov obeh skupnosti. Treba pa bo prirediti merila za vrednotenje celotne dejavnosti univerznih učiteljev in asistentov, ne le predavanj in vaj. Za študijsko in raziskovalno delo bi tudi s projekti dobili določena sredstva v industriji, gospodarstvu in družbenih dejavnostih.

Seveda pa razpoložljiva sredstva omejujejo rastoče programe. Treba je izbirati in zato modro presojati potrebe in možnosti, tehtati svoje in tuje zamisli in oblikovati predstavo o naši univerzi na pragu 21. stoletja. Variante idejnega osnutka naj bi dal tudi ta projekt.

Univerza, ki ima v sebi še veliko preteklosti, se s sedanjimi spremembami pripravlja na prihodnost. Ta bo široko učno raziskovalno obsežnost univerze in ustvarjalno zahtevnost še bolj potrebovala.

LITERATURA

- K. Jaspers, K. Rossmann: Die Idee der Universität. Springer 1961.
- Interdisciplinarity, Problems of teaching and research in universities. Seminar, OECD 1972.
- Higher education by the year 2000, Proceedings of the IVth international congress, Frankfurt a.M. 1983.
- E. Jantsch: Technological planning and social futures. Associated business programmes 1972.
- The university and the community. The problems of changing relationships. OECD 1982.
- Industry and university. New forms of co-operation and communication. OECD 1984.
- G. Benveniste: New politics of higher education. Higher educ. 14 (1985) 175.
- A. Moljk: Towards the integrated university. IVth int. conference on the unity of the sciences, New York 1975.
- Vision of higher education. Int. conference, Zürich 1986.

Znanost kot »splošno delo« in položaj univerze v »poznanstvenjenju« produkcije

1. Znanost kod dejavnost »znanstvene skupnosti«

O znanosti se da govoriti na različne načine oz. z različnih vidikov, npr. s sociološkega, zgodovinskega, tehnološko-aplikativnega, logično-metodološkega, filozofsko-spekulativnega stališča. Vsakdo od teh stališč odpira drug vidik, odpira druge probleme, ki so včasih medsebojno zelo tuji, navidez nepovezani.

Tem vidikom danes ustrezajo zelo razčlenjene in celovite teorije in raziskovalni postopki, ki se deloma zgoščajo okrog novih znanosti, kot so npr. »znanost o znanosti«, »teorija znanosti«, »sociologija znanosti« itd. To kaže, da imamo opravka z neznansko kompleksnim in »živim« organizmom, ne pa s stvarjo, strukturo, sklenjenim sistemom. Prva intuicija, ki odtod sledi, je teza *znanosti kot dejavnosti ljudi*, o dejavnosti, ki daje mnoge pomembne rezultate, npr. spoznanja, odkritja, izume itd., vendar se ne izčrpa v njih, temveč ostaja bistveno proces, *aktiven človeški proces* specifičnega poseganja človeka v svet. Kot dejavni proces je znanost seveda nujno povezana z vsemi sorodnimi procesi v družbi, torej je bistveno *družbena dejavnost*. Že tu pa moram tem ugotovitvam dodati pomembno dopolnilo. To pa je, da »znanosti« *kot takšne ni*, kajti ni »tiste znanosti«, namreč nečesa določenega in enotnega, temveč imamo vedno opraviti z *različnimi znanostmi*, ki so medsebojno povezane z različnimi vezmi teoretične, empirične in pragmatične narave, toda pogosto si tudi nasprotujejo, kot si nasprotujejo znotraj vsake od teh znanosti različne teorije in hipoteze o enakih predmetih. Ne moremo reči niti to, da so znanosti organski sistem ali »celota«, kajti njihov medsebojni odnos ni vedno odnos dopolnjevanja ali odnos različnih funkcij v nekem organizmu. Če bom vendarle včasih govoril o »sistemu znanosti«, potem gre za zelo specifičen »sistem«, prej rahlo kot trdno povezanih sestavin. Podobno bom včasih govoril o »znanosti« kot enoti, a to kot posebni družbeni dejavnosti. Ustreznejši pojem bi bil Wittgensteinov pojem »družinske povezanosti« različnih znanosti, ki imajo med seboj družinske podobnosti« (Gl. L. Wittgenstein, 1971, par. 66, 71).

Kar se tiče znanosti, sicer ne moremo reči, da ne obstajajo nobene skupne poteze vseh znanosti, vendar pa so te premalo, da bi izčrpale bistvo vseh možnih konkretnih znanosti kot znanosti. Tako npr. lahko rečemo, da karakterizira znanosti metodično in kontrolirano ter v principu javno, intersubjektivno preverljivo raziskovanje opredeljenih predmetnih področij, dalje razlika od vsakodnevnega »zdravega razuma« in običajnega jezika, vendar so te opredelitve tako splošne in prazne, da ne povedo veliko, zlasti če jih soočimo z razlikami v metodah raziskovanja, tvorjenja teorij, dokazovanja, jezikov itd. Tako ni nenavadno, da vrsta teoretikov znanosti, pa tudi naravoslovcev, npr. odklanja status znanstvenosti družbenim vedam (razen matematizirani ekonomiji in čisto behavioristični psihologiji); nekateri zavračajo celo medicino (češ da je to neke vrste tehnika, ne pa znanost), znana so zavračanja filozofije kot znanosti itd.

Navedeni osnovni tezi, iz katerih izhajam, torej teza o znanostih kot dejavnosti in o »sistemu znanosti« kot sistemu »družinskih podobnosti« med različnimi sorodnimi znanostmi sta seveda polemični, usmerjeni sta proti dvema dokaj trdno vsajenima prepričanjima, ki ju lahko srečamo med znanstveniki in tistimi, ki razmišljajo o znanostih. Prvo takšno prepričanje je, da je znanost predvsem *skupek gotovih spoznanj, tj. teorij in hipotez*, s katerimi razlagamo določeno vrsto pojavov. Skratka, to je stališče, da je znanost tisto, kar je morda rezultat dejavnosti, npr. raziskovanj, odkrivanja, analiz dejstev itd., ne pa (tudi) ta dejavnost sama.

Drugo stališče, ki mu nasprotujem, pa je, da je bistvo znanosti v *doseženih spoznanjih* in v *sistemih spoznanj*, pri čemer so ta spoznanja razumljena kot *celote stavkov*, o določenem

področju predmetnosti, ki ga obravnavajo posamezne znanosti. Te celote stavkov so naše znanstvene teorije.

Zaradi omejitev v obsegu spisa se ne morem spuščati v argumentacijo mojih kritik omenjenih stališč in v opravičilo mojih dveh tez, pripomnim pa naj, da ne gre le za mojo kritiko, temveč za sklep iz vrste sodobnih znanstvenoteoretskih del, ki so nasproti tradicionalni »pozitivistični« konceptiji znanosti poudarila ravno dejavnostni vidik znanosti, znanost kot proces nastajanja znanstvenih spoznanj in teorij in ki tudi teorije nimajo več le za celote stavkov, temveč tudi za strukturirane celote dejavnosti znanstvenikov v teoretičnem modeliranju realnosti in v zasnovanju opazovanj ter eksperimentov. Na ta »novi trend« v sodobnih teorijah znanosti je vplivala zlasti Kuhnova »revolucija« v pojmovanju razvoja znanosti in razprave, ki so sledile Kuhnovemu delu ter analitično-logična preinterpretacija Kuhnove teorije v Sneed-Stegmüllerjevi strukturalni teoriji znanosti (gl. o tem T. Kuhn, *Struktura naučnih revolucij*, 1974, D. Sneed, *The Logical Structure of Mathematical Physics*, 1971, W. Stegmüller, *The Structuralist View of Theories*, 1979, W. Stegmüller, *Kombiniran dostop k razumevanju dinamike teorij*, 1984 in druga dela iz sodobne teorije znanosti, npr. slovenski izbor v *Časopisu za kritiko znanosti*, št. 64/65, 1984).

Gre za ugotovitve, da je sistem raznih znanosti *sistem dejavnosti* znanstvenih skupnosti in da so teorije in hipoteze sestavine te dejavnosti, ne pa le njeni rezultati. So namreč tudi izhodišče za nadaljevanje znanstvenih dejavnosti. Prav tako je pomembna ugotovitev, da znanstvene teorije niso le sistemi stavkov, temveč so tudi sistemi teoretične dejavnosti znanstvenikov, namreč so sredstvo za kontinuirano »izdelovanje« modelov na osnovi teorije in določenega empiričnega gradiva. V okviru teh modelov (ki so tudi modeli pojasnitve pojavov) se odvijata tudi načrtovanje in delno izvedba znanstvenih opazovanj in eksperimentov.

Te opredelitve so sicer pomembne za novo pojmovanje znanosti, ki bi bolj pravično upoštevalo družbene in interno logične dejavnike razvoja znanosti, so pa ostale še razmerna abstraktne in formalizirane. Za bolj »vsebinski« dostop k znanostim kot socialnim dejavnostim s specifičnimi produkti dela bi bilo šele treba izdelati ustrezen konceptualen aparat. Kot delen prispevek k tej konceptualizaciji lahko služi Marxova teza o znanosti kot »splošnem delu« oz. nadaljnja izpeljava iz te teze.

2. Znanost kot splošno delo

Bolj poglobljeno, čeprav ne tudi izdelano teorijo znanosti kot *posebne družbene dejavnosti*, ponuja Marxova konceptija znanosti kot *splošnega dela družbe*. Marx o tem ni veliko pisal, toda tam, kjer je, gre vedno za bistvene opredelitve in je v neposredni zvezi z drugimi centralnimi pojmi Marxove teorije.

V 3. delu *Kapitala* je Marx zapisal, da moramo znanost kot *splošno delo* ločiti od vseh drugih oblik dela, tj. *skupnega dela družbe*:

»Mimogrede naj pripomnim, da je treba razločevati med splošnim in skupnim delom. Prvo in drugo imata v produkcijskem procesu svojo vlogo, oba prehajata drug v drugega, toda med njima je tudi razlika. Splošno delo je vsako znanstveno delo, vsako odkritje, vsak izum. Pogoj zanj je deloma kooperacija sodobnikov, deloma izkoriščanje del prednikov. Skupno delo predpostavlja neposredno kooperacijo individuov« (Marx, *Kapital* 3, 1973, str. 119).

Znanstveno odkritje, raziskava, teorija, celo eksperiment niso nič posamičnega, niti ne le vsota ali celota posameznih sestavin, temveč nekaj splošnega, namreč tisti moment delovnega-produkcijskega procesa, kjer so posamezni dosežki, predmeti, material le *primeri* oz. *konkretni modeli* za *splošne zakone, hipoteze, teorije*, te pa se ohranjajo s predajanjem kapitala znanja od ene generacije naslednji generaciji. Vendar je tu bistven poudarek, da gre za *dejavnost*, ki je *obča*, ne le za produkte (teorije, spoznane zakone itd.). Tudi ta dejavnost sama ni le stvar posameznikov, temveč je vseskozi delo na predhodnih izkustvih in dosežkih človeštva, zlasti na znanstvenih dosežkih. Medtem ko skupno delo pomeni neposredno kooperacijo individuov se tudi produkti njihovega dela izčrpajo v neposredni predmetni

naravi produkta oz. v potrebah, ki jih zadovoljijo, pa splošno delo ustvarja produkte splošne in trajne vrednosti. Tudi splošno delo sicer predpostavlja kooperacijo sodobnikov, a se v njej ne izčrpa, ker splošno ni vsota posameznega, temveč to vsoto nadgradi z duhovno vsebino produkta. V takšnem delu udeležajo ljudje svojo, kot pravi Marx že v *Ekonomsko-filozofskih rokopisih*, »rodovno naravo«, namreč zavest o sebi kot univerzalnem družbenem bitju (MEID, 1969, str. 90, 335).

Posebno v Očrtih (Grundrisse) je Marx uporabil pojem splošnega dela zato, da bi naznačil pogoje za prehod družbe od kapitalizma v komunizem. V tem delu je izraz splošno delo (obče delo) včasih kar sinonim za družbenost dela, za stopnjo podružbljanja dela, ki je doseženo v kapitalizmu in bo dokončno realizirano v komunizmu. V tem smislu ga Marx postavlja nasproti zasebnemu prisvajanju produktov dela in produkcijskih sredstev in to nasprotovanje je najgloblje protislovje kapitalizma. Vendar pa je tudi tu bistvena vloga znanosti, namreč ravno kot zavestno občega momenta dela. In zato Marx največkrat uporabi izraz »splošno delo« prav za delo znanosti in njeno produkcijsko silo. Bistvo »splošnosti« v »splošnem delu« je to, da se tu delo različnih ljudi, pa tudi delo več generacij, *neposredno srečuje in povezuje med seboj* in torej ne potrebuje posredovanja denarja, trga, lastnine ipd. institucij kapitalske družbe.¹ Zato je splošno delo kot najbolj podružbljen moment vsega dela v notranjem protislovju s privatno lastnino, s kapitalskim, nedružbenim prisvajanjem predmetnega bogastva in bogastva produktivnih sil človeštva. Kolikor bolj se v kapitalizmu uveljavljata znanost in »poznanstvenjena« proizvodnja, toliko bolj po Marxu izginja nujnost blagovne produkcije in tržne menjave kot centralni posrednik in povezovalni dejavnik med ljudmi, ki so vpleteni v proizvodni proces (gl. K. Marx, 1985, str. 501).

Marx je seveda dobro vedel, da gre kapitalistom predvsem za izkoriščanje znanosti, prav tako kot dela, namreč zaradi zviševanja profita in ohranjanja kroženja kapitala. Kapital izkorišča znanost in z njo naravo kot »zastonjski« vir bogastva in razvija znanost le toliko, kolikor mu služi v ta namen. Zato je povezava znanosti s produkcijo obenem tudi oblika odtujitve, ločitve znanosti od (živega) dela.

Marx loči med tisto produkcijsko vlogo znanosti, kot ji je dana v kapitalizmu (aplikacija dosežkov znanosti v produkciji, znanost kot sredstvo bogatenja), in med višjo obliko družbene vloge znanosti, kjer postane znanost kot splošni povezovalac in usklajevalec celotnega družbenega dela nekakšna nova obča mera dela. Produktivnost te znanosti ni več le v aplikaciji znanosti v tehniki ipd., temveč v tem, da najprej deluje na ljudi, na delavce same in jih »prevzgoji« v novo »proizvajalno silo«. (K. Marx, *Kritika pol. ekon.*, 1985, str. 510–511).

Peter Ruben iz DDR v svojem spisu *Znanost kot splošno delo* pravilno ugotavlja, da je Marxov pojem »splošnega dela« naslednik Heglove koncepcije »dela uma«, ki je eden osrednjih pojmov Heglove filozofije, vendar je Hegel razumel delo le za duhovno delo in je spregledal ravno produktivno sintezo znanosti in produkcije nasploh v kapitalizmu. Za Marxa zato splošno delo ni delo sploh, temveč le *splošni moment* vsega dela (P. Ruben, *Wiss. als allg. Arbeit*, 1978, str. 20). Toda kljub temu ostaja Heglovo odkritje, da »obče« obstaja le skozi *proces duhovnega dela*, kot njegov moment, trajna vrednost njegove filozofije.

Vendar Marx ni do kraja razvil svojega pojma splošnega dela, tako da je ostala zamisel o znanosti kot splošnem delu neizpeljana. Več avtorjev je že poskušalo priti malo dlje od teh izhodišč, kajti ravno v razvoju te zamisli je možno pričakovati točnejšo opredelitev znanosti kot družbene dejavnosti posebne vrste. Šele če jo razumemo kot delo in kot splošni moment vsakega dela, ji pritiče tista »nujnost«, ki se nato kaže v znanstvenih spoznanjih, zakonih, teorijah, namreč splošnost in splošna veljavnost znanstvenih sodb, ki je več kot vsota posameznih trditev in kot indukcija na osnovi posameznih primerov (kratka *teoretična splošnost*).

¹ Splošnega dela ne smemo zamenjati tudi z »abstraktnim delom«. Ta druga oblika dela označuje *blagovno vrednotenje* dela, tj. denarno vrednost dela oz. dela, vloženga za izdelavo določenega proizvoda. S tem ko splošno delo spodrina denarno vrednost dela (delo, merjeno po porabljenem času), spodrina tudi abstraktno delo, konkretno mezdno delo in »najemniški« položaj znanosti v kapitalistični družbi.

Peter Ruben je npr. opredelil znanost kot *proizvodnjo modelov* in njim pripadajočih *teorij*. »Modeli so predmeti in predmetni sistemi pod pogojem, da so *instance veljavnosti za sodbe njim ustreznih teorij*« (P. Ruben, *ibid.*, str. 19).

Modeli niso neposredno porabljeni v fizični porabi, temveč so predmetni zastopniki splošnega, ki ga opisuje znanstvena teorija. Znanost ni nekaj, kar bi obstajalo v »kraljestvu duha«, temveč je dejavnost izbire *določenih predmetov za modele splošnih določil*. Obenem pa je to dejanje, v katerem se človekov duh zave samega sebe (*ibid.*, str. 20).

Osnova modeliranja po Rubenu je človekova sposobnost, da nekatere predmete jemljemo kot vzorce (standarde), s katerimi nato primerjamo druge podobne ali nepodobne predmete glede na določene identične lastnosti. Modele moramo običajno oblikovati, ne zgolj najti v naravi. So torej obenem produkt duhovne dejavnosti in materialne upodobitve (slike) teorij. Ruben zato določi znanstveno splošno delo kot posebno splošno človekovo družbeno dejavnost načrtnega modeliranja stvarnosti (ki ga imenuje tudi »odslikavanje« realnosti, kar je bil verjetno Rubenov tribut obvezujoči teoriji odražanja v DDR).

Na Rubena se navezuje tudi pojmovanje zahodnonemškega filozofa znanosti Kurta Bayertza o znanosti kot splošnem delu, vendar je zanj bolj kot sposobnost načrtovanega modeliranja stvarnosti pomembno človekovo ustvarjanje teorij. Oblikovanje teorij je usmerjena dejavnost za idealno reprodukcijo znanstvenega predmeta (K. Bayertz, 1980, str. 184). Bayertz meni, da znanost kot splošno delo družbe izhaja iz določenih družbenozgodovinskih predpostavk, ki so bile zlasti ugodne z nastopom meščanstva na zgodovinsko sceno. V tem smislu znanost izpolnjuje določene družbene naloge. Vendar pa to ne zanika posebne avtonomnosti znanosti, kajti znanost tudi prerašča meščansko družbo in postaja samostojna produkcijska sila. Pri tem je pomembna dialektika sočasne odcepitve novoveških znanosti od srednjeveških oblik obrti in od neposrednih zvez s produkcijo (pretvorba znanstvenoraziskovalnega dela v samostojno vrsto dela) in ponovna navezava na nove vrste obrti, namreč na manufakture, na zametke industrij (Ruben, *ibid.*, str. 146). Podobno je ugotavljal tudi Ruben in drugi sociologi znanosti (npr. F. Zinsler, 1976, str. 66). Po Zinsleru se je v začetkih novoveške znanosti dogodilo tudi spajanje interesov višjih in nižjih slojev. Prvi so prinesli teoretični interes, drugi smisel za kavzalnost, eksperiment, merjenje, nespoštovanje šolskih avtoritet itd. (*ibid.*).

Temeljni razlog tej povezavi je bil nastanek meščanskega razreda in kapitalističnega načina proizvodnje, ki je terjal povsem nov tip znanosti. Ta produkcijski način ni razvijal le potrebe po novi znanosti, temveč je ustvaril tudi predpostavke zanjo: dal je na razpolago material in sredstva spoznanja in omogočil medsebojno povezavo nekdanj strogo ločenih profesionalnih tradicij (Bayertz, *ibid.*, str. 143).

3. Prisivljanje znanosti v posebnih šolskih institucijah – univerzah

Sedaj se čisto na kratko obrnimo še k procesu prisvajanja višjih oblik in vsebin znanja, tistega, ki morda razvija novo znanje, ne pa le uporablja. Te institucije so bile in so še po večini *univerze* ali pa *znanstveni inštituti* s posebno dodatno izobraževalno funkcijo. Nas zanimajo predvsem univerze. Srednjeveške univerze v evropskem svetu so bile sprva skoraj v celoti posvečene reprodukciji »duhovniške kaste«, zlasti višjih intelektualno sposobnejših krogov te družbene elite. Kolikor so na srednjeveških univerzah gojili t. i. svobodne znanosti (gramatika, pravo, retorika, logika), so bile bodisi nižje ovrednotene kot teološke vede ali kot vstopne vede za študij teh znanosti (torej dejansko »služkinje teologije«). Prve svobodnejše univerze, ki so omogočale študij posebnih znanosti kot »samosmoter«, so nastale v renesančni Italiji, a so se nato hitro razširile po Evropi. Ravno te so bile tiste institucije, ki so omogočile od obrti in konkretnih praks neodvisen študij posameznih izkustvenih področij in postavljanje na *stališče teorije* kot tudi preverjanje teh teorij v praksi. Renesance univerze so bile namreč močno vpete v družbeno življenje svojega časa in najvidnejši učenjaki so intenzivno sodelovali pri raznih poslih obče narave, npr. pri gradnji mest, palač, utrd, izdelavi orožij, ladij, zemjevidov, itd. Skratka, oddaljenost od celovsko ozkih obrti ni pomenila odcepljenosti znanosti od empiričnega preverjanja in praktične uporabe znanja.

Ravno ta spoj relativne osamosvojenosti znanosti glede na omejujoče pogoje cehovskih obrtniških tradicij in obenem intenzivna vključenost znanosti v nove forme družbene produkcije je bil verjetno osnovni družbeni pogoj za nastanek sodobnih znanosti, ki so bile obenem bolj teoretične kot dotedanje (matematizacija narave in zakonov) ter empirične (eksperiment, metodično opazovanje). To je bilo *rojstno mesto znanosti kot samosvoje družbene in produktivne dejavnosti*. Idealni, obči moment dela je prvič v zgodovini začel nastopati kot organizirana, posebna družbena skupina in kot kontinuiran delovni proces, prav kot *splošno delo*. Seveda pa to ne bi bilo mogoče, če ne bi v 16. stol. začel hitro prodirati tisk, s tem pa večja dostopnost novih del v širokem socialnem prostoru skoraj vse Evrope. Natanek prvih znanstvenih akademij si ni mogoče predstavljati brez ustreznega *znanstvenega javnega mnenja*, ki ni bilo odvisno od političnih in religioznih omejitev in (vsaj neposredno ne) političnim interesom. »Splošno delo« kot posebej osamosvojen produkcijski proces potrebuje tudi svojo socialno formo in organizacijo in to je bila ravno nova znanstvena skupnost, ki je predvsem na univerzah videla osnovni agens svoje socialne in intelektualne reprodukcije. Ideal avtonomne univerze se je utrdil prav v začetku novega veka.

Odtod vidimo, da univerz ne moremo imeti za vrh v verigi šolskih oz. učno-vzgojnih institucij, temveč da imajo svojo vlogo predvsem kot mesto samoreprodukcije *znanstvene delovne sile* oz. reprodukcije znanstvene skupnosti. Neka univerza ima lahko še tako uspešne načine za vzgojo »aplikativnih« strokovnjakov, tj. tistih, ki v svojem delu le uporabljajo naučeno, toda ne razvijajo novega znanja, vendar zato še dolgo ni dobra univerza, še več, grozi ji, da postane zgolj ena od strokovnih šol. S tem izgubi stik z živim občim delom, tj. z razvojem znanosti na lastnih tleh.

To je sicer lahko ugotoviti, težje je razmisлити o *optimalnih pogojih* za to, da določena univerza ali njeni deli postanejo oz. ostanejo raziskovalna, znanstvena in ne zgolj pedagoška institucija. Tu ni splošnih načel, ki bi jih le »uporabili« za posebne primere, ker vsaka univerza raste iz določenih tradicij, zgodovinskih kontekstov, ki se močno razlikujejo med seboj. Vendar obstaja nekaj skupnih vprašanj, ki jih mora razrešiti vsaka univerza, pravzaprav vsaka raziskovalna institucija, ki obenem tudi vzgaja svoje strokovnjake. Med temi sta gotovo dva izredno pomembna: prvi je *problem uskladitve relativne avtonomije znanosti z družbenim načrtovanjem razvoja znanosti*, tj. z artikuliranimi potrebami po določenih vrstah znanja, drugi pa, *kako uskladiti znanstveno raziskovalno, strokovno dejavnost fakultet, institutov, univerz s pedagoško funkcijo oz. s potrebo po reprodukciji visoko kvalificirane strokovne delovne sile*, med temi tudi bodočih znanstvenih delavcev.

Ti problemi so zapleteni tudi zaradi velike medsebojne odvisnosti »splošnega« in »skupnega dela«, kar postavlja nove zahteve, med drugim tudi proces kvalifikacije, zlasti kvalifikacije za znanstveno delo. Tako se zastavljajo potrebe po *vseživljenjskem študiju* oz. procesu kvalifikacije in rekvifikacije delovne sile ter po *neposredni zvezi študija in dela*. (P. Weingert, Wissensproduktion und soziale Struktur, 1976, str. 208). To dvojje ni le interes »prakse«, temveč tudi »teorije« oz. produkcije splošnega dela. To je kljub vsem omejitvam vendarle »nagrizlo« ločevanje med študijem temeljnih ved in aplikativnih ved, pa tudi med študijem za poklic in študijem za nadaljni razvoj določene stroke, znanosti. Poleg tega je »nagrizlo« tudi samoumevnost avtonomije univerze nasproti »družbenim interesom«. Tako se sedaj v razvitih družbah znova zastavlja vprašanje, kako ob tej medsebojni zvezi znanstvenih in (ožje) družbenih interesov ohraniti nujno samostojnost znanosti kot proizvodnega procesa z lastno logiko in z lastno socialno organizacijo (organizacija »znanstvene skupnosti«, tako horizontalna v različnih inštitutih, univerzah kot tudi vertikalna kot hierarhija strokovnjakov, ter delitev dela med znanstveniki, npr. med raziskovalci v teoriji in v empiriji). Kajti le tedaj, če se ohrani ta samostojnost, lahko teče dalje reprodukcija splošnega dela kot posebna družbena dejavnost. V samem sistemu znanosti se ta problem kaže tudi v tem, kako uravnesiti pretirano specializacijo in potrebe po novih, integrativnih, transdisciplinarnih pristopih in znanostih, ki so šele v povojih.

Dejstvo je, da univerze kot do sedaj ključni centri razvoja znanosti tem nalogam niso več kos, zlasti ne, če vztrajajo pri preživelih vzorih. Univerza se ne more otresti tesnih vezi z »družbo«, tj. ne more vztrajati pri tradicionalnem konceptu avtonomije, toda prav tako ne more ostati servis za opravljanje kompleksnih družbenih »storitev«.

Mislim, da je ravno *študentsko gibanje* konec šestdesetih let nakazalo pot iz te stiske (ki jo še dodatno krepijo politične mahinacije in »šolske reforme«). Pot je v tem, da univerza producira *družbeno relevantno znanje*, tj. da gre *nasproti družbi* in ne išče »otokov« lažno nevtralnega vedenja ali pa da nekritično sprejema njene naloge. Rešitev pred valom »pragmatizma« ni pri vztrajanju v omejenih »otokih« (ki se vse bolj ožijo), temveč v tem, da zmorejo univerzitetni delavci skupaj s študenti tako *kritično reflektirati* svoje in »družbene« interese ter družbene učinke poznanstvenjenja proizvodnje in življenja, da se s tem sprožijo v *kritični javnosti* reflektivna dejanja, ki spremenijo prvotno pragmatične zamisli, interese. Skratka, takšna kritična refleksija naj bi povzročila *kvalitativno spreminjanje posameznih interesov, potreb v nepartikularne interese ter posameznih predlogov za rešitve vprašanj v skupne, javno prevzete odločitve*, ki jim sledi konkretna odgovornost razvidnih nosilcev uresničevanja odločitev. To je bila zamisel o t. i. »*kritični znanosti*«. Čeprav se je tudi ta ideja hitro zideologizirala, zlasti v spopadu s t. i. tehnokracijo in s pozitivizmom posameznih ved, je njeno racionalno bistvo v tem, da univerza stopi v družbo kot družbeno *odgovoren in družbeno kritičen subjekt znanstvene produkcije*. S tem obenem preseže nekdanjo avtonomnost, tj. neinteres za družbena vprašanja in vztrajanje po nemešanju širše družbe v delo univerze in *pridobi novo avtonomnost*, ki ne nasprotuje konkretnim sodelovanjem univerzitetnih znanosti pri reševanju praktičnih vprašanj v produkcijskem procesu in v družbenem življenju.

Seveda pa je to odvisno še od tega, koliko je mogoče v neki družbi razviti zmožnosti »*kritične javnosti*«, ki je sposobna spremljati in morda podpreti prizadevanja univerzitetnih delavcev in študentov pri nasprotovanju neracionalnim, partikularnim interesom in predlogom (npr. pri vprašanju ekologije, alternativnih tehnologij, militarizaciji znanosti itd.). S tem se razvoj univerze v tej smeri neposredno poveže z razvojem »civilne družbe«, in to v kapitalističnih in socialističnih družbah. Jürgen Habermas je podobno ob nemškem študentskem gibanju in poskusih tehnokratskih reform univerze dejal, da je treba zagotoviti *alternativno demokratično reformo univerze*, ki bi imela praktične posledice 1. za pouk, 2. raziskovanje, 3. za šolski sistem v družbi.

Za 1. Priprava za akademske poklice se mora ločiti od tradicionalnih vzorcev in se umakniti vzgoji in izobraževanju v kritični poklicni praksi. Kritično meri tu na povezavo upravičenosti in sposobnosti za učenje, ki omogoča tako natančno ravnanje s strokovnim znanjem, in na kontekst občutljivo, dobro informirano pripravljenost za politični odpor proti vprašljivim funkcijskim povzemanjem praktičnega znanja.

Za 2. Visoka šola, ki zavrne svoje nepolitično samorazumevanje, mora vplivati na to, da a) se prepreči nejasno odtekanje za prihodnost relevantnega raziskovanja v zunajuniverzitetna področja in b) da se hitro naraščajoče raziskovanje zunaj univerz vpotegne v proces skupnega političnega odločanja (oblikovanja skupne politične volje). Takšna univerza bi postala zagovornik odločanja med alternativami na osnovi ocene praktičnih posledic in ne na osnovi industrijsko-militarističnih vidikov.

Za 3. Kritično in politično osveščena znanost bi dajala impulze politiki šolstva namreč tako, da se šolstvo ne podreja več le t. i. »potrebam« družbe (tj. interesom industrije, politike itd.), temveč da se širi preko teh meja ter da se *razrahlja ozka zveza med stopnjo formalne izobrazbe in družbenim statusom* (s čimer bi se izpodjedla storilnostna ideologija, ki je danes osnova za legitimiranje socialnih statusov). (J. Habermas, *Protestbewegung und Hochschulreform*, 1970, str. 46–48).

LITERATURA

- K. Bayertz, *Wissenschaft als historischer Prozess*, München 1980.
- J. Habermas, *Protestbewegung und Hochschulreform*, Frankfurt/M, 1970.
- T. Kuhn, *Struktura naučnih revolucij*. Beograd 1974.
- I. Lakatos, *Zgodovina znanosti in njene racionalne rekonstrukcije*. Časopis za kritiko znanosti št. 64/65, 1984, Ljubljana.
- P. Ruben, *Wissenschaft als allgemeiner Arbeit*, v: P. Ruben, *Dialektik und Arbeit der Philosophie*. Köln 1978.
- K. Marx, F. Engels, *Izbrana dela (MEID)* I., Ljubljana 1969.

- K. Marx, Kritika politične ekonomije, Ljubljana 1985.
- K. Marx, Kapital III, Ljubljana 1973.
- D. Sneed, The Logical Structure of Mathematical Physics, Dordrecht 1971.
- W. Stegmüller, The Structuralist View of Theories, Berlin 1979.
- W. Stegmüller, Kombiniran dostop k razumevanju dinamike teorij. V: Časopis za kritiko znanosti, št. 64/65, Ljubljana 1984.
- A. Ule, Od filozofije k znanosti in nazaj, DZ Slovenije, Ljubljana 1986.
- Z. Vidaković, Opšti rad i ukupni društveni rad. Ideje, št. 1, Beograd 1974.
- L. Wittgenstein, Philosophische Untersuchungen, Frankfurt/M 1971.
- P. Weingart, Wissensproduktion und soziale Struktur, Frankfurt/M 1976.
- G. N. Wolkow, Soziologie der Wissenschaft, Berlin 1970.
- E. Zilsel, Ursprünge der neuzeitlichen Wissenschaft, Frankfurt/M 1976.

Sodobne tendence v načinu znanstvenega mišljenja in univerza

Pogloblja se kriza med delom in celoto, med bitjo in bivajočim, med splošnim in posebnim. Zunanji izraz te krize je razmerje med filozofijo in znanostjo. Na začetku novega veka je bila identifikacija s filozofijo še tako možna, da se je eksperimentalno raziskovanje predstavljalo pod nazivom »eksperimentalna filozofija«. Komunikacija med filozofijo in znanostmi je postala vse težja, ker so znanosti uporabljale vse bolj specifičen jezik in metode, filozofija pa je po drugi strani začela izpodbijati nekatere samoumevne aksiome znanosti sploh, kot so npr: kategorija vzročnosti, zakonitosti, spoznavnosti reda in materialna eksistenca sveta, h kateremu se obrača znanost. Določene filozofske smeri začenjajo zgubljati interes za naravoslovne, tehnične in medicinske znanosti in celo za posamične dele družboslovja. Po drugi strani pa specializirano filozofsko mišljenje, ki se skuša spremeniti v nekakšno matematizirano in logistično mišljenje, zgublja nekatere trajnejše odlike filozofskega mišljenja, kot so: fundamentalnost, holističnost, mnogoznačnost, paradoksalnost, smiselnost in povezanost s človekovo eksistenco. Kriza med filozofijo in znanostjo še traja. Težko je ugotoviti, ali je že dosegla svoj vrh in ga celo že prešla in je nastopil proces razreševanja in razodtujenja. Kriza med filozofijo in znanostjo, med naravoslovjem, tehnologijo na eni strani ter družboslovjem in humanistiko na drugi, je kriza celotne naše duhovne kulture in izobraževanja: kriza »med« filozofijo in znanostjo je hkrati notranja kriza same znanosti in filozofije. Kriza je v razdvajanju občosti in fundamentalnosti od specialnosti, aplikativnega od teoretičnega. To razdvajanje je način obstoja mislečega in znanstvenega duha v 20. stoletju. Ta razdvojenost prerašča v odtujenost, ignoranco, sovražnost ali pa samozadovoljno ovekovečenje. Ali obstojijo učinkovite organizacijske in spoznavne poti iz te krize?

Pogled v sedanost in bodočnost

Sodobne tendence v načinu znanstvenega mišljenja izražajo iz odkritja novih teoretičnih spoznanj, dejstev in metod, pa tudi iz novih družbenih in kulturnih učinkov znanosti. Teh tendenc, vsaj na sedanji stopnji njihove razvitosti in prepletenosti, ni mogoče speljati na en sam imenovalac, en sam sintetični naziv (npr. sistemski ali dialektično paradoksalni, ali zgodovinsko razvojni, ali verjetnostno deterministični način mišljenja), ne da bi s tem izpustili nekatere pomembne lastnosti in usmeritve v sodobnem znanstvenem mišljenju, ki se uveljavlja na širšem znanstvenem področju in ne zgolj samo v neki disciplini ali specialnosti. Te tendence niso zajele vseh znanosti enako intenzivno in tudi ne sočasno. Nekatere se med seboj dopolnjujejo, druge pa so si v konfliktu, nekatere so temeljnejše, avtonomnejše, druge pa izvedene iz njih. Nekatere pomenijo obnovitev, okrepitev in razraščanje nastavkov antične in novoveške znanosti, druge pa izrazit odklon od njih ali celo njihovo zanikanje. Nekatere pomenijo že izrazit preboj v okviru prevlade klasične znanosti do konca 19. stoletja, druge pa izrazito novoto znanosti 20. stoletja. Ni tudi terminološkega soglasja za te tendence. Sovjetski avtorji pogosto uporabljajo »stil mišljenja« namesto način mišljenja.¹ V zahodni literaturi naj bi pojem »miselni stil« uvedel bakteriolog in imunolog Ludwig Fleck s svojo zgodovinsko metodološko študijo.² V tem delu je tudi Thomas Kuhn našel nastavke za svojo koncepcijo znanstvenih revolucij.³ Način znanstvenega mišljenja pomeni določena

¹ I. F. Vedenov, Ju. V. Sačkov, Problem stilej myšlenija v estestvoznanii, Moskva 1971, I. B. Novikov, Voprosy stilej myšlenija v estestvoznanii, Moskva 1979.

² L. Fleck, Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv, Basel 1935.

³ T. Kuhn, The Structure of Scientific Revolution, Chicago 1962.

teoretska ustaljena, dominantna znanstvena paradigma, v okviru katere se raziskujejo in postavljajo problemi. Glede na običajno rabo pomena stila, ki je povezan z individualizacijo, osebnim pristopom, je možno reči, da je pojem načina mišljenja širši miselni okvir, v katerem se artikulirajo različni stili. Znanstvena revolucija zastruje problem načina mišljenja, ga naredi izrazito vidnega, toda to ne pomeni, da je proučevanje načina znanstvenega mišljenja identično s proučevanjem znanstvenih revolucij.

Ker ni razčiščeno, katere tendence v načinu znanstvenega mišljenja so dominantne in primarne (avtonomne), katere pa so odvisne (izvedene), tudi ni soglasja o tem, koliko je teh tendenc v sodobnem načinu znanstvenega mišljenja. Tako je npr. znani bolgarski filozof znanosti A. Polikarov naštel 16 tendenc: atomizem, matematizacija, evolucionizem, empiricizem, racionalizem, mehanicizem, fizikalizem, strukturna raziskovanja, teoretizacija, dialektizacija, diferenciacija, tehnologizacija, inter- in multidisciplinarnost, integracija, ekoloizacija in kozmologizacija: P. B. Novikov jih je izdvojil 8: kvantnost, sistemskost in modelnost, formalizacija in abstraktnost, neenoznačnost, statističnost, integracija, kibernetizacija, fizikalizacija.

Nekatere izmed teh (atomizem, matematizacija, evolucionizem) so se pojavile že v antiki, se prekinile in se obnovile v 18. stoletju. Empiricizem, racionalizem, mehanicizem, integracija in fizikalizem se po Polikarovu končujejo v 20. stoletju. Ni se mogoče strinjati, da integracija nima nadaljnje perspektive.

Nekateri avtorji (npr. B. M. Kedrov) menijo nasprotno, da se bosta v bodoče uravnotežila procesa diferenciacije in integracije celo s prenosom težišča na procese povezovanja in integracije znanja. Prav tako se ni mogoče strinjati, da se je trend k dialektizaciji uveljavil šele v 20. stoletju. Vzniknil je že v antiki, se prekinil in se vsaj v družboslovju in filozofiji obnovil v 19. stoletju. Med našteje tendence avtorjev Novika in Polikarova bi bilo treba vključiti vsaj še naslednje: Antropologizacijo, (t. j. načelno, teoretsko, vsebinsko priznanje vključitve ne zgolj individualnega, ampak historičnega in kolektivnega raziskovalnega subjekta, kot predpostavko vsega raziskovanja, vsega znanja, vsakršne metode raziskovanja, vsake objektivnosti in njegove aktivne vloge pri pridobivanju in determinaciji znanja). Tendenco k aksiologizaciji, to je k razkrivanju in osmišljanju vrednotnih predpostavk in vidikov znanja in raziskovanja, je pravzaprav poseben primer širšega procesa antropologizacije. Enako bi lahko ocenili tendenco k socializaciji znanja in znanstvenega mišljenja, ki zadeva najrazličnejše vidike refleksije družbene narave znanja in raziskovalnega dela. Filozofikacija znanosti je vsaj do neke mere samostojna in neodvisna od tendence k teoretizaciji, čeprav se obe medsebojno spodbujata, toda ni vsaka teoretizacija že filozofikacija. Nekateri sovjetski znanstveniki (Kapica in Venikov) omenjajo še tendenco k fundamentalizaciji, ki je nedvomno povezana s teoretizacijo in filozofikacijo, vendar je ne bi mogli z njo popolnoma izenačiti.

Sodim, da ima veliko perspektivo tudi tendenca k entropizaciji (entropičnosti ali entropologizaciji) mišljenja. Po kriteriju univerzalnosti lokalnosti in parcialnosti je možno ugotoviti, da je tendenca k entropizaciji med najbolj univerzalnimi po svojem bistvu, ne pa še po svoji trenutni razširjenosti, priznanju in izkoriščanju njenega pojmovnega aparata v različnih znanostih. Morda nekoliko pretirano, vendar ima svoje razloge govorjenje o novem entropijskem pogledu na svet.⁴ Ko se bodo vse bolj razkrivale entropijske zagate, protislovja in zanke sodobne civilizacije in njene rastoče intenzivne tehnološke aktivnosti, bodo in so že v vse ostrejšem konfliktu tradicionalne entropijske in nove antientropijske oziroma entropijsko manj intenzivne, entropijsko mehkejšje strategije družbenega razvoja. V tej stopnji, ko se bo entropijsko razumevanje procesov povezovalo z ekonomsko, družbenopolitično organiziranostjo, bo rastel svetovnonazorski in vrednotni pojem entropije. Če že ne bomo mogli govoriti o novem entropijskem pogledu na svet, pa si takšen pogled nikakor ne bo mogel privoščiti ignoriranja entropijske razsežnosti. Entropijski pogled nikakor ne zadeva zgolj znanstvenega mišljenja, ampak tudi družbeno vrednotno paradigmo družbenega razvoja.

⁴ J. Rifkin, *Entropy. A new world vies*, Viking Press 1980, Srbohrvatski prevod, *Posustajanje budućnosti*, Naprijed, Zagreb 1986.

Nekateri tokovi in rezultati entropijske teoretske refleksije v ekonomiji, naravoslovju in ekologiji nakazujejo to usmeritev in kakovostni preskok.⁵

Panoramo sodobnih tendenc je možno strniti v naslednje sintetične, globalne usmeritve:

- verjetnostno deterministična,
- historično evolucijska,
- sistemsko strukturna,
- entropijska,
- dialektična (z osnovno vlogo protislovij in paradoksov),
- aksiologizacija in sociologizacija (v najširšem družbenem smislu, ne zgolj v pomenu

posebne družbene discipline sociologije, vloga družbenega subjekta in vrednostnih predpostavk v znanosti),

- matematizacija,
- prakseologizacija (tehnološka, medicinska, družbena),
- fizikalna, biološka in antropološka fundamentalizacija vsega znanja,
- trans-, med- in multidisciplinarna usmeritev,
- filozofikacija (navsezava znanstvenega mišljenja na filozofske probleme, oziroma jih vse bolj producira sama znanost),

- ekologizacija,
- teoretska in metodološka pluralizacija ali celo anarhizem (Feyerabend),
- poetizacija znanosti (kot zbližanje, toda ne poistenje umetniškega in znanstvenega mišljenja, ko se znanstveno mišljenje v zgodovinski perspektivi osvobaja algoritmizacije, standardizacije in jo prepušča tehnologiziranemu mišljenju, umetni inteligenci).

V osprednji, intuitivni, hipotetično najbolj ustvarjalni fronti znanstvenega mišljenja poraste pomen bogate mnogoznačnosti, umetniške metaforičnosti in simboličnosti. Umetniška in znanstvena vizija realnosti postaneta v svojem bogastvu vse bolj komplementarni in vse manj sovražno izključujoči.

Ta spisek tendenc v znanstvenem mišljenju je razvojno perspektivno odprto. Spreminjala se bodo tudi vsebinska razmerja med naštetimi tendencami, njihova vplivnost, povezovanje, stapljanje, razdvajanje in konfliktnost.

Nekatere izmed navedenih tendenc imajo svoje protitendence, zlasti tiste, ki imajo širšo družbeno zgodovinsko, idejno vrednotno obeležje. Tako obstojijo zelo protislovne ocene o miselni metodični vrednosti dialektike – od nekritičnega zanikanja do formalnega nekritičnega hvalisanja. Če so temeljne odlike dialektike protislovnost, mnogoznačnost, razvojnost, celostnost, posredovanje teorije in empirije, količina in kakovost idr., potem je dialektike v sodobni znanosti več kot pa smo jo mogoče pripravljene priznati in videti. Najbolj plodne postanejo v znanosti tiste formulacije, ki so vse bolj paradoksalne, nenavadne, presenetljive. Dialektična senca se je prikradla tudi v matematiko, ko nad njo visi Damoklejev meč nezmožnosti dokazati njeno neprotislovnost in ko je njeno utemeljevanje razpadlo v pluralistične pristope.⁶ Če je matematika izgubila svojo gotovost in je enotna utemeljitev razpadla v pluralistične alternative in ji grozijo protislovja in paradoksi, potem mora to stanje matematičnega duha prej ali slej pustiti globok vtis na celotno matematizirano znanost v naravoslovju, družboslovju, tehniki, medicini, pa celo matematizirani humanistiki.

Kako dialektika diha skoz teoretsko filozofsko naravoslovno refleksijo, se je moč prepričati tudi v delu Ilya Prigogine in Isabelle Stengers.⁷ Dialektika komaj da je omenjena, vendar govori z veliko močjo in prepričljivostjo z načinom razvijanja vsebine same in konkretnih formulacij. V sodobnem znanstvenem mišljenju se potrjuje Platonovo razumevanje dialektike kot živi ogenj, brez katerega ni mogoča nobena opredelitev predmeta. Pri

⁵ Npr. Georgescu-Roegen, *The Entropy Law and Economic Process*, Harvard University Press, 1971, Golubencev, A. N., *Termodinamika procesa preizvodstva*, Tehnika, Kijev 1969, Daly Herman, *Steady State Economics*, San Francisco 1977, Commoner Barry, *The Poverty of Power*, New York 1977, Daniel R. Brooks and E. O. Wiley, *Evolution as Entropy. Toward a Unified Theory of Biology*, The University of Chicago Press 1986, idr.).

⁶ M. Klajn, *Matematika. Utrata opredeljenosti*, Moskva, Mir 1984, ang. original, *Mathematics. The Loss of Certainty*, Oxford University Press 1980.

⁷ *Order out of Chaos. Man's new dialogue with Nature*, New Science Library 1984.

pionirju teorije katastrof Renèju Thomu je mogoče najti določene vidike hegeljanske in marksistične dialektike. »Naša dinamična shema z idejami privlačenja, bifurkacije, katastrof nas spominjajo na stare Heraklitove ideje boja in konflikta, oskrbijo nas z močnim orodjem za rekonstruiranje dinamičnega porekla kateregakoli morfološkega procesa. Pomagajo nam, prepričan sem, k boljšemu razumevanju strukture mnogih pojavov žive in nežive narave in tudi, prepričan sem, naše lastne strukture.«⁸ Dialektika v sferi družbenega življenja, obdarjena z zavestjo, konfliktnimi interesi in potrebami, pa je potencirana dialektika v primerjavi z vsemi preostalimi področji. Dialektika je bila diskreditirana zaradi povezave z določenimi družbenopolitičnimi koncepti, zaradi aprioristične ideološke zlorabe, zaradi sholastične metodološke uporabe. Dialektika kot dialektika primerov in kot nakladna in zunanja znanstvena refleksija in interpretacija gotovo ni prepričljiv dokaz njene produktivne spoznavne hevristične vloge. Kljub temu, da je dialektika prišla na slab glas, pa je z določenimi vidiki prisotna v vsakem ustvarjalnem mišljenju in njegovih rezultatih. Ko se danes civilizacija zapleta v kontraproduktivne učinke in jo ogrožajo neobvladovani visoki entropijski procesi, nam mora zazveneti še veliko bolj resnično dialektična modrost Čueng-Tse-ja, izrečena pred 2300 leti. »Kdor hoče imeti dobro brez zlega, red brez nereda, ne pozna načel nebes in zemlje in ne ve, kako so povezane stvari«.

Dialektika ne zagotavlja pozitivnih rezultatov, lahko pa kaznuje sistematične predsodke, ki ne dajejo v miselno in praktično eksperimentiranje določenih dialektičnih vprašanj in hipotez. Obstoji velika stopnja negotovosti in neopredeljenosti med uporabo sleherne metode in njenimi pozitivnimi rezultati. Isto velja tudi za dialektično kot miselno metodo, načinom miselnega pristopa in usmerjenosti. Njena neopredeljenost je še večja, ker lahko igra produktivno vlogo le v povezavi s konkretnimi znanstvenimi metodami in tehnikami in predpostavlja temeljito obvladovanje teoretičnega in empiričnega gradiva danega področja. Šele ko so izpolnjene te predpostavke, se lahko, ne pa nujno, izkaže za produktivno dialektična strategija mišljenja.

Tudi tendenca k antropologizaciji in aksiologizaciji ima svojo protitendenco, ki to tendenco ne samo da zanika, ampak jo presoja tudi kot negativno in ogrožajočo za znanost, češ da ruši njene osnovne aksiome univerzalnosti in objektivnosti in odpira na stežaj vrata subjektivizmu in pretenciozni napačni sociologizaciji. Nevtralistična instrumentalna koncepcija znanosti je bila položena v sam začetek novoveške znanosti meščansko kapitalističnega družbenega konteksta. Izpostava te nevtralnosti je bila tedaj naperjena predvsem proti vplivu teologije, plemstva in cerkve na znanost kot novo družbeno moč v rokah meščanskega razreda. Ugledni kemik Robert Hook je leta 1663 rotill član Royal Society, naj se zavedajo, da je njihov posel »izboljšanje poznavanja prirodnih stvari, ne pa da se vpletajo v božanstvo, metafiziko, politiko, retoriko ali logiko«.⁹

Marksizem je izpostavil idejo družbene pogojenosti in družbeno vrednotne angažiranosti znanosti. Pokazal je na družbeni temelj svojih lastnih spoznanj in na omejeni horizont meščanskega družboslovja. To stališče je izzvalo praktične reperkusije in konflikte v akademskem univerzitetnem svetu, ko je prišlo do vidnejše vrednotne, družbenopolitične polarizacije med univerzitetnimi učitelji. Eden izmed skritih motivov koncepcije vrednotne nevtralne družbene znanosti je bil tudi izločitev in zmanjšanje vpliva socialističnih in marksističnih idej v izobraževalnem procesu.

V naravoslovju sta v prvi polovici 19. stoletja koeksistirala tako restriktionistična (nevtralistična) kot ekspanzionistična (afinitetna) koncepcija glede razmerja med znanostjo in vrednotami, toda z očitno prevlado restriktionizma v ZDA in Evropi. K restriktionistom bi lahko prištevali Einsteina, Bergsona, Eddingtona, k ekspanzionistom pa Nielsa Bohra, Konrada Lorenza, Timirjazeva, V. A. Foka, Vernadskega. Pozicija Heisenberga ni popolnoma jasna. Prvi so trdili, da ne gre niti za neposredni niti za posredni vpliv naravoslovne znanosti na vrednote in obratno. Nevtralizem je močno podpiral in krepil izobraževalni proces naravoslovnih in tehničnih znanosti, ki je poudarjal predvsem sredstva, metode in

⁸ Cit. po Martin Zwick, *The Cusp Catastrophe and the Laws of Dialectics, Nature and System 1*, 1979, str. 183.

⁹ Cit. po Sanford A. Lakoff, *Scientists, technologists and Political Power* v ed. Iny Spiegel-Rösing and Derek de Solla Price, *Science, technology and society*, Sage Publications, London and Beverly Hills 1977, str. 357–358.

rezultate, ne pa smotre in vrednote. Nevtralistična pozicija je bila orožje proti pretirani ideologizaciji in politizaciji, toda sočasno je ostala slepa za dejstvo, da se z znanostjo konstruira tehnološki in družbeni svet človeka, ki za človekovo življenje ni nevtralen. Ekspanzionistična pozicija je v skrajni konsekvenci pristala na stališču, da je vse znanje, tudi naravoslovno, tehnično in matematično, kulturna in družbena konstrukcija, ni pa uspela ob tem prepričljivo pojasniti, kako naj se sedaj drugače razumejo znanstvena objektivnost, univerzalnost in transsubjektivnost. Ta razkol med nevtralistično in afinitetno pozicijo je paralelen debati o internalističnem in eksternalističnem pristopu k zgodovini znanosti in razumevanju znanosti. Internalistična koncepcija je krepila v svojem prepričanju vrednotne nevtralistične, eksternalistična koncepcija pa je utrjevala vrednotno naravo in vrednotno obremenjeno znanost. Danes se priznavata komplementarnost in omejena veljavnost obeh pristopov.

Če so nekateri avtorji, ki so bili bolj nagnjeni k internalistični koncepciji znanosti, svarili in kritizirali zlasti sovjetske zgodovinarje in sociologe znanosti zaradi njihovega ekstremnega eksternalizma, pa sedaj obratno sovjetski avtorji svarijo in kritizirajo nekatere zahodne pred njihovo skrajno kulturološko-sociologistično interpretacijo znanosti.¹⁰ Kot je prišlo do sprave med internalisti in eksternalisti, tako Graham Loren ponuja spravo po njegovi terminologiji med restrikcionalistično (vrednotno nevtralnno) in ekspanzionistično (vrednotno obremenjeno) koncepcijo znanosti: »Sedaj moramo živeti v srednjem dometu spektra znanosti-vrednote, ki priznava zmotnost koncepcije vrednotno proste znanosti, ki je prevladovala v prejšnjih generacijah, pa tudi zmotnost koncepcije, da je vsa znanost vrednotno obremenjena.«¹¹ Nedvomno je mogoče soglašati z njegovo distinkcijo, da so vidiki znanosti in nekatere znanstvene veje intimneje povezane z družbenimi vrednotami kot druge in da je mnogo različnih poti, po katerih medsebojno učinkujeta znanost in vrednote. Preuranjen pa je njegov sklep, da je restrikcionizem mrtev kot intelektualna opcija.¹² Ni zginil iz znanstvene skupnosti. Močno še prevladuje v naravoslovno tehničnih znanostih. Zaradi kritike in odpora proti določenim vrednotam, politiki in ideologiji, zlasti iz preteklosti, pa pri nas doživlja celo renesanso v družbenih znanostih in določenih krogih inteligence.

Sodobne tendence v znanstvenem mišljenju in univerza. Sklepne ugotovitve in vprašanja za nadaljnja iskanja in odgovore.

Zavedam se, da je moja obravnava zelo fragmentarna in nepopolna. Res pa je tudi, da ni veliko del, ki bi neposredno obravnavala miselne tendence v sodobni znanosti, vendar se ta problematika pojavlja pod drugimi naslovi v okviru drugih tem in raziskovalnih programov. Vsaka izmed naštetih tendenc v načinu znanstvenega mišljenja bi zahtevala svojo študijo. Sleherno izmed tendenc pa bi bilo treba primerjati z vsemi preostalimi in šele iz tega bi lahko izhajala ocena, ali gre za njeno avtonomno ali izvedeno naravo. Za ponazoritev sem nekoliko podrobneje prikazal le nekatere vidike tendence k aksiologizaciji in dialektizaciji znanosti. Nekoliko bolj vsebinski pregled omenjenih tendenc je avtor obdelal v prispevku Stili mišljenja v naravoslovju.¹³ Tendenco k entropizaciji znanstvenega mišljenja, tj. razkrivanja entropijskih procesov v naravi in družbi in v vseh sferah človekove dejavnosti, pa sem obravnaval v članku Entropija svobode in svoboda za entropijo,¹⁴ ekologizacijo znanstvenega mišljenja in prakse pa v Časopisu za kritiko znanosti.¹⁵

¹⁰ Npr. spremna beseda B. M. Judina k prevodu knjige uglednega britanskega sociologa znanosti Michaela Mulkaya, *Science and Sociology of Knowledge*, London 1979, ruski prevod Moskva, Progress 1983; Bruno Latour and Steve Woolgar, *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*, Sage Publications, 1979. Obsežnejši prikaz o sporu internalizem/eksternalizem pa je možno najti v Roy MacLeod, *Changing Perspectives in the Social History of Science*: Spiegel-Rösing and Derek de Solle Price 1977, citirano delo, str. 149–195.

¹¹ *Between Science and Values*, New York, Columbia University Press 1981, str. 378.

¹² *Ibid.* str. 381.

¹³ V zborniku *Družba, znanost, tehnologija, Delavska enotnost* 1982, str. 209–233.

¹⁴ *Teorija in praksa*, št. 1–2, 1985, str. 8–27.

¹⁵ *Časopis za kritiko znanosti* št. 95/96, 1987.

Tendence sem obravnaval pretežno formalno, to je odtrgano od konkretnih vsebin in spoznanj. Takšna razdvojenost je nekako nujna, če se govori o načinu mišljenja, ker v nasprotnem primeru lahko govorimo o konkretni vsebini namesto o samem načinu mišljenja. Toda ta razdvojenost je samo relativna in metodična. Ne more se misliti, ne da bi se nekaj mislilo. Sama vsebina pogojuje in iz nje izhaja način mišljenja, in obratno, iz načina mišljenja izhajajo razvijanje, iskanje vsebine, postavljanje vprašanj in hipotez.

Raziskovanje tendenc v načinu mišljenja ni zgolj akademska teoretično-filozofska zadeva, ampak ima svoje implikacije za izobraževalni in raziskovalni proces. Skleпам, da so vse tendence prisotne v našem visokem šolstvu, toda ne vse enako intenzivno na vseh področjih in v vseh disciplinah. Zaradi specifične vsebine ne morejo biti vse tendence v vsaki disciplini, pa tudi ne enako intenzivno. Večja ali manjša navzočnost te ali one tendence pa ni odvisna samo od specifičnosti predmeta, ampak tudi od intelektualne, teoretske kulture na danem področju, od raziskovalnega interesa in sposobnosti konkretnega raziskovalca, njegove informacijske širine in njegove vpetosti v osprednjo raziskovalno fronto.

Način mišljenja se uveljavlja v intelektualni kulturi znanstvene skupnosti z razgovorom in opredmetenjem v njenih rezultatih. Nobene od navedenih tendenc ni mogoče predpisati ali vsiliti znanosti od zunaj. Prisiljujejo jo lahko samo notranji uspehi določene tendence, njene prepričljivosti in prisila intelektualne znanstvene kulture, ki forsira ali zapostavlja določene tendence v načinu mišljenja. Intelektualna znanstvena kultura povzdigne določene tendence v intelektualne raziskovalne standarde, obvezne paradigme in obrazce, ki jih včasih spremljajo tudi *primesi intelektualne mode*. Zlasti se to dogaja v začetnem procesu univerzalizacije določene tendence, njenega prodora in uveljavljanja v različnih področjih. Tako je bilo z uveljavljanjem kibernetike pojmovnega aparata in sistemske teorije v različnih znanstvenih disciplinah, ko se je zdelo, da sta to kraljevski cesti ali univerzalna ključa, ki dešifrirata in hitro razjasnita vsako zagonetko. Sledila je realistična streznitev in omejitve.

Prizadevati bi si morali, da bi bile v nacionalni intelektualni znanstveni kulturi vse tendence v načinu mišljenja, ki obstajajo in se porajajo v svetovni znanosti.

Osební prispevki ter pobude ustvarjalnih skupin lahko največ storijo v tem pogledu. Prevajanje znanstvenih del in člankov v strokovnih revijah pa lahko veliko pripomore k hitrim spremembam v širši intelektualni znanstveni kulturi zunaj tistih ožjih profesionalnih področij, kjer je sicer določen način razmišljanja že razširjen in ustaljen. Prevladujoče raziskovalne usmeritve pogosto niso naklonjene niti zaznavanju in še manj sprejemanju in priznanju trajnejšega pomena drugačnemu miselnemu prijemu.

Ko sem se sam nekoliko bolj seznanil z idejami entropijskih ekonomistov sedemdesetih let, sem bil kot neprofesionalec presenečen, da so te ideje, razen bežnih omemb, ostale skoraj neopazne v naši teoretični ekonomski misli. Zakaj? Verjetneje se mi zdi razlaga, da so vodilni selektivni in prioritetni teoretični problemi naše ekonomske znanosti in prakse taki, da pravzaprav ne more biti dojemljiva za entropijsko ekonomsko paradigmo, čeprav je sama zbrala zanj veliko empiričnega gradiva. Sama ta entropijska paradigma je po prvi prodorni kritiki klasične ekonomske paradigme, ki vključuje tako neoklasično kot tudi marksistično politično ekonomijo, nekako obtičala na mestu in niso sledile nadaljnje teoretske in empirične študije, ki bi poglobile in razširile entropijsko optiko gledanja. Zelo zmotno pa bi bilo, če bi nek naš teoretik – ekonomist iz tega sklepal in iskal opravičilo za svoje ravnanje, češ, kako prav sem imel, da se s tem nisem ukvarjal, ker sem slutil, da je to mrtvi miselni rokov, ki ne vodi nikamor. Entropijska paradigma v politični ekonomiji ima takšen miselni naboj, da je kljub zastoju perspektivna miselna paradigma, čeprav jo sedaj absolutno prekrivajo in potiskajo ob stran rastoče (pro growth) ekonomske paradigme. Entropijska ekonomska paradigma ni nujno antirastoča ekonomska alternativa, to je lahko samo njen možni vrednotni zaključek, v prvi vrsti pa razkriva entropijsko nujnost in entropijsko ceno vsakršnega ekonomskega-tehnološkega razvoja in rasti, čeprav ta cena ni nujno povsod enaka in tudi tempa njenega plačevanja ne narekuje nujnost naravnega zakona. Moja sklepna ugotovitev o tem bi bila, da je v slovenskem in jugoslovanskem prostoru zastopljena in skoraj neopazna eksplicitna entropizacija mišljenja.

Tudi z ekologizacijo naše znanosti ne moremo biti zadovoljni, je pa seveda neprimerno bolj razvita kot entropizacija. Tu so precejšnje razlike od področja do področja, od discipline

do discipline. Od jezikovne znanosti najbrž ne moremo pričakovati takšne ekologizacije, kot od kemijske tehnologije, energetike, strojništva, gradbeništva, biotehnike, fizike, geografije, ekonomije in sociologije, filozofije itd. Bolj razvita entropizacija bi ekologizaciji dala tudi solidnejši teoretski temelj in enega izmed pomembnih skupnih imenovalcev za različne vidike ekoloških posledic. Na družbeno filozofskem področju imamo bolj opravljen z nekakšno ekološko humanistično imaginacijo, na naravoslovno tehničnem področju pa prevladujeta ekološki empirizem in pragmatizem. Ponekod bi bil ta pragmatični posluš zelo dobrodošel, vendar še tega ni. Mnogih družboslovnih disciplin se ekologizacija še dotaknila ni in redki so, ki občutijo potrebo, da bi pod vplivom ekološke paradigme začeli s prevrednotenjem svojih teoretičnih temeljev in zlasti svojih razvojnih predstav, s katerimi se srečujejo na lastnem področju. Celo nekateri teologi so sprejeli ekološki izziv in hitijo z rekonstrukcijo razmerij med človekom, bogom in naravo. Celotna številka *American Behavioral Scientist*¹⁶ je bila posvečena možnim spremembam vladajočih paradigem v antropologiji, zgodovini, ekonomiji, sociologiji pod vplivom ekoloških idej, problemov in posledic. Taka radikalna zastavitev vprašanja je gotovo še preuranjena za prevladujoče miselne razmere v navedenih znanostih pri nas. Treba je spodbujati in krepiti trend k ekologizaciji znanosti in filozofije, ker bo to gotovo veliko pripomoglo k spremembi praktičnega antiekološkega obnašanja. Ne gre samo za to, da obstojijo na nekaterih fakultetah specifični ekološki predmeti ali da so na nek drug način prisotne ekološke vsebine, ampak gre za globljo preobrazbo velikega dela tehničnih, naravoslovnih, družboslovnih znanosti ter filozofije.

Ocena tehnosti trenda k aksiologizaciji je veliko delikatnejša in zapletenejša, ker je že sama vrednotno obremenjena. Pod aksiologizacijo mislim notranje spoznavne in metodološke norme in regulative, ki imajo vrednotujočo funkcijo in učinke, pa tudi aksiologizacijo v širšem, običajnem smislu, ki se nanaša na moralne in družbenopolitične vrednote. Kdor izenačuje aksiologizacijo z ideologizacijo in politizacijo, bo dejal, da je aksiologizacije že itak bilo in je je preveč in da je to v vsakem primeru škodljiv in nezaželen trend. Nekateri bi sodili, da je trend k aksiologizaciji pri nas v visokem šolstvu že uresničen s splošnimi družboslovnimi predmeti. Ta vnanja aksiologizacija je res prisotna in razvita, toda zato pa šepa notranja in širša aksiologizacija v vsaki znanosti v tem smislu, kot jo je še najbolj razvila medicina s svojo deontologijo in medicinsko etiko. Aksiologizacija znanja in postopkov na temelju znanja je zajela posamične stroke različno intenzivno. Pritisk narašča, kjer se stopnjuje praktična družbeno tehnološka relevantnost znanja in kjer dejanska uporaba ali njeni obrti ter njene možne posledice radikalno odstopajo od ustaljenih okvirov znanega in spremenljivega. Ekologizacija je okrepila določene vidike aksiologizacije, saj se govori celo o novi ekološki etiki. Porast profesionalnih kodeksov, literature in simpozijev na temo znanost in etika so neki zunanji, oprijemljivi pokazatelji trenda k aksiologizaciji. Privrženci klasične paradigme družbeno vrednotne nevtralne znanosti so vznemirjeni in nejevoljni, češ kaj se mota vsa ta etika okoli njihovega visoko profesionalnega in ekspertnega znanja. To je lahko izraz njihove scientistične in tehnokratske miselnosti ali pa tudi bojzani in previdnosti, da aksiologizacija ni trojanski konj za zgrešeno ideologizacijo in politizacijo znanosti. Naj bo tako ali drugače, eno je neizogibno: če znanost postaja vse bolj konstruktor družbene biti in ne zgolj forma družbene zavesti, se bo neizogibno poglobljala trend k aksiologizaciji in aksiološki problematiki znanja in znanosti. Družbene zgodovinske razmere, ki so vzdrževale in opravičevale družbeno nevtralno znanost, izginevajo iz dneva v dan, z vsakim pomembnim znanstvenim odkritjem in njegovo tehnološko in družbeno uporabnostjo. Sami uspehi znanosti spreminjajo vrednostni status znanosti. Obratno sorazmerno z družbeno močjo in vplivnostjo znanosti slabi družbena vrednotna nevtralnost znanosti.

V družboslovju je bila aksiologizacija najtesneje povezana s problemi ideologije, politike in humanizma sploh. Aksiološke analize družbenega raziskovanja, če odmisimo profesionalni kodeks, so novejšje.¹⁷ Aksiološka problematizacija je močno zajela biološke znanosti,

¹⁶ Št. 24, september-oktober 1980.

¹⁷ Npr. ed. Alice Rivlin and P. Michael Timpane, *Ethical and Legal Issues of Social Experimentation*, The Brookings Institution, Washington, D. C. 1975, Paul Davidson Reynolds, *Ethical Dilemmas and Social Science Research*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, Washington, London, 1979.

zlasti genetsko inženirstvo in dele biotehnologije¹⁸; s katoliškega teološkega izhodišča je problem obravnaval Richard A. McCormick, S. J.¹⁹

Pod silnim aksiološko družbenim pretresom je vsa tehnologija, zlasti pa še jedrska, kemijska, energetska in gradbena. Številna zahodna raziskovanja o »risk analysis« in »technology assessment« so izbežale na dan vrednotne prepostavke, inherentne vrednotne vidike in implikacije tovrstnih analiz in sklepov.²⁰

Vse te in druge informacije bi dale osnovo za sklep, da zaostajamo v aksiološki refleksiji znanstvenega in ekspertnega znanja, spektra njegove uporabnosti in njegovih možnosti. To zaostajanje ima negativen vpliv na oblikovanje demokratičnih procesov tehnološkega odločanja pri tehnoloških projektih, za katere je javnost še posebej zainteresirana, pa tudi prizadeta.

Če je prenova univerze tudi duhovna, miselna in ne samo kadrovska, organizacijska in ekonomska, potem sta zanjo še posebno pomembni podrobna analiza dominantnih tendenc v načinu znanstvenega mišljanja ter njihova družbena in spoznavna presoja za naše razmere. Nekatere izmed naštetih tendenc s širokim spektrom spoznavnega vpliva ne samo znotraj neke specialnosti bolj spadajo v miselno, kulturno delovno področje široko razgledanega naravoslovca in inženirja kot pa družboslovca. Upam, da sem s svojo nalogo in nekaterimi izbranimi zgledi nakazal vsaj to, kam bi se morali usmeriti analiza in ocena, ki bi temeljiteje in podrobneje obdelali posamične tendence v načinu mišljenja in kakšen je njihov strokovni in družbeno kulturni pomen za univerzo v socialistični družbi, in njeni praktični ter duhovno razvojni usmeritvi.

LITERATURA

- a) Ekologizacija znanstvenega mišljenja:
- Alekseev, G. I., *Energoentropika*, Znanie, Moskva 1983.
- Balbus, I., *Marxism and Domination*, Princeton University Press 1982.
- Boltzmann, L., *Theoretical Physic and Philosophical Problem*, D. Reidel Publishing Company, Dordrech, Holland, Boston USA 1974.
- Capra, Fritjof, *The Turning Point, Science, Society and The Rising Culture* Simon and Shuster, New York 1983.
- Commoner, Barry, *The closing circle*, Bantam 1972.
- Commoner, Barry, *The Poverty of Power*, New York, Bantam 1977.
- Commoner, Barry, *The Politics of Energy*, Knopf, New York 1979.
- Daly, Herman, *Steady State Economics*, San Francisco 1977.
- Daly, Herman (ed.), *Economics, Ecology, Ethics*, San Francisco 1981.
- Daly, Herman (ed.), *Toward a Steady State Economy*, San Francisco 1973.
- Daly, Herman/Ulman Alvaro F., etc., *Energy Economics and the Environment, Conflicting Views of an Essentials Interrelationship*, Westview Press, Colorado 1981.
- Davies, P., *Slučajna vselennaja?*, Moskva 1985.
- Georgescu - Roegen, *The Entropy Law and Economic Process*, Harvard University Press 1971.
- Georgescu, Nicholas - Roegen, *The Crisis of Natural Resources, Challenge*, marec-april 1981.
- Georgescu, Nicholas - Roegen, *Energy and Economic Muth I, II*, *Ecologist* vol. 5. št. 5. 7. 1975.
- Golubencov, A. N., *Termodinamika processa proizvodstva*, Tehnika, Kijev 1969.
- Gorz, Andre, *Ekologija i politika*, Kultura, Beograd 1982.
- Gruhl, Herbert, *Das irdische Gleichgewicht*, Erb Verlag, Düsseldorf, Köln 1982.
- Hazel, Henderson, *The Politics of Solar Age*, New York, Doubleday 1981.
- Kapp, Vilhelm, *Social Costs of Private Enterprise*, New York, Schoecken 1971 (prva izdaja 1951).
- Leiss, William, *The Limite to Satisfaction*, Toronto University Press 1976.
- Marsh, P., *Man and Nature*, London 1864.

¹⁸ Npr. Ted Howard and Jeremy Rifkin, *Who Should play God?, The Artificial Creation of Life and What it Means for the Future of the Human Race*, A Dell Book 1977, Jeremy Rifkin and Nicnor Perlas, Algeny, The Viking Press 1983, ed. Bruno Ribes, *Bilogie et ethique*, Unesco 1978.

¹⁹ R. A. McCormick, *How Brave a New World?, Dilemmas in Bioethics*, New York 1981.

²⁰ Npr. Ruckelshaus William D., *Risk in free society*, *Risk Analysis* 4, 1984, Dorothy Nelkin, *Techological Decision and Democracy*, Sage Publications 1977, ed. Dorothy Nelkin, *Controversy Politics of Technical Decisions*, Sage Publications 1979, Herbert Inhaber, *Energy Risk Assessment*, New York, London, Paris, 1982, William W. Lowrance, *Of Accentable Risk. Science and the Determination of Safety*, Los Altos, California 1976, idr.).

- Marx, Karl, Kapital I, CZ, Ljubljana 1961.
- Marx, Karl/Engels/Friedrich, Izbrana dela zv. 1-5, CZ, Ljubljana, 1971-1977.
- Meadows, Dennis L. (ed.), Alternatives to Growth, A Search for Sustainable Future, Cambridge 1977.
- Morin, Edgar, La Methode, La nature de la Nature, Paris 1977.
- Moscovici, Serge, La societe contre nature, U.G.E. Inedit 1985.
- Moscovici, Serge, Essai sur L'histoire humaine de la nature, Flammarion, Paris 1968.
- Nigel, G. Gilbert/Mulkey Michael, Opening Pandora's Box, Cambridge University Press 1984.
- Novik, I. B., Buduše nauki i ekološke problema, Voprosy filosofii št. 1, 1975.
- Novik, I. B., Voprosny stili myšlenija v estestvoznani, Moskva 1975.
- Parsons, L. Howard (ed.), Marx and Enreels on Ecology, Greenwood Press 1977.
- Pasti razvoja - Ekološke študije, Založba Komunist, Ljubljana 1985.
- Pisma Daniela Marxu, Voprosy filosofii št. 5, 1983.
- Požarnik, Hubert, Alternative, Krt, Ljubljana 1984.
- Prigogine, I./I. Stengers, Novi savez, Metamorfoza znanosti, Globus, Zagreb 1982.
- Prigogine, I., From Being to Becoming. Time and Complexity in the Physical Sciences, San Francisco 1980.
- Prigogine, I./Stengers Isabella, Order out of chaos: Man's new dialogue with nature, New York, Bantam Books 1984.
- Rifkin, J., Entropy, A New World View, The Viking Press, New York 1980 (Posustajanje budućnosti, Naprijed, Zagreb).
- Ružič, Mira, Biti ali ne biti, Prešernova družba, Ljubljana 1982.
- Simon, L. Julian and Kahn, Hermann, The Resourceful Earth. A Responce to Global 2000, Basil Blackwell 1984.
- Šilin, K. I., »Ekološke revolucija« v sovremennoj zapadnoj nauke, Voprosny filosofii št. 11, 1972.
- Topitsch, Ernest, Vom Ursprung und Ende der Metaphysik, Springer verlag 1958.
- Vedenov, I. F./Sačkov, Ju. V., Problema stilej myšlenija v estetoznanii, Znanie, Moskva 1971.
- Nader, Ralph/Abbotts, John, The Menace of Atomic Energy, New York 1977.
- b) Etika in aksiologizacija znanosti:
- Graham R. Loren, Between science and values, Columbia University Press 1981.
- Goran, Morris, Can science be saved, Palo Alto, California 1981.
- Margenau, Henry, Ethics and Science, Princeton, New Jersey 1964.
- Reynolds, Paul Davidson, Ethical Dilemmas and Social Science Research, Jossey - Bass Publishers, San Francisco, Washington, London 1979.
- Morin, Edgar, Science avec Conscience, Fayard 1982.
- Morin, Edgar, Le paradigme perdu. La nature Humaine, Editions du Seuil 1973.
- Jonas, Hans, The Imperative of Responsibility. In Search of an Ethics for the Technological Age, The University of Chicago Press, Chicago and London 1984 (original v nemščini 1979).
- (ed.) Rivlin, Alice M./Timpane Michael P., Ethical and Legal Issues of Social Experimentation, The Brookling Institution Washigton. D. C. 1979.
- (ed.) Sardar, Ziauddin, The touch of Midas. Science, values and environment in Islam and the West, Manchester University Press 1984.
- Edel, Abraham, Analyzing concepts in social science. Science, ideology and value, vol. 1-2, Transaction Books, New Brunswick, New Jersey 1979-1980.
- (ed.) Tiselius, Arne and Nilsson, Sam, The Place of value in a world of facts. Nobel Symposium, Wiley Interscience Division, Stockholm 1970.
- (ed.) Segerstedt, Torgny, Ethics for Science Policy. Nobel Symposium, The Royal Swedish Academy of Sciences, Pergamon Press 1979.
- Rus, Vojan, Etika in socializem, II. izdaja, Državna založba Slovenije 1986.
- Šter, Jože, Marksizem in etika, Obzorja, Maribor 1985.
- Životić, Miladin, čovek i vrednosti, Prosveta, Beograd 1969.
- Životić, Miladin, Aksiologija, Naprijed, Zagreb 1986.
- Toulmin, Steven Stephen, Istraživanje o mestu razuma u etiki, Nolit, Beograd 1970.
- Milčinski, Janez, Medicinska etika in deontologija, Dopisna delavska univerza Univerzum, Ljubljana 1982.
- Supek, Ivan, Filozofija znanosti i humanizam, SNL, Zagreb 1979.
- Kuvačić, Ivan, Znanost i društvo, Naprijed, Zagreb 1977.
- Bohr, Niels, Atomska fizika i ljudsko znanje, Nolit, Beograd 1985.
- Habermas Jürgen, Saznanje i interes, Nolit, Beograd 1975.
- Laza, M. G., Etika nauki, Leningrad 1985.
- Oppenheimer Robert, Nauka i zdrav razum, Prosveta, Beograd 1967.
- Naess, Arne/Christophersen Jens A./Kvalo Kjell, Democracy, Ideology and Objectivity, Oslo-Oxford 1956.
- Ollman, Bertell, Academic freedom in America today. A marxist view, Monthly Review, No. 10, 1984.
- Salamon, J. J., Science and Politics, MIT Press 1973.
- Mingle, J. O./Reagan, C. E., Legal and Moral Responsibilities of the Engineers I-II, Chemical Engineering Progress, december-januar, 1980, 1981.
- Pavičević, Vuko, Osnovi etike, Beograd 1974.

- Tanović, Arif, Vrednosti i vrednovanje, Sarajevo 1972.
- Wagner, Friedrich, Die Wissenschaft und die gefährdete Welt, München 1964.
- Frolov, I.T., Nauka – cennosti – gumanizm, Voprosy filosofii 3, 1981.
- MacRae Jr. Duncan, Technical Communities and Political Choice, Minerva, vol. XIV, št. 2, 1976.
- Mazur, Allan, Science Courts, Minerva 15, 1977.
- Mazur, Allan, Disputes Between Experts, Minerva 11, 1973.
- Branko, Horvat, Politična ekonomija socializma, Globus, Zagreb.
- Hans, Albert, Wertfreiheit als methodisches Prinzip. Zur Frage der Notwendigkeit einer normativen Sozialwissenschaft v Hrsg. Ernst Topitsch Logik des Sozialwissenschaft, Köln – Berlin 1971.
- Max, Weber, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1951.
- Idealy i normy naučnogo issledovanija, Minsk 1981.
- Wolfgang, Stegüller, Rationale Rekonstruktion von Wissenschaft in ihrem Wandel, Reclam 1979.
- Jorge, Larraín, Marxism and Ideology, London 1983.

Avtonomija univerze – vkljeni Prometej?

Avtonomija univerze ima danes že kar častitljiv zven, ki pretežno velja slavni preteklosti. Bolj kot njena avtonomija zanima oblast v vseh državah njena vpetost v družbo in njene potrebe. Toda brez avtonomije univerze ni učinkovite in zlasti smotrne povezanosti univerze v družbo. Jasneje: čim bolj je univerza le servis zunaj univerzitetne družbe in čim manj je priznana njena avtonomna sposobnost, da tudi in predvsem sama določa svoje družbeno mesto in usmeritev, tembolj je okrnjena možna celovita družbena vloga univerze. Njena družbena vloga pa je zlasti, da je posebne vrste katalizator družbenih sprememb. Vsakič (in danes se to postavlja skoraj permanentno), ko se od univerze zahteva, naj se bolj prilagodi družbenim potrebam in načrtom, si mora univerza postaviti vprašanje, kakšna družba je za njeno prilagajanje ustrezna. Rezultati univerzitetnega proizvodnega procesa – pedagoški, izobraženi človeški faktor, in znanstveno oblikovano spoznanje – morajo biti vedno na tisti ravni in tako oblikovani, da so sposobni postati nosilci družbenih sprememb in razvoja, ne pa le dejavniki ohranjanja obstoječega stanja.

V socialistični družbi se še nikjer funkcija univerze ni uveljavila na način, ki bi tak položaj omogočal, ne glede na obstoj večjih ali (pri nas) manjših privilegijev, ki sodijo k položaju univerzitetnega dela in ugledu univerzitetnih delavcev. Danes modno govorjenje o pomenu znanja za socialistični razvoj in obstoj je brez pomena, če ni naslonjeno prav in predvsem na univerzo, uveljavljanje univerze pa ni možno brez njene družbene neodvisnosti – avtonomije.

Avtonomijo univerze lahko členimo na različne vidike. Univerzitetnim delavcem in njenim študentom bo verjetno vedno najbolj pri srcu ustvarjalna avtonomija, ki omogoča poleg družbene kritičnosti in inovativnosti tudi samostojno ustvarjanje razmerja med uporabnim in samosmotrnim pedagoškim in raziskovalnim delom. V obstoječih razmerah pa je le ekonomska neodvisnost lahko temelj vsem drugim. To sicer ne pomeni, da bi si morale vse univerze prizadevati za samofinanciranje. Pravo samofinanciranje bi bilo, da bi se univerza pojavila na trgu kot uspešni proizvajalec takega ali drugečnega blaga, ali da bi imela določene rentniške pravice (na primer kot lastnik pomembnega dela urbanega zazidalnega ali zazidljivega zemljišča) in podobno. V tej izjemni poziciji je le malo svetovnih univerz. Vendar pa si pod ekonomsko avtonomnostjo univerze lahko danes predstavljamo tudi kako boljše rešitev od obstoječih, ki univerzo vpenjajo v združeno delo, tako da jo postavijo na raven kadrovskega servisa, torej tovarne, ki v primerjavi s preostalim združenim delom, ki živi od blagovne proizvodnje in tržišča, še vedno deluje po načelih centralnega administrativnega plana. V imenu nesposobnosti univerze, da se ekonomsko reproducira sama, je postavljena v položaj stalnega prosilca družbenih sredstev, ki je tako povsem odvisen od mehanizmov, ki sprejemajo njene prošnje in nanje bolj ali manj naklonjeno odgovarjajo. Tudi ko bi bili – kar pa niso – ti mehanizmi in oblastveni centri popolni reprezentanti družbenega interesa, bi samo razmerje prosilstva še naprej postavljalo univerzo v ekonomsko podrejen položaj, ki vleče za sabo tudi druge vrste podrejanja, zelo pogosto tudi trenutnim muham, ki na univerzitetno delo ne bi smele vplivati.

Druge neekonomske vrste podreditev se kažejo v izobraževalnem cilju, ki je namesto avtonomnega, določenega z najvišjo možno stopnjo in s svetovnimi kriteriji, najpogosteje, opredeljen z abstraktnim interesom združenega dela, katerega konkretnosti so pogosto tudi vulgarno pragmatične in zato še abstraktnejše. V tem pogledu je naš sistem že sankcioniral in delno tudi uvedel tisto, kar je v Franciji pripravljajl prosluli Devaquetov zakon. V izobraževalnem smislu se kaže tudi vedno večja podreditev univerze kontinuiteti izobraževalnega sistema, torej njeno prilagajanje nižjim izobraževalnim stopnjam, namesto obratnega procesa, ki bi narekoval dvig temeljne izobrazbene ravni prebivalstva v obveznem in strokovni dvig v strokovno usmerjenem preduniverzitetnem šolstvu. Tudi tu je potreba po avtonomiji univerze jasno izražena, med drugim tudi zaradi notoričnega in pogosto spregledanega

dejstva, da je ob vseh demokratičnih mehanizmih vendarle prav univerza edini strokovno resnično usposobljeni in zaradi posebne vloge študentov tudi objektivno izkušeni družbeni »zavod za šolstvo« v celoti.

Z vlogo univerze v družbenem razvoju ne mislim na nič mesijanskega ali tehnokratsko navdahnjenega. James A. Perkins v svojem spisu *Is the University an Agent for Social Reform?* dobro opozarja, »da je bila ideja univerze kot učinkovitega orodja družbene reforme nevarno pretirana«.¹ Razloge za to pretiravanje vidi v *ideologiji znanstvenega optimizma*, ki je gojil iluzijo, da lahko z napredkom znanosti uspešno upravlja z družbo. Dejansko stanje je tem iluzijam vsaj do določene mere naredilo konec, čeprav jih ideologije postindustrijske družbe tudi obnavljajo. James A. Perkins posebej obravnava tudi družbeni vpliv univerze kot svobodne skupnosti. Univerza seveda ni predvsem polavtonomna skupnost, saj prevladuje tudi pri njej vidik korporativne hierarhične institucije, ustanovljene na temelju interesov družbene moči in samoohranjanja. Toda: »To je prostor – morda edini prostor v družbi – kjer je mogoče prosto izražati ideje, četudi različno navdahnjene ali neumne, in jih izpostavljati kritičnosti. Temu ustrezno je univerza raj za razlikujoči se, nepopularni in kritični glas.«² Po tej polavtonomni poziciji prostega prostora izražanja in nasprotujočega srečevanja idej je univerza tudi *idealizirana skupnost*. »Njena dejavnost je oddaljena pritiskom, ki prihajajo iz življenja s posledicami stališč in dejanj. Tako je tu vgrajena primerjava med realnim in idealnim svetom, ki postavlja univerzitetno skupnost v stanje kroničnega nezadovoljstva z zunanjim svetom.«³ Nezadovoljstvo se pretvarja v odpor, še zlasti v avtoritarnih družbah pa tudi v enega od centrov revolta in opozicionarstva.

Ob koncu svojega razmišljanja pa Perkins uvaja tudi vlogo izobraženega človeka kot najmočnejši univerzitetni vpliv na spremembe v družbi. Z izobraženim človekom ne misli predvsem na vsebino njegovega znanja, ampak na okvire in metode, ki jih to znanje predpostavlja: ni monopola na resnico, in resnici se da in bi se moralo podrediti vse, tudi družbena pravila in razmerja. »Zaključujemo, da največje univerzitetno orodje družbene reforme ni v njenem institucionalnem mišičju, ampak v njenih diplomirancih, ki cenijo predanost skrbni analizi in natančnemu stališču; perspektivo, ki izhaja iz branja zgodovine, spoštovanja drugih kultur, ljubezni do resnice; mojstrstvo laboratorijskih in knjižničnih orodij, ki pomagajo izganjati nevednost bolje kot uroki ali diktatorski ukaz; in, končno, horizont, ki obsega vpogled v tisto, kar bi lahko bilo prva podmena družbene reforme.«⁴

Perkins ima prav, ko začenja z ugotovitvijo o nevarnostih verovanja v izjemno družbeno preobrazbeno moč univerze. Prav vera v to moč je namreč bila, posebej v socialističnih in totalitarnih družbah, razlog za oženje in dušenje univerzitetne avtonomije in na drugi strani izvor povzdignjenega verovanja mnogih univerzitetnih mislecev v polpreroško in mesijansko poslanstvo univerze in njenega pedagoškega in siceršnjega delovanja. Tudi videz svobode pred represijo, ki se je še ohranjal za znamenito *policijsko nedotakljivostjo* univerze (univerza si po lastnih zakonih sama ustvarja svoj red), se je že davno razblinil, dokončno pa v šestdesetih letih. Če je celo nekatere radikalne komunistične študente in profesorje nekdanj in občasno še lahko zaščitila te vrste univerzitetna avtonomija (nekak nadomestek za nedotakljivost žrtev, ki so se nekdanj lahko zatekale v cerkev), je totalitarizem dvajsetega stoletja tudi s tem dokončno pometel in opravil.

V vseh družbah sodobnosti se odvija proces podaljševanja obdobja mladosti in odraščanja, tudi s podaljševanjem obdobja izobraževanja kot obdobja »neodvisnosti«. S tem se tudi univerzitetni tip študenta bistveno spreminja. Če je bil v primerjavi z mladim delavcem ali kmetom študent zgled svobodnega ali vsaj prostega življenja in aktivizma, je danes položaj študenta položaj najbolj vsestransko odvisnega mladega človeka, ki je obenem protislovno pogosto zainteresiran, da vsaj ta dvoumni status vendarle čimdlje zadrži, ker mu družba drugega statusa (zaposlitve ipd.) sploh ne zmore ponuditi. Pod pritiskom podržavljenja

¹ James A. Perkins: *Is the University an Agent for Social Reform?* izveček iz daljše študije *The University on Trial*, oboje iz leta 1973; citat je z začetka besedila, stran 5.

² isti tekst, stran 24.

³ isti tekst, stran 24.

⁴ isti tekst, stran 26.

univerze, ki je posebej močan v etatičnem socializmu, kjer ga spremlja izdelana ideologija družbene prevzgoje, je bila univerzi posvečena tolikšna družbena pozornost, da je skoraj povsem izgubila vsakršno neodvisnost. To se seveda ne dogaja le tam, kjer postavljanje univerze v položaj služnosti državi pod raznimi pretvezami in ideologijami pomeni socialistični ideal, ampak v vseh etatičnih družbah poznega kapitalizma.

Značilen primer teh procesov je mogoče spremljati v Nemčiji ob prelomu devetnajstega stoletja, čeprav se seveda pojavlja tudi drugod. Univerzitetna inteligenca si je namreč zlasti v manj razvitih deželah 19. stoletja (Nemčija, Rusija, tudi pri nas) razvila ideologijo inteligence kot motorja družbene zgodovine. Ta ideologija prevzema tako ruske reformatorje in mislece (Černiševski, Dobroljubov, Hercen...) kot naše mlade socialiste (Svetozar Marković) in umetnike. Cankarjevi Martini Kačurji in Jermani, zgrajeni na predpostavki mesijanske vloge inteligence, sodijo v taisti čas, ko se ta prevratna družbena vloga inteligence, ki je vedno obstajala le kot iluzija, dokončno zlomi pod pritiski družbenih sprememb. Te spremembe so v Nemčiji, ki v borih nekaj desetletjih prekorači mejo zaostalosti in postane svetovna kapitalska in imperialistična velesila, še posebej očitne. Očitne so tudi univerzitetni inteligenci, ki iz prejšnjih socializmov inteligence in znanja (Marxov pogled iz Manifesta seveda »univerzitetnega socializma« še ni mogel uvrstiti v posebno kategorijo, toda Engelsov Anti-Dühring je dejansko že obračun z njim) prehaja v odkritejši spopad s kapitalizmom. Na tej poti razvije pravzaprav dve smeri, ki ju obe označuje *romantični antikapitalizem*. Prva smer zavrača kapitalistični imperialistični razvoj v imenu starih dobrih časov. Sem sodi angleško protiindustrijsko gibanje, ki zlasti prevzema umetnike (vpliv Williama Morrisa), in namerava obnoviti polnost človekovih ustvarjalnih sposobnosti z graditvijo malih cehovskih skupnosti in z olepševanjem industrijskih izdelkov ali z vnašanjem lepote v industrijsko-urbani svet nasploh. Toda tudi ideje Ruskina in Morrisa najdejo svoja najplodnejša tla prav v Nemčiji ob koncu 19. stoletja. Tam nastanejo tudi razmeroma konzervativni obrisi tega toka antikapitalizma. V primerjavi z radikalno levičarsko usmerjenostjo Williama Morrisa nastane na nemških univerzah mišljenje, ki v znanstveni obliki dosega svoj vrh v Tönniesovih teorijah, seveda pa štejejo med njegove dosežke celo vrsto vulgariziranih in abotnih primerov, pojavov in verzij. Tönniesova »Gemeinschaft« namreč ni neka bodoča skupnost, ampak obramba tradicionalne družine, vasi in malega mesta-trga zoper urbanizirano industrijsko družbo. V zavesti nemških intelektualcev sta se v tej dobi za dolgo razdobje izoblikovali zoperstavljanje kulture in civilizacije, in ideologija umika pred civilizacijo, ki je ni mogoče spremeniti (tu je padel mit o mesijanstvu inteligence), v obzidje avtonomije kulture – avtonomije univerze. Vse staro je organsko, vse novo je umetno: to je pozicija tega konzervativnega intelektualnega antikapitalizma.

Drugi tok, tisti, v katerem je ob Webu in drugih zrasel tudi Lukacs, je dejavnejši. Globlje skuša dojeti intelektualni poraz reformatorstva in logike kapitalizma, približuje se, vsaj akademsko, nekaterim radikalnejšim znanstvenim prijemom in ne verjame v možnost bega pred civilizacijo v kulturo. Zato v svojih skrajnejših navezuje na socializem in delavsko gibanje, na revolucijo kot prevrednotenje človeka in njegove civilizacije in je sposoben celo prerasti objokujoči humanizem v leninistični smeri taktiziranja s političnimi in drugimi sredstvi. Med mislece te najradikalnejše leve smeri romantičnega antikapitalizma sodita tudi mlada Lukács in Bloch in prva svetovna vojna z revolucionarnim iztekom je za oba bila katalizator, s katerim se je ovoj antikapitalistične romantike začel luščiti in odpadati. Vera v prometejsko poslanstvo inteligence je za te leve radikale tisti Bog, ki je umrl.

V nezadovoljnih nacionalnih okoljih je romantični univerzitetni revolt dobival še bolj izraženo nacionalno in nacionalistično vlogo. Zveza med univerzitetnim duhom in nacional-socialističnim očiščenjem, do katere je vsaj začasno prišlo tudi pri Heideggru, predstavlja neposredno potomstvo desne, konzervativne in romantične antikapitalistične univerzitetne ideologije pred prvo svetovno vojno. Kriza univerze in njene avtonomije, izražena v nasprotju med kulturo in civilizacijo in s tragično zavestjo o nemožnosti preseganja tega nasprotja, je vodila v samoodpoved vsakršni intelektualni in tudi univerzitetni avtonomiji.

Socialistična revolucija v Rusiji ni kar od začetka razvila vseh svojih postopkov in idej o reformi univerze in daljše obdobje je sočasno sledila zelo različnim idejam. Za njimi so stali tako družbena kritika univerzitetne akademske, družbi odtegnjene avtonomije kot roman-

tični in pogosto radikalni antikapitalizem in tradicionalno socialistične ideje o ljudskodelavski univerzi. Ta preplet pogosto celo protislovnih in nezdružljivih idej je viden tudi v prvih letih dejavnosti Narkomprosa, ko je bil njegov komisar Lunačarski še dovolj močan in samostojen, da je – podobno, kot v kratkem obdobju madžarske komune tudi Lukács kot namestnik komisarja za prosveto in kulturo – povezoval vsa ta nasprotja v neke vrste negotovo ravnotežje. Narkompros se je sprva srečal z žilavim odporom akademske inteligence, z *bojem za avtonomijo univerze zoper novo oblast*. V poročilu leta 1919 beremo: »Nikjer se reformno delo Narkomprosa ni srečalo s tako debelim zidom nepremakljive 'tradicije' kot v akademskem svetu, in še posebej na univerzah«. ⁵ In zato ni Narkompros, tudi sicer naklonjen avtonomiji umetnosti in izobraževanja, nikjer pokazal toliko previdnosti in modrosti kot prav pri obravnavi univerze in akademskega sveta sploh. Toda če je znanstvenim akademijam še bil pripravljen priznati popolno in neokrnjeno avtonomijo, ki je pomenila le ekonomsko odvisnost od državnih dotacij, si tega pri univerzah seveda ni mogel privoščiti. Zlasti moskovska univerza se ni bojevala le za univerzitetno avtonomijo, ampak tudi za ohranjanje položaja centra antikomunističnega razsvetljenstva (ki so mu komunisti seveda rekli – zarotništvo). Narkompros je kljub vsem spopadom avtonomijo spoštoval. Kot se spominja tedaj rektor Novikov (nekdanji kadet): »Res, načelo univerzitetne avtonomije je bilo v vsem svojem bistvu še vedno nedotaknjeno. Celo več kot to, meje neodvisnosti so se na strani univerze razširile, saj niso volitev novih profesorjev ali članov predsedstva pošiljali na potrditev v Komisariat. Toda obenem so iz Narkomprosa prihajale pogoste instrukcije, ki so pretrgale običajno učiteljsko delo...«. ⁶ Narkompros, ki je akademske skupnosti sicer puščal na miru vse do reforme akademij konec dvajsetih let, je namreč izdeloval več načrtov reforme univerze. Boljševiški inteligenti (Lunačarski, Pokrovski) niso posebej cenili univerzitetnega izobraževanja in so zahtevali radikalne spremembe. Lunačarski, Pokrovski, Šternberg in Reisner so julija 1918 predložili, naj bi univerzo sestavljali trije deli: za raziskovanje, za dodiplomsko poučevanje in za ljudsko izobraževanje. Profesorji naj bi bili izbrani za obdobje sedmih let, izobraževanje naj bi bilo prosto in dostopno vsem in univerzo naj bi vodil univerzitetni svet (svet, sestavljen iz osebja treh delov, in iz študentov). Nad njim pa naj bi bedel še zunanji svet, »ljudski svet« univerze, v katerem bi bile zastopane vse organizacije lokalnega predstavištva sovjetov, politične stranke, sindikati in samoupravne skupnosti, skupaj s petimi delegati lokalnega izobraževalnega oddelka Narkomprosa in 25 predstavniki gubernijske sovjetske oblasti. V družbenih vedah bi bilo treba seveda popraviti programe v skladu z načeli »šole združenega dela«.

Odpor temu predlogu je bil neverjetno močan. Iz nasprotovanja se je rodila posebna skupna komisija, ki naj bi uskladila različne poglede, in jih seveda kljub malenkostnim strinjanjem ni mogla uskladiti. Pač pa je bil takoj uveden prosti vpis za vse osebe, ne glede na »državljanstvo in spol, ki so dosegle 16 let«. ⁷ Tudi prosti vstop na univerzo pa se v praksi ni obnesel in zato so začeli ustanavljati delavske fakultete (rabfake) kot posebne oddelke univerz. Odpor univerze neljubemu dodatku je bil močan in proti njemu se je v rabfakih razširilo sovražno prepričanje, da je treba univerze ukiniti in uveljaviti rabfake kot edino obliko visokošolskega izobraževanja. Ta »proletkultovska« izobraževalna tendenca je kasneje, med kulturno revolucijo med prvo petletko, odigrala zelo pomembno vlogo v spopadu z univerzo in staro inteligenco sploh in predstavljala izvirna tla za razmah znanstvenega primitivizma tja do lisenkizma in podobnih pojavov.

Konflikt med boljševiki in univerzo je cvetel vsa dvajseta leta, tudi v obdobju NEP, in »proletarska opozicija« NEP se je morda prav v antiintelektualizmu in v sovraštvu do univerze kazala najmočnejše. Avtonomija univerze, ki jo je Lunačarski skušal kljub vsem težavam z univerzitetnimi delavci in tudi študenti ohranjati, je bila za nosilce novega, na hitro pridobljenega znanja, za diplomante »univerze življenja« poglavitna kost v grlu. Iz tega sovraštva se je rekrutirala tudi *stalinistična inteligenca*, generacija, ki je ob koncu dvajsetih let

⁵ Sheila Fitzpatrick, *The Commissariat of Enlightenment. Soviet Organisation of Education and the Arts under Lunacharsky – October 1917–1921*, Cambridge University Press, Cambridge 1970, stran 68.

⁶ ista knjiga, stran 74.

⁷ ista knjiga, stran 77.

tako radikalno reformirala univerzo in vse znanosti, da je bilo na teh ruševinah kasneje ob kritiki sektaškega radikalizma prve petletke brez težav možno obnoviti videz akademske svobode, za katerim sta obstajali popolna odvisnost in podrejenost državi in partiji in ki ga je kot figovo pero prikrižala ponovna uvedba akademskih materialnih privilegijev za novo, socialistično konzervativno univerzitetno strukturo.

Pojem »kulturna revolucija« je za obdobje prve petletke uvedla Sheila Fitzpatrick in z njim skušala označiti ozračje razredne vojne tega časa v Sovjetski zvezi. To ozračje je seveda duh obdobja, v katerem so bile dokončno poteptane vse značilnosti NEP, in med njimi tudi tolerantnost oz. spoštovanje določenih družbenih avtonomij. Tedaj je nastal tudi državno partijski manipulativni aparat oz. njegove spretnosti in prijemi, s katerimi je modeliral razredni odpor kulaštvu, inteligenci in drugim področjem družbe vse do tiste točke, ko je skupno z nasprotniki tudi lastne izvrševalce dobesedno pokopal. To je tudi čas ruskega gospodarskega čudeža, pol resničnega in pol, papirnatega, napihnjenega, in strahu pred združeno intervencijo-vojno zoper Sovjetsko zvezo, ko je nastala znamenita podoba zunanjega sovražnega sveta. K temu sovražnemu svetu pa so brez posebnih težav prišeli tudi inteligenco, staro univerzitetno strukturo in želje po ohranjanju avtonomije. Revolucionarni preobrat v izobraževanju za ukinitevjo univerzitetne avtonomije vred je ključna točka kulturne revolucije in hkrati ključna institucionalna točka za uveljavljanje »vzgojne diktature«. Pazljiva strategija Narkomprosa iz časa Lunačarskega je šla skupno z njim rakom žvižgat. Potrebe po industrializaciji velikih razsežnosti, ki so temeljile na ideologiji sovjetskega amerikanizma – »doseči in preseči kapitalizem« – so potrebovale hitro in ne preveč samoiniciativno množico poslušnih in učinkovitih visoko izobraženih izvrševalcev v dveh smereh: tehnično-materialne izgradnje (inženirji) in družbenega nadzora (družboslovci). Vzporedno so torej potekale čiste izobraževalnega sistema, boj za ideološko čistost izobraževanja (zajele so tudi učence, ne le učitelje, z razredno odbiro udeležencev izobraževanja) in proces podrejanja visokošolskih programov takojšnjim potrebam namesto dolgoročnim – tako je nastala cela vrsta »visokošolskih« hitrih tečajev.

Prav v tem obdobju se je razmahnila anarhokomunistična teorija Šulgina: odprava šole sploh, vzgoja z delom kot edini vzgojnoizobraževalni proces. Prav zaradi teh ekscesov in ne zaradi prej omenjenih značilnosti preobrazbe univerze je prišlo že po letu 1930 do državno-partijski uvedenih zavor k procesu proletarizacije visokošolskega študija. Značilna poteza tega upočasnjevanja in deradikalizacije je prav sprememba kriterija samega spreminjanja: proletarizacija univerze se spremeni v uveljavljanje nove elite znanja. Stalin je napadel »malomeščanski egalitarizem«, okrepile pa so se tiste funkcije reforme, ki so uvajale ves aparat promocij, prehodov, izpitov, preverjanj in kar je še tistega, kar plastično opisuje Steinar Kvale v Izpiti in gospodstvu v orisu družbene promocijske vloge visokega šolstva.⁸ »Libertarni etos predhodnega obdobja je podlegel avtoritarizmu, ki je poudarjal disciplinirano podreditve hierarhičnih enot bolj kot avtomatično solidarnost kolektivov. Novi etos in vrednote so bile izdelane v novih učbenikih, katerih predstave o socializmu so bile dramatično drugačne od tistih iz dvajsetih let, in so bile posredovane s sredstvi naraščajočega formalnega sistema politične indoktrinacije.«⁹

Kar je v tem obdobju dejansko pod pritiskom proletarskega antiintelektualizma pri univerzi odpadlo, je bila prav avtonomija: »Kljub posebnemu značaju izobraževalne teorije in prakse v tem obdobju je kulturna revolucija pripravila pot kasnejši politiki v dveh pomembnih vidikih. Z omogočanjem neposrednejše subordinacije izobraževalnih naporov kratkoročnim ekonomskim potrebam in z uvajanjem neposrednega, celo grobega političnega kriterija v ovrednotenje izobraževalne teorije in prakse, je kulturna revolucija razrušila omejeno avtonomijo, ki jo je Narkompros dosegel, in njeno vizijo izobraževanja, ki je povezovala družbene potrebe z individualnim razvojem.«¹⁰

⁸ Steinar Kvale, Izpiti in gospodstvo, KRT, Ljubljana 1981; knjiga seveda ne obravnava sovjetskih izkušenj in je zato primerjava hierarhičnih in promotorskih mehanizmov morda celo toliko zanimivejša.

⁹ Gail Warshofsky Lapidus: Education Strategies and Cultural Revolution: The Politics of Soviet Development, v: Cultural Revolution in Russia, 1928–1931, Ed. by Sheila Fitzpatrick, Indiana University Press, Bloomington and London 1978, stran 103.

¹⁰ ista knjiga, isti avtor, stran 104.

Zgodovinske analogije bi se, še zlasti ob podrobnejšem prikazu polemik med reformatorji univerze in univerzitetne pedagogike, zlobnemu duhu kaj hitro razkrile. Vendar nam pri prikazovanju nekaterih, precej iztrganih momentov nemškega romantičnega antikapitalizma in sovjetskega prevrednotenja univerze v paradržavno privilegirano institucijo ne gre predvsem za to, da bi v imenu zgodovine žugali sodobnosti. Problemi, ki jih nakazuje dekadenca univerzitetne avtonomije v poznem kapitalizmu in zgodnjem socializmu, so ob začrtavanju univerze v družbi 21. stoletja in univerze kot enega od mobilnih dejavnikov drugačnosti družbe 21. stoletja dovolj tehtni, da omogočajo kasnejše poglobljanje preprostih analogij v lociranje sodobnih problemov. Pot raziskovanja sodobne avtonomije univerze (in med družbeno vlogo univerze za 21. stoletje in univerzitetno avtonomijo novega tipa ne vidim nasprotja, ampak dva vidika iste stvari) vodi skozi analizo procesa nastanka sodobnega stanja in skozi analizo različnih univerzitetnih ideologij, ki so odigrale vidno vlogo v 20. stoletju. Že zdaj pa je možno skleniti, da je za položaj univerze v socializmu, tudi kadar preobrat niso taki radikalni kot v sovjetski prvi petletki, *najneugodnejša ideologija »doseganja in preseganja kapitalizma«*, ideologija kompetitivnega vraščanja »socializma v eni od dežel« v totaliteto poznokapitalističnega kozmosa. Univerza za 21. stoletje kot univerza socialističnega postindustrijskega (ali, še slabše, industrializacijskega) družbenega taylorizma, bi bila silno slaba socialistična tovarna, pa naj bi se njene neljube in mučne lastnosti še tako lepo prelakirale s privilegiji akademskega tipa ali z vlaganji v zunanji, tehnični univerzitetni blišč visokotehnološke vzgoje in izobraževanja. Zato tudi boj za slednje, ki je vsekakor danes na prvem mestu ob neopremljenosti in zaostalosti univerzitetnega dela, ne more potekati smotno in na socialistični poti, če ni prežet z iskanjem univerzitetne avtonomije v sodobnih razmerah. Romantični antisocializem (podoben romantičnemu antikapitalizmu nemških univerz pred sto leti) bi namreč utegnil biti dobra podlaga za nasprotno »revolucionarno« okrepitev družbenega antiintelektualizma, ki bi se najlažje izrazil v hierarhični birokratsko tehnokratski podreditvi univerze »združenemu delu« odtujenih centrov moči in vladanja.

KJELL EIDE

Univerza v 21. stoletju. Načrtovanje prednostnih nalog: zahodnoevropski izziv

Tvegano je soditi o sedanjem položaju univerze in njeni prihodnosti.* Vsakemu posploševanju zlahka nasprotujemo tako, da navajamo številne kontradiktorne primere. Temu je vzrok deloma to, da je bilo visoko šolstvo v Zahodni Evropi vedno javna zadeva in, da se politike vlad na tem področju med seboj zelo razlikujejo. Razlike v tradiciji in v splošnih ekonomskih in socialnih razmerah, pa tudi v vlogi, ki jo je visoko šolstvo igralo v celotnem izobraževalnem sistemu, dodatno prispevajo k zelo raznoliki podobi. Če dosledno upoštevamo te pridržke, lahko vendarle pojasnimo izzive, s katerimi se bodo zahodnoevropske univerze soočile v naslednjih letih.

Tako imenovani »univerzitetni« sektor visokega šolstva se je v mnogih deželah močno razširil zlasti v sedemdesetih letih, delno kot odgovor na povečane zahteve po višji izobrazbi, delno pa tudi kot odgovor na povečane zahteve po pomožnem strokovnem osebju. V skandinavskih deželah in do neke mere tudi v Veliki Britaniji tovrstne ustanove dokaj uspešno tekmujejo z univerzami v privabljanju sposobnih študentov, nekatere od teh ustanov pa so razvile pomembne raziskovalne dejavnosti. Boj za denarna sredstva je povzročil še večji prepir med njimi. Univerze krivijo druge ustanove, da kradejo sredstva, ki bi jih bilo koristneje porabiti na univerzah. Ta zahteva je bila posebno izražena v primeru raziskovalnih skladov. Stara ideja o »kritični masi« v raziskovanju, ki morda drži na področju naravoslovnih ved, verjetno pa ne na drugih področjih, je postala zopet priljubljena v univerzitetnih krogih. Zdi se, da težnja po regionalni decentralizaciji, ki je bila močna v sedemdesetih letih, ni več tako zelo privlačna za mnoge današnje vlade. Zato politiki v tem pogledu čisto prislusnejo argumentom, ki jih navajajo univerze in jih izrabljajo kot opravičilo za zmanjševanje proračunov. Takšen boj znotraj visokega šolstva verjetno ne koristi univerzam, vsaj kar zadeva javno mnenje pa tudi ne, kar se tiče centralnih političnih krogov.

Zahodnoevropske univerze pa se vendarle soočajo z resnimi problemi: po velikosti in sredstvih stagnirajo, oziroma nazadujejo. Kljub povečanim pritiskom po prilagajanju, jih sedanja situacija ozi kar temu, da so njihove strukture vedno bolj toge v primerjavi s fleksibilnostjo iz obdobja ekspanzije pred desetimi ali dvajsetimi leti. Defenzivna naravnost, ki jo vsiljujejo poskusi po prilagajanju trenutni politični klimi, nudi možnosti tistim, ki še vedno sanjajo o vrnitvi univerze tja, kjer je bila pred revolucijo mladih. Celo s tega vidika se zdi, da se ne dogaja nič radikalnega. Določena resignacija in splošno pomanjkanje dolgoročnih perspektiv v planiranju univerze je značilno za večino zahodnoevropskih dežel.

Vendar pa se v večini dežel manj govori o »krizi univerze« kot pa o tem, da je kriza precej manj razširjena, kot je bila pred petnajsetimi leti. Ta situacija je delno rezultat vladnih politik, ki so omejevale splošno ekspanzijo univerz, medtem ko so nasploh podpirale relativno velik dotok sredstev v ustanove. Za tiste člane fakultet, ki so se udobno namestili na univerzah, to verjetno ni preveč neprijetno. Ostarelo osebje, povečan pritisk študentov na

* Članek je skrajšana verzija eseja, ki ga je avtor prebral na konferenci maja 1984. leta na Univerzi v Viktoriji (Kanada) in je imel naslov »Univerza v 21. stoletju – načrtovanje prednostnih nalog«. Originalna verzija bo objavljena kot del »Prispevkov s konference«.

univerze, vse manjša vloga raziskovanja in porajajoča se konkurenca med izobraževalnimi ustanovami so stvari, ki jih lahko prepustijo naslednji generaciji.

Ugibanje o prihodnosti univerz mora v veliki meri upoštevati možnosti širšega družbenega razvoja. Na naslednjih straneh se bom osredotočil na nekaj možnih smeri razvoja in njihov možni vpliv na univerze. Ekonomski razvoj je pomemben, toda prav tako pomembne so tudi spremembe v razporeditvi moči, ki se izražajo v boju za enakost različnih skupin in boj za ohranitev utrjenih privilegijev, ki temu ustreza. Tehnološki razvoj je še posebno pomemben na področju informatike. Vsi ti razvojni procesi so povezani z oblikami izkazovanja moči v naših družbah in načini, po katerih komuniciramo med seboj.

Notranja dinamika univerz ne bo le odsev zunanjega razvoja, ampak bo ta razvoj v mnogočem odločal o odgovorih, ki so jih univerze sposobne dati pod zunanjimi pritiski. Tako bodo zunanje sile prispevale k oblikovanju bodoče vloge univerz.

Tradicionalno planiranje se je osredotočilo na primerjanje števil med seboj. Različno število diplomantov izobraževalnih ustanov naj bi se pokrivalo s še bolj raznovrstno množico poklicev, ki zahtevajo raznovrstno specifično formalno usposabljanje. Kot smo pokazali, v sedanjih situaciji takšen pristop ne ponuja koristne osnove za planiranje prihodnosti in utegne skrajno zavajati. Izobraževalne oblasti v naših deželah nosijo odgovornost za razvoj velikanškega potenciala, ki se imenuje mladina. Kratkovidne ocene potreb gospodarstva niso kos tej nalogi. Sedanji trend v Zahodni Evropi gre v smeri popuščanja politično močnim, z industrijo povezanih skupin, ki želijo izbirati med presežkom kadrov, ki so usposobljeni za njihovo interesno področje. Izobraževanje za uslužnostne poklice često omejujejo, včasih z jasnim ciljem, da bi preprečili širjenje takšnih sektorjev. V družbah naše vrste je razmerje med pričakovanimi in dejanskimi potrebami često nejasno. Dejstvo, da se dolgoročno resnične potrebe poskušajo manifestirati v dejanskem povpraševanju po delovni sili, je povzročilo neuspeh mnogih napovedi zaposlovanja.

V Zahodni Evropi je 60–70 odstotkov univerzitetnih diplomantov zaposlenih v javnem sektorju. Tako so pri določanju dejanskih potreb po takšnem osebju odločilne vladne politike. Napovedovanje takšnih potreb dejansko pomeni napovedovanje bodočih vladnih politik. To bo često vodilo vlade k temu, da bodo pripravljale napovedi, ki bodo v skladu z njihovimi željami in domnevmami kot na primer ta, da bodo ostale vedno na položaju. Razmerje med takšnimi napovedmi in resničnimi potrebami je verjetno zares zelo dvomljivo. Kadar na takšnih napovedih temeljijo politične odločitve, predstavljajo te napovedi očiten primer razmišljanja v začaranem krogu.

Če teoretični poskusi usklajevanja števil o ponudbi in povpraševanju nudijo tako malo pomoči, pa ni stanje pri oceni kvalitativnih potreb gospodarstva nič manj zamotano. Ugotovitve predstavnikov gospodarstva o takšnih potrebah so nejasne, kontradiktorne in v najboljšem primeru sporne. To ne preseneča, ker se zelo malo vé o koristnosti sedanjega usposabljanja in še manj o tem, katere vrste usposobljenosti, ki jih terjajo novi proizvodi, tehnologije in oblike organizacije, bodo potrebne v prihodnosti. Domneva, da bo – gledano iz zornega kota gospodarstva – večji vpliv predstavnikov gospodarstva na univerzitetni izobraževalni program pripomogel k temu, da bo ta program ustrežnejši, temelji na pobožnem upanju, da s seštevanjem neznanja pridemo do modrosti. To pa je domneva, ki jo je težko izkustveno dokazati.

Nekatere smernice za prihodnost morda lahko najdemo ob pregledu gospodarskega razvoja. Ena vrsta teorij navaja, da bosta ekstenzivna uporaba informacijske tehnologije in avtomatizacija vodili v polarizacijo na delovnem trgu: na eni strani se bodo nekoliko povečale potebe po visoko usposobljenem osebju, s tem bo na drugi strani povezano povečanje števila povsem rutinskih delovnih mest, ki terjajo le malo usposobljenosti. Število delovnih mest, ki zahtevajo srednjo raven usposobljenosti pa se bo zmanjšalo. Glavni argument proti temu scenariju pravi, da bo povečanje števila rutinskih delovnih mest (če bo do tega res prišlo), le prva faza razvoja, ki bo sčasoma napredoval do popolne avtomatizacije teh delovnih mest. Težko bi našli nekaj, na čemer bi z gotovostjo utemeljili izbiro med takšnimi teorijami.

Mogoče je bolj zanimivo tisto izvajanje, ki pravi, da vsesplošna avtomatizacija in racionalizacija (vsaj v najobičajnejših oblikah) težita k odpravi »mrtvega teka« na delovnem

mestu, pa tudi k horizontalni komunikaciji med zaposlenimi. Takšni postopki težijo k odpravi zelo pomembne spodbude za učenje na delovnem mestu in tako povečajo potrebo po formaliziranem usposabljanju kot nadomestilu za tradicionalni, neformalni učni proces. Ali nam bo ta proces dal boljšo izobrazbo ali ne, ostaja odprto vprašanje, brez dvoma pa bo dražji.

Na drugi strani lahko pomenijo nove možnosti težnje po novih organizacijskih vzorcih v mnogih sektorjih gospodarstva, ki temeljijo na delu deloma avtonomnih skupin, razrahljanih hierarhičnih strukturah, matričnih sistemih odločanja ter težnjo po tem, da večina posameznikov opravlja veliko različnih vlog.

Po vsej verjetnosti bo gospodarska moč post-industrijskih družb temeljila predvsem na storitvenem sektorju. Če gledamo historično, ta predstavlja drugačno gospodarsko kulturo. Sedanja ekonomska teorija ima malo zaupanja v ta sektor. Celo tradicionalni pojmi produktivnosti so postali precej nesmiselni. Na splošno so storitvene dejavnosti tradicionalno v velikem obsegu vključevale poklice javnih služb. Kljub prizadevanju nekaterih vlad je le malo verjetno, da se bo glede tega v Zahodni Evropi v prihodnosti kaj spremenilo. Storitveni poklici vključujejo tudi mnoge dejavnosti, kjer prevladujejo ženske. Če sprejemamo obstoj ženske kulture, potem lahko vidimo sledi te kulture v delovni etiki velikega dela storitvenega sektorja.

Sedanje ekonomske politike komaj lahko razumemo, če ne uvidimo, da tvorijo bistven element boja za ohranitev nadvlade tistih struktur moči, ki so zvezane z industrijo in, da zadržujejo nadaljnjo rast storitvenega sektorja. Izid tega boja lahko predvidimo. Čeprav bodo predelovalne industrije morda še dolgo časa zmožne držati glavne dele storitvenih sektorjev v vlogi podrejenih pomočnikov svojih gospodarskih dejavnosti, pa je dolgoročna perspektiva verjetno precej drugačna. Čez nekaj desetletij bo velika večina našega prebivalstva verjetno zaposlena v različnih storitvenih poklicih. Tako bomo dosegli bolj pravično porazdelitev moči. Ta sprememba vključuje med drugim tudi to, da bodo predelovalne industrije morale prilagoditi delovanje glavnim ciljem različnih storitvenih sektorjev. Jasno je, da bo takšen razvoj močno vplival na izobraževalne in raziskovalne naloge univerz. V večini zahodnoevropskih dežel univerze še vedno tvorijo najpomembnejšo raziskovalno osnovo za storitvene sektorje gospodarstva, ki zaposlujejo večino univerzitetnih diplomantov. Nadaljnji razvoj te možnosti verjetno omogoča varnejša dolgoročna politika za univerze, ne pa, da te koketirajo z najmočnejšimi sektorji sedanjega gospodarstva.

Nočem reči, da bi univerze morale iskati svoje glavne zunanje zaveznike v sedanjih dokaj močnih sistemih strokovnih organizacij in društev. Togostim teh organizacij, ki odsevajajo predvsem obrambne pozicije posebnih skupinskih interesov, manjka za preživetje dovolj široka politična podlaga. Zaradi razlogov, o katerih bom še govoril, se bo v prihodnosti struktura moči, ki jo tvorijo tehnokratske organizacije, morda razkrojila. Univerze bi si delale slabo uslugo, če bi svojo vlogo videle predvsem kot oddelek za novačenje članov takšnih organizacij.

Boj zatiranih skupin za izboljšanje razmer in položaja v družbi je star toliko kot zgodovina. Mnogi vidiki zgodovine univerz odsevajo ta boj. Buržoazija je uporabila univerze, da je zlomila monopol oblasti nižjega plemstva. Pozneje je izobraževanje bistveno pripomoglo, da sta si takšni skupini, kot sta kmečki in delavski razred, pridobili vpliv v družbi. Posebno v severni Evropi so poljedelski strokovnjaki in učitelji postali politični zagovorniki teh dveh skupin.

Boj za oblast takšnih skupin kot so kmetje, delavci, ženske in ljudje iz zaostalih geografskih področij ima dolgo zgodovinsko tradicijo. Pojavljajo se nove skupine, ki se borijo za socialne pravice, ki jim po njihovem prepričanju pripadajo. Med njimi so religiozne in etnične skupine, emigranti, ostareli in prizadeti. Vse gledajo na izobrazbo kot na glavni vzvod za izboljšanje svojega družbenega položaja. Njihova pozornost se vse bolj usmerja na visoko šolstvo, da bi uresničile svoja hrepenenja.

Ne gre le za družbeno mobilnost. Pomembno je splošno izboljšanje življenjskih pogojev teh skupin. Ni pa nujno, da se ti pogoji pri tistih članih, ki se dvignejo v drugo, družbeno bolj privlačno skupino, dejansko izboljšajo. Zato za mnoge od teh skupin dostop do izobrazbe v njeni sedanji obliki ni edini in morda ne glavni smoter. Bolj pomembno je, da si pridobijo

zadosten nadzor nad izobraževanjem, tako da ta do neke mere odseva interese in vrednote skupine.

Prihodnost boja za enakost preko izobraževanja je dvodimenzionalna in jo lahko vidimo le v dolgoročni, historični perspektivi. Vprašanje je, v kakšni meri je izobraževanje onemogočalo skupine, da bi se organizirale in borile za svoje interese in vrednote. Takšne historične analize nudijo popolnoma drugačne odgovore od tistih, ki jih dajejo o družbeni mobilnosti sociološke raziskave.

Celo znotraj univerz vidimo prepir med dvema popolnoma različnima vrstama vrednot. Po tradicionalnem kapitalističnem gledanju bi morali biti posamezniki nagrajevani po ekonomskem učinku. Sedanja porazdelitev bogastva, ki temelji na tem gledanju, zato pojmuje kot »pravično«. Protestantsko etiko so izkoriščali za obrambo takšnih pogledov. Njim nasprotuje vidik, ki je prav tako globoko zakoreninjen v tradicionalnem religioznem mišljenju in pravi, da bi posamezniki morali prejemati po svojih potrebah ter da posameznikov položaj nikakor ne odraža njegovega prispevka družbi.

Takšna etična stališča so redkokdaj čista. Celo kapitalistična ideologija smatra, da morajo otroci, ostareli in bolni imeti potrebna življenjska sredstva, četudi je njihov ekonomski doprinos zanemarljiv. Vendar, če naj živimo s takšno etično shizofrenijo, potem mora družba začrtati jasno mejo med tistimi, ki jih obravnava po načelu ekonomskega učinka in tistimi, ki prejemajo po potrebah. Politika socialnega varstva v nekaterih zahodnoevropskih deželah se skuša takšnemu razlikovanju izogniti. Cilj je združitev vseh skupin v družbo enakih, brez razlike med tistimi, ki v ekonomskem smislu doprinašajo in tistimi, ki prejemajo. Zato, da bi to dosegli, pa bi morali etiko ekonomske uspešnosti nadomestiti s širšim pojmovanjem človeških vrednot, ki temeljijo na ideji enakosti vseh ljudi. Tako lahko del boja za enakost celo v visokem šolstvu smatramo kot odsev boja za ali proti socialni politiki v naših družbah.

Strategije različnih skupin, ki se borijo za enakost, se bodo zagotovo med seboj razlikovale, odvisno od moči teh skupin in od tega, v kolikšni meri so bile sposobne organizirati svoje člane za skupne cilje. Močne skupine, kakršne so delavske in ženske organizacije, se vse pogostejše odločajo za skupne rešitve, ker upajo, da bodo tako postopoma vplivale na to, da bo vsebina izobraževanja v skladu z njihovimi ideali. Šibkejšje skupine utegnejo meniti, da njihovim namenom bolj ustrezajo od drugih skupin ločene rešitve, vsaj dokler niso dovolj močne, da se lahko pogajajo o skupnih organizacijskih oblikah. Seveda se bo v prihodnosti pritisk na tradicionalno univerzitetno kulturo nadaljeval in se morda celo okrepil. Tradicionalno privilegirane skupine bodo verjetno vztrajale pri zahtevi, da so univerze namenjene mladim, pametnim, precej bogatim, skratka tistim, ki predstavljajo tradicionalno »mainstream« kulturo. Kratkoročno se bo takšno stanje morda nadaljevalo ali celo okrepilo. Dolgoročno pa bo množstvo temeljitih družbenih sprememb vendarle povzročilo, da bodo taka stališča nevzdržna. Ideje, vrednote in kulture, ki se bodo pojavile na univerzah v naslednjih desetletjih, se utegnejo bistveno razlikovati od tistega, česar smo na teh ustanovah navajeni.

Kadarkoli smo v zahodnih družbah hoteli organizirati kakršnokoli pomembno podjetje, smo že stoletja nazaj smatrali za samo po sebi umevno, da moramo ustvariti hierarhično organizacijo. S tem mislimo na hierarhično piramido z nekaj generalisti na vrhu, ki imajo splošno izobrazbo, spodaj pa vse večjo specializacijo poklicev in zahtevanega znanja. Pretok informacij naj teče predvsem v vertikalni smeri; komunikacija med enotami na isti ravni pa mora teči preko nadrejenih koordinacijskih točk. Neposredna horizontalna komunikacija se zdi nepotrebna in mogoče celo škodljiva.

Organizacijske strukture te vrste so zelo primerne za vodenje zadev v relativno stabilnem okolju, ko pa okolje postane nemirno, postanejo takšne organizacijske strukture nefunkcionalne zaradi lastne togosti in pomanjkanja notranje sposobnosti za učenje. V tem kontekstu je zanimivo opozoriti na to, kako se ideološko utemeljeni boji za večjo »participacijo« ter »industrijsko demokracijo« približujejo modernim teorijam upravnih ved, ki so jih v zadnjem času podprle raziskave o japonskih izkušnjah.

Tudi tradicionalne organizacijske strukture so razpadle, vendar nekako manj opazno. Tradicionalne hierarhije so zgodaj razvile t. im. »štabne funkcije«, ki so tesno povezane z

vrhnjimi plastmi organizacije. Štabne enote, ki jih običajno sestavljajo posebne vrste strokovnjaki, so postopoma prevzele odločanje na tistih področjih, ki po definiciji sodijo v njihovo strokovno področje. Spori o mejah, ki ločujejo takšna področja, so bistvena značilnost številnih organizacij. Vodilno osebje se včasih počuti popolnoma oropane dejanske moči odločanja; to pa se ne zgodi, če jim uspe, da med seboj sprejo različne strokovne štabne enote.

Na dnu hierarhične piramide najdemo relativno nestrokovno osebje, ki kontaktira s strankami organizacije. To osebje ima zelo malo moči odločanja. Simbolično povedano: njihova naloga je v tem, da nosijo naokoli pladnje, se nasmihajo strankam ter izrečejo katero od izjav iz skrbno programiranega repertoarja; so nekakšni odbijači, včasih pa morajo tudi odločiti, s katero vrsto strokovnjaka bi se stranka morala srečati. To osebje je celo edino, ki se s strankami soočijo kot celostne osebe. Zato se lahko s stališča interesa strank spremenijo v nekakšne generaliste.

Soočeni smo s popolnim preokretom tradicionalnih principov hierarhičnih organizacij: na dnu imamo nestrokovno, s splošnimi informacijami izobraženo osebje, na vrhu pa visoko specializirane strokovnjake. Takšna situacija postavlja stranke v zadrego: utegne se jim zazdeti, da lahko izbirajo med tem, ali bo njihov problem reševal izvedenec, preveč specializiran, da bi ga rešil – ali pa na drugi strani razumevač generalist, ki pa žal ne ve veliko več kot stranka. Posledica tega je tako imenovana »klientska revolucija«. Pri pacientih, učencih, odjemalcih, potnikih, zapornikih itn., se soočamo z zahtevami po večji participaciji pri odločanju ali po »odgovornosti«, pa tudi z naglim širjenjem gibanj kot so: »naredi si sam« gibanja, »črne ekonomije«, »neformalne gospodarske enote« itn.

Takšen razvoj je najbolj tipičen za storitvene dejavnosti, za katere je značilno, da so stranke neposredno vključene v proizvodni proces, kajti stranke so tiste, katerih položaj se bo eventualno spremenil.

Ker je kakovost za storitvene dejavnosti bistvena, je pomembno opozoriti na to, da so stranke teh storitev navadno tiste, ki imajo ustrezno strokovno mnenje. Njihovo sodelovanje v procesu in njihova presoja o njem je bistven del vsakega vrednotenja, često mnogo bolj tehtna kot ocena »rezultata«, ki jo dajo zunanji strokovnjaki.

Takšni procesi so tudi kompleksni v smislu, da na njihove rezultate utegnejo vplivati odnosi in aktivna udeležенost strank v procesu. Izobraževanje in zdravstvena nega sta tipična za ta primer. Kadar stranke dvomijo, da organizacija resnično služi njihovim interesom, utegne to škoditi končnemu rezultatu. Običajna merila produktivnosti so le malo primerna v takšnih proizvodnih procesih. V nekaterih primerih je verjetno najboljšše merilo produktivnosti stopnja aktivne vključenosti strank v odločanje o procesu. Rezultat skupaj z boljšim vpogledom in znanjem prebivalstva spodbuja težnjo po »strankinem revoltu«.

Takšni občutki bodo tudi brzdali moč strokovnih organizacij, ki so v preteklosti poudarjale svojo strokovno avtoriteto na teh področjih specializacije, medtem ko so služile predvsem interesom lastnih članov. Še posebno v Zahodni Evropi je postala moč strokovnih organizacijskih struktur v zadnjih letih opaznejša. Znašle so se pod pritiskom ne samo tistih delov gospodarstva, ki trpijo zaradi lastne togosti, ampak tudi zaradi velikih skupin laikov, ki so zavrnila institucionalizirane vrzeli med tistimi, ki vedo kako, in tistimi, ki jim morajo to povedati drugi.

Takšen razvoj je za univerze očitno odločilen. Ker je univerzitetno usposabljanje usmerjeno k oblikovanju specifičnih poklicev, bodo takšno usposabljanje modificirale hitre spremembe ustreznih poklicnih vlog. Ponovna oživitve splošne medicine kot reakcija na poplavo specializacij v medicini lahko služi kot primer. Še bolj značilno utegne biti dejstvo, da v zdravstvenih ustanovah ni več samo po sebi umevno, da morajo vodilne osebe biti doktorji medicine. Oženje tistih področij, na katerih odločajo strokovnjaki, bo morda prav tako del bodoče perspektive. Na primer, mnogo politikov se je v zadnjih letih ovedelo razlike med kompetentnim ekonomistom in uspešnim svetovalcem za ekonomsko politiko.

Strokovnjaki različnih področij se bodo verjetno morali privaditi na to, da bodo igrali več različnih vlog: nekaj nadrejenih, nekaj kolegalnih, nekaj podrejenih, vse pa znotraj iste organizacije ter odvisno od nalog in ljudi s katerimi delajo. Ti vidiki izražajo zahtevo po znanju, ki se močno razlikuje od tistega, ki ga običajno posredujejo na današnjih univerzah.

Pritiski na tradicionalno disciplinarne strukture znanja, ki izvira iz univerze, utegne pripeljati do nadaljnjih preobrazb univerze. Po drugi strani pa se utegnejo univerze zapreti znotraj svojih tradicionalnih struktur in se še bolj odmakniti od vsakodnevnega življenja. Zaradi naraščajoče konkurence drugih ustanov – tako v raziskovanju kot v izobraževanju – bi takšna naravnost verjetno pomenila, da bodo univerze postale družbene relikvije, ki bi jih ohranili samo iz spoštovanja do njih kot kulturnih ustanov.

Prikazan razvoj bo nedvomno močno obarvala t. i. revolucija informacijske tehnologije, čeprav rezultati revolucije verjetno ne bodo taki, kot nam jih prikazujejo trgovski potniki ustrezne industrije. Brez dvoma v prihodnosti ne bodo toliko bolje informirani kot pravijo.

Nekatere zaključke lahko naredimo na podlagi že pridobljenih izkušenj s svetovnimi raziskovalnimi informacijskimi sistemi. Na primer: v agronomiji raziskovalec vnese nekaj deskriptorjev in že lahko prejme 20.000 naslovov člankov o svojem specifičnem področju – in kateregakoli izmed njih dobi tudi na mikrofišu.

Informacijska revolucija bo recimo povečala število na 200.000 naslovov, ki si jih raziskovalec lahko zavrti na video zaslonu. Vendar pa se bosta razumljivo tako zaslon kot raziskovalec iztrošila, preden bo raziskovalec vse prebral. Zato organizirani raziskovalci vzdržujejo svoje lastne mreže kakih 20 do 30 posameznikov in ustanov, s katerimi imajo stalne stike. Raziskovalci občasno izločijo nekatere podatke in vnesejo nekaj novih. Na ta način ohranjajo te personalizirane informacije v obsegu, ki so ga sposobni absorbirati in ovrednotiti.

Večina ljudi ni tako bogatih z lastnimi podatki. Soočeni z množico informacij hrepenijo po selektivnosti, kar pomeni, da hočejo, da nekdo drug naredi zanje »ustrezen« izbor. To potrebo zadovoljujejo informacijski sistemi. Uporabnik nima na voljo približne metode, da bi presodil, kaj se skriva »za« informacijo, ki jo je prejel. Hkrati pa mu cene vzpostavitev informacijskih sistemov v nobenem primeru ne nudijo mnogo alternativnih možnosti.

Če pogledamo kako hitro vzpostavljajo nove informacijske sisteme v podjetjih, javnem sektorju in na znanstvenem področju, lahko zlahka opazimo, da je vložnega veliko truda v to, da bi vsakokratna odločitev temeljila na »pravi« informaciji in, da bi izločili »irelevantno« informacijo, ki jo imenujemo »šum«.

Informacija, ki je del sistema, seveda teži k temu, da bi jo obravnavali kot avtoritativno podlago odločanja. Alternativno informacijo smatramo za manj avtoritativno, morda celo za neveljavno. Takšna možnost se zdi zastrašujoča.

Ker so podatkovni sistemi informacijski sistemi, bi načelno morali služiti nam vsem. A priori ne bi smeli voditi v centralizacijo, vendar pa velja, da večina novih tehnologij krepi oblastne strukture v sistemih, v katerih so vpeljeni. Rezultat v naših družbah pomeni, da njihov neposredni učinek krepi centralizirani značaj hierarhičnih organizacij. Isti rezultat vključuje tudi manj znanja in celo manj moči za osebe z nižjim položajem v hierarhiji.

Dolgoročni učinki bodo morda drugačni. Celo učenci bodo hitro spoznali, da je dostop do informacij enako pomemben kot tisto, kar mu nudi šola. Često pa bo informacija prezentirana celo na bolj zanimiv način in bo njihovim interesom bolj ustrezna. Tradicionalni, skoraj popolni monopol šole nad prenosom informacije je že zdavnaj izginil. Delež šole na trgu informacij je drastično upadel. Postopno bo takšno stanje značilno tudi za univerze. Nobenega razloga ne bo za to, da bi iskali pomoč na najbližji univerzi, saj bomo ustreznejše znanje lahko našli drugje in sicer neposredno pri t. i. vrhunskih možganih intelektualnih poklicev.

Izobraževalne ustanove imajo morda še vedno prednost pred drugimi mediji, zlasti pri ustvarjanju plodnega okolja za socialno učenje. Paradokсно je, da je sedanja izobraževalna politika dala poseben poudarek vlogi univerze pri prenašanju faktičnega znanja. Gibanje »nazaj k temeljem« prav gotovo ni način za ohranitev sedanjega položaja izobraževalnih ustanov v naših družbah.

Dokler bodo izobraževalne ustanove ohranjale monopol nad preverjanjem znanja ter tako opravljale vlogo vratarjev do privlačnih položajev, bodo lahko še naprej silile učence in študente, da se bodo učili nekoristnih in drugorazrednih reči. Vendar, če takšna informacija nastane zunaj univerze in se prenaša mimo izobraževalnih ustanov, potem monopol takšnih ustanov nad preverjanjem znanja prav gotovo ne more trajati v nedogled. Resnično

storitveni značaj visokošolskih ustanov, kot ga dojemajo stranke, se mora močno okrepiti, da bi le-te obdržale svojo privlačnost. Zato pa bo potrebno temeljito spremeniti vlogo ustanov ter spremeniti oblike poučevanja in učne vsebine.

V prihodnosti bomo potrebovali univerze samo iz enega razloga, in sicer zato, ker bodo naše družbe potrebovale institucionalni okvir, znotraj katerega bodo posamezniki lahko, brez prevelike odgovornosti do vlade ali katerekoli druge močne zunanje skupine, proučevali ideje.

Ni nujno, da je raziskovanje, ki ga opravlja univerza »fundamentalno«, vendar pa bi moralo izhajati predvsem iz interesov, skrbi in radovednosti raziskovalcev. Hkrati pa bi poučevanje moralo biti organizirano v skladu s tistim, kar ustanove smatrajo za koristno, brez prevelike skrbi za tekoče politične, gospodarske ali poklicne potrebe. Nočemo graditi slonokoščenega stolpa, ampak idejo, ki bo dovolj blizu tradicionalnemu konceptu univerze kot mesta, na katerem je svoboda mišljenja in izražanja v pravi meri zavarovana pred zahtevami po »uporabnosti«.

Vendar pa univerze ne morejo ostati lastnina osebja, ki je tam zaposleno. Študente moramo sprejeti za resnične stranke ustanov. Možnosti medsebojnega družbenega vpliva med učitelji in študenti in še bolj med študenti samimi moramo popolnoma izkoristiti, da bi izrabili eno od glavnih prednosti izobraževalnih ustanov v primerjavi z drugimi posredniki znanja. Predstavo o »nudenju« storitev mora nadomestiti predstava resnične participacije študentov v izobraževalnem procesu.

Nekoč so planiranje izobraževanja zanimale predvsem številke in je skrbelo za ravnotežje in usklajenost med izobraževanjem in širšo družbo. Planiranje pa se bo v prihodnosti ukvarjalo morda bolj z ustvarjanjem dinamičnih neravnotežij, ki bodo vodila v nov konstruktiven razvoj. Univerza je danes bolj kot kdajkoli doslej del družbe, njena usoda pa je povezana z razvojem gospodarstva, z bojem za enakost, spremembami struktur oblasti in spreminjanjem tehnoloških temeljev dejavnosti večine sektorjev družbe. Če takšnih perspektiv ne upoštevamo, potem ne potrebujemo nobenih dolgoročnih planerjev. Takšno planiranje utegne terjati, da opustimo zamisel, po kateri bo bodočnost varnejša, če jo bomo uspeli navezati na specifične in podobne plane. Tako lahko v časih hude negotovosti pomagamo pri usmerjanju politike tako na vladni kot na institucionalni ravni.

Univerza kot ustanova: sedanji problemi in prihodnje usmeritve

Kadar govorimo o »univerzi kot ustanovi«, nas morajo najprej zanimati tiste značilnosti, ki so skupne skoraj vsem univerzitetnim sistemom.* Kljub pomembnim razlikam med nacionalnimi univerzitetnimi sistemi pa so si le v marsičem podobni, ker se ne ozirajo na državne meje. Razvoj visokega šolstva v zadnjih petintridesetih letih v smeri množičnosti prav tako poudarja enkratnost vsakega nacionalnega univerzitetnega sistema v »njegovi« lastni družbi in enkratnost njegovih odnosov z določeno posamično vlado. Za znanost velja, da je internacionalna. Splošna ekspanzija in vse bolj pragmatična usmerjenost visokega izobraževanja pa je mednarodna usmeritev.

Ker bo moja razprava omejena predvsem na splošne usmeritve, za katere domnevam, da veljajo v vseh nacionalnih sistemih, se bom odpovedal vsakemu poskusu sistematične analize visokošolskih ustanov. Morda se bom skliceval na posamezni nacionalni razvoj zato, da bi predstavil jasno sliko posameznega okvira, v katerem mora delovati vsak individualni sistem.

Moderna univerza kot univerzalna ustanova se je razvila v Evropi in v Združenih državah Amerike ter danes služi kot najpomembnejši del terciarnega izobraževanja v skoraj vseh državah. Unescovi statistični podatki kažejo, da število vpisanih študentov, ki je eksplozivno naraslo v začetku šestdesetih let, v mnogih deželah še naprej raste, čeprav z nekoliko nižjo stopnjo rasti. Optimizem šestdesetih let, ki je temeljil na prepričanju, da ekspanzija izobraževanja vodi do ekonomskega in družbenega razvoja, se je razblinil oz. se razblinja. Vpis bo verjetno do konca stoletja zlasti v deželah južne poloble še naraščal.

Nadaljnja rast mnogih nacionalnih sistemov kaže, da celo v revnih deželah mnoge vlade dajejo prednost družbenim potrebam visokega šolstva in da oklevajo pri omejitvi vpisa študentov na univerze zaradi potreb po delovni sili.

Še vedno velja prepričanje, da univerzitetno izobraževanje (takšno, kot se je razvilo pod vplivom Zahoda) služi predvsem socialnemu in ekonomskemu napredovanju posameznika, čeprav mnoge dežele posvečajo malo pozornosti dejanski potrebi po univerzitetno izobraženem osebju in ustreznim vzgojnoizobraževalnim programom. Nacionalni univerzitetni sistemi so rasli na dva načina:

- s povečevanjem mnogih starih univerz,
- z ustanavljanjem novih univerz.

V večini primerov so univerze obeh tipov narasle do take stopnje, da so izgubile značaj zaprtih univerzitetnih skupnosti učiteljev in študentov, ki so jih povezovali: skupno akademsko življenje, ideali, pa tudi skupne metode učenja in raziskovanja. Univerze so se razvile v multiverze. Množično izobraževanje in naraščajoča specializacija sta (razen v Veliki Britaniji, kjer se je to zgodilo le do neke mere) v mnogih primerih pripeljali do strukturalnih sprememb multiverze v dveh smereh:

prvič, v smeri decentralizacije funkcionalnih enot kot so oddelki, koledži, šole, raziskovalni inštituti,

drugič, v smeri povečevanja vseobsegajoče centralne administracije, ki deluje na birokratski način.

Da bi dosegli večjo kvaliteto ne le v izobraževanju, ampak tudi v univerzitetnem občevarju, družbenem življenju in celo v administraciji, bi si morali prizadevati, da ne bi več rasle tako posamezne enote kot tudi vseobsegajoči administrativni aparati.

Vlade izražajo vse večjo težnjo po tem, da naredijo univerze odgovorne pred javnostjo in da ojačajo centralni nadzor nad financami, poučevanjem in raziskovanjem, imenovanjem

* Članek je nekoliko predelana verzija osrednjega referata, ki ga je avtor prebral na Četrtem mednarodnem kongresu Evropskega združenja za raziskovanje in razvoj visokega šolstva: Frankfurt am Main, 7. september 1983.

osebja in med vzgojnoizobraževalnimi programi, zaradi politične pomembnosti in finančnih bremen, ki jih nosijo univerze kot množične ustanove.

Skrajno hitra rast visokošolskega izobraževanja je vodila do stalnih sprememb v odnosih med različnimi upravljaljskimi enotami:

- znotraj univerzitetnih sistemov med katedrami (inštituti), oddelki; fakultetami (šolami), koledži; univerze v enem naselju; univerze z več naselij in
- na višjih ravneh, kot sta npr. država in vlada.

Strog nadzor očitno zadošči poučevanje in raziskovanje, na drugi strani pa tudi popolna odsotnost družbenega nadzora ne koristi njenemu razvoju. Ob sprejemanju odličitev o akademskih nalogah člani fakultete in sveti potrebujejo partnerja, ki so mu odgovorni. Ta partner je lahko njihova lastna univerzitetna administracija, državna oblast ali pa neka ustanova – telo, ki mu morajo občasno argumentirano predstaviti znanstveno in družbeno relevantnost svojega raziskovanja in poučevanja. To telo jim v povračilo zagotavlja potrebno avtonomijo in denarna sredstva, hkrati jim v zameno posreduje družbene zahteve.

V Italiji najbolj jasno vidimo, kaj se zgodi, če takšne odgovornosti ni. Druga skrajnost, politični in birokratski nadzor pa se ne izvaja samo v socialističnih deželah ter mnogih deželah v razvoju, ampak tudi v zahodnih državah kot je npr. Švedska. Ta skrajnost ogroža napredek znanosti in poučevanja, premajhno samostojnost pouka in raziskav.

Čimbolj moderne univerze postajajo ustanove za množično izobraževanje, sodobna umetnost in znanost vse bolj zapleteni in specializirani, toliko težje bomo dosegli enotnost poučevanja in raziskovanja, ki jo je razglašal Wilhelm von Humboldt, ustanovitelj univerze v Berlinu leta 1810. V večini dežel dodiplomsko izobraževanje ne vključuje raziskovanja in ne usposablja za raziskovanje. Ta težnja bo postala toliko močnejša, kolikor bolj se bo razbohotilo množično izobraževanje.

Ameriške univerze so razvile izjemen način, s katerim so se spopadle s tema dvema različnima nalogama univerze: preprosto tako, da so poleg koledžev oblikovale posebne šole za podiplomce in za akademske poklice. V drugih deželah je raziskovanje in usposabljanje za raziskovanje naloga ločenih ustanov. Takšno vlogo imajo npr. Centre National de Recherche Scientifique (CNRS) v Franciji ali pa akademija znanosti v socialističnih deželah.

V času od sredine šestdesetih do zgodnjih sedemdesetih let je univerze v razvitem svetu pretrsla študentska revolucija. Z opustitvijo tradicionalnih hierarhičnih struktur odločanja, ki so bile do takrat v rokah rednih profesorjev (»Ordinarii«), naj bi dosegli demokratizacijo. Predstavniki vseh skupin, ki so bile vključene, so poskušali reformirati organizacijo univerze in razviti nove vzgojno-izobraževalne programe. Upali so, da bodo univerze postale jedra splošnih družbenih in političnih reform. Večina teh poskusov ni uspeła. Preživele so nekatere nove strukture notranjega odločanja. Te so dale nekaj več moči mlajšim članom fakultet in študentom, vendar le v tolikšni meri, kolikor so jih univerzitetne zadeve sploh še zanimale. Načrti za nove vzgojnoizobraževalne programe, ki bi v mnogih disciplinah hoteli dati več poudarka družbenim in političnim vsebinam, so se plegli. Ostali so zgolj zmerni poskusi, da bi metode poučevanja namesto elitnemu prilagodili množičnemu izobraževanju. Mnogo bolj kot študentska revolucija so spremenile univerze druge novosti, ki so se zgodile od konca II. svetovne vojne dalje, predvsem vsesplošna ekspanzija visokošolskih sistemov, ki so postali sistemi za množično izobraževanje. Glavna značilnost demokratizacije je v mnogih deželah dostop milijonov študentov na univerze, pri čemer pa ostajajo vprašanja, ki zadevajo cilje, metode in kvaliteto množičnega izobraževanja brez odgovorov.

Glede dodiplomskega izobraževanja so vladni in univerzitetni politiki po vsem svetu skupne naslednje težnje:

- opuščajo splošno izobraževanje (»liberal education«) oz. tradicionalno humanistično izobraževanje, pojmovano kot »Bildung« (razen morda na nekaterih starih, uglednih univerzah v Združenih državah in v Veliki Britaniji);

- v mnogih deželah je nadzor nad politično dejavnostjo študentov in fakultet združen s političnim izobraževanjem kot nekakšnim nadomestilom za tradicionalno splošno izobraževanje – bodisi v smislu poučevanja teoretičnih splošnih pojmov bodisi v bolj pragmatičnem smislu seznanjanja s tekočimi političnimi, ekonomskimi in družbenimi zadevami;

- osredotočenje na izobraževanje za akademske poklice.

Usmerjenost milijonov študentov v izobraževanje za akademske poklice je povzročila, da je odnos med izobrazbo in poklicem postal ključni problem univerzitetnega izobraževanja. Ta problem dandanes prevladuje tako v bogatih kot v revnih deželah, tako v kapitalističnih kot v socialističnih deželah. Verjetno bo ostal glavni problem še v naslednjih desetletjih. Planiranje vzgojnoizobraževalnih programov in izbor ustreznih vsebin in metod poučevanja dobivata tolikšen pomen kot še nikoli doslej. Našel bom nekaj aspektov tega problema.

1. Najprej imamo opraviti s problemom ustrezne kvantitativne distribucije študentov po različnih smereh. Mnoge dežele v razvoju so v zadnjem času na svojih univerzah upravičeno okrepile prisotnost naravoslovja, tehnologije in medicine zato, da bi zadovoljile nujne potrebe po kadrih. Zaskrbljeni smo lahko, da humanistične in družboslovne vede ne bi izgubile vpliva na prihajajoče generacije študentov v vseh deželah. Občutljivo ravnotežje med univerzalnimi kulturnimi vrednotami na eni strani in posebno kulturno tradicijo določene dežele na drugi strani bo katerakoli dežela dosegla le tako, da bo ohranila toliko svoje zgodovine in kulture, kolikor je sploh mogoče.

2. Obstaja še neka težava v vzgojnoizobraževalnih programih za različne predmete, in ta je kvalitativna. Pred nami je naloga, da bi razvili vzgojnoizobraževalne programe, ki bodo študentom omogočali seznanitev z intelektualnimi, družbenimi in kulturnimi elementi, njihovim pomenom in vplivom na družbo nasploh, čeprav se bodo študenti specializirali za področja, v katerih si bodo pridobili svoj bodoči poklic, še več: raznovrstnost v vsebini splošne izobrazbe naj bi dosegli s temeljito analizo posebnih interesnih področij, vključno z razumevanjem posebnih družbenih odgovornosti znotraj teh področij.

3. Naslednji problem je povezan s predhodnim. Čim bolj univerzitetno izobraževanje prehaja v poklicno usposabljanje, tem pomembnejše je, da vključimo vanj obdobje praktičnega poklicnega usposabljanja in razmislimo o praktičnih izkušnjah študentov v nadaljnjem univerzitetnem izobraževanju.

4. Celo množično izobraževanje in poučevanje bi moralo vključevati čimveč »raziskovalnega« del študentov.

5. Ob množičnem izobraževanju se zastavlja še neko posebno vprašanje, ki daje določeno mednarodno širino takšnemu izobraževanju – kljub zelo tradicionalnim družbenim okoljem mnogih »novih« študentov, ki so odrasli z omenjenimi oz. različnimi možnostmi in pričakovanji. Ozka poklicna usmerjenost študentov je v skladu s prizadevanji varčnih administracij po ukinitvi predavanj, ki obravnavajo mednarodno problematiko, še posebno pa po ukinitvi učenja tujih jezikov. Naraščajoča soodvisnost narodov pa zahteva, da posvetimo učenju tujih jezikov in kultur, kot tudi mednarodni izmenjavi učiteljev in študentov prej več kot manj pozornosti.

Čim bolj univerzitetno izobraževanje izgublja svoj elitni značaj, ki si ga je pridobilo v svoji evropski in ameriški tradiciji in čim bolj je usmerjeno k poklicnemu usposabljanju kot svojemu cilju, tem bolj postaja univerza kot ustanova integriran del visokošolskega oziroma terciarnega izobraževanja. Vpisni pogoji postajajo pri priznavanju ustrezne izobrazbe fleksibilnejši. Tako kot v ZDA in v Franciji postaja tudi drugod vse bolj ohlapna meja med univerzo na eni strani ter koledži, politehniškimi šolami, itn. na drugi strani. Zvezna republika Nemčija, Švedska in še nekatere dežele eksperimentirajo s »comprehensive university«. Ločevanje med univerzitetnimi in neuniverzitetnimi ustanovami (kot to počne npr. Unescova statistika) postaja zaradi naraščajoče integracije vprašljivo, saj ne more opisati enkratnosti posameznega nacionalnega sistema ter akademskih standardov njenih ustanov.

Stare in nove univerze so zaradi naraščajoče politične, gospodarske in družbene odgovornosti ter zahteve po poklicnem izobraževanju okrepile tiste dejavnosti, ki so usmerjene v zadovoljevanje trenutnih izobraževalnih in raziskovalnih potreb svojega vsakoletnega okolja. Stara tradicija aplikativnega znanstvenega dela – ameriške univerze, ki so jim posamezne države podarile zemljišče, tehnične univerze v ZRN – dobiva velik pomen v industrializiranih deželah, še mnogo večji pomen pa dobiva v t. im. deželah v razvoju.

Nove notranje rezerve v izobraževanju se porajajo kot posledica takšnih dejavnosti. Tesna povezava pedagoških in raziskovalnih centrov z lokalnim in regionalnim gospodarstvom in upravo lahko na primer pospeši gospodarsko dejavnost. Povezanost tehničnih

koledžov z njihovimi lastnimi tovarnami in učnimi delavnicami (»produktivne šole«) lahko v nerazvitih področjih izboljša kvaliteto tehničnega usposabljanja, delovnega procesa in poslovodnega upravljanja.

Tradicionalna naloga nekaterih koledžev in univerz v ZDA je, da neposredno sodelujejo v reševanju družbenih in ekonomskih problemov izobraževalnih nalog, s katerimi se soočajo posamezna mesta in države, katerim pripadajo.

Nedavne reforme v nekaterih evropskih deželah (Francija, Italija, Švedska) so med svoje cilje vključile decentralizacijo in lokalne pobude. Tak razvoj bi bil lahko primeren tudi za dežele v razvoju.

Potreba po nadaljnjem oz. stalnem univerzitetnem izobraževanju je naslednji rezultat ojačanih vezi med univerzo in njenim družbenim okoljem na eni in vedno večjih zahtev do univerze na drugi strani. Stalno izobraževanje na tehniškem, ekonomskem in družbenem področju postaja vse bolj pomembno v svetu vedno hitrejših tehnoloških, ekonomskih in družbenih sprememb za ljudi, ki so si že pridobili poklicne izkušnje. Zaradi demografskih razlogov bodo morda v prihodnosti starejše starostne skupine študentov v mnogih deželah močnejše zastopane, kot pa so danes. Posledice tega bodo nove oblike poučevanja in učenja. Poklicne izkušnje bodo v mnogih smereh motivirale vse večje število udeležencev. Za večino teh študentov bodo morda vprašanja o ustreznosti njihovih poklicev in o položaju v družbi postajala vedno bolj živa in nujna.

Ekspirimenti kot so »univerza brez zidov« v ZDA; sodobna decentralizacija visokega šolstva na Švedskem; uspeh »odprte univerze« v Veliki Britaniji; enako presenetljiv uspeh Univerze v Južni Afriki v Pretoriji s svojimi telekomunikacijskimi in bibliotekarskimi uslugami za pripadnike vseh etničnih skupin; in večerne ter dopisne šole v socialističnih deželah, posebno v Sovjetski zvezi – vse te sheme so vredne, da si jih pazljivo ogledamo z vidika nalog, ki nas čakajo.

Raziskovanje in usposabljanje za raziskovalno delo je v večini dežel tradicionalno združeno (ali vsaj organizacijsko povezano) s koledži in univerzami. Te naloge bodo v prihodnosti morda zahtevale posebno organizacijsko ureditev ali celo ustanove, ki bodo samostojnejše od današnjih. Želim pravzaprav poudariti namen in učinek raziskovanja v visokem šolstvu.

Raziskovanje spodbuja poučevanje in obratno; raziskovanje je posebno dragoceno za usposabljanje bodočih raziskovalcev. Zelo je pomembno, da imajo uvodna predavanja priznani učenjaki, ki so povezani s šolami za dodiplomski študij ali raziskovalnimi centri, in to o tistih področjih, na katerih so visoko cenjeni. Svoje poklicne izkušnje, tako specifične kot tudi širše, bi morali prenašati na študente.

Šibka stran akademskega raziskovanja znotraj tradicionalne univerzitetne postavitve očitno izvira iz dejstva, da intenzivnost raziskovanja često zmanjšujejo pedagoške obveznosti raziskovalcev in udeležba v delu fakultetne samouprave. Hkrati ne bi smeli pozabiti, da poučevanje pogosto obleži v senci raziskovanja, ker na žalost prevladuje prepričanje, da raziskovanje nudi večje poklicne možnosti, da je bolj privlačno in bolje nagrajeno kot poučevanje.

Osnovni problemi politike znanosti so tako v določitvi prioriteten raziskovanj kot v odločanju uradne kompetentnosti za organizacije, sredstva in kadre. Tisti, ki določajo prioritete, morajo odločati predvsem med zahtevami tekmujočih strani:

- humanističnimi, naravoslovnimi in družboslovnimi vedami;
- temeljnimi raziskavami nasproti aplikativnim;
- enodisciplinarno problemsko naravnanim, multi – ali interdisciplinarnim raziskovanjem;

– raziskovanjem, usmerjenim v reševanje trenutnih nacionalnih problemov na eni strani in na drugi raziskovanjem, usmerjenim v reševanje mednarodnih problemov, za katere se zdi, da trenutno niso pomembni; v ta sklop spadajo tudi problemi, ki jih morda ne moremo rešiti na nacionalni ravni, kot so:

– raziskovanje takšnih svetovnih problemov, kot je problem razpoložljivih svetovnih naravnih virov in upravljanje z njimi, zaščita okolja, osnovne človeške potrebe, naraščanje prebivalstva, nova razdelitev bogastva med narodi, mir;

- raziskovanje posebnih problemov dežel v razvoju.

Kolikor pomembnejši so določeni problemi in kolikor dražje je raziskovanje, s katerim bi te probleme rešili, toliko več se bo o njih govorilo na ravni, ki presega posamezne visokošolske ustanove. Ključne odločitve glede velikih nacionalnih raziskovalnih programov ali celotnega univerzitetnega proračuna (izjema so privatni koledži in ustanove v ZDA in na Japonskem) sprejemajo v vsakem primeru vlade. Kljub temu imajo manjše raziskovalne naloge, ki jih s podporo relativno stalnih proračunov opravljajo koledži in univerze v povezavi s pukom, marsikje na razpolago potrebno osnovno opremo in zato niso odvisne od posebnih projektov. Takšno raziskovanje je relativno samostojno v primerjavi z mnogimi vladnimi in privatnimi raziskovalnimi ustanovami, ki delajo po pogodbi. Univerzitetno raziskovanje po tradiciji ohranja tista raziskovalna področja, ki bi jih sicer verjetno zanemarili. Relativna neodvisnost univerzitetnega raziskovanja pomaga, da se nadaljuje temeljno raziskovanje na tistih akademskih področjih (vključno s humanistiko), ki bi bila sicer zapostavljena.

Temeljiteje poznavanje pove, da so interdisciplinarna in problemsko usmerjena raziskovanja do sedaj opravljale univerze v relativno majhnem številu inštitutov in z različnim uspehom. Potreba po takšnem raziskovanju bo vse močnejša, če bomo hoteli rešiti mnoge pereče probleme, še posebej tiste, ki zadevajo ves svet. Toda univerze so znane po svoji predanosti starim akademskim disciplinam, ker jim pač primanjkuje sposobnosti za praktično obravnavanje mnogih predmetov, še posebej pa zaradi njihove neuspešnosti ob združevanju dosežkov naravoslovnih in tehničnih ved z dosežki, ki jih dajejo družboslovne vede. Ta težava nastane, kadar rešujejo probleme, ki zadevajo obe področji. Problemsko usmerjeno raziskovanje se doslej bolj uspešno kot univerzitetni inštituti izvajale ustanove in delovne skupine, sestavljene za rešitev posebnih problemov.

Univerze so odgovorile na kritiko tako, da so pokazale na naslednje probleme, ki so lastni interdisciplinarnemu raziskovanju in jih lahko obravnavamo samo od primera do primera:

- vzdrževanje metodoloških standardov, ki so primerni za posamezno disciplino;
- razvoj vzporednih in preverjenih metod, ki so primerne za interdisciplinarni pristop k obravnavanemu predmetu;
- organiziranje inštitutov, ki ne bo nasprotovalo in podrla celotne univerzitetne organizacije;
- spoštovanje osebnih poklicnih interesov raziskovalcev;
- cena takšnega raziskovanja.

Konservativna naravnost izobraževalne in raziskovalne politike, ki jo danes opažamo v mnogih deželah, povzroča skrajno zaskrbljenost. Ena najnujnejših nalog visokošolskih sistemov je, da najdejo primerno ravnotežje med disciplinarnim in problemsko usmerjenim raziskovanjem ter izobraževanjem.

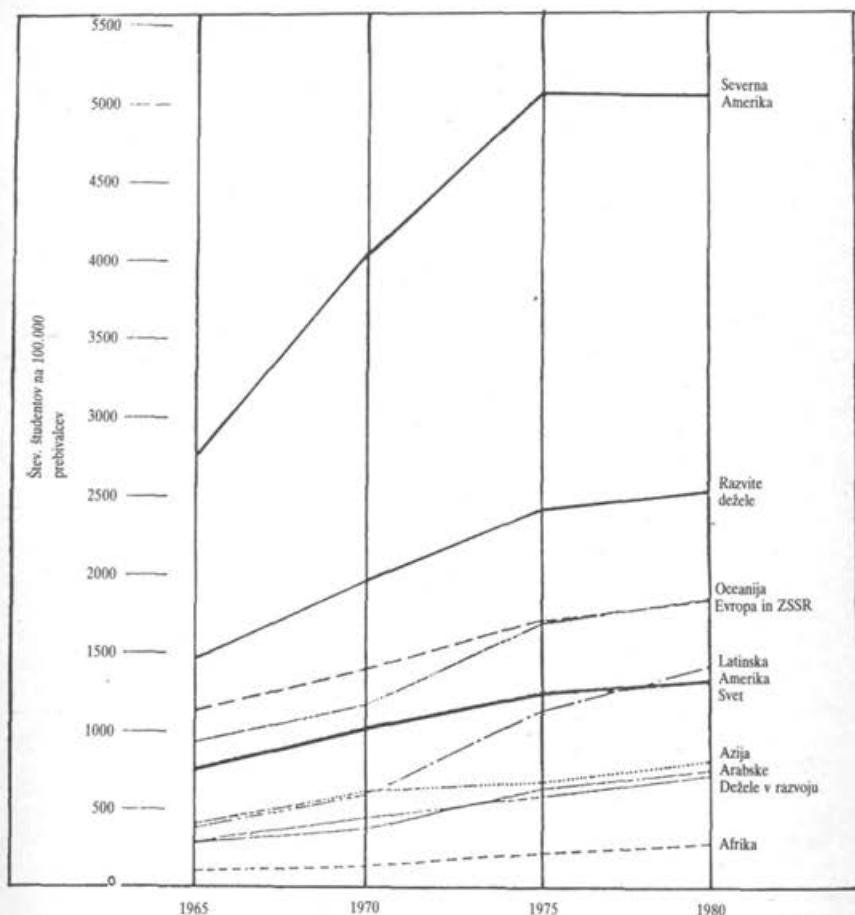
Zaključek

Moje obravnavanje sedanjih problemov in bodočih trendov na univerzi zveni morda zelo previdno, ker upošteva tak položaj in razvoj, kot dejansko je v večini dežel. Moja naloga je bila skrbno opazovanje – institucionalna analiza – in ne oblikovanje novih shem in teorij, po katerih naj bi se univerze pri svojem delu ravnale.

Univerze si nič več ne domišljajo, da so ustanove, ki s svojim raziskovanjem in poučevanjem iščejo resnico ter pospešujejo napredek človeštva. Od razsvetljenstva dalje pa se je od njih pričakovalo prav to. Kot sem že dejal, niso niti »liberal education«, niti »Bildung«, niti politične aktivnosti danes poglobilni cilji izobraževanja, pač pa so ti cilji naslednji: racionalno, intelektualno usposabljanje, poklicno urjenje in raziskovanje, ki je prosto vrednostnih norm. To ne pomeni, da so bolj zahtevni in nekonformistični cilji odpravljeni, nasprotno, v mnogih deželah so zelo zaželeni.

Ker naj univerze služijo družbi, morajo biti tudi porok za intelektualno svobodo in družbeno kritiko. S tem univerze nadaljujejo razsvetljsko tradicijo. Lahko pa naredijo še

Število študentov na 3. stopnji (brez Kitajske in Severne Koreje)

Vir: Unesco: Statistical Yearbook 1982, Paris 1982, p. III – 10.

več. Le malo je verjetno, da si katerakoli univerza kot množična ustanova, ki je odvisna od družbenih sredstev, lahko v splošnem načrtovanju svojih dejavnosti zada naloge, ki so več kot intelektualno izvajanje poučevanja in raziskovanja. Klic k humani uporabi znanosti, skrb za znanost, ki naj se razvija kot produktivna in ne destruktivna družbena sila, iskanje univerzalnega razuma v korist miru in pravice – to so daljnosežna razmišljanja in hkrati izzivi, s katerimi se morajo soočiti najprej in predvsem univerzi predani učitelji in študenti sami. Univerza kot institucija ni utemeljena v morali, zato ni podobna cerkvi, niti takih ustanov ne more nadomestiti. Naloga učiteljev in študentov je predvsem ohranjati ravnotežje med koristnimi deli, ki jih opravljajo za družbo, in moralno dolžnostjo, ki temelji na lastnem prizadevanju doseči univerzalni razum.

Intelektualna revolucija

(Na poti k zedinjenju dveh kultur)*

»Problem dveh kultur« (ta izraz je uvedel Charles Snow leta 1957 v svojem eseju »Dve kulturi«) vidi matematiko in naravoslovje (vključno s tehniko) na eni strani, umetnost in humanistične vede na drugi, in vprašuje, kako se vzajemno razumeta. Razbohotil se je sredi našega stoletja in po mnenju nekaterih avtorjev že preti, da bo enotno kulturo človeštva razcepil na dve veji. Njuni predstavniki se ne bodo več razumeli, saj že sedaj dojemajo svet vsak po svoje, samo »spoznanje« pojmujejo različno, v duhovnem svetu osebnosti in družbe pa še zdaleč ne cenijo istega. (Pri nas, na primer, je ta problem odmeval v začetku šestdesetih let, ko smo po časopisih glasno razpravljali o »fizikih« in »liriki«.) Problem je vznemiril mnoge kulturne in znanstvene delavce. Razčleniti ga poskušajo čim globlje in iščejo poti, da bi »kulturi« obvarovali pred razcepom.

Poskusimo pokazati, da dosežki matematiziranega znanja kot nalašč sedaj, ko sta se »kulturi« kot kaže, najdalj razšli, porajajo revolucionarne spremembe, v katerih začenjata najdevati ena drugo.

1

Problem izvira iz antike. Že takrat sta se oblikovali dve vrsti ustvarjanja, dve poti k spoznavanju sveta. Na eni strani je to Evklidova in Arhimedova znanost; načela, na katerih je zgrajena, so v bistvu v celoti obveljala tudi za naš čas. Na drugi strani stoji ustvarjanje filozofov in umetnikov, ki je tudi za človeka dvajsetega stoletja ostalo neodtujljiva sestavina duhovnega sveta.

Že Evklidova geometrija izraža, kar običajno štejemo za ideal matematike in sploh vsake matematizirane znanosti, ki je sposobna spoznavati obdajajoči nas svet, sposobna ugotavljati nedvomno resnico. Vso zgradbo znanosti moramo graditi na aksiomatski osnovi (ki pa ne more biti utemeljena formalno-logično, ampak izvira iz sintetičnega, v bistvu intuitivnega mišljenja.¹)

Iz Arhimedovega zakona, pravzaprav iz legende o njegovem odkritju, preberemo kaŕipot do resnice o fizikalnem svetu: od opazovanja, intuitivno, k posplošujočemu »zakonu« (prav tako intuitivni dej kot polaganje aksiomatskih temeljev v Evklidovi geometriji), od tod z dedukcijo k izpeljanki, ki jo lahko preverimo v praksi. Izid preverjanja bodisi potrdi, bodisi zavrŕe »zakon«; ker pa so praktičnemu preverjanju neizbeŕno postavljene meje, pravzaprav nobeden od teh sklepov ni utemeljen formalnologično, ampak vsebuje najpomembnejšo, zunaj formalne logike stoječo presojo o zadostnosti opravljenega preverjanja.²

Po teh dvatisočetnih vzorcih se zgleduje tudi nova, porenesaŕna znanost (pa čeprav je po srednjeveškem upadu oŕivljala z velikimi napori in čeprav je filozofija poglobila in razvila logiko kot spoznavno teorijo, kot dialektično logiko).

Hkrati z Evklidom, z Arhimedom in z njunimi somišljeniki pa so ŕiveli veliki misleci, ki niso mogli pristati na spoznavanje sveta brez ostrih estetskih sodil: ponavljajoče se gibanje planetov m o r a potekati enakomerno po kroŕnih tirih, kajti kroŕnica je idealna sklenjena krivulja; ker so naravna ŕtevila čudo nadčloveško, v temelje stvarstva poloŕeno, morajo za

* Avtor prispevka Evgenij L. Fejnberg je dopisni član akademije znanosti ZSSR, predstojnik fizikalnega inŕituta pri akademiji znanosti P. N. Lebedeva. Objavljen je bil v reviji »Voprosy filosofii« ŕt. 8/1986, str. 33–45; prevod je oskrbel dr. France Kriŕanič.

¹ Da ne bo nesporazumov, ne bo odveč pripomba, da lahko posploŕujoča sintetična presoja upoŕteva tudi formalnologične vezi ne da pa se nanje reducirati).

² Bralec revije »Voprosy filosofii« komajda potrebuje bolj poljudno razlago teh osnovnih trditev, za vsak primer pa se lahko sklicujemo na avtorjevo knjigo (E. L. Fejnberg. Kibernetika, logika, iskusstvo. Moskva, 1981), kjer je vse, kar smo povedali, bolj podrobno pojasnjeno.

prelepimi sozvočji tičati ta števila in njihova razmerja, in le tako lahko dosegamo harmonijo, itd.

V načelu smemo na ta način, na estetski osnovi, vpeljane postulate uporabljati z isto pravico kot Evklidove aksiome ali Arhimedov zakon. Prav tako so intuitivni; ali so pravilni ali napačni, pa prav tako razjasnimo šele potem, ko s poskusom preverimo posledice, ki smo jih iz njih izpeljali po deduktivni poti (V začetku, na primer, pri Ptolomeju, so krožni tiri vzdržali preskus, šele čez mnoga stoletja se je pokazalo, da je bila intuitivna presoja o pravilnosti tega preskusa zgrešena, izkazalo se je, da so tiri elipse.)

Toda ne gre nam za enako dopustnost obeh pristopov, zanima nas načelna razlika med njima: Evklid in Arhimed sta v aksiome zajela in posplošila tiste odnose med količinami, oblikami in lastnostmi teles, tiste fizikalne pojave v obdajajočem nas svetu, ki sta jih poznala iz opazovanj. Na kake estetske razloge se nista opirala, še več, kategorično sta se jim (vsaj nazvni) izogibala. Tako stojte stvari tudi v sodobni matematiki, v sodobnem naravoslovju. Ne moremo si predstavljati, da bi se znanstvena teorija pri gradnji svojih aksiomatskih osnov sklicevala na estetsko vrednost kot temeljni argument. (Srečamo kvečjemu lahko zahtevo, naj bo predlagani postulat karseda preprost, toda »naj bo preprost« sprejemamo tu bolj kot napotek, kriterij resničnosti pa še naprej ostaja praksa, izkušnja.)

V drugem primeru pa stopajo v ospredje konkretni estetski kriteriji – lepo, skladno, popolno – in igrajo vlogo najpomembnejših osnov (kakršno so kasneje igrali religiozni kanoni). Če bi se ta, drugi, pristop k naravoslovnemu znanju posrečil, bi se estetsko (ali na sploh, kot bi rekli danes, humanistično) in formalizirano, deduktivno ne razhajala več. Vendar pa je zgodovina pokazala, kako neustrezen je tak pristop, vsaj v svoji poenostavljeni, čelni obliki.³ Zato gresta oba intelektualna sistema, obe doživljanji sveta, bolj in bolj in tako očitno vsaksebi, da ju začenjamo obravnavati kot antagonizma.

Formalizirano, matematizirano naravoslovje in iz njega rojena tehnika nizata dosežek za dosežkom, in bolj ko so ti veličastni, bolj nas kličejo, naj izpopolnimo zgradbo znanja, da bi vsako znanost, predvsem pa matematiko samo, idealno deduktivno povezali. Ob začetku našega stoletja se je znanstvenikom zdelo, da je matematika že čisto blizu tega cilja, v vsakem primeru pa so ga šteli za obvezen ideal. Skrito ali očitno je sredi stoletja zavladala, kot je posrečeno dejal Ju. A. Šrejder,⁴ ideja o »samozadostnosti« take znanosti. Postopno uspešno prodiranje matematičnih metod v humanistične vede je predstavnike eksaktnih ved prepričevalo, da so v načelu sposobne reševati vsakršne, tudi družbene probleme. Če so v prejšnjih stoletjih ob vsem spoštovanju do eksaktnih in naravoslovnih ved učenjaka vendarle šteli za prikrtnjeno bitje in za čudaka, se je sredi našega stoletja veter presukal v nasprotno smer: poseganje po nadvladi v duhovnem svetu je postalo značilno za deduktivno, formalizirano znanje.

Da je znanje, popolnoma osvobojeno zunaj logičnih sestavin,⁵ nemogoče, je bilo filozofom jasno že od nekdaj. Toda pozornost so osredotočili le na dve intuitivni komponenti: na polaganje aksiomatskih temeljev, ki je izhodišče za bodočo dedukcijo, in na »kriterij prakse«, ki nujno terja zunaj logično sodbo o zadostnosti eksperimentalnega preskusa. Ko formalni logiki dodamo še to komponento – sodbo o zadostnosti uporabljenega kriterija prakse, si odpremo pot do formalne logike k močnejšemu sestavu – k dialektični logiki. Prav zato, ker je povezano s kriterijem prakse, se lahko znanje naslanja na vedno širše izkustvo človeštva in se zgodovinsko razvija. Predvsem si zato lahko razširja in spreminja postulirane temelje dedukcije.

Najpomembneje pa je vendarle, da zunaj logična sodba o zadostnosti izkustvenega preverjanja nikakor ni potrebna le za reševanje fundamentalnih problemov, ki tičejo aksiomatske baze. V naravoslovju spremlja vsak, tudi najbolj vsakdanji eksperiment, ki ostaja omejen, pa naj ga še tako prirejamo, razširjamo in ničkolikokrat ponavljamo. Kljub

³ O bolj skritih estetskih vzgibih v spoznavnem procesu in v znanstvenem ustvarjanju (»notranje opravičilo« pri Einsteinu, »zadoščenje« Wohlgefallen pri Kantu) beri v navedenem delu.

⁴ Ju. A. Šrejder. Ot Kolumba – k N'jutonu. »Znanie-sila«, 1983, N° 4, str. 26–28.

⁵ Tukaj in naprej bomo z »zunaj logično« na kratko označili sodbo, ki sega čez meje formalne logike, ki se je ne dá formalizirati.

vsemu napoči trenutek, ko mora raziskovalec reči: »Dovolj! Prepričal sem se, da taka in taka zakonitost drži.« Ta »Prepričal sem se.« izraža zunaj logično sodbo v znanosti, ta sodba sodi k osnovam spoznavnega procesa in se ji ne moremo izogniti. Deduktivna zgradba naravoslovnih ved se loči od zgradbe humanističnih po tem, da je sodba o zadostnosti poskusa zanje edina v načelu potrebna sodba (ob zunaj logičnem oblikovanju aksiomske osnove). V humanističnih vedah pa tudi v vsakdanji praksi – sodni, organizacijski itd. – so zunaj logične sodbe brezmejno pisane in v nepopisno veliki meri prežemajo celo diskurzivno gradnjo. To je precej povezano z dvojim. Prvič tukaj običajno ne moremo obnavljati pogojev poskusa, zato imamo pač opravka z neponovljivostjo raziskovanega predmeta (na primer pri proučevanju zgodovine človeštva). Zato pač moramo, preden presodimo, da v dani skupnosti enakopravnih predmetov vlada kaka zakonitost, najprej to skupnost samo izločiti iz množice pojavov in za vsak njen predmet posebej odmisлити ogromno število dejansko obstoječih okoliščin (ki ga ločijo od drugih predmetov). V ta namen moramo priznati (spet intuitivno), da so ti razločki nebitveni. (Na primer, ko govorimo o fevdalizmu kot o zakoniti stopnji v razvoju človeštva, moramo odmisлити različne konkretne oblike, v katerih je nastopal v posameznih deželah, in privzeti, da te razlike – naj bodo na zunaj še tako izrazite – v obravnavanem problemu ne igrajo nobene vloge.)

Drugič pa nam pogosto umanjka količinska mera reči (na primer v teoriji umetnosti) in ne moremo enolično in neovrgljivo pribiti ocene: bolje – slabše, pomembnejše – manj bistveno, lepše – grše, itd., čeprav se da kdaj pa kdaj za vsako kakovost sestaviti številka lestvica (pa tudi ta poljubno, intuitivno), nakar postane obravnava vsaj delno formalizirana.

2

Ob vsem tem pa ostaja zamisel formalizirane, dosledno deduktivne znanosti vodilno načelo pri gradnji naravoslovnih ved in pri prodiranju matematičnih metod (še zlasti kibernetike) v humanistične vede. V začetku stoletja je Einstein dejal: »... poglavitna naloga fizike je odkrivanje najsposlošnejših osnovnih zakonov, iz katerih bi lahko po logični poti izpeljali podobo sveta... Edini način, da jih doženemo, pa je intuicija.«⁶ Hkrati »moramo biti vedno pripravljeni spremeniti te predstave (ob širšem izkustvu in ob novih dejstvih – E. F.), se pravi, spremeniti aksiomske osnove fizike, da bi lahko dejstva iz zaznav utemeljili na logično najpopolnejši način.«⁷ Aksiomska baza naj se še tako širi, pretresajo naj jo še tako globoke spremembe, deduktivna zgradba ostaja vseeno obvezni ideal.

Matematika si je ob prelomu stoletij zastavila visokoletno nalogo ustvariti »samoza-dostni« sestav, ki bi imel vse osnovne elemente strogo in neprotislovno definirane in bi bil v celoti deduktivno zgrajen. Velikanski napor najznamenitejših umov so rodili matematično logiko, ki pa je, upanjem navkljub, sama odkrila, da je popolna formalizacija n e m o g o č a , da se dedukcija ne more neomejeno razširjati. Beseda teče, seve, predvsem o Gödlovem izreku (1934). To je bil prvi udarec, ki je pokazal, da se zastavljeni cilj ne dá doseči. Grobo in preprosto povedano ta izrek pomeni, da se deduktivno razvijanje matematičnega sestava slej ko prej znajde pred trditvijo, za katero ne more dokazati, ne da je pravilna, ne da je napačna. S tako ali drugačno zunaj logično odločitvijo (trditev sprejmemo ali zavrzemo) stopimo v sistem, ki se ga dá spet deduktivno razvijati. (Če matematika stremi k opisovanju realnega sveta, se mora izbiranje opreti na izkušnjo, kar pa zaradi njene omejenosti, kot smo že povedali, spet potrebuje intuitivno presojo o njeni zadostnosti.) Pomembno je, da se bo tak položaj med nadaljnjim razvojem neizbežno ponavljal brez konca in kraja.

Gödlov izrek nam omejuje ideal, a ga ne zavrača popolnoma: matematika ne more deduktivno rasti čez vse meje, ostaja pa »odsekoma deduktivna«, »po kosih formalizirana« znanost. Posamični deduktivni »koščki« morejo biti (in res so vselej) tako obsežni, da smemo ob njih na omejenost mirno pozabiti. Kak matematik se lahko ves posveti razvoju enega »koščka« in tedaj svoje delo spet podreja obveznemu načelu dedukcije. Gödlov izrek je

⁶ A. Ejnštejn. Prolog. Sobr. nauč. trudov v 4-h tomah. Moskva, 1967, t.4, str. 152–155.

⁷ A. Ejnštejn. Vplivanje Maksvela na razvite predstavljaj o fizičeskoj real'nosti, t.4, str. 136–139.

omejil ideal »samozadostnosti« matematike, toda ideal je tudi omejen ohranil ves svoj pomen, še vedno označuje znanost.

Poglobljena analiza osnov pa je izkopala nove težave na drugem koncu – kako opredeliti in uporabljati pojme same, tiste zidake, iz katerih gradimo aksiomatske temelje. Čeprav tu ni kakih odločilnih izrekov, kakršen je Gödlov, neprestano odkrivamo nove neuglašenosti, število nedokazljivih elementov narašča, nove in nove opažamo v taki množini, da prvotno upanje, kako se bo vse uredilo in spravilo v logično neoporečno povezan, notranje sklenjen, »samozadosten« sistem, vse bolj plahni. Da je tako, utegne kazati podrobna, pregledu stanja posvečena knjiga »Izguba določenosti«, ⁸ ki jo je napisal ameriški matematik in zgodovinar znanosti M. Kline. Stanje v matematiki je po avtorju zaskrbljujoče, če ne kar katastrofalno. Vendar lahko v njem vidimo le drugo, čeprav zelo pomembno omejitev, ki nam ne da sanjariti, kako bomo matematiki formalizirali aksiomatsko bazo samo, kako jo bomo rešili zunaj logičnih sestavin.

S te strani stanje res spominja na tisto, ki je bilo (in je še) v fiziki in v filozofiji. Prepričanje, da sme posegati po stanu znanosti le sistem, ki je popolnoma osvobojen vsega, kar leži zunaj formalne logike, je v bistvu rodilo pozitivizem. Vpliv te ideologije je bil ogromen, skoraj popoln, na Zapadu pa je, vsaj do nedavnega, tak tudi ostal. Človek je moral biti Einstein, da mu je lahko zoprval z izjavo: »Nikakršne 'metafizične' nevarnosti ne vidim, ki bi nam pretila, če vpeljemo v sistem ,reč', . . . , 'objektivni svet' kot neodvisne pojme.« »V naravi stvari je, da o teh vprašanjih ne moremo govoriti drugače kot v pojmi, ki smo jih sami zgradili in se jih ne dá definirati«⁹ (formalno-logično – E. F.).

Taka rešitev spominja na Kolumbovo jajce. Razsekava gordijski vozal protislovij in neuglašenosti, ki ga je splekla pretanjenost in poglobljena analiza v matematiki (izguba določenosti) in v filozofiji (pozitivizem). V resnici pa spoznanje nikdar ni bilo, ni moglo biti in ne bo popolnoma formalizirano, nikdar se ne bo rešilo intuitivnih sintetičnih sodb in zunaj logičnih sestavin, ki ne igrajo v naravoslovju (z matematiko vred) nič manjše vloge kot formalna logika.

Vendar pa tudi ta prehod čez meje strogo »samozadostnega« aksiomatskega temelja, čez meje stroge formalizacije, matematiki in naravoslovju ne jemlje »po kosih deduktivne« strukture, ki ostaja osnovni znak naravoslovnega znanja.

Matematiko in matematizirano naravoslovno znanje odlikujeta pred humanističnim prav ogromna vloga in strašno dolgo »trajanje« formaliziranega obdobja. Gospodstvo formaliziranega pa hkrati, ko zaslavlja nič manj pomembne zunaj logične prvine, skriva pred zunanjim pogledom globinsko sorodnost, ki je pogojena z neodstranljivostjo zunaj logičnega, intuitivnega, v obeh sferah.

Vse do našega časa je bila razlika, o kateri teče beseda, očitna predvsem zato, ker je porajala dva različna mišljenjska stila, ker je ustrezala dvema različnima pristopoma k odkrivanju in ugotavljanju resnice, resnične »povezanosti reči«. Ena stran se je najviše povzpela v matematiki, v njej je človeštvo odrazilo tiste objektivne vezi v svetu, ki se jih dá logično oblikovati in s tem ugotoviti njihovo resničnost (čeprav, kot vemo in smo povedali, vsebuje tudi intuitivne zapopadke). Na drugi strani je človeštvo ustvarilo umetnost, da mu odkriva tiste vezi med človekom in svetom, ki so skrite pred formalno logiko, kot metodi ji je naložilo nadnalogo uveljavljati avtoriteto intuitivnega znanja (ki pa se opira, seveda, tudi na diskurzijo).

Tako sta nastali »dve kulturi«, njuni predstavniki se lahko razidejo že ob vprašanju, kaj smemo priznati za resnično, kaj je bistveno znanje. Etične resnice, na primer, so za dosledno mislečega predstavnika eksaktnega znanja popolnoma nedokazljive in zato se jim dá vselej ugovarjati. Zakaj biti dober, govoriti po pravici, pomagati slabotnejšemu? Brž ko prizna te dogme, tak človek seže čez meje, v katerih ga je vzgajala njegova znanost, kajti njihove resničnosti ni moč strogo dokazovati s formalno logiko. Vendar so združljive z njegovo

⁸ M. Kline. Utrata opredeljenosti. Pre. Ju. A. Danilova pod red. i s komentarji I. M. Jaglom. Moskva 1984, str. 448 (M. Kline: The Loss of Certainty. New York 1980). »Certainty« lahko prevedemo tudi kot »zanesljivost« – »Izguba zanesljivosti«.

⁹ A. Ejnštejn. Zamečanja o teoriji poznanja Bertrana Russella, t. 4, str. 248-252.

znanostjo, čeprav predstavljajo neodvisen element, ki ga priznava za resničnega le intuitivno in je vraščen v človeka »zunaj znanstveno«, v nekem pomenu psihologiji predstavnika take kulture navkljub.

Umetnost pa, nasprotno, potrjuje resničnost formalno logično nedokazljivih resnic. Prepričuje tako, da na vseh ravneh, z obliko in z vsebino poskuša uveljaviti premoč intuitivnega (ki vsebuje več ali manj zavestnega mišljenja) nad popolnoma racionalnim, nad formalno logično dokazljivim in tako utrjuje avtoriteto intuicije kot protiutež avtoriteti diskurzivnega, racionalnega znanja.¹⁰

Matematika in umetnost sta robni, polarni območji »dveh kultur«, toda nasprotja take narave obstojajo med naravoslovnim in humanističnim znanjem nasploh.

3

Zgodovinski razvoj je duhovno kulturo razdvojil, pretrgal je razumevanje med predstavniki njenih dveh vej, med matematiki, tehniki, naravoslovci na eni strani in znanstveniki-humanisti ter umetniki na drugi. Ta zastrašujoči razcep je že dobro dolgo znan in ne manjka optimističnih napovedi, da se bosta v bodočnosti »obe kulturi« zlili v eno. Predvsem se radi sklicujemo na Marxovo misel, da bo v prihodnosti »naravoslovje zajelo znanost o človeku enako, kakor bo znanost o človeku zajela naravoslovje«.¹¹

Tega splošnega filozofskega dognanja pa, kot kaže, še nismo ustrezno pojasnili, razložili in razvili ob snovi konkretnih sodobnih znanosti. Seveda kaj takega ne pomeni zlitja matematike s humanističnimi vedami v nekakšno humamatematiko. Nastajanje novih, povezujočih znanosti na kaki meji med humanističnimi in naravoslovnimi disciplinami (kot sta na primer psihofiziologija in matematična lingvistika) izravnava specializacijo, razvejitev na znanosti, od katerih vsaka raziskuje le eno stran objektivnega sveta (na primer na psihologijo in fiziologijo, na matematiko in lingvistiko), toda ne duši in ne uničuje specifik te posebnih znanstvenih vej. Nasprotno, znanosti se kar naprej razcepljajo, število specializiranih ved narašča. To velja tudi za vsako samo zase vzeto stroko. V prejšnjem stoletju je bila, na primer, fizika enotna, danes pa ima številne posebne veje – jedrsko fiziko, fiziko visokih energij, radiofiziko, lasersko fiziko, fiziko trdne snovi, fiziko plazme... – tako bi lahko nadaljevali še dolgo. Vsako od teh področij ima svoje strokovnjake, svoje institute, svoje raziskovalne kolektive (v naši deželi jih lahko za vsako od naštetih vej najdemo, verjetno, na desetine). Strokovnjaki iz različnih naštetih strok že ne razumejo govorice drugega – tako daleč vsaksebi so objekti in metode njihovih raziskovanj. To specializiranje, izločanje za obravnavo ene strani, enega vidika povezane realnosti, izravnava nove discipline »ob stikih ved«, nikakor pa ne izničijo samostojnega pomena vsake posamezne med njimi.¹² Vse to velja tudi za humanistične vede, na primer za filologijo (ki se je že razdelila na literarne vede, lingvistiko, poetiko, folkloristiko itd.).

Zato stoje vsa pričakovanja, da se bodo naravoslovne in humanistične znanosti dobesedne zleile v eno samo celoto, na majavih tleh. In vendar se v našem času dogaja, tako se zdi, nekaj za »kulturi« popolnoma novega in potrudili se bomo pokazati, da objektivne osnove za ta proces poraja razvoj znanosti in tehnike.

V navedenem članku Ju. A. Šrejder meni, da se v znanosti že nekaj desetletij opaža nov tok. »Znanost (beseda teče seveda o matematiki in naravoslovju – E. F.) se začneja zavedati, da ne more brez humanističnega znanja, da je sama človeški dejavnik.« »Znanstveniki, ki poskušajo razumeti, kaj je to znanost, naletijo na pojav, ki se ne dá obravnavati naravoslovno.« »Sprevidimo, da humanistično znanje ne kliče toliko po utemeljevanju (misli seveda na matematično-logične ali naravoslovne temelje – E. F.) kot po sklapljanju z naravoslovnim.«

Drugi pisci govorijo o »humanizaciji znanosti«, toda temu izrazu dajejo neredko meglen, od avtorja do avtorja različen pomen.

¹⁰ Podrobneje glej E. L. Fejnberg, citirano delo, poglavji 6, 12.

¹¹ K. Marks i F. Engel's. Iz rannih proizvedenij. Moskva, 1956, str. 596.

¹² Podrobneje glej: E. L. Fejnberg. Tradicionnoe i osobennoe v metodologičeskikh principah fiziki XX veka. »Voprosy filosofii« 1980, №10.

Navedene trditve se zde prepričljive, čeprav konkretnih opazovanj, ki bi jih potrjevala, ni kdo ve koliko. V oči pa vendarle bode, da se ni še nikoli toliko poklicnih fizikov, matematikov, kemikov, biologov, astronomov, geologov profesionalno lotevalo zgodovine in metodologije znanosti.

Zaznamo lahko tudi, da se je očitno povečalo zanimanje za mehanizem znanstvenega in umetniškega ustvarjanja, za raziskovanje njihovih razlik in podobnosti.

Toda komajda je kaj pomembnejše, značilnejše kot prodor zunaj logičnih metod v računalništvo in kibernetiko. Prehod k sistemni analizi, k dialognim računalnikom, k ekspertnim sistemom pomeni, da v »kibernetična« raziskovanja vključujemo elemente, ki smo jih nekdanj zavračali, kot so: sintetična, neformalizirana ocena situacij, neformalizirano odbiranje bistvenih faktorjev in priznavanje drugih faktorjev in lastnosti za nebstvene itd. Vsi ti elementi so značilni za humanistične vede. Problem umetne inteligence in računalniki novih pokolenj niso kar tako zahtevali kolektivov, v katerih delajo matematiki skupaj s psihologi, lingvisti itd.

Če pa nas zanimajo objektivni vzroki te tendence, moramo obrniti pozornost drugam, na tiste elemente v strukturi znanosti, ki se jih ne dá formalizirati, ki stoje zunaj logike in jih, kot smo že povedali, ne moremo kar odmisлити. Ko se zavemo njihovega pomena, vloge intuitivne posplošujoče sodbe, doumemo fundamentalni pomen »človeškega faktorja«, saj je izrekanje take sodbe izvorna pravica človekovega razuma. Od tod se začneta zblíževati humanistično in naravoslovno znanje.

Približali smo se naposled osnovni točki razprave, pokazati moramo objektivne vzroke tega procesa, odgovoriti na vprašanje, zakaj poteka prav zdaj in zakaj ni mogel zaživeti že prej.

Odgovor je malce paradoksalen a preprost: vzrok tiči v rasti matematiziranega znanja – v kompjuterizaciji (z eno besedo); natančneje pa: burno narašča delež intelektualne dejavnosti, ki jo prepuščamo računalniku, da jo ta opravi neizmerno hitreje in zanesljiveje kot človek. V načelu lahko tako nazadnje zajamemo ves tisti del človekove dejavnosti, ki se dá formalizirati. Računalnike izpopolnjujemo tako, da prevzemajo bolj in bolj zamotane formalno logične operacije. Zato in hkrati vse jasneje izstopajo zunaj logične, resnično ustvarjalne in v celoti »človeške« komponente znanosti, ki so bile prej, kot smo rekli, zasenčene z ogromnim deležem potrebnih logičnih opravil. Zdaj se vse to jasni.

Ne bo hiperbola, če rečemo: – v XVIII. in v XIX. stoletju je industrijska revolucija osvobodila človeka grobega standardiziranega fizičnega dela, ki se ga je dalo nadomestiti s strojnimi delom; danes pa smo priče »intelektualne revolucije«, ki osvobaja človeka »grobega« standardiziranega formaliziranega umskega dela in spet to delo prepušča stroju.

Tako kot pojem industrijske revolucije tudi izraz »intelektualna revolucija« uporabljamo nekoliko pogojno. Človek se je osvobajal grobega fizičnega dela ves čas, odkar obstaja človeštvo. Motika je zamenjala palico ali roko; kolo, vzvod in številne druge tehnične naprave služijo istemu cilju. Industrijska revolucija pravimo obdobju ostrega skoka v tem procesu. Pa tudi po njej ni bilo fizično delo popolnoma odpravljeno. Izpopolnjevanje se nadaljuje. Traktorist je nadomestil orača z ralom, toda še vedno opravlja fizično delo, le bolj kvalificirano in obogateno z umskimi opravili, ki jih zahteva. To pa ga spreminja tudi kakovostno.

Prav tako se je človek že od nekdanj poskušal otresti »grobih« logičnih operacij, obsežnega računanja: delo so mu blažili prijemi in naprave, računalna s kroglicami in računalna z zobniki, algebrske formule, geometrijski izreki, trigonometrija, logaritemske tablice itd. Vsi ti pripomočki so pospeševali in lajšali logična opravila (računanje, formalizirane odseke projektiranja stavb in konstrukcij itd.).

Pred našimi očmi pa gibanje, v katerem se osvobajamo izmzgavajočega, standardiziranega, enoličnega umskega dela, ki nam pije možgane, doživlja strm, zares revolucionaren vzpon.

To seveda nikakor ne pomeni, da slabi pomen čiste matematike z neoporečnim formalnim mišljenjem. Da bo človek obvladal stroj, ga izpopolnjeval in odkrival nove matematične strukture, formaliziral nova področja, mora s podvojenimi močmi razvijati čisto matematiko.

Toda od matematike se je že odcepila uporabna matematika kot samostojna znanost s svojiskim stilom mišljenja. Ob teh njenih posebnostih^{13, 14} se posebno lepo vidi, kako stopajo v ospredje intuitivni, zunaj logični intelektualni elementi. Na primer: ena od osnovnih metod za reševanje konkretnih problemov je pretresanje modelov. Za tole gre:

Naloge, skupaj s številnimi predpisanimi zahtevami in omejitvami, morajo biti matematično formulirane (pri gradnji stavbe, na primer, so to velikost, površina in razčlenitev na dele, omejitve, postavljene stroškom, količina gradbenih materialov, delovna sila, roki gradnje, zahteva po usmeritvi posameznih prostorov proti stranem sveta in še številni drugi nujni in možni pogoji). Potem si začnemo zamišljati (na moč pomembna beseda! Običajno jo nadomešča hladnejši »izbor modela«.) možen model in s pripomočki računalništva pregledamo, koliko izbrani model ustreza zastavljenim pogojem (odklon od pogojev lahko merimo s povprečjem kvadratov ali s kakim drugim izmed številnih kriterijev). Običajno s prvim modelom nismo zadovoljni, ali vsaj nismo prepričani, da je optimalen. Tedaj ga priredimo, spet matematično preskusimo, in igro večkrat ponovimo. Med pretresanjem lahko model tudi korenito spremenimo, ne le priredimo. Nazadnje napoči trenutek, ko zadnjemu modelu priznamo, da ustreza ali celo, da je optimalen.

Med takim reševanjem naloge terja količinsko preverjanje od reševalca minimalen napor in minimalen čas. Zato pa zamišljanje, izumljanje modelov in ugibanje ob njih zahtevajo veliko zares človeškega dela, domišljije, preskokov misli, ki jim z logiko ne moremo slediti. In tudi, ko priznamo, da je rezultat dokončen in ustrezen, se opiramo na oceno, ki sega čez meje formalne logike.

Denimo, da bi Ptolomej, Kopernik in Kepler imeli sodobni računalnik vsaj srednje ravni. Tedaj bi od Ptolomejevega geocentričnega sestava s krožnimi tiri do Keplerjevega heliocentričnega z eliptičnimi tiri ne šlo le hitreje, tudi na njihovo genialno ustvarjanje bi gledali popolnoma drugače. Zožilo bi se v bistvu k odkrivanju, zamišljanju in prirejanju modelov, preskus, kako podatki, ki jih pridelamo iz modela, ustrezajo astronomskim meritvam, pa bi prepustili tehniki-programerju, ki bi prinašal odgovore kaj hitro (računalniški čas bi merili z minutami, nič več). Zamisel enostavnih krožnih tirov bi kmalu pokazala, kako šibka je. Preskušanje njenih inčic (ki jih je z zares ogromnim delom rešetal Ptolomej), kot je izmik središč tirov od središča zemlje itd., kar je nazadnje pripeljalo do epiciklov (planet se enakomerno giblje po krožnici s središčem, ki prav tako enakomerno kroži okrog Zemlje), bi potekalo prav tako preprosto in bi v ustvarjalnem procesu igralo neopazno vlogo. Zato pa bi bilo zamišljanje različnih modelov, še zlasti zadnje variante z epicikli (ta je obvarovala estetsko načelo »najpopolnejšega« in »najlepšega« krožnega tira) pravo ustvarjanje, v katerem je človek nezamenljiv. Zanj bi šel praktično ves čas.

To velja tudi za Kopernika, ki je cerkvenim kánonom navkljub tvegaj principialno drug model – zamenjal je vlogi Sonca in Zemlje, Zemljo je poslal na krožno pot. Ta slika je znana že iz antike, Aristarh s Samosa in Arhimed Sirakužan sta vedela zanj, nista pa se spustila v ogromno delo, ki bi ga terjaj njen preskus. Z računalnikom pri roki bi Kopernik ne izgubljal toliko let za računanje. Z majhno spremembo v programih za Ptolomejev sestav bi preskus stekel skoraj v hipu in takoj bi postalo očitno, v čem je veličina Kopernika.

Nazadnje velja to tudi za Keplerja, ki se je, oborožen z natančnejšimi in obsežnejšimi meritvami Tycho Braheja, dolgo ubadal z razhajanjem med napovedmi Kopernikovega sestava in resničnimi gibanji, na primer pri Marsu, dokler ni v genialnem intuitivnem preblisku zavrnil krožnih tirov. Zoper svoje lastno prepričanje o resnični harmoniji je ravnal, ko je zgradil svoj model z *n e e n a k o m e r n i m* gibanjem planetov po eliptičnih tirih, in da bo mera polna, ima elipsa dve gorišči, v eno je lahko postavil Sonce, drugo je moral pustiti prazno.

Le ugibamo lahko, koliko inčic si je zamislil, ko je poskušal rešiti krožnice, simetrijo, »harmonijo« in koliko dela je vložil v njihovo preskušanje in v dokaz, da ne vzdržijo.

¹³ Glej: I. Grekova: Metodologičske osobnosti prikladnoj matematiki na sovremennom etape ee razvitiia. »Voprosy filosofii«, 1976, №6 str. 104–114.

¹⁴ Glej: I. I. Blehman, A. D. Myškis, Ja. G. Panovko. Mehanika i prikladnaja matematika. Logika i osobnosti prilozhenia matematiki. Moskva, 1983, str. 328, še posebej obširno prvo poglavje.

Ob računalniku bi v ustvarjanju teh treh genijev zagledali poglobitno. To so njihove posplošujoče p r e s o j e , oprte na množico znanih dejstev, na elemente pozitivnega znanja, pa tudi na formalno logične vezi, vendar pa po svoji naravi intuitivne v tem pomenu besede, da se ne dajo formalno-logično osnovati (in, ker se opirajo na prakso, spet potrebujejo presojo o zadostnosti dostopnega praktičnega preskusa – presojo, ki je s formalno logičnega stališča brez osnove). Hkrati pa bi tisti del umske dejavnosti, ki se dá formalizirati, računanje, prepustili računalniku, zanj bi bil ta posel komaj opazna malenkost.

4

Pregledani primeri ne kažejo le, kako se lajša umsko delo, kako se možgani osvobajajo vsega »grobega« v njem za bolj pomembne reči. Pojasnjujejo nam ves pomen besed »homo sapiens«. Če lahko računanje in sploh opravi, ki se dajo formalizirati, v toliki meri zaupamo stroju, prav gotovo ne morejo obseči vse specifične besede »sapiens« – to je najmanj človek, ki misli bolj intuitivno (se pravi, da zna oblikovati posplošujoče sintetizirujoče sodbe, ki ne morejo biti osnovane, dokazane ali ovržene zgolj formalno logično in jih ne moremo pričakovati od stroja) kakor pa formalno logično (čeprav lahko računalnik zgradi le logično misleči človek).

Toda to ni poglobitno. Veliko pomembneje je, da iz teh primerov vidimo, kako se moramo računalniku zahvaliti, da sta se začeli zblíževati strukturi intelektualne dejavnosti v naravoslovni in v humanistični sferi, v znanosti in v umetnosti.

Zares, v čem se loči poetična dejavnost, na primer Puškinova, od spoznavanja sončnega sestava, ki smo mu pravkar sledili? Puškinovi rokopisi, ki so prišli do nas v velikem številu, kažejo, kako vztrajno je izbiral potrebno besedo, frazo, vrstico, kako neusmiljeno se je odpovedoval inačici za inačico, ki so mu prihajale v glavo, ga »razsvetljevale«, ko je spreminjal vso zgradbo ustvarjanega dela. Ni si težko predstavljati, kako je vsako preverjal in preskušal, dokler ni zazvenela tako, da je bil z njo popolnoma zadovoljen. Tako dela seveda vsak pesnik (to je opisal, na primer, Majakovski¹⁵), sploh vsak umetnik. To je v bistvu isto »pretresanje modelov« kot v uporabni matematiki.

Odkar je torej elektronika na vso moč olajšala računanje in vse kar se le dá formalizirati v matematiziranem znanju od uporabne matematike do inženirskega projektiranja, vidimo vse jasneje, kako principialno je struktura ustvarjalnega procesa v naravoslovju in v tehniki podobna strukturi ustvarjalnega procesa v humanističnih vedah in v umetnosti. Ta podobnost obstaja seveda že od nekdaj, le s k r i t a je bila za obsežnim računanjem in za vsem »grobim« standardiziranim umskim delom, ki je požiralo strašno dosti časa in moči.

Puškinovo pretresanje inč se loči od onega v troedinem ustvarjanju Ptolomeja, Kopernika in Keplerja le v zadnjem dejanju. Znanstvenik tehta svoj model v formaliziranem, matematično oblikovanem procesu, sodbo o njem opira na k o l i č i n s k a m e r i l a , pesnik pa sodbo izreka intuitivno po sintetični e s t e t s k i o c e n i . Seveda tiči tudi v tej intuitivni sodbi formalno logični delček (glej pripombo ¹) in to ne le v njeni konkretno-predmetni vsebini. Igra pa le prav neznatno vlogo. Gre na primer za elementarno štetje zlogov, za preverjanje metra v verz, itd.

Računalnik je računsko, formalizirano v naravoslovnem in tehniškem ustvarjanju potisnil v ozadje, podredil ga je pravemu ustvarjalnemu procesu intuitivnega izbiranja, zamišljanja, izumljanja modelov. Tudi ta seveda ni brez formalno-logičnih vezi. Kadar so očitne, jih upoštevamo zavestno kot omejitve, postavljene modelu. Največkrat pa jih upoštevamo le podzavestno.

5

Povzemimo in ponovimo.

Bolj kot se je razvijala duhovna kultura človeštva, bolj sta se »kulturi« (matematizirano naravoslovje s tehniko in humanistične vede z umetnostjo) oddaljevali in sredi dvajsetega stoletja se njuni predstavniki že niso razumeli več. Vrednostne sodbe o različnih prvinah kulture, o človekovi osebnosti in o socialnih prioritetah; ocene dokazne moči, prepričljivost

¹⁵ V. V. Majakovskij. Kak delat' stih? Poln. sobr. soč. v 13-i tomah, Moskva, 1959, t.12, str. 81–117.

sodb in norm na humanističnem področju, ocene dosežkov nasprotne kulture, itd., vse je šlo vsaksebi še posebej pod vtisom osupljivih dosežkov naravoslovja in tehnike. Ti so v mnogih predstavnikih formaliziranega, matematiziranega znanja zbudili lažni občutek »samozadostnosti«, prepričanje, da zmore nezmotljivo dognati poljubne resnice.

Razločki izvirajo iz različno odmerjene vloge, ki jo v obeh območjih igrata diskurzivni, formalno-logični, analitični pristop na eni in intuitivni, zunaj logični, sintetični na drugi. V resnici sta oba zajeta v o b e h »kulturah«, toda v zelo različnih razmerjih, prav to pa ju žene v medsebojno nerazumevanje.

V zadnjem času pa se vendarle dá zaslutiti (pri matematikih in naravoslovcih), da začenja prepričanje o »samozadostnosti« upadati.

V obravnavi smo poskušali pokazati o b j e k t i v n e vzroke za tako tendenco, nakazati, da je tako spreminjanje psihologije in stališč globoko pogojeno in da je, kot kaže, neizbežno. Znaki in vzroki tega procesa, lahko rečemo, so takile:

Filozofi že od nekdaj vedo, da se znanje ne dá graditi čisto diskurzivno. Celó v najbolj formalizirani znanosti, v matematiki, je danes to očitno bodisi pri postavljanju aksiomatskih temeljev bodisi pri nadaljnjem deduktivnem razvoju, saj je po Gödlovem izreku popolnoma deduktivna matematika nemogoča. Ta znanost postaja »odsekoma deduktivna«. Poprej je ostajala nemoč formalizacije prikrita za naraščajočo vlogo logičnih, posebej še računskih, obdobji v razvoju vsake vede, ki je podvržena formalizaciji.

Zdaj pa je razvoj logike in tehnike (elektronike) pripeljal do izbruha – do poplave računalništva. Zahvaliti se mu moramo, da lahko formalno-logične operacije vedno bolj prepuščamo stroju, ki jim streže nedopovedljivo hitreje in natančneje kot človek. Miselna dejavnost človeka je odrešena duhomornega, »elementarnega«, enoličnega računskega dela, prav kakor se je njegova fizična dejavnost v industrijski revoluciji odkrivala utrudljivega, »elementarnega«, standardiziranega enoličnega ročnega dela. Zato smemo trditi, da danes poteka nova, »intelektualna revolucija«, v kateri postaja vse očitnejša vloga zunaj logične, intuitivne, sintetične p r e s o j e . Te ne moremo zaupati stroju, zato ostaja osnovna vsebina intelektualnega ustvarjanja tako v znanosti kot v umetnosti.

Strukturi ustvarjanja sta si vse bliže, toda to še zdaleč n e p o m e n i , d a s e z l i v a t a v e n o t n o (v d o b e s e d n e m p o m e n u) z n a n o s t , l o č i j u r a z i s k o v a n i p r e d m e t , tedaj pa tudi objekt, o katerem presojata.

Poseben položaj zavzema le čista (ne uporabna) matematika, v kateri še naprej prevladuje formalno logično mišljenje, pa čeprav postaja le »odsekoma deduktivna«. To pa je nujno potrebno prav zato, da si misel tudi v drugih področjih znanja utre poti, po katerih se bo še naprej, še bolj bistveno osvobajala »grobega dela« (na primer tudi v takih dejavnostih, kot sta strategija operacij, vodenje socialnih organizmov itd.).

Vse to smemo imenovati tudi h u m a n i z a c i j a z n a n o s t i . Ta proces, ki vse bolj poudarja vlogo zunaj logičnih komponent v naravoslovnem in matematičnem ustvarjanju, poteka vzporedno z »obratnim« procesom matematizacije v humanistični sferi, tam kjer pač gre. Hkrati pa matematizacija, ki je bistvo uporabne matematike, sama začenja uporabljati neformalizirane metode diskurzije, ki so značilne za humanistične vede, in zato začenja spreminjati svoj značaj. Iz zbliževanja m e t o d , ki jih uporabljata, raste vzajemno razumevanje »obeh kultur«, njuna specifika, različnost objektov in ciljev ustvarjanja, pa ostaja nedotaknjena.

Kakorkoli že stvari imenujemo, ne moremo dvomiti, da je prav tukaj položen objektivni temelj za tako vzajemno razumevanje.

KATJA VADNAL

Skupna kmetijska politika

Poizkus agrarnopolitične analize kmetijske politike EGS

1. Uvod

Razprave ob pripravah sej CK ZKS in CK ZKJ o kmetijstvu, ki naj bi začrtale nove razvojne korake v slovenskem in jugoslovanskem kmetijstvu, se vse bolj osredotočajo na štiri problemske sklope:

- odnosi države in združenega ter samostojnega osebnega dela v politiki razširjene reprodukcije kmetijstva;

- zasnova samooskrbe v povezavi z zagotavljanjem gotove in stabilne oskrbe z živežem;

- smeri biotehnoškega razvoja kmetijstva in njegovi zaposlitveni potenciali;

- vloga kmetijstva v protiinflacijski politiki.

Po eni strani gre torej za vprašanja, ki morajo pomeniti konkretizacijo temeljne načelne opredelitve, naj bo kmetijstvo obravnavano kot samostojna, izvozna gospodarska dejavnost, ki bo sposobna prevzemati aktivno vlogo v preseганju obstoječega kriznega stanja. Po drugi strani gre za probleme, s katerimi se srečujejo v kmetijstvu številnih modernih držav – tako razvitih kot tudi držav v razvoju.

Zaradi celovitosti problema je poleg soočanja z lastno izkušnjo nujno potrebna odprtost za iskanja in izkušnje drugih. Pri tem ima agrarnopolitična izkušnja skupne kmetijske politike pri nas še posebno mesto, saj gre kljub razlikam v naravi družbenoekonomskih sistemov za podobno zgodovinsko tradicijo, za podobne naravne, podnebne, proizvodne in posestne razmere, pa tudi za pogoste, neposredne, osebne stike naših kmetov z evropsko kmetijsko prakso.

Z našega vidika kaj obetavna slika, ki jo kaže skupna kmetijska politika (samooskrba, naraščajoči kmetijski izvoz, visoke pridelovalčeve cene, imovita družinska kmetija), velikokrat spodbuja nekritično in poenostavljeno neposredno presajanje celotnega modela ali pa le-tega ali onega ukrepa v naše kmetijstvo – brez potrebne analize njegove geneze, njegovih razvojnih zmogljivosti in omejitev, njegovih stroškov in njihovih nosilcev, pa tudi brez pravega posluha za zaskrbljenost nad skupno kmetijsko politiko v EGS. Le-te ne sprožajo samo proračunski stroški, ki so nekaj manj kot 2% skupnega bruto družbenega proizvoda Skupnosti oziroma okoli 8% vrednosti finalne kmetijske proizvodnje, temveč visoki nevidni stroški alokacije zaradi zaščite domačih pridelovalcev, dodatnih presežnih virov v kmetijstvu, stroški porabnika, ki plačuje živež po višji ceni, in stroški prerazporeditve dohodkov, ki jih skupna kmetijska politika sproža tako v sami Skupnosti kot tudi v svetovnih razmerah.

Zato je namen agrarnopolitične analize skupne kmetijske politike predvsem razkrivanje potencialnih slabosti in razvojnih omejitev takega tipa agrarnopolitičnega ravnanja. Ker je EGS eden naših glavnih kmetijskih izvoznih trgov, hkrati pa je tudi sama največja uvoznica in druga največja izvoznica kmetijskih pridelkov v svetu, sta poznavanje in razumevanje notranje strukture in delovanja skupne kmetijske politike bistven pogoj za uspešno uresničevanje zasnove izvozne naravnane kmetijstva. Skupna kmetijska politika je zanimiva tudi zaradi tega, ker odkriva naravnost in naravo medsebojnih gospodarskopoličnih odnosov razvitih kapitalističnih držav zahodne in južne Evrope ter njihovih razmerij do tretjih držav –

tako razvitih kot držav v razvoju. Kaže tudi načine, možnosti in omejitve pri reševanju kmetijskega vprašanja v sodobnem, razvitem kapitalizmu oziroma domete reformističnih kmetijskih razvojnih strategij.

2. Skupna kmetijska politika od Rimske pogodbe do Zelenega dokumenta

Temeljni dokument, ki opredeljuje cilje in naravo skupne kmetijske politike, je Rimska pogodba, s katero je bila 1957. leta ustanovljena Evropska gospodarska skupnost. Pogodba v svojem 39. členu določa naslednje temeljne smeri skupne kmetijske politike:

- povečanje storilnosti v kmetijstvu s pospeševanjem tehnološkega razvoja, z usmerjanjem socialnega razvoja in z optimalno rabo kmetijskih proizvodnih tvorcev, predvsem dela;
- zagotavljanje primerne življenjske ravni kmetijskega prebivalstva z večjo storilnostjo, predvsem pa povečanjem osebnih dohodkov zaposlenih v kmetijstvu;
- ustalitev kmetijskega trga;
- zagotavljanje nemotene ponudbe kmetijskih pridelkov;
- zagotavljanje zadostne ponudbe kmetijskih pridelkov ob sprejemljivih cenah za porabnika.

Naslednje leto je konferenca v Stressi, ki je bila posvečena operacionalizaciji ciljev iz Rimske pogodbe, opredelila tri temeljne smeri kmetijske politike:

- povečanje dohodka kmetije z ustrezno politiko cen in z raznovrstnostjo gospodarskih aktivnosti na kmetijskih območjih, ki bo omogočala alternativno zaposlovanje;
- pospeševanje kmetijskega in splošnega gospodarskega razvoja v Skupnosti s specializacijo in svobodnim trgovanjem med državami članicami;
- zaščita družinske kmetije kot temeljne oblike kmetijskega obrata z medsebojno usklajeno strukturo in tržno politiko.

Dve leti kasneje je Evropski svet opredelil tudi temeljna načela pri oblikovanju in izvajanju agrarnopolitičnega instrumentarija:

- enotnost kmetijskega trga;
- ugodnosti v Skupnosti;
- finančna solidarnost.

Oblikovanje temeljnih dokumentov je v razvoju skupne kmetijske politike njena prva faza, ki se je osredotočala predvsem na njeno tržno sestavino. Druga faza se pričinja konec 60. let. Zanj je značilna predvsem razčlenitev strukturne sestavine skupne kmetijske politike. Za prvo obdobje oziroma za definiranje ciljev in načel in prvih korakov pri njihovem uresničevanju je značilno, da se je odvijalo v ugodnem splošnem ekonomskem okolju z ekspanzijo gospodarskega razvoja, ki je omogočala ekspanzijo tržne zaščite kmetijstva in nemoteno odlivanje presežkov kmetijskih delovnih moči v druge dejavnosti. Preusmeritev na strukturno politiko konec 60. let in v prvi polovici 70. let je pomenila odzivanje na gospodarsko recesijo, ki je zožila prostor za delovanje dotedanjih vzvodov za reševanje kmetijskih problemov, katere učinke so povečali še obe energetske krizi z naglo rastjo cen glavnih inputov intenzivnega kmetijstva in pa kmetijski presežki ter naraščajoči stroški za njihovo odpravo. Kmetijstvo se je tako soočalo z razvojno stagnacijo, izredno močnimi cenovnimi pritiski na strani inputov in z vse manjšim tržnim prostorom za prodajo kmetijskih pridelkov.

Reforma skupne kmetijske politike (Zeleni dokument Komisije) naj bi pomenila prehod od popolnoma odprtih meja za naraščanje fizičnega obsega kmetijske proizvodnje mimo tržnih razmer k njegovemu prilagajanju dejanskim tržnim razmeram.

Trg Skupnosti je praktično zasičen s kmetijskimi presežki. Nekaj dodatnih spodbud bo domače povpraševanje sicer deležno zaradi vstopa Španije in Portugalske, vendar so realne možnosti za spodbujanje povpraševanja le pri krmi, kjer je Skupnost 30% samooskrbna. Povečevanje samooskrbe na tem področju pa se neposredno sooča z interesi ZDA (soja), konkurirajo pa ji tudi ceneni uvoženi žitni nadomestki.

Pri povečanju svojega deleža na svetovnem izvoznem trgu se Skupnost sooča z dvema različnima situacijama. Pri žitih in na žitih temelječi živinoreji se na svetovnem trgu sooča z

močnimi tradicionalnimi izvozniki, s katerimi iz ekonomskih in političnih razlogov vodi politiko medsebojnega prilagajanja in išče kompromisne rešitve. Podobna razmerja veljajo tudi za izvozno trženje govedine, mlečnih izdelkov in ovčjega mesa. Pri sladkorju, olivnem olju, sadju in zelenjavi ima Skupnost veliko bolj proste roke, ker se sooča z gospodarsko in pogajalsko šibkejšimi partnerji, državami v razvoju svetovnega juga in Sredozemlja. S prvimi Skupnost, čeprav nerada, seda za pogajalsko mizo, pri drugih pa se tega dosledno izogiba.

Stagnacija v razvoju kmetijstva in njegove strukture, proračunske zadrega in zunanji pritiski so v pričetku 80. let vpeljali tretjo fazo v razvoju skupne kmetijske politike, ki naj bi pomenila njeno korenito reformo: odmikanje od težkega zaščitnega tržnega režima s prehodom na bolj tržno pridelovanje in prirejo, ki ju bo podpirala ustrezna strukturna politika, vendar še vedno na podlagi izhodiščne agrarnopolitične zasnove dogovarjanja na streški konferenci pred dvajsetimi leti. Reforma skupne kmetijske politike, ki želi kmetijsko pridelovanje za neobstoječi trg preusmeriti v pridelovanje za obstoječi trg, zaradi vztrajanja pri izhodiščnem konceptu ne posega bistveno v obstoječe kmetijske odnose. Tako se z reformo v ničemer ne manjša njena reformistična narava, ki je tudi glavna ovira za njeno učinkovitost. Ker ne premošča nasprotij v svojih ciljih, ostajajo pomembne vse njene omejitve iz tega vira.

Začetki uresničevanja reforme kažejo, da gre dejansko bolj za zdravljenje finančnih posledic kot pa družbenogospodarskih vzrokov in pa za popuščanje zunanjim pritiskom drugih visoko razvitih držav. Ob sicer skromnih posegih se je Skupnost najbolj temeljito lotila tistih tržnih zaščitnih režimov, kjer so politični pritiski, notranji in zunanji, najmočnejši oziroma vsaj toliko močni kot domači kmetijski lobiji. Hkrati se kaže jasna težnja, da se primanjkljaji v kmetijskem dohodku, ki izvirajo iz prilagajanja proizvodnje in ponudbe dejanskemu povpraševanju, nadomeščajo z dohodki iz naslova strukturne politike v obliki neposredne pomoči itd.

3. Politični in gospodarski dejavniki oblikovanja skupne kmetijske politike

Skupna kmetijska politika se oblikuje in razvija pod vplivom številnih različnih družbenih, gospodarskih in političnih dejavnikov. Pri tem gre predvsem za ideje o evropskem združevanju, za politično moč kmetijskih lobijev, za nacionalne kmetijske politike in njihove tradicionalne usmeritve, za razlike v kmetijskih sistemih, za relativno ekonomsko in strukturno šibkost kmetijstva in podobno.

Združevanje v Evropsko skupnost naj bi zahodno Evropo emancipiralo v enakopravnega partnerja v družbi svetovnih vesil na podlagi ekonomskega in političnega sodelovanja ter povezovanja. V očeh federalistov, ki jim je prednostni cilj politično združevanje, je skupna kmetijska politika pomemben korak v snovanje Združenih držav Evrope. Enako velja za funkcionaliste, ki jim je na poti v popolno politično integracijo prednostni cilj gospodarska integracija in ki jim skupna kmetijska politika potrjuje, da je nacionalne gospodarske politike resnično moč nadomestiti s skupnimi. Od tod izvira težnja po skupni kmetijski politiki kot samostojni kmetijski politiki moderne, visoko razvite industrijske države. Po drugi strani pa tretja, neofunkcionalistična struja, ki sicer podpira tesnejše medsebojno gospodarsko sodelovanje, ne pa tudi ideje o Združenih državah Evrope, oporeka taki zasnovi skupne kmetijske politike in se zavzema le za usklajevanje avtonomnih nacionalnih kmetijskih politik na načelih skupnega trga, ugodnosti v Skupnosti in finančne solidarnosti.

V Rimski pogodbi opredeljeni cilji dokaj povzemajo tipično logiko nacionalne kmetijske politike in njenih ciljev. Taka zasnova povsem ustreza federalistom, ne pa tudi neofunkcionalistom, ki so tudi glavni kritiki take zasnove. Po njihovem razumevanju skupne kmetijske politike naj bi imela načela delovanja – enotnost kmetijskega trga, ugodnosti v Skupnosti in finančna solidarnost – dejansko naravo njenih ciljev. Skupna kmetijska politika naj bi bila tako naravnana na zagotavljanje enotnega kmetijskega trga ter s tem na krepitev pozitivnih učinkov ekspanzije nacionalnih trgov. Krepila naj bi tudi agrarni protekcionizem glede na tretje države, hkrati s tem pa njegove finančne učinke in bremena enakomerno porazdelila med države članice. S tako zasnovanimi skupnimi osnovami bi dajala dovolj prostora za nacionalne kmetijske politike in njihovo suverenost.

Preveranje teh dveh zasnov skupne kmetijske politike – kot nove skupne nacionalne politike ali kot skupnih osnov za posamezne nacionalne kmetijske politike – je vsekakor dodaten vir konfliktov v odnosih Skupnost – države članice in med državami članicami predvsem glede prednosti in izvedbenih mehanizmov.

Na oblikovanje skupne kmetijske politike vplivajo tudi močni kmetijski lobiji. V izhodiščni šesterici so pomembno vlogo igrali predvsem nizozemski rejci mleka in francoski pridelovalci žit, ki so pričakovali, da bodo v sistemu skupnega trga in ugodnosti v Skupnosti razširili in monopolizirali deficitarne trge zahodne Evrope, predvsem hitro razvijajoči se trg ZRN. Po drugi strani so pridelovalci in rejci pričakovali, da bodo s skupno kmetijsko politiko lažje premoščali probleme komparativno nižje produktivnosti in dohodkovne deficitarnosti. Tudi v današnjem času se kmetijski lobiji iz povsem enakih razlogov upirajo omejevanju njene ekspanzionistične narave.

Zaradi toge kmetijske sestave in relativne številčnosti kmetov so bile v večini držav izhodiščne šesterice nacionalne kmetijske politike naravnane na posebno podpiranje domačega pridelovanja in prireje ter njegovo zaščito pred tujo konkurenco. Tako je agrarno-protekcioniistična politika velikega dela zahodne Evrope 19. stoletja vplivala na snovanje skupne kmetijske politike v njeni tržni in strukturni sestavi. K taki naravnosti so predvsem v sedemdesetih letih prispevale gospodarska recesija, inflacija in plačilnobilančne težave držav članic in ji tako dale nove spodbude.

Kljub skupni kmetijski politiki se kmetijska dvanajsterica po naravi svojih nacionalnih agrarno-političnih poudarkov členi v tri skupine. V prvi skupini so Belgija, Luksemburg, Danska, Nizozemska in Združeno kraljestvo, ki se v svojih nacionalnih kmetijskih politikah zavzemajo predvsem za ekonomske cilje, ki ustrezajo konkurenčnemu tržnemu kmetijstvu (povečevanje profitabilnosti kmetij, krepitev konkurenčne moči kmetijskih obratov, preza-poslevanje ekonomsko manj pomembnih kmetov, spodbudna politika zakupa in kmetijskega posojila).

Za drugo skupino držav je značilno, da pojmujejo kmetijstvo kot dejavnost, ki sta ji nenehno potrebna zunanja podpora in zaščita. Od tod tudi močna strukturna razsežnost njihovih nacionalnih kmetijskih politik, ki je naravnana predvsem na lajšanje in na razreševanje ekonomskih problemov (diverzifikacija dejavnosti, virov dohodka ter lastniških oblik na kmetijah, olajšave za kmetovanje na manj primernih območjih, ki so izjemno širokosrčno določena, olajšave za mlade kmete itd.) Tipični predstavnici sta Francija in ZRN.

V tretji skupini držav so članice z relativno zaostalim kmetijstvom (sredozemske države članice in Irska), ki so jim prednostni cilj modernizacije ter intenzifikacija pridelovanja in prireje ter pospešeno razvijanje tržnih institucij (subvencioniranje inputov in obrestnih mer za kmetijska posojila, dotiranje naložb, javno financiranje velikih infrastrukturnih posegov, predvsem namakanja, nabavno-prodajno združništvo itd.).

Tudi glede na ekonomsko naravo pridelovanja in prireje in glede na naravne razmere je moč kmetijstvo Skupnosti razdeliti na tri tipične zaokrožene celote. Za severno, na izvoz in živinorejo usmerjeno kmetijstvo s tipičnimi predstavnikoma v danskem in nizozemskem kmetijstvu, so značilni visoka intenzivnost pridelovanja in prireje, visoki pridelki in ekonomski učinki po enoti zmogljivosti in vloženega dela, odlična proizvodna in tržna organiziranost ter strokovna usposobljenost pridelovalcev. Hkrati s tem je za to kmetijstvo značilen tudi visok uvoz inputov (krma, gorivo, rudninska gnojila). Severno, avtarkično kmetijstvo, ki je značilno predvsem za severno Francijo in ZRN, je v primerjavi s prvim tipom kmetijstva manj specializirano in tudi nižje intenzivno. Ob tem dosega relativno visoke pridelovalne in ekonomske rezultate na enoto živega dela in relativno nižje na enoto zmogljivosti, predvsem na ha kmetijskega zemljišča. Za tretji tip oziroma za kmetijstvo v sredozemlju, kjer v sestavi kmetijske proizvodnje prevladuje rastlinska proizvodnja, so značilni nizka produktivnost dela in pridelovalnih zmogljivosti ter nizki kmetijski dohodki.

Glede na dinamiko sprememb v fizičnem obsegu proizvodnje ob delovanju skupne kmetijske politike se celotna kmetijska proizvodnja strukturira v tri podsisteme: pridelke z nadpovprečnim naraščanjem obsega proizvodnje (koruza, pšenica, perutninsko in svinjsko meso, olje in sladkor), pridelke s povprečnim prirastom obsega proizvodnje (ovčjereja, jajca,

vino, govedina, teletina in mleko) in pridelke z relativno statičnim ali upadajočim obsegom outputa (zelenjava, sadje).

Pri prvi skupini je nadpovprečno naraščanje autputa izhajalo iz uvajanja kapitalno intenzivne industrializirane proizvodnje in izrabe ekonomije obsega (perutnina, prašiči) ali iz biotehnoloških izboljšav in spodbudnih cenovnih razmerij (olja) ali pa iz teže zaščitenega režima (sladkor) ter naraščajočega povpraševanja (perutnina, prašiči, koruza, olja). V drugi skupini gre bodisi za visoko začetno raven outputa (govoredreja) ali pa za relativno lažje zaščitne režime in stagnantno povpraševanje. Pri tretji skupini gre sicer za splošno stagnacijo v povpraševanju, hkrati s tem pa za dva nasprotna trenda v ponudbi: veliko povečevanje outputa na severu na podlagi intenzivnega in tržno odlično organiziranega pridelovanja ob stagnaciji in/ali zmanjševanju pridelka na tradicionalnih območjih juga, ki zaradi razdrobljenosti pridelovanja in slabe tržne organiziranosti ni moglo konkurirati prvemu.

4. Kmetijska sestava

Kmetijska sestava Skupnosti je zelo raznovrstna, kaže pa tudi številne šibke točke: od relativno velike razdrobljenosti kmetijskih obratov ter pridelovanja in prireje, do relativno velikega zaostajanja kmetijskega dohodka za dohodki v drugih gospodarskih dejavnostih ter njegove velike variabilnosti med kmetijskimi obrati, državami in območji.

Kmetijska proizvodnja Skupnosti dvanajsterice se odvija na 10 milijonih kmetijskih obratov s povprečno velikostjo 12 ha uporabljenega kmetijskega zemljišča. Večjih od 1 ha uporabljenega kmetijskega zemljišča je nekaj nad 7 milijonov kmetijskih obratov. Od tega dobra tretjina gospodarstev razpolaga z 1–5 ha uporabljenega kmetijskega zemljišča in le 4% obratov razpolaga z več kot 50 ha uporabljenega kmetijskega zemljišča. Pri tem se 2/3 kmetijskih obratov, ki skupno razpolagajo s približno 1/3 vsega uporabljenega kmetijskega zemljišča in ki zaposlujejo približno polovico vseh delovnih moči, uvršča med gospodarstva z minimalno, zelo majhno in majhno ekonomsko močjo. To kaže, da v kmetijstvu Skupnosti ne gre le za problem razdrobljene posesti, temveč tudi za problem ekonomsko šibkih kmetijskih obratov.

Razlike v povprečni velikosti kmetijskega obrata, izražene v ha uporabljenega kmetijskega zemljišča, so v intervalu 1:5. V Franciji, Luksemburgu, na Irskem in Danskem je povprečna velikost med 20–25 ha, v ZRN, Belgiji, Španiji in na Nizozemskem med 10–15 ha, v Grčiji, Italiji in na Portugalskem pa med 4–6 ha. Združeno kraljestvo je s svojo povprečno – zaradi zgodovinsko pogojenih razlik v razvoju agrarne sestave – 64 ha veliko kmetijo kategorija zase.

Podobne razlike se kažejo tudi v ekonomski moči kmetij, izraženi v evropski enoti velikosti (1 EEV = 1000 evropskih obračunskih enot standardnega bruto prihodka po cenah in razmerah 1972–1974). Povprečni kmetijski obrat Skupnosti se uvršča med ekonomsko srednje močna gospodarstva (13 EEV). Povprečna ekonomska moč kmetij na Irskem, v Grčiji in Italiji jih uvršča med obrate z zelo majhno in majhno ekonomsko močjo (3–6 EEV). Gospodarstva s srednjo ekonomsko močjo so značilna za Francijo. Povprečna ekonomska velikost uvršča kmetijske obrate preostalih članic med velika kmetijska gospodarstva (16–40 EEV). Pri tem so nemške, danske in luksemburške kmetije na spodnji meji te kategorije (18–20 EEV), kmetije v Belgiji in Združenem kraljestvu na sredini (27 EEV) in nizozemske na njeni zgornji meji (35 EEV).

Čeprav se zaostajanja v ustvarjenem družbenem proizvodu na zaposlenega v kmetijstvu v primerjavi z gospodarskimi povprečji zmanjšujejo v vseh državah članicah, so še vedno zelo velika. Na Danskem in v Belgiji je ta zaostanek 10%, na Nizozemskem in v Združenem kraljestvu okoli 20%, v Grčiji 30%, v Franciji in Luksemburgu 40% in v drugih državah za polovico in več: v Italiji za 46%, v Španiji za 62% ter na Portugalskem 65%. Zaradi tega je razumljivo, da je zagotavljanje paritetnega dohodka dejansko v središču pozornosti skupne kmetijske politike.

Sedanja kmetijska sestava Skupnosti je deloma podedovana od predhodnih nacionalnih kmetijskih politik članic, deloma pa je rezultat delovanja tržne sestavine skupne kmetijske

politike. Ohranjanje in zaščita družinske kmetije zahtevata oblikovanje cen na ravni, ki ustreza marginalnim pridelovalcem, kar jih seveda potiska močno navzgor, nad ravnotežno ceno in nad raven svetovnih cen. Njihovo vzdrževanje zahteva ustrezeni agrarni protekcionizem v zunanji trgovini, ima destabilizacijske učinke na svetovni trg, doma pa daje več prostora za ohranjanje tehnološko in ekonomsko manj pomembnih obratov, ker stimulira rast storilnosti ter spremembe v kmetijski sestavi. V kmetijstvu tako prevladujejo elementi rasti nad elementi razvoja. Hrati s tem se večajo razlike v dohodku med kmetijskimi obrati. Ker je stabilne dohodke moč dosegati le ob variabilnih cenah, rezultirajo tako stabilne cene v variabilne dohodke.

V takih razmerah so z Rimsko pogodbo opredeljeni produktivnostni cilji, ki bi se izražali v saniranju kmetijskih dohodkov, praktično neuresničljivi. Hkrati pa to pomeni, da pri streških sklepih ne gre le za operacionalizacijo Rimske pogodbe, temveč za njeno redefinicijo na način, ki bistveno omejuje možnosti za njeno uresničevanje. Skrturna politika naj bi tako v sklopu skupne kmetijske politike ublažila ali izravnila zatečena in novonastajajoča strukturna neskladja. Izhodiščna ideja strukturne politike, ki jo je povzemal Mansholtov plan, je bila naravnana v bistveno drugačno smer: zagotavljanje paritetnega kmetijskega dohodka na podlagi njegove paritetne produktivnosti in konkurenčnosti. Koreniti posegi, ki bi jih zahtevala taka ofenzivna, na dejavnike produktivno naravnana usmeritev, so pod vplivom različnih sil in dejavnikov razvojeneli v številne posamične delne, praviloma blažilne posege. Šele v zadnjem času se ob prizadevanjih za reformo skupne kmetijske politike ponovno zaokroža v celovite regionalno zasnovane strukturne projekte. Namenjena je izboljšanju ali zavarovanju doseženega kmetijskega dohodka, predvsem v marginalnih obratih, ter izboljšanju življenjskih, delovnih in pridelovalnih razmer. Ob tem pa v nobenem primeru ne sme zaostrovati problemov kmetijskih presežkov.

Razvoj kmetijske sestave je resda sledil smerem, začrtanim v Mansholtovem planu, zmanjšalo se je število kmetij, povečala se je njihova povprečna velikost, zmanjšalo se je število kmetijskih delovnih moči itd. Intenzivnost teh procesov pa je bila bistveno manjša od predvidene v planu. Določale so jo razmere v kmetijstvu in njihovem gospodarskem okolju, ne pa učinki strukturne politike, katere korenitejše posege v kmetijsko strukturo blokira tržna sestavina skupne kmetijske politike. Le-ta je reducirala tržno negotovost, cene pa zastavila dovolj visoko, da je opravičila večja vlaganja v zemljo in inpute ter iz tega izvirajoče povečanje obsega proizvodnje, potrebnega za doseganje primerne dohodka. Po drugi strani je z različno težo zaščitnih režimov omogočila različna vlaganja v različne proizvodnje, ki bi jih bilo z ekonomskega vidika sicer težko opravičiti. S tem je izrazito vplivala na regionalno specializacijo kmetijske proizvodnje, ki ima z vidika učinkovitosti strukturne politike dve bistveni posledici. Prvič: povečala se je strukturna togost proizvodnje, ker so kmetje na določenih območjih postajali vse bolj odvisni od vse manjšega števila proizvodnih usmeritev. Osredotočanje kapitala, usposobljenosti ter trženja na majhno število proizvodov se izraža v vse počasnejšem preusmerjanju obratov in območij na nove proizvodne usmeritve. Drugič, specializacija je hkrati z intenziviranjem pridelovanja in prireje zaostila številne probleme onesnaževanja okolja in stroške njegovega varovanja.

5. Kmetijski trg in tržna sestavina skupne kmetijske politike

Tržna sestavina skupne kmetijske politike uporablja celovit in administrativno razvejan ter zahteven agrarnopolitični aparat. Pri trženju na domačem trgu ga sestavljajo: sistem zaščitnih cen, sistem zajamčenega praga pridelovanja oz. prireje in deficitna izplačila pridelovalcem. Pri mednarodnem trženju pa ga sestavljajo carine, variabilne uvozne dajatve, količinsko nadzorovanje uvoza in izvozna nadomestila.

Naravo in obseg zaščitnega režima za posamezne pridelke naj bi načelno določala narava gibanj v ponudbi in povpraševanju: čim večja je cenovna elastičnost ponudbe in povpraševanja, tem lažji naj bi bil zaščitni režim. V praksi pa je od tega načela ostalo kaj malo. V določanju teže zaščitnega režima prevladujejo dejavniki, kot so interesi zaščite dohodka domačih pridelovalcev, njihova politična in pogajalska moč, regionalni pomen pridelka itd.

Posledica tega pa je, da se je politika na področju kmetijskega trga razvijala razparcelirano, za vsak proizvod posebej in ni upoštevala njihove medsebojne povezanosti in/ali zamenljivosti v pridelavi, predelavi in trženju. Druga posledica tega pa sta povsem ločena ponudba in povpraševanje, kar je dodatno prispevalo k oddaljevanju trga od njegovega ravnotežnega stanja. Posebno nazorno se notranja nasprotja tržne sestavine skupne kmetijske politike kažejo na trgih njenih ključnih pridelkov: na trgu žit, sladkorja in mleka.

V zadnjih desetih letih je proizvodnja žit naraščala po povprečni 1,3% letni meri ob -0,2% povprečni letni meri zmanjševanja zasejanih površin. Z njimi je zasejana okoli 1/4 razločljivega kmetijskega zemljišča, letni obseg proizvodnje je med 120–130 mio t, njihova udeležba v vrednosti skupne finalne kmetijske proizvodnje je okoli 14%. Ker so žita z vidika človeške porabe v Skupnosti izrazito manj pomembna dobrina, njihova poraba v te namene stignira na okoli 30 mio t letno, kar je 2/5 celotne porabe. Večina žit oz. 116 mio t letno ali 3/5 njihove skupne porabe je namenjenih krmi, kjer pa se povpraševanje tudi zmanjšuje zaradi konkurence uvoženih žitnih nadomestkov.

Rezultat naraščajoče proizvodnje ob stagnantni porabi in »težkem« zaščitnem režimu je tako stalni strukturni presežek. Ukrepi za njegovo odpravo v obliki zajamčenega praga niso dali ustreznih rezultatov, zato je Skupnost v letih 1985/86 zamrznila zaščitne cene in s tem vpeljala politiko redukcije zaščitnih cen, ki naj bi uspešneje obrzdala naraščanje proizvodnje. Po drugi strani pa bi k zmanjševanju presežka prispevala pospeševanje izvoza in večja industrijska predelava za neprehramske namene.

Na trgu žit se tako jasno kažejo dve interesni težnji. Na eni so interesi tržno usmerjene živinorejce, ki teži k čim nižji ceni krme, na drugi pa interesi pridelovalcev žit, ki v svoji avtarkičnosti teže k čim višjim cenam. Tržna sestavina skupne kmetijske politike prilagaja cene v živinoreji visokim cenam žit in s tem navidezno usklajuje ta dva nasprotujoča si interesa. Ker za žita obstajajo dobri nadomestki, se mešalnice močnih krmil usmerjajo na te cenene nadomestke in sojo, uvoženo brez carin ali le ob nizkih carinskih stopnjah. Posledice tega so za domačo živinorejo dejansko nižji stroški krme in dvakratno višje zaščitne cene ob predpostavki o rabi dragih domačih žit. Zaradi tega skupna tržna kmetijska politika generira presežke na dveh najbolj kritičnih področjih – pri žitih in pri mleku. Zunanji učinki take politike se kažejo v spodbujanju monokulturnega pridelovanja žitnih nadomestkov v številnih državah v razvoju, kar omejuje rabo razpoložljivih kmetijskih virov za pridelavo živeža ter povečuje odvisnost od trgov Skupnosti, pa tudi v naraščajočih konfliktih s tradicionalnimi svetovnimi dobavitelji žit, predvsem ZDA, katerih položaj na trgu vse bolj ogroža visoko subvencioniran izvoz iz Skupnosti na svetovni trg.

Gore sladkorja na zalogah Skupnosti so rezultat tradicionalno visoke zaščite tega področja pridelovanja v državah članicah in v Skupnosti, predvsem pa njenega pretiranega odziva na krizo na svetovnem trgu sladkorja sredi 70. let. Takratno visoko povečanje zaščitnih cen in kvot je povzročilo velik skok površin, zasejanih s sladkorno peso, ter v obsegu proizvodnje na približno 12 mio t letno. Vzdrževanje proizvodnje na tej ravni je spremljala ustalitev porabe na ravni 9 mio t letno. Odprava naraščajočih presežkov je tako mogoča le z izvozno ekspanzijo, ki se neposredno sooča z interesi številnih držav v razvoju, ki jim je sladkor glavno izvozno blago. Pri tem skupnost ne le, da izpodriva te države s svetovnega trga, temveč z visoko subvencioniranim izvozom znižuje svetovne cene sladkorja, z visoko uvozno zaščito pa destabilizira svetovni trg. Da je tržna skupna politika dejansko usmerjena na eksternalizacijo domačih kmetijskih problemov, se kaže tudi v tem, da Skupnost, ki sicer načelno podpira mednarodne blagovne sklade, ni članica Mednarodnega sporazuma o sladkorju, kar zelo zmanjšuje njegovo učinkovitost.

Trg mleka in mlečnih izdelkov se kljub številnim ukrepom, ki želijo omejiti obseg prireje in pospešiti porabo, dolgoročno sooča s strukturnimi presežki v višino 10–15% povprečne letne prireje, kar je enako letni prireji mleka od 2 do 3 milijonov krav. Ob dejavniki, ki pospešujejo prirejo mleka v zvezi z žitnim režimom, delujejo tako na majhnih kot na velikih mlečnih obratih dodatni ekspanzionistični dejavniki. Mlečna proizvodnja zagotavlja majhnim kmetijskim obratom najvišje delovne dohodke na ha uporabljenega kmetijskega zemljišča, kar jih spodbuja, da povečujejo prirejo. Na velikih kmetijskih obratih le-ta terja visoke naložbe in amortizacijo. Ker redi mlečne krave 35% vseh kmetijskih obratov in govedo 50%,

so ukrepi za omejevanje naraščanja proizvodnje izredno sociopolitično občutljivi. Zato tekoče ukrepe na tem področju (redukcija zaščitnih cen in kvot) spremlja eksplicitna zahteva Komisije po ustrezni kompenzacijski strukturi politiki. Ob številnih spodbudah na strani ponudbe je povpraševanje po mleku visoko neelastično. Poraba svežega mleka in mlečnih izdelkov stagnira, poraba masla pa se zaradi cenovne in nutricionistične konkurenčnosti margarine zmanjšuje tako doma kot tudi v mednarodnih razmerah. Tako sta edina pot za odpravo kmetijskih presežkov na strani povpraševanja industrijska predelava za neprehramske namene ter nekomercialni plasmaji doma in v tujini.

S svojim žitnim zaščitnim režimom sproža skupna kmetijska politika konflikte v klubu bogatih. Zato je tudi dojemljivejša za argumente, ki terjajo njegove spremembe. Pri sladkorju pa ima opraviti s »klubom siromašnih«, kjer nadaljuje opredeljeno politiko ob skromnih koncesijah bivšim kolonialnim ozemljem svojih članic. Po drugi strani so pritiski za ohranjanje »statusa quo« v sami Skupnosti pri sladkorju močnejši kot pri žitih, ker se v njegovo obrambo združujejo pridelovalci in močna živilska industrija, ki je svoje zmogljivosti prilagodila v skladu z obstoječim zaščitnim režimom sladkorja. Mlečni sektor in njegova visoka sociopolitična občutljivost pa kažeta dejanska medsebojna kompenzacijska razmerja med tržno in strukturno sestavino skupne kmetijske politike v funkciji ohranjanja zatečenega stanja v kmetijstvu Skupnosti.

V kontekstu agrarnega protekcionizma je skupna kmetijska politika izoblikovala izrazito hierarhično strukturo odnosov s tretjimi državami. Na njenem vrhu so države podpisnice Lomé konvencije, ki so pretežno bivša kolonialna ozemlja držav članic Skupnosti. Njihov kmetijski izvoz v Skupnost je oproščen carin in deležen določenih ugodnosti pri variabilnih uvoznih dajatvah. Vendar tudi za te države velja, da je njihov izvoz z vidika Skupnosti občutljivih kmetijskih pridelkov (sladkor, govedina) določen s kvotami, v okviru katerih so dane ugodnosti bistveno manjše v primerjavi z »neobčutljivimi«, tropskimi pridelki.

Za države članice Mediteranskega sporazuma, ki so druge na hierarhični lestvici, veljajo redukcije uvoznih carin, ki pa so omejene s sezonskimi kvotami in/ali minimalnimi cenami, niso pa deležne nikakršnih ugodnosti pri variabilnih uvoznih dajatvah. Splošna preferenčna shema, ki velja za vse države v razvoju, daje sicer carinske koncesije neobčutljivemu tropskemu uvozu v Skupnost, izključuje pa vse občutljive kmetijske pridelke.

Jugoslavija, katere izvoz sestavljajo z vidika Skupnosti občutljivi kmetijski pridelki, je tako na dnu hierarhične lestvice; ugodnosti, ki jih je deležna s trgovinskimi sporazumi, komaj zadostujejo za ohranjanje zatečenega stanja in ne dajejo nikakršnih dodatnih ugodnosti, saj se naš kmetijski izvoz sooča z raznovrstnimi agrarno-protekcioniističnimi ukrepi.

6. Sklepe

Čeprav je v svojih načelih in izhodiščih opredeljena kot politika razvoja, je skupna kmetijska politika dejansko tipična politika rasti. Svoj aparat gradi v funkciji vzdrževanja primerne kmetijskega dohodka, ne da bi korenito posegla v dejavnike produktivnosti in agrarno sestavo v celoti. Rezultat tega sta splošna disekonomija v kmetijstvu Skupnosti, katere najbolj očitna pojavna oblika sta pridelovanje in prireja za neobstoječi trg, in eksternalizacija kmetijskih problemov z njenimi visoko destabilizacijskimi učinki na svetovni trg. S tem pa je določena tudi razsežnost družbenoekonomskega prostora njenega delovanja. Le-ta je odvisna od notranjih možnosti za nadaljnjo ekspanzijo pridelovanja in prireja in od možnosti za nadaljnjo eksternalizacijo njenih negativnih učinkov. S tem se je skupna kmetijska politika vrnila, čeprav na drugačni ravni, na svoj izhodiščni položaj. V 60. letih je bila način izhoda iz razvojnih zadreg posamičnih evropskih kmetijstev, ki so izvirale iz ozkosti nacionalnih trgov. Oblikovanje skupnega trga je omogočilo ekspanzijo kmetijstva, kar je dalo skupni kmetijski politiki zunanjo podobo ofenzivne politike.

V 80. letih se srečuje s podobnim problemom, le da so omejitve nacionalnih trgov zdaj zamenjale omejitve svetovnega trga.

Meje, ki jih zastavlja svetovni trg, ne izključujejo vseh možnosti za nadaljnjo rast, pa tudi elastične so zaradi nihanj na svetovnem trgu in iz političnih razlogov. Kljub temu pa to

pomeni, da se kmetijstvo zahodne Evrope sooča z novimi razmerami. Za prelaganje agrarnih problemov Skupnosti na druga ramena bo vse manj prostora, kar jo bo prej ali slej prisililo v radikalnejše poseganje v agrarno strukturo. Prvi koraki v odzivanju skupne kmetijske politike na nove razmere pa kažejo, da se rešitve iščejo po starih, utečenih poteh, ekonomske posledice ekstenzifikacije pridelovanja in prireje, lažjih zaščitnih tržnih režimih, ki naj bi omejile rast pridelka, naj ne bi nosili kmetje, temveč naj bi jih v veliki meri nadomestila strukturna politika. Le-ta je v velikem delu v pristojnosti držav članic. S tem se bodo sicer zmanjšali vidni proračunski problemi Skupnosti, zaostrele pa se bodo tenzije na relaciji skupnost – članice in težnje po renacionalizaciji kmetijske politike.

Defenzivnost in nemoč skupne kmetijske politike se kažejo tako v eksternalizaciji kmetijskih problemov, s čimer pogloblja svetovno prehransko krizo, kot tudi v neizpolnjevanju lastnih ciljev (pri prilagajanju kmetijstva tržnim razmeram, pri doseganju paritetnega in med pridelovalci in območji izenačenega kmetijskega dohodka). Njena celovita izkušnja tako kaže moč in nemoč reformističnih agrarnih strategij pri reševanju agrarnega vprašanja v modernem svetu. Še posebej pa opozarja na to, da politika samooskrbe ne vodi v gotovost in stabilnost pri oskrbi z živežem. Ker je optimalni obseg domače kmetijske proizvodnje v pozitivnem razmerju z uvoznimi cenami, je za zanesljivo oskrbo z živežem nujno potrebno normalno delovanje svetovnega trga. Zato je tudi politika samooskrbe konsistentna s politiko gotovosti oskrbe z živežem le, dokler omogoča posredovanje svetovnega trga. Če vse države uvoznice teže k nadomestitvi uvoza z domačo proizvodnjo, je ta možnost izključena. Od tod paradoks: povečanje parcialne zanesljivosti pri oskrbi z živežem se izraža v njeni globalni negotovosti. Posledica zaščite stabilnosti domačih cen z instrumenti agrarnega protekcionizma je vse večja nestabilnost svetovnega trga, kar destimulira razvoj pridelovanja in prireje.

GLAVNA UPORABLJENA LITERATURA

1. Bowler, I. R. (1985). *Agriculture Under the Common Agricultural Policy – a geography*. Manchester University Press.
2. Buchwell, A. E., Harwey, D. R., Thomon, K. J., Pastern, K. A. (1982). *The Costs of the Common Agricultural Policy*. Croom Helm.
3. Commission EEC (1985). *Perspectives for the Common Agricultural Policy – The Green Paper of the Commission*. Newsflash, št. 33.
4. Duchene, F., Szczepanik, E., Legg, W. (1985). *New Limits of European Agriculture – Politics and the Common Agricultural Policy*. Croom Helm.
5. EEC and the Third World – 1, 2. Uredil Stevens, Ch. (1982). Hodder and Soughton.
6. Harris, S., Swinbank, A., Wilkinson, G. (1983). *The Food and Farm Policies of the European Community*. John Wiley and Sons.
7. Hine, R. C. (1985). *The Political Economy of European Trade – An Introduction to the Trade Policies of the EEC*. Harvester Press.
8. Mathews, A. (1985). *The Common Agricultural Policy and the Less Developed Countries*. Gill and MacMillan/Trocaire.
9. *Price and Market Policies in European Agriculture*. Uredila Thomson, K. J., Warren, R. M. (1984). University of Newcastle upon Tyne.
10. Rolfe, E. N. (1984). *The Politics of Agriculture in the European Community*. European Centre for Political Studies.
11. Commission of the European Communities. *The Agricultural Situation in the Community-Report*, različna leta.

Analiza ekonomskih vprašanj iz ankete Slovensko javno mnenje (SJM)

Primerno pripravljene in obdelane kontinuirane ankete javnega mnenja bi morale postati posebno v sistemu samoupravljanja pomembno sredstvo obveščanja občanov, osveščanja družbenopolitičnih struktur ter strokovna osnova za ukrepanje oblikovalcev ekonomske politike in odločanja delegatov v skupščinskem sistemu o gospodarskih spremembah. Podobne ankete bi bilo treba razširiti na celotno državo, kot je to uveljavljeno tudi v razvitem svetu. Z vidika ekonomije (o tem vidiku bo govor v članku) bi bilo zato treba podpreti že skoraj 20 let trajajočo anketo SJM, ki jo vodi raziskovalna skupina FSPN. Hkrati je moč ugotoviti, da so že razpoložljivi podatki premalo izkoriščeni (med vzroki za to sta neupravičeno nezanimanje ekonomske znanosti zanjo, pa tudi neprimerna tehnična obdelava anketnih odgovorov), hkrati pa manjkajo v anketi nekatera bistvena vsebinska ekonomska vprašanja.

Tehnično-statistične izboljšave anket SJM

Časovno spreminjajoče se strukture kvalitativnih odgovorov (opredelitev) anketiranih lahko sicer nekaj povedo, vendar običajno jasni sklepi niso mogoči iz dveh razlogov: ker gre za strukture, kjer se odstotki pri različnih odgovorih nekonsistentno gibljejo in ker gre za kvalitativne opredelitve v odgovorih, ki ne dajejo jasne slike o intenzivnosti mišljenja anketiranih. Da bi odpravili omenjene slabosti, je v članku uporabljen poseben način kvantifikacije in poenotenja odgovorov. Pri tem ostaja določena stopnja arbitrarnosti pri pretvarjanju kvalitativnih odgovorov v kvantitativni izraz, vendar cena teh poenostavitev in aktivnosti ni previsoka glede na informacije, ki jih dobimo. Slabo izrabljeni in znanstveno relativno neobdelani rezultati dosedanjih anket SJM (posebej odgovorov na ekonomska vprašanja) utemeljujejo potrebo po njenih metodoloških obdelavah, ki bi omogočale ne le oblikovanje časovnih vrst intenzivnosti sentimenta (mišljenja ljudi za ali proti, občutkov), temveč tudi izluščanje v določenih trenutkih prevladujočih sentimentov.*

Vsebinsko ekonomsko teoretične izboljšave anket SJM

Kakor bo še ilustrirala interpretacija rezultatov v tem prispevku, je uspelo oblikovalcem ankete že doslej uvrstiti vanjo veliko zanimivih, pomembnih vprašanj. Vendar so določene izboljšave mogoče. Dokaj jasno je razvidna tako pri oblikovanju anketnih vprašanj z ekonomskega področja kot pri interpretaciji odgovorov (le kratek prispevek Z. Mlinarja v Teoriji in praksi 1986) pomanjkljiva prisotnost ekonomistov (ekonomske znanosti) z različnih področij.

* Osnova za pretvarjanje kvalitativnih odgovorov v zbranih podatkih, predstavljenih v odstotkih, v kvantitativne je oblikovanje skale (lestvice) odgovorov, običajno (vendar ne vedno) od +100 = skrajno pozitivni odgovor na vprašanje do -100 = skrajno negativni odgovor na vprašanje. Izračunani pokazatelj je koeficient intenzivnosti mišljenja kot tehtana aritmetična sredina ovrednotenih odgovorov in njihovih deležev.

Glede na različno oblikovanost možnih odgovorov na primarno vprašanje je lestvica (skala) njim prilagojena. Tako kvantificirani odgovori so zatem predstavljeni v številčnih tabelah in zaradi večje preglednosti (informativnosti) še grafično. (Celotno gradivo je v arhivu MC CK ZKS, ki je bil tudi naročnik analize).

Za tako bolj znanstveno obdelavo odgovorov na anketna vprašanja (pa ne samo zanj) je željeno čim bolj poenotiti možne odgovore na posamezna vprašanja, tako da ostane čim manj praznih (belih) lis (to je možnih odgovorov z »ne vem«, ali »drugo« itd.). Vse prenovitve pa bi se morale držati klasičnega statističnega načela ohranjanja strukture odgovorov, da bi bila mogoča njihova medčasovna primerjava.

Pri analizi odgovorov na ekonomska vprašanja bi bilo treba v anketi izražene subjektivne občutke in mišljenja ljudi povezati z objektivno gospodarsko situacijo pri nas, kar je že uveljavljeno v ekonomski in statistični znanosti. V tem prispevku je realizacija te ideje samo delno nakazana. Za primerjavo naj spomnim na letne podatke (razdobje 1968–1986, torej obdobje izvajanja anket) o inflaciji, saldu tekoče plačilne bilance, rasti DP, rasti čistega osebnega dohodka na delavca.

Cilj ankete je ugotoviti vpliv objektivne situacije na mišljenje ljudi, za naše namene pa bi morali subjektivna pričakovanja ljudi uporabiti kot pomemben element (subjektivni) izgradnje gospodarskega sistema in izbora ekonomske politike. Racionalnost ekonomskih pričakovanj ljudi bi morali upoštevati pri oblikovanju družbene akcije subjektivnega dejavnika, da po eni strani ne bi prišlo do političnih presenečenj (kot so bili na primer v veliki meri tudi ekonomsko determinirani dogodki na Kosovu) in po drugi strani, da ne bi bilo prevelikih razočaranj zaradi neuspeha akcij subjektivnih sil, pa tudi ukrepov ekonomske politike, ki niso dovolj upoštevali motivov, misli in občutkov ljudi, na katere so bile akcije (ukrepi) usmerjene. Ekonomska akcija, zasnovana na sintezi objektivnih in subjektivnih podatkov, ima večjo možnost za uspeh.

Spreminjanje lastnih življenjskih razmer

Kratka predstavitev dosedanjih rezultatov anket SJM:

V šestih anketah med 1978 in 1986 so anketirani odgovarjali na vprašanje, kakšne so njihove tekoče življenjske razmere, merjene z 11 kazalniki, v primerjavi z življenjem pred petimi leti. Medtem ko so 1978 bile izrazito boljše kot v 1973, se zatem ocena slabša. Tako postanejo leta 1983 slabše (kriza), najslabša je ocena v 1984, v 1986 pa se ocena poslabšanja razmer že delno omili tudi zato, ker gre za primerjavo s 1981, ko je že bila gospodarska kriza, in ne le zato, ker bi bilo res v 1986 bistveno boljše. Pregled posameznih kazalnikov življenjskih razmer pokaže, da so se po mnenju anketiranih ves opazovani čas izboljševale (sicer različno intenzivno) samo možnosti za izobraževanje in kulturo. Glede demokratičnosti odločanja, potrebne količine dela posameznika in uveljavljanja zakonitosti je v letih 1983–1986 sicer prišlo do poslabšanj v primerjavi s petimi leti prej, a manj izrazitih. Pri spoštovanju dela in kakovosti življenja je prišlo v tem razdobju po mnenju anketiranih že do bistvenih poslabšanj, največje poslabšanje pa je pri socialnih kategorijah: pri možnosti imeti otroke (kar je pomembno potrdilo odsotnosti demografske politike, o kateri govorijo slovenski demografi), predvsem pa pri možnosti dobiti stanovanje in dobiti zaposlitev. Po mnenju ljudi je torej do bistvenih poslabšanj prišlo pri zadovoljevanju temeljnih eksistenčnih potreb, do manjših v družbenopolitičnih okvirih življenja, nasploh pa se kulturno izobraževalne možnosti kljub gospodarski krizi neprekinjeno izboljšujejo. Zanimivo, da rezultati ankete iz 1986 bistveno ne odstopajo od povprečja 1978–1986, le nekoliko bolj je poudarjeno poslabšanje družbenopolitičnih okvirov (samoupravnosti odločanja in zakonitosti).

Po mnenju anketiranih je bil po odgovoru na drugo anketno vprašanje njihov življenjski standard 1971 izrazito boljši kot pred petimi leti in so hkrati pričakovali nadaljnje izboljšanje čez pet let (čeprav nekoliko manjše, kot je bilo v preteklosti). V 1982 so sicer še ugotavljali, da je prišlo do izboljšanja, pričakovali pa so že neznatno poslabšanje; sledi v 1983 in 1984, 1986 ugotovitev poslabšanja v primerjavi s preteklostjo in tudi pesimistična pričakovanja za bodoče. Dve svetli točki sta nekaj manjše pričakovanje poslabšanja v 1986, verjetno delno tudi zaradi slabe situacije že 1981, ki je vzeta kot primerjava za nazaj in v letu 1983 izraža optimizem, da bo v bodoče bolje (natančneje manj slabo), kar bi lahko pomenilo tedaj še prisotno mišljenje ljudi, da je naša gospodarska kriza kratkotrajna, ali/in izražanje zaupanja v takrat sprejeti stabilizacijski program, ki pa je očitno zaradi njegovega neizvajanja do 1986 splahnelo.

Od 1983 dobljeni odgovori na vprašanje o stopnji omejevanja v družini z odgovori na skali od »nobenega omejevanja« do »življenja v revščini«, kažejo precej nespremenjeno stopnjo omejevanja nekje na sredi med »večjo varčnostjo pri manj pomembnem« in »zelo skrbnem gospodarjenju«. Pri tem je v 1986 prišlo do neznatnega zmanjšanja omejevanja,

rezultati pa hkrati kažejo, da do socialnovarnostne kritične ravni pri omejevanju v povprečju še zdaleč ni prišlo.

Mišljenja o splošnih gospodarskih vprašanjih v 1986

Nekaj vprašanj v anketi SJM iz 1986 zadeva mišljenje ljudi o splošnih gospodarskih vprašanjih. Odgovori kažejo naslednje:

- o krizi (na skali od 0 = »krize ni« do 200 = »kriza je gospodarska in politična«) menijo anketirani, da je gospodarska, a se že približuje tudi politični (koeficient intenzivnosti = 129);
- v okviru uveljavljanja DPES (skala: »stvari gredo na boljše« = +100, »stvari gredo na slabše« = -100) se mnenje nagiba na slabše (koeficient: - 22.9);
- o potrebnosti tujih svetovalcev pri reševanju naše inflacije (skala +100 = »so potrebni«, -100 = »niso potrebni«) anketirani prevladujoče menijo, da jih ni treba (koeficient - 34,4);
- prav tako anketirani mislijo, da zadolženost (skala +100 = »ogroža našo samostojnost«, -100 = »ne ogroža naše samostojnosti«) ogroža našo samostojnost (koeficient + 22.3);
- glede sprejemljivosti zasebnega drobnega gospodarstva za socializem (skala: +100 = sprejemljivo, -100 = nesprejemljivo) prevladuje pozitiven odgovor (koeficient intenzivnosti +27.5).

Lahko bi povzeli, da anketirani v 1986 (anketa je iz obdobja marec-april) ugotavljajo gospodarsko krizo, ki prehaja že tudi v politično, in da več razmišlja o gospodarskih vprašanjih, vendar kljub siceršnji »ekonomski naravnosti« njihova konkretna mišljenja o posameznih ekonomskih problemih še niso dovolj intenzivno artikulirana (ali pri sebi še nimajo jasne misli).

Razvoj zasebnega sektorja gospodarstva

Anketirani so se v štirih anketah (1968, 1972, 1984 in 1986) opredeljevali v korist hitrejšega razvoja zasebnega sektorja (-100) ali družbenega sektorja (+100) in bistvenega omejevanja zasebnega sektorja (+200) za 8 gospodarskih dejavnosti. Kljub časovnemu razponu 18 let do bistvenih premikov v času ni prišlo in je povprečno mišljenje na ravni »tako kot dōslej« oz. »enak razvoj obeh sektorjev«. Rahel premik v korist zasebnega pa je prisoten v 80. letih, medtem ko je bil sentiment za družbeni sektor leta 1972 ob ustavnih amandmajih (kot reakcija na »ekonomski liberalizem« gospodarske reforme) najbolj prisoten.

Glede na posamezne dejavnosti ima največjo podporo razvoj zasebnega sektorja v kmetijstvu (rang v 1986 je enak povprečnemu rang v 18 letih), sledijo mu storitvena obrt, gostilne in penzioni in proizvodna obrt. Torej, v korist zasebnega je mišljenje tam, kjer je leta zakonsko omogočen in že sicer razvit v praksi. Bolj za »status quo« pa gredo mišljenja pri proizvodnji obrti, prevoznistvu in na koncu najbolj proti zasebnemu pri manjših industrijskih podjetjih in pri hotelih (ki so presenetljivo celo za industrijskimi podjetji). V isti kontekst spada vprašanje o lastnini nad zemljo (+100 = »prehod v družbeno«, -100 = »odprava zemljiškega maksimuma«), kjer je mnenje anketiranih vse razdobje (1969-1986) v korist odprave zemljiškega maksimuma, v razdobju 1984-1986 pa je najbolj intenzivno (koeficient - 60,9).

Kako urejati družbene razmere

Dve vprašanji z ekstenzivno strukturiranimi odgovori se nanašata na zavzemanje anketiranih za posamezne cilje in ravnanja za urejanje družbenih razmer in pozitivni oziroma negativni odnos do posameznih ukrepov v tej smeri.

V šestih anketah v razdobju 1978–1986 je naštetih 9 ciljev in ravnanj (eno le v zadnji anketi), za katere so anketirani izrazili intenzivnost zavzemanja od 0 (»ne zavzemam se«) do +300 (»zelo se zavzemam«).

Po 1978 se intenzivnost zavzemanja za ukrepanje nasploh povečuje (verjetno pozitivno korelirano s poslabšanjem gospodarskih razmer in življenjskega standarda) in v 1986 že presega raven srednjega zavzemanja. Povprečne prioritete osmih let ciljev in ravnanj so v glavnem ohranjene tudi v zadnji anketi 1986 in so zelo informativne, tudi razsvetljuječe (presenetljive). Največje je zavzemanje za to, da »pridejo poštene na odgovorna mesta« (bolj kot »izobraženi na vodilna mesta« in le-to bolj kot »strokovnjaki naj odločajo«, ki so na tretjem mestu). Vmes za poštenostjo kot prvo prioriteto in pred »strokovnostjo«, če poenostavimo, je na drugem mestu nagrajevanje po delu (proizvodnim delavcem prej kot delavcem v prosveti, zdravstvu in znanosti). Četrta skupina prioritet za urejanje družbenih razmer je zavzemanje za znižanje davkov na imovino in zaposlovanje v zasebnem sektorju in kot zadnja (najmanjše zavzemanje zanj) večja pooblastila državi. Prav slednje je bistveno izgubilo mesto po 1980 (v letu 1980 namreč se je specifično družbeno ozračje izrazilo tudi v večji podpori državnemu ukrepanju).

Za posamezne konkretne ukrepe so se pozitivno (+100 = »moramo sprejeti«) oziroma negativno (–100 = »ne smemo sprejeti«) zavzemali anketirani v odgovoru na ustrezno nadaljnje vprašanje. Gre za 19 ukrepov, ki pa niso vsi dosledno navedeni v vseh 8 anketah v razdobju 1971–1986, zato primerjava splošne dinamike odnosa v času ni mogoča. Konkretno, v 1986 ima največjo intenzivnost zavzemanja za ukrep, ki ga moramo sprejeti, »ukinitve reprezentance« (81,8); ali je to povezano z zavzemanjem za poštenost v predhodnem vprašanju, saj je z vidika ekonomske učinkovitosti to minoren ukrep?. Sledijo po intenzivnosti nujnosti sprejetja: »več delati« (80) in delavci naj bolj odločajo (79) kot dva delavsko samoupravna ukrepa. Čisti ekonomski ukrepi sledijo šele zatem: »manj uvoza, več izvoza« (71), »ukinitve nerentabilnih« (63). Da so ekonomski ukrepi pogosto razumljeni s socialno noto, kažeta naslednja po nujnosti sprejeta: »več davkov na vikende« (43) in »predpisovanje cen« (37). Naslednja dva kažeta na manjšo pripravljenost prelivanja sredstev (solidarnostno ali kakšno drugo) v gospodarski krizi: »manj za vojsko« (19,5), »manj za nerazvite« (19,1).

Glede števila novih tovarn anketirani niso niti proti niti za, sledi pa 8 ukrepov, ki jih po mnenju anketiranih ne bi smeli sprejeti. Med njimi je še najmanj intenzivno, čeprav že izrazito nasprotovanje povečevanju davkov za proračun (–47), sledi nasprotovanje zmanjšanju zaposlovanja (–59), zmanjševanju osebnih dohodkov (–62) in povečevanju davkov na stanovanja (–63,6, –zanimivo, za davke na vikende pa so se anketirani relativno močno zavzemali). Največje je izraženo nasprotovanje ukrepom manjše ponudbe dobrin (–66) in zmanjšanju izdatkov za šole, zdravstvo in kulturo (–67).

V celoti se tako anketirani zavzemajo proti zmanjšanju katerekoli oblike uporabe produkta (še najbolj so za zmanjšanje splošne porabe, do naložb so nevtralni), hkrati pa je manj prisotna socialna sestavina (manj za pomoč drugim), ekonomski ukrepi za učinkovito gospodarjenje, ki bi v resnici šele lahko omogočili izraženo ohranjanje standarda, pa nimajo najvišjih prioritet. Očitna je določena nekonsistentnost, privzgojena tudi z napačnim pojmovanjem socializma: preveč v smeri dobiti, premalo v smeri dati. Izstopa v pozitivnem smislu močno prisotno socialistično etično načelo poštenosti in pravičnosti.

Človekovo delo, nagrajevanje in napredovanje

Med vprašanji ankete SJM je skupina vprašanj, ki neposredno obravnavajo izkušnje anketiranih v zvezi z njihovo lastno delovno aktivnostjo. Njihovi odgovori pomembno odlikujejo razmere v združenem delu.

Glede zadovoljstva z delom, nagrajevanjem in možnostjo za izražanje sposobnosti (skala od +200 = »zelo zadovoljen« do –200 = »zelo nezadovoljen«) so na razpolago podatki petih anket v razdobju 1980–1986. Zadovoljstvo z delom se zmanjšuje, vendar je še vedno relativno visoko – koeficient je znižan s 97,7 v 1980 na 80,2 v 1986. Presenetljivo, z

zaslužkom ni prevelikega nezadovoljstva (v 1984 je bil koeficient le $-5,1$, v 1986 pa $-8,4$ glede na meje ± 200), pada pa tudi sicer še vedno precejšnja možnost za izražanje svojih sposobnosti (v 1980 je koeficient $+90$, v 1986 pa le še $69,6$, kar pa je več kot v 1984; ali so to že prvi znaki sedanje poudarjene tehnološke razvojne usmeritve?).

Glede delitve po delu nasploh je še vedno (za nepoznavalca razmer prav presenetljivo) močno prisoten »sindrom uravnilovke«. V dilemi med »več plačevati uspešnim« ($+100$) in »uravnilovko« (-100) je bil 1969 ($+30$) sindrom uravnilovke najmanj prisoten, do rahlih pozitivnih premikov v korist doslednega nagrajevanja uspešnejših pa prihaja v zadnjih treh letih (koeficient v 1986 je $20,6$). Anketirani vse bolj menijo, da se razlike med ljudmi poglobljajo (v 1986 je koeficient $+63,8$ pri skali med $-100 =$ »razlike se zmanjšujejo«, $+100 =$ »razlike se poglobljajo«).

Zelo intenzivno je zavzemanje anketiranih za zmanjševanje razlik v osebnih dohodkih (le v 1986 je nekaj manjše -71 , a še vedno visoko glede na skalo: $+100 =$ »razlike naj bodo večje«; $-100 =$ »razlike naj bodo manjše«). V dilemi »hitrejši razvoj ob neenakosti« ($+100$) ali »več enakosti ob počasnejšem razvoju« (-100) vse obdobje 1972–1986 prevladuje mišljenje v korist slednjega, z izjemo 1982 in 1986 ($+15,8$), ko je premik v drugi smeri najbolj izrazit.

O razmerju med ekstremnima osebnima dohodkoma v Sloveniji mislijo anketirani v 1986, da ne bi smelo biti večje od $1:2,87$ ($1:3,2$ s korekcijo), kar velja ne glede na gospodarsko situacijo, saj je bilo isto razmerje izraženo tudi v letu 1978, ko gospodarske krize še nismo čutili. Z vidika ekonomske učinkovitosti je to razmerje bistveno premajhno, da bi vodilo h kakršnikoli pozitivni materialni spodbudi.

O posledicah prakse delitve osebnih dohodkov v kolektivih anketirani menijo, da sploh ni tako, da kdor več dela več dobi (koeficient intenzivnosti sentimenta znaša $-76,3$ na skali: $+200 =$ »v celoti je tako«, $-200 =$ »sploh ni tako«), in da so posledice prakse delitve na medčloveške odnose v delovnih kolektivih negativne (koeficient znaša $-49,6$; pri skali: $+200 =$ »izredno dobre«, $-200 =$ »izredno slabe«).

Končno je bilo v anketah 1980–1986 danih 10 (dve le 1986) možnih alternativ za odgovor na vprašanje »Kaj vpliva na človekovo napredovanje pri delu«. Na skali »sploh ne vpliva« (0) in »zelo vpliva« ($+400$) odgovori anketiranih kažejo na neustrezno kadrovsko politiko in ob tem še na njeno poslabšanje od 1980–1986. V 1986 naj bi najbolj vplivale na napredovanje zveze, protekcije, poznanstva (v 1980 šele peti dejavnik po pomembnosti), sledijo znanje in ustvarjalnost, (v 1980 prvi dejavnik), samoupravna in družbenopolitična aktivnost (v 1980 četrti); izkušnje, starost in staž (1980 tretji), članstvo v ZK, komolčarstvo in karizem (1980 šele osmo), učinkovitost (ki je bila 1980 že na drugem mestu), pretekle zasluge, ubogljivost in podrejenost.

V tem, po mnenju anketiranih v zadnjih šestih letih bistveno poslabšanem izboru dejavnikov napredovanja je z družbenega vidika edina svetla luč mnenje, da je nacionalna pripadnost daleč na zadnjem mestu (z vrednostjo 143 , kar pomeni, da v glavnem ne vpliva).

Druge ekonomska vprašanja

Za dopolnitev analize v smislu celovitosti prikaza anketnih odgovorov na ekonomska vprašanja naj navedemo še nekatera vprašanja, ki zaradi svoje specifičnosti niso bila vključena v dosedanja prikaz, ni jih bilo mogoče metodološko obravnavati na predlagani način, odgovori pa so vseeno zanimivi.

Tako prevladuje prepričanje, da smo za krize sami krivi. Pri skali $Q =$ »učinek mednarodnih razmer«, $-50 =$ »zunanje in domače lastno ravnanje«, $-100 =$ »samo domače ravnanje je krivo«, je vrednost koeficienta intenzivnosti leta 1983 -51 , leta 1984 -67 , leta 1986 pa -63 . Pri notranjih krivih prevladuje med anketiranimi v 1986 prepričanje, da smo krivi vsi (v 42%), da so krivi politiki (v 30%), gospodarstveniki (v 18%). V letu 1984 so bili na prvem mestu po krivdi politiki in na zadnjem mestu vsi, torej je prišlo v mišljenju o krivdi do bistvenega preobrata. In še konkretnije, politiki in politični sistem so po mnenju anketiranih v 1986 bolj krivi kot gospodarstveniki in gospodarski sistem.

Zmanjševanje solidarnostnega motiva in pripravljenosti lastnega angažiranja med gospodarsko krizo kažeta odgovora na vprašanji o pomoči manj razvitim področjem v Sloveniji in o osebni pripravljenosti prispevati za razreševanje krize. Na skali od 0 – »nobene pomoči« do 100 = »popolna skrb vseh« vrednost koeficienta intenzivnosti narašča s +35,8 v 1968 na +70,0 v 1980 (čas gospodarskega razcveta in izboljševanja standarda), zatem pa hitro pada in je v 1986 spet 55. Solidarnostni motiv je sicer še vedno precej močan, očitno pa je prava pot za njegovo povečanje (v smislu etičnih načel socializma) povečevanje družbenega produkta in standarda, s čimer se ustvarjajo tudi možnosti za večjo solidarnost. To pomembno dejstvo verjetno velja tudi za pomoč v okviru celotne države.

Pripravljenost osebnega angažiranja pri razreševanju krize (skala od 0 = »nobena« do 100 = »popolna«) pada od 1980, ko je bil koeficient 77,2, do 1986, ko je bil 164,2. Ali to potrjuje zmanjšanje zaupanja v uresničevanje stabilizacijskega programa med ljudmi?

Na vprašanje »Zakaj sploh delam?« prevladujejo med raznimi možnostmi odgovorov anketiranih (lahko več hkrati) naslednji:

- da lahko živim (51,6%, odstotek se med krizo po 1980 večja),
- da zagotavljam otrokom boljše življenje (51,0%, odstotek se manjša),
- da si zagotovim mirno življenje v starosti (35%).

Ljudje očitno povprečno večinsko ne verjamejo, da bi razvoj v prihodnjih letih lahko prinesel kaj takšnega, kar bi ogrozilo njihovo zaposlitev. Na skali, da to »ne verjamejo« = -100 in »verjamejo« = +100, je koeficient intenzivnosti v 1984 -35,9, v 1986 pa -38,1.

Vendar na prihodnost gledajo vse manj optimistično. V pričakovanih prihodnosti (na skali med +100 = »optimistična«, -100 = »pesimistična«) je vrednost koeficienta intenzivnosti sicer pozitivna, vendar nizka in vse nižja. V letu 1983 je bil +23,9, v letu 1986 pa le še +12,1.

Anketirani vse bolj podpirajo naložbe sredstev za iskanje dolgoročnih rešitev, očitno skladno z novjšimi spoznanji, da bo kriza dolgotrajna. Na skali med »sem za ta sredstva« = +100 in »sem proti« = -100 je bila vrednost koeficienta v 1983 30,4%, v 1986 pa že 43,2.

Delo anketiranih izven delovnega časa (nadure v podjetju, privatno za zaslužek ali za prijatelje) se je v povprečju med 1982 in 1986 podvojilo (s 4,4 ure tedensko na 8,67 ure tedensko).

V letu 1986 so anketirani izrazito izrazili podporo ukrepu prenehanja delovnega razmerja ob neopravičenem večdnem izostanku z dela (na skali med »za prekinitev« = +100 in »proti« = -100 je koeficient 75,7).

V primerjavi z letom 1971 je pripravljenost sprejeti uvedbo obveznic v letu 1986 manjša, čeprav je še vedno pozitivna. Na skali med »za obveznice« +100, »proti« = -100 je bila vrednost koeficienta leta 1971 +28,6, leta 1986 pa le še +16,9.

Mimogrede, ob tem vidijo anketirani pokojnino v veliki večini (91,4%) kot povračila za minulo delo, ki pa naj hkrati zagotavlja dostojno preživljanje v starosti. Prisotna sta torej tako ekonomski motiv nagrajevanja po delu kot solidarnostni motiv.

Sklepna ugotovitev

Brez želje po celovitem ponovnem interpretiranju anketnih odgovorov na ekonomska vprašanja je mogoče vendar izluščiti nekaj novih vsebinskih poudarkov.

Močna je povezanost spoznanja občanov o lastni situaciji z objektivnimi kazalci verificirane gospodarske krize. Slabšanje tekočih razmer v primerjavi s preteklimi in pesimizem za naprej sta vse bolj prisotna. Močna je stopnja omejevanja standarda družin.

V letu 1986 občani ugotavljajo, da je kriza huda (postaja že tudi politična) in da ne gre na bolje: percipirajo jo vse bolj kot dolgoročni problem. Pozitivno je, da je po nekaterih znakih ankete najnižja točka (gospodarska) bila dosežena v letu 1984 in da 1986 kaže nekatere premike na bolje. Ob presojanju teh pogledov javnosti z vidika dejanskih gospodarskih gibanj je moč ugotoviti potrditev za izboljšan standard v 1986 (precej na račun boljših zunanjih pogojev menjave, pa tudi popustitve delitvenih kriterijev, kar v resnici pomeni odstopanje od DPES). Skratka, gospodarska gibanja ne zagotavljajo, da se je nadaljnega

izboljšanja gospodarske situacije moč brezrezervno nadejati tudi v prihodnjih letih (na primer do 1990).

Počasi se, posebno v zadnjih dveh letih, večja podpora javnega mnenja liberalnejšemu pogledu uvajanja ekonomskih kriterijev gospodarjenja na raven konca 60. let, ki pa še ni dosežena. Ob determiniranosti izbora te, v resnici za socializem edine alternative (da ustvari ekonomsko učinkovitost na ravni drugih družbenih sistemov), s slabimi rezultati neekonomске (administrativne, dogovorjene) poti gre zasluga za zasuk v tej smeri tudi akciji subjektivnega dejavnika, ki jo le-ta mora še intenzivirati.

Sindrom uravnilovke v delitvi (nasproten materialni spodbudi za učinkovitejšo gospodarjenje) je še vedno zelo (presenetljivo) močno prisoten, le od 1984 do 1986 je njegova intenzivnost nekaj manjša. ZKJ in druge subjektivne sile bodo morale biti res avantgardne, da bodo izbojevale le doslednejše nagrajevanje po delu, sposobnostih in prispevku – zoper nagrajevanje »po želodcih«. Očitno je 40 let izgradnje etičnih načel socializma v naši ekonomiji zapustilo ob dobrih sledovih (zavzemanje na poštenost, pravičnost v anketi) tudi slabe sledove (vpliv lažne solidarnosti in socializacije vseh napak dela in odločanja). Gre za preveliko socialno »varuštvo«, ki je »pomehkužilo« samoupravljalce in jih pustilo pasivne in neaktivne odločevalce o svoji usodi. Težko je razumljivo (in sprejemljivo z vidika ekonomske učinkovitosti), da javnost ne dovoli (sprejema) niti razmerja 1:3 v osebnih dohodkih.

Anketa kaže, da je v združenem delu zadovoljstvo z delom, nagrajevanjem in možnostjo izražanja sposobnosti vse manjše. Posebno kritična je po mnenju anketiranih izrazita družbeno negativna sprememba kriterijev napredovanja v zadnjih šestih letih (vse manj po delu in sposobnostih), vse bolj po zvezah in formalnem članstvu v ZK. Takšno konkretno opozorilo iz ankete bi moralo biti znak za takojšnjo akcijo subjektivnih sil.

Od ekonomskih vprašanj bi morebiti lahko uvrstili v ankete SJM na primer naslednja:

- o razvrstitvi posameznih ekonomskih problemov po akutnosti (dolg, inflacija, nezaposlenost, padec standarda);
- o odnosu do ravnotežnih ekonomskih parametrov (ravnotežna obrestna mera, realni tečaj);
- o odnosu do uvedbe ekonomskih kategorij (trga delovne sile, trga kapitala);
- o odnosu do posameznih elementov našega gospodarskega sistema, ekonomske politike (devizni sistem, vloga bank, trgovine);
- o načinu odločanja v gospodarstvu (kolektivno, individualno, pristojnosti IS, skupščin, vloga samoupravnega dogovarjanja);
- o odnosu do temeljev družbenoekonomske ureditve (družbena lastnina, samouprava, trg ali plan, dogovarjanje).

BRANE ŽERDONER

Teoretična utemeljitev sprememb mikroorganizacijske prakse

(primer železarne Ravne)*

1. Opredelitev

S samoupravljanjem delavec ponovno dobiva funkcije, ki so mu bile odvzete v zgodovinskem razvoju delitve dela in organizaciji dela, ki temelji na njej. Vendar to ponovno združevanje nikakor ni preprosto. Izvajalska funkcija je bila v razvoju organizacije dela razvita kot samostojna funkcija, ki v celoti napolnjuje delavčev delovni čas. Delavec je med delom »razbremenjen« vseh drugih dejavnosti, da je lahko osredotočen le na izvajalske naloge in tako za lastnika maksimalno produktiven. Z uvedbo samoupravljanja je tako nastalo tudi vprašanje, kako integrirati samoupravno aktivnost delavca v dela in naloge, ki jih opravlja na delovnem mestu (Kavčič, 1982, str. 123).

Menim, da ravno to vprašanje reintegracije posameznih organizacijskih funkcij v praksi, v socialnem življenju posameznih delovnih organizacij ni dobilo pravega odgovora. Medtem ko nam je na politično ideološki ravni uspelo premagati težnjo o »dopoldanski« in »popoldanski« aktivnosti, nam na delovno praktični ravni ni uspelo najti tistih sredstev, ki bi cilj izpeljali. V zadnjem času pa se pod »krinko« (zavestno in nezavedno) težnje k ekonomski učinkovitosti zopet napada tisti del delavčeve aktivnosti, ki ga ocenjujemo kot neproduktiven (samoupravne in politične aktivnosti).

Tako lahko ti trendi zopet pomenijo odmik od reintegracije organizacijskih funkcij (upravljanje, vodenje, izvajanje).

Medtem ko lahko v razvitem svetu opazujemo vse močnejše trende raznih oblik industrijske demokracije, ki vse poskušajo obogatiti delo posameznika v delovni skupini, ko poskušajo ponovno oživiti poslovno uspešnost z ljudmi, z večjim manevrskim prostorom posameznika v organizaciji, lahko za delovne odnose v naših organizacijah združenega dela še vedno ugotavljamo približevanje klasičnim taylorističnim načelom, lahko opazujemo, če smo nekoliko grobi, nasprotno trende (večja centralizacija, jasni hierarhični odnosi, natančno porazdeljene pristojnosti, natančni opisi delovnih zadolžitvev, togi in pisni organizacijski predpisi).

In ker se strinjamo s trditvijo, da se temeljni odnosi med ljudmi oblikujejo pri delu samem in ne le pri upravljanju, potem lahko pritrdimo tudi razmišljanju, da sedanja institucionalizirana makroorganizacijska struktura naših OZD-ov ne bo imela pravega temelja, če ne bo razvila skladne mikroorganizacije dela in ne bo ukinila dosedanje tayloristične delitve dela, ki je v neposrednem nasprotju s samoupravno makrostrukturo delovnih organizacij (primerjaj: Rus, Arzenšek, 1984, str. 133).

Mi ne moremo še naprej razvijati dveh položajev človeka: podrejenega na delovnem mestu in enakopravnega v samoupravnem odločanju, ker ravno »podrejenost na delovnem mestu in v delovnem procesu je odločno onemogočala enakopravnost pri odločanju« (Kavčič, 1982, str. 125).

* Brane Žerdoner, dipl. soc., zaposlen kot vodja projekta »Razvoj poslovanja in organiziranosti v železarni Ravne«.

Zato je nujno, da prepustimo samoupravljanje in oblikovanje tistega dela življenja, ki ga je najbolj sposoben oblikovati ravno vsak posameznik, ki deluje v neki skupini, njemu samemu. Absurd naše družbe je ravno v tem, da smo posamezniku (občanu, delavcu) dali formalna sredstva za odločanje o zelo pomembnih, širokih zadevah, mnogokrat tudi o strokovno zelo zahtevnih zadevah, ki jim ni kos, nismo pa mu dali sredstev za oblikovanje in ustvarjalno sodelovanje na tistih področjih, ki jih najbolj obvlada.

1.1 Značilnosti obstoječe mikroorganizacijske prakse v železarni Ravne

Da bi splošno opredeljeni problem bolje razumeli, ga moramo obravnavati tudi na ravni socialne prakse v delovni organizaciji železarne Ravne. Mislim, da lahko za analitične namene mikroorganizacijsko prakso razdelimo na naslednje elemente:

- koncept samoupravnih delovnih skupin,
- realizacija koncepta samoupravnih delovnih skupin,
- sistem inovativne dejavnosti (predlagaj kaj koristnega, krožki kvalitete, ustvarjalne naloge, usmerjene inovacije),
- razvid del in nalog,
- individualni opis dela in delovnih nalog,
- vloga osebnih dohodkov,
- struktura in izpeljava sistema osebnih dohodkov,
- značilnosti neposrednega vodenja (delovodje, vodje oddelkov),
- vsebina in vloga organizacijskih predpisov.

1.1.1 Samoupravne delovne skupine

Glavna značilnost samoupravnih delovnih skupin (SDS) v Železarni Ravne je ta, da smo dokaj dobro uresničili zahteve po številu delavcev v taki skupini, po sorazmerni homogenosti – predvsem delovni. Nekoliko manj pa smo zadovoljni z uresničevanjem nekaterih funkcij, ki bi jih vsaj po konceptu skupine lahko opravljale. Če primerjamo koncept, kot ga predlaga Kavčič (več o tem: Kavčič, 1982, str. 62–68) z dejansko vlogo SDS v Železarni Ravne, potem lahko ugotovimo:

1. da SDS slabo uresničujejo tiste funkcije, ki naj bi opredeljevale delavčev delovno samoupravni položaj, npr. oblikovanje dela, organizacija dela na mikroravni, odgovornost na tem področju;
2. da SDS bolj uresničujejo pogovorne in informacijske funkcije ter nekatere politične (npr. so delegatska baza);
3. da SDS v Železarni Ravne postajajo okolje, v katerem prihaja do inovacij v delovnem procesu, predvsem do manjših izboljšav.

1.1.2 Razvid del in nalog

Razvid del in nalog je kadrovska organizacijski akt temeljne organizacije in naj bi bil podlaga za kadrovanje, razporejanje delavcev, vrednotenje dela, po svojem nastanku in funkciji pa naj bi pomenil vez med organizacijo (delitvijo) dela, človekom in vrednotenjem dela. Zaradi različnih razlogov je vprašanje delitve OD postalo fetišizirano vprašanje v Jugoslaviji. Posledica takega poudarjanja je tudi razvoj različnih metod ocenjevanja dela, ki so bile »priporočene«, da jih delovne organizacije sprejmejo in uvedejo. Rezultat v Železarni Ravne je ta, da je tako razvit kot opis del in nalog postal podrejen metodi analitične ocene dela (AOD). In ker je metoda taka, da želi meriti čim ožja področja s čim manj izjemami, ker po naravi in postopku sprejema ne prenese sprememb, prilagoditev, potem to svojo togost prenese na tista področja, na katera se nanaša – torej na razvid in opis.

Temeljno izhodišče razvida so torej elementi, ki jih metoda AOD zahteva, ti pa so:

- strokovna izobrazba (z alternativno stopnjo, ne pa smerjo) in delovne izkušnje (več je zahtevanih, večja je AOD),
- funkcionalna znanja (a le tista, ki jih zahteva zakon, ne pa tista, ki jih zahteva Železarna Ravne),
- psihofizične zahteve (kot jih opredeli AOD),
- odgovornost (kot jo opredeli AOD),
- delovne razmere (po posebni metodi, ki je sprejeta zaradi OD),
- benifikacija,
- posebne zahteve.

Ker je vsaj izobraževanje doživelo reformo, ker razvoj delovne organizacije zahteva večjo prožnost, tak togi razvid ne ustreza več, oziroma ustreza le kot podlaga za obstoječo metodo AOD.

1.1.3 Individualen opis dela in delovnih nalog

Čeprav smo v zakonodaji ukinili pojem delovno mesto in s tem tudi razporejanje delavcev na konkretno delovno mesto, praksa ni naredila mnogo več, kot namesto tega pojma vpeljala pojem dela in naloge, vsebino pa pustila nedotaknjeno.

Z razvidom smo oblikovali tako ozka in specializirana dela in naloge in jim naredili tudi tak opis. Te opise, ki so osnova za vrednotenje dela, delavci zelo dobro poznajo in v njihovi zavesti, marsikdaj pa še tudi v zakonodaji, pomenijo zaščito posamičnih pravic. Je pa tak opis eden izmed tistih elementov, ki razvijajo in ohranjajo individualizem in klasično organizacijo dela.

1.1.4 Vloga sistema osebnih dohodkov

Osební dohodki imajo mnogo preveliko vlogo v organizaciji dela. Uporabljamo jih kot univerzalno rešitev na različnih področjih:

- *organizacijskem* (če se izmet poveča, uvedemo sistem, ki ga strogo sankcionira, ne vprašamo pa se po organizacijskih vzrokih: ali vložek ustreza, ali je delavec izobražen . . .)
- *ergonomskem* (če je delo v ropotu, damo dodatek za ropot, če je delo zelo nevarno, damo dodatek za nesreče pri delu, . . .)
- *kadrovskem* (če delavec zelo slabo dela, izgubi nekaj OD, kadrovsko pa ne ukrepamo . . .).

Poleg te univerzalne vloge, ki jim jo pripisujemo (vsaj v praksi), pa mnogo elementov oziroma strukturnih deležev OD temelji na individualnosti (delavec ima individualno normo in teoretično neomejen presežek, odgovarja za svoje delo poudarjamo, da je sam gospodar svojega OD).

Zaradi nizkega osebnega standarda neprestano išče možnosti za povečanje OD in zaradi klasične organizacije nastane konflikt z neposrednim vodjem (glej Aktiv družboslovnih delavcev Železarne Ravne, 1986).

Po drugi strani smo tudi zaradi politične intervencije ukinili ocenjevanje nekaterih vrst dela (ključavničarstvo, brušenje, rezkanje, vrtnanje) in začeli ocenjevati stroje. To je v organizacijo dela (predvsem v lansiranje) vneslo zmedo, saj ljudje zahtevajo polno zaposlenost pri stroju, kamor so nameščeni, kar pa ni nujno najboljša z vidika rezultata celote.

1.1.5 Značilnosti neposrednega vodenja

Z neposrednim vodenjem (organiziranjem dela) razumemo v Železarni Ravne vodenje najmanjših organizacijskih enot. V proizvodnji to delo opravljajo delovodje, pri obdelavi informacij pa vodje služb oziroma oddelkov. Praksa neposrednega vodenja še zelo spominja na klasično organizacijo dela. Če naštejemo samo nekaj takih značilnosti:

– za vodje so pomembni tisti motivi, ki logično usmerjajo posameznika k doseganju cilja;
– če naloge niso jasno opredeljene, bodo delavci zmedeni in bodo težili k zlorabljanju področij dela;

- delavci potrebujejo podrobne opise;
- delavci so stimulirani z ekonomskimi motivi;
- usklajenost dela se dosega z vrha navzdol (primerjaj Ivanko Š., 1974, str. 19–20)

Ena izmed značilnosti neposrednega vodenja, ki smo jo razkrili z zadnjo raziskavo Železarne Ravne, je tudi dobronamerni in avtoritativni stil vodenja, ki ne spodbuja skupinske in neposredne demokracije. Zanimivo je, da so se težnje po standardizaciji, ki se je razvila na tehnološkem področju, kjer ima svojo racionalno jedro, začele širiti tudi na urejanju odnosov med skupinami oziroma organizacijskimi enotami. Eden izmed opravičljivih razlogov bi lahko bil ta, da smo z razvojem poslovanja odpirali nova področja, da pri tem ljudi nismo najprej izobrazili, ampak jih najprej organizirali (statično), jim dali predpis, kaj naj delajo, in izpeljali sistem nadzora.

Taki organizacijski predpisi so svoj nesmisel pokazali z razvojem računalniške opreme in s spoznanji, da je treba dopustiti nekaj inovacijskega vzdušja.

1.2 Glavni razlogi za spremembe

Železarna Ravne se je odločila, da sproži integralen organizacijski projekt za preprečitev degeneracije rasti v času, ko je njen poslovni rezultat v vzponu. Odločili smo se, da bomo vse spremembe in razvoj poslovnih funkcij podprli s projektom razvoja mikroorganizacije, ker le tako menimo, da bomo dosegli bistveni preobrat v razvoju poslovanja. Smo kapitalno izredno intenzivna delovna organizacija, zato se moramo na spremembe okolja odzivati z različno poslovno strategijo in različno organizacijsko strukturo.

Zato ob spoznanjih, da:

- se je povečala celovitost poslovanja (potreba po inženiringu),
- je nujno treba najti način za povečanje učinkovitosti vseh virov, glavni cilj izgrajevati in ustvariti prilagodljivo organizacijsko strukturo in organizacijske predpise, ki ne opredeljujejo podrobnih nalog, ampak samo cilje organizacijskih enot in čim bolj usposobiti delovne skupine za sprejem novih informacij.

Hkrati pa menimo, da ni mogoče čakati, da se bodo vrednote delavcev spreminjale same od sebe ob nespremenjeni mikroorganizacijski praksi, ki ohranja celo vrednostno hierarhijo (kaj šele funkcionalno), ki ohranja dvojni položaj človeka. Zato želimo tako prakso začeti spreminjati.

2. Predlog sprememb

Projekt Razvoj mikroorganizacije Železarne Ravne, ki smo ga odprli in ki naj bi začel obvladovati nakazano problematiko, ima naslednjo strukturo:

1. Koncept reintegracije organizacijskih funkcij.
2. Koncept in izdelava področnih opisov organizacijskih enot (vzpostavitev nove mezoorganizacije z oblikovanjem komunikacijskih mrež).
3. Koncept in izdelava razvida strokovnosti in znanj.
4. Koncept vrednotenja in vrednotenje nove mikroorganizacije.
5. Izgradnja računalniško zasnovanega kadrovskega informacijskega sistema (za spremljanje razvoja in horizontalnega napredovanja kadrov).
6. Aktivno in ofenzivno kadrovanje.
7. Izobraževanje za delo in stalno obnavljanje znanja.

Obsežnost projekta skušamo reševati z doseganjem etapnih ciljev, kar pomeni, da bomo poskušali z relativno zaokroženimi celotami, uresničljivimi v krajšem roku, zadržati mobilnost in motiviranost delavcev pri uresničitvi projekta.

V nadaljevanju bom nakazal glavno vsebino sprememb prvih treh podsklopov in nekaj dilem, ki jih ti podsklopi odpirajo.

2.1 Reintegracija organizacijskih funkcij

Osrednji problem, ki ga bomo tu zajeli, je oblikovanje takih delovnih skupin, v katerih bo prišlo do večje *integracije delovnega in samoupravnega procesa*. Zaradi obstoječega stanja pričakujemo, da bodo morale biti večje spremembe v delovnem kot pa v samoupravnem procesu.

V Železarni Ravne izpolnjujemo nekatere pogoje, ki nam omogočajo, da postopno oblikujemo večje delovne avtonomije samoupravnih skupin, hkrati pa mislimo, da razvoj klasične (in obstoječe) organizacije dela ne zadošča in ne ustreza več predvidenemu razvoju Železarne Ravne, in tretjič ugotavljamo, da instalirana tehnologija (pa tudi vse načrtovane investicije) ne »reproducira zahteve po močnem koordinatorskem položaju organizatorjev dela« (Kavčič, 1982, str. 41). Uvajanje strojev NC in CNC pri mehanski obdelavi, avtomatske kovačnice, modernizacija jeklarne, robotizacija čistilnice jeklolivarne, procesno (računalniško) vodenje proizvodnje, terminal v vsaki strokovni službi, kopica osebnih računalnikov omogočajo in zahtevajo mnogo bolj sproščeno in demokratično organizacijo dela.

Menimo, da se lahko mnogo bolj približamo zasnovi samoupravnih delovnih skupin, kot pa smo se mu v tem trenutku. Nanizajmo nekaj dokazov:

- imamo dobro razvito strokovno spremljanje proizvodnje, tako da lahko brez problemov ugotavljamo delovno uspešnost skupine;

- razvito imamo podatkovno podlago za odločanje in razpeljano gosto in različno mrežo informacij;

- imamo razvito individualno organizacijo dela, ki postaja ovira avtomatskemu krmiljenju proizvodnje in ohranja vrednote, ki niso v skladu z doktrino Železarne Ravne;

- hierarhični nadzor je lahko učinkovit le finančno in časovno, ne pa kot nadzor kakovosti (bolj je delo zahtevno, bolj to velja);

- to je nujno z vidika razvoja Železarne Ravne, saj socialni sistem ne more zaostajati za tehničnim sistemom (nove tehnične rešitve zahtevajo ustvarjalnega človeka, sproščenega, klasična organizacija pa ni naklonjena temu).

Strinjamo pa se tudi z mislijo nemškega strokovnjaka, ki pravi, da je umetnost organiziranja v tem, da individualne sposobnosti in nagnjenja vodi in usmerja k skupnim ciljem. Ustvarjalnost, ki je v vsakem posamezniku, ne sme biti zatrta v organizaciji (Die kunst des Organisierens besteht deshalb darin, die individuellen Fähigkeiten und Bedürfnisse jedes einzelnen auf gemeinsame Ziele und Handlungen zu führen. Das kreative Potenzial, das in jedem Menschen steht, darf durch Organisation nicht eningeschränkt werden) (Pauli, 1985).

Glavne značilnosti obogatene samoupravne delovne skupine bi bile naslednje:

- v njej se organizira delovni proces;

(Ker nameravamo ukiniti individualne opise del, bo nujna koordinacija dela v skupini).

V proizvodnih delovnih skupinah, kjer se je koordinacija naslanjala predvsem na vodje, bomo zlasti v socialno homogenih skupinah dosegli večjo izkoriščenost vseh virov (človeških in tehničnih).

- Delovna skupina konkretizira plan;

(S tedenskimi in mesečnimi avtomatskimi plani, ki upoštevajo železarno kot celoto, bo lahko ta skupina po dnevni zasedbi in prisotnosti delavcev sama odločala o konkretizaciji plana).

- Delovna skupina gospodari s stroški;

(Brez sprememb stroškovnika bomo lahko dosegli, da bo vsaj eno stroškovno mesto v delovni skupini).

Zaradi izredne vertikalne diverzifikacije proizvodnje pa se pojavljajo posebni materiali v posameznih fazah proizvodnje, zato je s prenosom stroškovne odgovornosti na skupino veliko lažje obvladati izkoristek, gospodarnost kot pa z enotnim sistemom nagrajevanja.

- Delovna skupina rešuje strokovne probleme;

Delovodja ni več edini arbiter strokovnih problemov, skupina, ki že sedaj vse pogosteje uporablja metodo krožkov kakovosti za premagovanje problemov dela v delovni skupini, to metodo in način še pospeši.

Za delovno skupino sta značilni avtokontrola in samokontrola;

Oba načina nadzora zahtevata precej strokovnega znanja in sta zato tudi po svojih zahtevah primerna za delovne organizacije, ki imajo v svoji doktrini pojem kakovosti.

– Delovna skupina je kolektivno odgovorna za delovi rezultat;

Ukinitve individualnih norm (kjer so še) in prehod na skupinsko normo oziroma skupinski cilj in delovni rezultat se zdi kot nujen korak k oblikovanju drugačne zavesti delavcev k razvijanju skupnih vrednot in k zavedanju, da je delovna organizacija poslovni sistem in da posamezne aktivnosti niso zaradi volje vodij (oz. posameznikov), ampak zaradi »zakona sistema«.

– Delovna skupina odloča o deležu osebnega dohodka;

Že obstoječi sistem OD omogoča večjo vlogo delovne skupine pri obračunu skupinske norme, pri predlogu za horizontalno napredovanje (strokovni razvoj), pri elementu ustvarjalnosti (delitev ustvarjalnih nalog).

– Delovna skupina odloča o nekaterih vprašanih delovnih razmerij;

Skupina najbolje ve, kakšni delavci so potrebni, kako najbolje razporediti delovni čas, dopuste.

– Delovna skupina je temeljna baza za samoupravno odločanje;

Skupina obdrži svojo informacijsko in razpravljalno naravo in je obenem temeljna delegatska baza.

– Delovna skupina je obenem tudi politična (sindikalna) skupina;

Glede vodenja take skupine se kaže, da bo neposredni vodja (v bodoče bi ga imenovali koordinator dela) imel več časa za strokovno pripravo dela, v strokovnih službah pa tudi več časa za strokovno delo.

Jasno je, da bo taka zasnova zahtevala precej prizadevanj vseh udeležencev – torej ne gre le za »trening« neposrednih vodij, ampak sočasno tudi vseh zaposlenih.

To pa je zahteva, ki narekuje postopnost uvajanja v pogledu časa, vsebina in obsega uveljavitve.

2.2. Področno funkcijski opis organizacijske enote

Da bi podprli vlogo delovne skupine, bomo namesto individualnih opisov del in nalog uvedli področno funkcijski opis organizacijske enote, ki bo marsikje pokril delo cele delovne skupine. Če bo oddelek oziroma področje, za katero bomo tak opis naredili, številčno premajhen za delovno skupino, bosta dva opisa pokrila delovno skupino. Osnovno izhodišče pri tem je, da z organizacijskimi predpisi ne bomo določili mikroorganizacijske strukture, ampak bomo vzpostavili le komunikacijsko mrežo in mrežo pristojnosti organizacijskih enot, da bi zagotovili delovanje sistema. Avtonomija, dopuščena za samorazvoj te enote, bo v začetku verjetno povzročala nekaj težav pri usklajevanju dela, sočasno pa se bo krepila odgovornost skupine za njihovo delo in urejanje medsebojnih odnosov. Učinkovitost pa bomo dosegli predvsem z jasnimi *cilji* skupine in merljivimi *učinki*.

Kako si torej zamišljamo tak opis, ki bo podprl naša prizadevanja po »večjem neredu«?

Glavna značilnost takšnega opisa naj bo:

– preprosta oblika in
– dvojna funkcionalnost (poleg opisa aktivnosti naj vsebuje še grobo obliko organizacijskega predpisa).

Opisati moramo:

- a) vhodno-izhodne povezave organizacijske enote; (informacijske in materialne)
- b) glavne aktivnosti oz. pravila enote: (ta opravila morajo biti samo toliko natančna, da bomo lahko določili strokovnost v enoti)
- c) navedemo osnovno funkcijo organizacijske enote;
- d) navedemo glavni rezultat dela te enote;
- e) glavne pristojnosti organizacijske enote; (o čem odloča sama, o čem se mora

posvetovati, kaj predlaga, kaj pa opravlja za nemoten potek proizvodnega oz. poslovnega procesa);

f) opišemo grobe značilnosti delovnih okolij, ki spadajo v organizacijsko enoto;

Nikakor ne opisujemo, kako se dela v posamezni enoti!

(Kaj se dela v organizacijski enoti, bo določeno v programu dela enote).

2.3. Razvid strokovnosti in znanj za organizacijsko enoto

Z ukinitvijo individualnih opisov del in nalog bomo ukiniteli tudi takšno obliko razvida del in nalog in ga zamenjali z zasnovno razvida strokovnosti in znanj za organizacijsko enoto. Glavni namen takega razvida je večja prilagodljivost v kadrovanju razvojno programskim spremembam.

Izobrazba bo opredeljena kot *nujen*, ne pa kot zadosten pogoj. Z razvidom bomo opredelili predvidljivo strokovnost in znanja, potrebna za delovanje organizacijske enote. Pri tem bomo zelo elastični in bomo pustili prostor tudi za »svobodna« znanja (to so tista, ki s posameznikom »pridejo« in z njegovim odhodom »odidejo«).

Ozko opredeljevanje smeri v posamezni stopnji strokovnosti je zelo neživljenjsko, saj so predvsem na koordinatorskih delih in področjih, kjer je večja interdisciplinarnost, primerna predvsem znanja (plansko-konceptualna), ne pa toliko smer oziroma stroka.

V razvidu bomo opredelili le minimalne delovne izkušnje, pa še to le zaradi kadrovanja, ne pa vrednotenja, prav tako vlogo bomo namenili posebnim psihofizičnim zahtevam v razvidu organizacijske enote (npr. primernost za invalide, ...). Opustili bomo pojem alternativne izobrazbe, ki v praksi obstaja le zaradi vrednotenja. Tak razvid ne bo togo omejeval ne sedanjosti in ne bodočnosti Železarn Ravne. Menimo pa, da se bomo tako tudi bolj približali posameznikovim sposobnostim in ambicijam.

2.4. Nekatere dileme predlaganih sprememb

Ne mislim na dileme, ki izhajajo iz predlagane vsebine, ampak predvsem na dileme, ki jih odpirajo posledice predlogov.

a) Kakšen sistem nagrajevanja?

Zadnje dopolnitve sistema OD v Železarni Ravne že kažejo možnosti, kako tudi v bodoče rešiti to vprašanje. V bistvu sta pred nami dve dilemi:

– poenostaviti AOD (temeljiti le na strokovnosti), ne več nagrajevati elementov, ki so kadrovske pogoji;

– opustiti AOD in še bolj temeljiti na sistemu strokovnega razvoja (ki je sedaj le del OD in pa horizontalno napredovanje). Prvič pa smo se odločili, da bomo nagrajevanje podredili organizaciji. S tem mu bomo zmanjšali vlogo, ki jo ima, to pa poskušali nadomestiti s kadrovskimi in organizacijskimi prijemi.

b) Postopnost uvajanja sprememb

Morali bomo postopno uvajati spremembe. Predvsem bomo morali ugotoviti primernost okolij, kjer bi to najprej izvedli, in organizirati tudi nekaj izobraževanja. Ker pa so to sistemske stvari, se kaže tudi možnost, da bi novosti postopoma uvajali v vsej Železarni Ravne.

c) Zakonske omejitve

Večjih zakonskih ovir v tem trenutku ne vidimo, še posebej po legitimizaciji zadnjih sprememb sistema OD se zdi, da tudi med pravobranilci samoupravljanja veje »nov veter«, dejansko pa je precej odvisno od njih kot tolmačev zakonskih predpisov.

3. Pričakovani učinki

Predlagane spremembe pomenijo razvoj obstoječih sistemov, ki se jih vsebina dotika, ponekod pa pomenijo popolno ukinitvev obstoječega. Ker gre v glavnem za razvoj takih sistemov, ki sooblikujejo zavest človeka, njihove navade, včasih posegajo tudi v eksistenco

posameznikov in ker zmeraj rušijo »status quo«, dobivajo predlogi še dve zelo pomembni razsežnosti. To je občutljivost in časovno razsežnost.

Občutljivost zato, ker je splošno dokazano, da človek zavrže staro šele takrat, ko z njim ne more več živeti, in ne takrat, ko sluti, da v prihodnje ne bo šlo po starem; ker se bomo morali dotakniti pozicij, ki so dolgo časa veljale kot nedotakljivost; ker bomo morali začeti spreminjati v nekaterih pogledih »zastarelo železarsko miselnost«.

Časovno razsežnost zato, ker je sprememba miselnosti in navad dolgotrajna.

Zato mislimo, da se pričakovani učinki ne bodo pokazali tako kmalu, kljub temu pa vemo, skozi katere razsežnosti jih bomo spremljali.

3.1. Kakovostne spremembe

Pričakujemo, da bomo sprožili nekatere procese, ki jih je težko napovedati in kratkoročno meriti, a vseeno imajo svojo kakovostno obliko:

- povečala se bo odzivnost organizacije na nestabilno okolje in večja bo izkoriščenost človeškega znanja;
- povečali se bosta intenzivnost in kakovost samoupravne aktivnosti delavcev zaradi spremembe vodstvene prakse;
- izboljšale se bodo razmere za inovativno dejavnost;
- zmanjšali bomo delitev dela na fizično in umsko delo na individualni in skupinski ravni;
- zmanjšal se bo absentizem v Železarni Ravne;
- povečalo se bo zadovoljstvo delavcev z delom in delovno organizacijo;
- izgrajevali bomo skupne vrednote in lastno kulturo organizacije.

3.2. Količinske spremembe

Sprememba mikroorganizacijske prakse pa bi se morala pokazati tudi skozi nekatere »trde« pokazatelje. Predvsem skozi:

- gospodarnost (razmerje med inputom in outputom);
- porabo posebnih materialov, s katerimi gospodarji organizacijska enota;
- izkoriščenost delovnega časa;
- izkoriščenost nekaterih dragih agregatov;
- izkoristek;
- neuspela proizvodnja (tako izmet kot dodelava);
- število reklamacij;
- terminsko doseganje;
- dekadna odprema (enakomernost);
- produktivnost.

Zavedamo se, da morajo biti doseženi pozitivni rezultati na obeh vrstah »merljivih« razsežnosti.

A vendarle bo celotna izpeljava zasnove odvisna od vrdnosti »trdih« pokazateljev na začetku uvajanja sprememb.

4. Pričakovane ovire pri izvajanju sprememb

Predvidene spremembe bistveno posegajo v obstoječi proizvodno poslovni sistem in samoupravne odnose v železarni kot celoti. Vsaka sprememba pomeni tudi premagovanje odporov, ki jih porodi. Za analitične namene lahko razdelimo ovire na tiste znotraj delovne organizacije in na tiste zunaj delovne organizacije, čeprav se učinki in vpliv v samem delovanju komulirajo.

4.1. Notranje ovire

Znotraj delovne organizacije predvidevamo različne ovire, tehnološko proizvodne in vrednostne. Težko je reči, katere bo težje premagati, gotovo pa bo to *proces* in ne enkratno dejanje.

Če naštejemo le nekatere:

- različnost tehnologij: V železarni so tudi take tehnologije, ki so manj ugodne za obogatitev delovnih pristojnosti. Ene so visoko avtomatizirane in ne dopuščajo veliko »inovativnega prostora«, druge so zopet zelo zahtevne;
- visoka povezanost proizvodnega procesa: Tehnološki proces se nadaljuje v večih zaporednih organizacijskih enotah in je potrebna visoka stopnja usklajenosti;
- razlike v izobrazbeni strukturi: Problematično bo predvsem v organizacijskih enotah, kjer bodo velike izobrazbene razlike;
- v drugo smer izgrajevan vrednostni sistem: Pri tem mislimo predvsem na vrednote in miselnost ljudi, ki so se razvile z obstoječo mikroorganizacijsko prakso. Največje ovire bodo gotovo v mehanski proizvodnji, pri individualnih normah ter pri neposrednih vodjih, ki jih spremembe zelo neposredno zadevajo.

4.2. Zunanje ovire

Glavno zunanje okolje Železarne Ravne je predvsem občina, SOZD SŽ, in seveda zakonodaja. Del okolja je bolj odvisen od železarne kot obratno. Na del okolja bo železarna manj vplivala. Glavne zunanje ovire bodo predvsem:

- nenaklonjenost okolja do uspešnih DO: eden izmed pogojev za uresničitev sprememb so visoki (izjemni) osebni dohodki: če uspemo ta pogoj v Železarni Ravne uresničiti, potem bomo tarča napadov okolice, ki bo želela posnemati le raven OD.

Marsikje šele uvajajo sisteme in mehanizme, ki jih želimo v železarni ukiniti. To bo gotovo povzročilo nerazumevanje, saj ne bo objektivnih podlag zanj (namreč lastnih izkušenj).

Poleg tega so širši sistemi nenaklonjeni dobrim organizacijam, saj še vedno več jemljejo, kot dajejo;

- zakonske ovire: Tu bo gotovo odločilno vlogo igralo tolmačenje zakonskih predpisov. Naklonjenost družbenih pravobranilcev in sodišča združenega dela bo odločilno. S temi institucijami lahko pričakujemo tudi sindikalne vplive, ki se sedaj kažejo s strokovnimi podlagami, ki pomenijo za nas neustrezne rešitve.

Zavedanje ovir bolj kot pesimizem pomeni poznavanje posameznih »front«¹ boja. Naša zasnova je afirmativna in v tem trenutku bolj usmerjena k iskanju vseh tistih pozitivnih elementov, ki bodo načrtovane spremembe spodbujali, kot pa k boju proti oviram, ki pa bo v določenem trenutku v ospredju (vsaj upamo tako).

LITERATURA:

1. Aktiv družboslovnih delavcev Železarne Ravne: Mnenjska raziskava Železarne Ravne – zaključno poročilo, Ravne 1986;
2. Štefan Ivanko: Sodobne metode v analizi in projektiranju organizacije, Obzorja Maribor 1974;
3. Pauli Jurg: Improvisation durch Organisation? IO Management-Zeitschrift 1/1985;
4. Bogdan Kavčič: Samoupravna organizacija dela, DE Ljubljana 1984;
5. Veljko Rus, Vladimir Arzenšek: Rad kao sudbina i kao sloboda, SNL Zagreb 1984;

VIRI (dodatni)

1. Bogdan Kavčič: Brigadna oblika organizacije in plačevanja dela v SZ; Organizacija in kadri št. 1–2/1985;
2. Proceedings of the Internacional Conference on Industrial Democracy, CCH Australia Limited, 1978, (Chapter 14, 15, 26)
3. Janko Sušnik: Ocenjevalna analiza delovnega mesta, ČGP Delo, Gospodarska založba, Ljubljana 1983
4. Janez Zeni: Razvid del in nalog ter delitev sredstev za osebne dohodke, ČGP Delo, Ljubljana 1983.

Uvodni zapis

Razprava o družbeno neposredneje pomembnih dokumentih katoliške cerkve ima pri nas v novejšem obdobju že tradicijo. Naj spomnimo samo na razpravo o papežki okrožnici *Popolorum progressio* Pavla VI, ki jo je že pred nekaj leti objavila »Teorija in praksa«, in na razpravo o encikliki *O človeškem delu* Janeza Pavla II., ki jo je prav tako objavila naša revija. Razprava, ki jo tokrat objavljamo, pomeni določeno kontinuiteto. Pobudo zanjo sta dala skupina za religiologijo MC CK ZKS in uredništvo *Teorije in prakse*. Udeleženci razprave so tokrat usmerili pozornost na nekatere novejša dokumenta rimsko-katoliške cerkve, na *Navodilo o teologiji osvoboditve I* (6. avgust 1984), na *Navodilo o krščanski svobodi in osvoboditvi* (22. marec 1986), ki ga je izdala Kongregacija za verski nauk), ter na *Okrožnico o Svetem Duhu* Janeza Pavla II. (18. maj 1986). Razgovor se je osredotočil na vprašanja svobode in osvoboditve v sodobnem verskem in socialnem nauku RKC ter v zvezi s tem zlasti na odnos do teologije osvoboditve, socializma, marksizma in ateizma. Razprava je bila 23. marca 1987 v prostorih CK ZKS.

Naj na kratko predstavimo udeležence razprave: dr. Marko Kerševan, redni prof. filozofske fakultete v Ljubljani, dr. Vekoslav Grmič, redni prof. teološke fakultete v Ljubljani, oddelek v Mariboru, dr. Anton Stres, izredni prof. teološke fakultete v Ljubljani, dr. Andrej Kirn, redni prof. FSPN, dr. Božidar Debenjak, redni prof. filozofske fakultete v Ljubljani, mag. Cvetka Toth, as. na filozofski fakulteti v Ljubljani, dr. Zdenko Roter, redni prof. FSPN, Vojko Volk, strokovni sodelavec na RK SZDL, sekcija za odnose z verskimi skupnostmi, Roman Štus, duhovnik, prevajalec, kaplan v Rogaški Slatini in Primož Hainz, član predsedstva RK SZDL Slovenije.

MARKO KERŠEVAN: Tema današnje razprave (ki bi jo še najlaže izražal naslov *Osvoboditev v nauku katoliške cerkve*) je zelo obsežna, lahko zajame tako rekoč vse, kar se dogaja v sodobnem svetu, prav gotovo pa še posebej poudari, da ne rečem privilegira, odnos med krščanstvom in katoliško cerkvijo, pa marksizmom, socializmom, ateizmom; privilegira oziroma poudari vse, kar zadeva sodelovanje, sozvočje kot tudi konfrontacijo in konflikte, tiste dejanske v preteklosti in tiste, ki so tako ali drugače možni danes in v prihodnosti. Vsaj prva dva dokumenta sta bila spodbujena s teologijo osvoboditve, gotovo pa ta teologija ne more biti naša osrednja tema. Naš »predmet« so dokumenti sami: o čem ti dokumenti govorijo za nas v našem prostoru in času, pa seveda tudi z druge strani, kaj lahko rečemo o njih, iz našega prostora, iz našega časa, iz naših izkustev. Uvodoma ne bi opozarjal na kakšna posebna vprašanja, na katera naj bi v razpravi odgovarjali; pomembno je že to, da uvidimo, kaj sploh so vprašanja, ki so za nas pomembna.

UVODNO RAZMIŠLJANJE O RIMSKIH DOKUMENTIH O SVOBODI, OSVOBAJANJU, TEOLOGIJI OSVOBODITVE IN MARKSIZMU

VEKOSLAV GRMIČ: Preden bom povedal nekaj temeljnih misli iz omenjenih rimskih dokumentov, ki naj bi nas spodbudile k razpravi, bi želel opozoriti na nekatera dejstva, ki jih moramo upoštevati, če hočemo biti v svojih sodbah pravični in ustrezno presojsati misli, ki jih najdemo v dokumentih.

1. Upoštevati moramo *celoto posameznega dokumenta* in tudi njihovo *medsebojno povezavo*, kar posebej velja za oba dokumenta, ki ju je izdala Kongregacija za verski nauk.

2. V dokumentih je seveda na poseben način navzoča *verska, teološka govorica*. Posebej o teologiji bi smeli reči, da gre za spoznanja rimske, šolske teologije.

3. Papež Janez Pavel II. govori tudi iz *osebnega izkustva*, ki si ga je pridobil v svoji domovini. Zato imajo tudi njegove sodbe o marksizmu nujno poljsko obarvano noto. Res pa je, da njegovih pogledov na marksistični socializem *ni mogoče pojasnjevati samo z negativnim izkustvom v domovini*, temveč je treba upoštevati prav tako njegove *tradicionalne poglede* na Cerkev in sploh krščansko verovanje kakor tudi *najraznovrstnejše vplive* iz dežel kapitalističnega sveta, da se tako izrazim. Vsekakor je vse to tisto duhovno obnebje, ki nam more odgovoriti na marsikatero vprašanje, ki se človeku zastavlja v zvezi z njegovimi okrožnicami. Naposled je razumljivo tudi, da upoštevamo *njegovo naravo in njegovo pojmovanje papeštva* in z njim povezane oblasti, ki dobiva poseben poudarek z zavestjo, da je »Kristusov namestnik«, kar se konec koncev kaže tudi v njegovih potovanjih in govorih, ki jih ima ob teh priložnostih. Ta potovanja *potrjujejo predvsem njega*, čeprav želi potrjevati v veri druge, da, ves svet in Cerkev kot institucijo napraviti monolitno in močno ustanovo.

4. *Dogajanja in položaj v nekaterih deželah realnega socializma* papeža in sploh centralno vodstvo Cerkve naravnost potrjujejo v njihnih pogledih na takšen socializem in marksizem.

5. Res pa je naposled, da tudi *Cerkev doživlja krizo* in da se zato tembolj obnaša kot ogrožena institucija, da se tembolj hoče izrecno oddaljiti od »nasprotnikov« in njihovih nazorov, da tembolj uporablja kdaj »*črno-belo*« *tehniko*, da se celo oklepa »*antisocialistične tradicije*« in nakazuje drugačne rešitve socialnega vprašanja.

6. Razumljivo je, da ne smemo spregledati *novosti in nekaterih pozitivnih premikov*, ki jih je prinesel pontifikat Janeza Pavla II. v Cerkev in so razvidni tudi iz njegovih okrožnic (O človekovem delu), pa naj so nastali še tako pod vplivom razvoja in premikov v svetu.

Po teh uvodnih besedah se lahko nekoliko pomudimo ob vsebini rimskih dokumentov glede na nekatere teme, ki nas posebej zanimajo, in sicer so te teme: svoboda, osvobajanje, teologija osvoboditve, marksizem in sploh ateizem. *V resnici bodo to moje pripombe.*

I. Splošna interpretacijska osnova

Omenil sem že, da so pogledi v omenjenih dokumentih *verski, teološki*, kakor pač vero in teologijo razumejo avtorji. Zato je razumljivo, da ima bralec lahko kdaj občutek, da je vse, kar je povedano, odmaknjeno od resničnega življenja, hudo teoretično in moralizirajoče. To velja seveda predvsem za bralca, ki se ni posebej zanimal v svojem življenju za verska ali celo teološka vprašanja v ožjem pomenu. Včasih pa imamo opraviti celo z nekakšnim »*supernaturalizmom*«, pretiranim vertikalizmom, ko je npr. govor o krščanski svobodi in o grehu, spoznanju greha, spreobrnjenju. *Pojava »anonimnih kristjanov«, ki ga ponovno omenja K. Rahner, dokumenti ne poznajo.* Prav tako je opuščena *problem vesti* in ravnanja po vesti, ko se ne ujemata z »objektivno normo«, o kateri je kot oblikovalki vesti sicer govor. Glede na sekularizirani svet bi bilo to nujno treba omeniti. Močno se poudarjata *izrecna vera v Boga in poslušnost Cerkvi*, ki ji je dan »Duh resnice«. V zvezi s tem pa je razumljivo odločno odklanjanje teoretičnega ateizma, pozitivnega ateizma, *kakor ga nekateri imenujejo. Vsekakor pa je odnos do praktičnega ateizma, kakršen se kaže tudi v jedrskem oboroževanju in pripravljanju genocida s pomočjo tega orožja, premalo radikalno odklonilen in prikazan ustrezno negativno:*

Socialni ali strukturalni greh je iz istega razloga v primeri z osebnim grehom za avtorje teh dokumentov v resnici dokaj nedolžen, kadar gre za krivičnost, nikakor pa ne, kadar gre za ateizem ali filozofski materializem. In vendar je lahko zatiranje človeka veliko bolj nekrščansko kakor odsotnost vere v Boga v družbi, če si le-ta prizadeva za pravičnost.

Zgodovinski materializem vsebuje razlago za nekatere pojave v zgodovini, čeprav ne upošteva božjih posegov v zgodovino, vpliva idej tako kakor idealistični nazori ali vloge posameznih ljudi kot »oblikovalcev« zgodovine. Sploh pa ni isto kakor filozofski materializem nasploh.

Negativen odnos do razrednega boja izvira nedvomno tudi iz poudarka, ki ga daje krščanstvo ljubezni in nenasilju, čeprav ga institucionalizirano krščanstvo v zgodovini ni upoštevalo, ko je šlo npr. za »obrambo resnice pred zmoto« ali druge interese Cerkve »v obrambi pred nasprotniki«. Vendar pa priznava dokument o krščanski svobodi in osvoboditvi v skrajnem primeru uporabo sile za osvoboditev iz nemogočih razmer, kakor je to priznal že papež Pavel VI.

Znova in znova se dokumenti glede pogledov na svobodo in osvoboditev sklicujejo na sv. pismo, in sicer upravičeno, saj je v njem mogoče najti potrdilo za legitimnost vsakovrstnega osvobajanja človeka. Manj upravičeno je sklicivanje na Cerkev, kar smo že omenili.

II. Življenjski realizem

V dokumentih, o katerih govorimo, je veliko tudi življenjskega realizma. To je razumljivo glede na sv. pismo, ki ne pozna le vertikalizma, temveč prav tako horizontalizem, in mu je pretirani dualizem povsem tuj. Zato dokumenti sicer razlikujejo naravno in nadnaravno, vendar obeh resničnosti in področij ne ločujejo. Tako pojmujejo npr. evangelizacijo v ožjem pomenu kot oznanjevanje evangeljskega sporočila in prizadevanje za osvobajanje človeka od osebnega greha, a poudarjajo tudi pomen osvobajanja človeka od nemogočih razmer za krščansko življenje in resnično – notranjo svobodo. A zopet naj bi bilo prvo naloga duhovnikov, drugo pa laikov.

V dokumentu o teologiji osvoboditve je posebej poudarjena potreba po znanstveni analizi razmer, čeprav je potem zopet zavrnjen marksizem kot ideologija, ki zagovarja »mit revolucije«.

Z besedami o socialnem nauku Cerkve v Navodilu o krščanski svobodi in osvoboditvi so izražene temeljne misli iz okrožnice papeža Janeza Pavla II. o človekovem delu, ki vsebujejo tudi socialistične elemente, čeprav zagovarjajo neko srednjo pot, se pravi predvsem reformo kapitalizma, tako da se bo lahko v njem delavec res z delom uresničil kot človek. Močno pa je poudarjena potreba po solidarnosti posameznih skupin, narodov in držav; posebej se omenjajo zopet sindikati in njihov pomen, kar je razumljivo tudi glede na poljske razmere.

III. Predsodki in posploševanja

O predsodkih in posploševanju bi mogli govoriti, kadar se dokumenti dotikajo socializma in še posebej marksizma, kadar presojajo teologijo osvoboditve in njene poglede zaradi uporabe marksistične analize družbe itd. Podoba je, kakor da gre v takih primerih enostavno za tisto, kar Nemci imenujejo »Feindbilder« ali kar je Fr. Heer imenoval »manihejstvo«, tako da je že vnaprej jasen tudi predznak, ki ga daje nečemu takšna sodba. To je seveda negativno predvsem za tistega, ki tako ravna, saj ne more biti prepričljiv.

Predsodki in posploševanja pa se seveda pokažejo tudi, kadar avtorji dokumentov zaslutijo drugačno teološko misel, kakor je sami zagovarjajo, kadar se pojavi drugačna podoba Cerkve, kakor je njim domača in všeč, kadar se sploh daje čutiti nekaj novega, čeprav je še tako v skladu s koncilom. Zato tudi delovanje sv. Duha v posameznih ljudeh in vernikih ne dobi pravega poudarka, čeprav so karizme v sv. pismu in v koncilskih odlokih še tako poudarjene. Večkrat pa so huda nasprotja zaradi takšnih ocen. Bog deluje v svetu, a zopet naj ne bi deloval v »ateistih«, čeprav ravnavo po svojem prepričanju itd. »Omne verum a quocumque dicatur, a Spiritus S. est!«.

Cerkev je sposobna delati le dobro, grešijo lahko samo posamezniki in samo posamezni kristjani so zato kdaj v zgodovini ravnali napačno. Tudi takšna sodba gre v isto smer posploševanja. Zgodovina je nikakor ne bi mogla potrditi. Sicer pa se rimski dokumenti običajno tako predstavljajo, da najprej poudarijo, kako je Cerkev vedno pravilno ravnala. Kljub temu pa ne moremo prezreti opozorila v Navodilu o krščanski svobodi in osvoboditvi, kjer je o socialnem nauku Cerkve povedano na strani 34 v slovenskem prevodu, in sicer v 72. točki. »Zato so v njem poleg vedno veljavnih načel tudi prigradne, spremenljive sodbe.«

IV. Teologija osvoboditve

O teologiji osvoboditve bi samo pripomnil, da dokument o krščanski svobodi in osvoboditvi v resnici *potrjuje to teološko misel in ne govori več o nevarnostih in celo odklonih* te teologije od pravovernih pogledov na Kristusovo odrešilno delo in Cerkev ter njeno poslanstvo. Vendar pa opozarja, da je treba še vedno upoštevati *oba dokumenta*, se pravi torej tudi tisto, kar je bilo povedano v Navodilu o teologiji osvoboditve. Še vedno pa tudi Navodilo o krščanski svobodi in osvoboditvi *svari pred »napačnim« prikazovanjem boja za pravičnost kot boja med razredi in v duhu »mita revolucije«.*

Mislím, da se glede teologije osvoboditve v Rimu predvsem *bojijo nove podobe Cerkve* – Cerkve od spodaj in *horizontalizma v pogledih na Kristusovo odrešilno delo* in božje kraljestvo, če ne gre za posebne *politične implikacije*, ki so nedvomno predvsem od začetka odločilno vplivale na rimske sodbe o teologiji osvoboditve. Sem spada tudi vpliv ZDA sploh na politične poglede cerkvenega vodstva v Rimu.

Naposled pa teologija osvoboditve pomeni s svojim razumevanjem Cerkve kot »Cerkve ubogih« *izziv za krajevne Cerkve v Evropi*, posebno seveda v zahodni Evropi. In ta izziv zaboj ni prijeten, saj jih poziva k temeljiti spremembi mišljenja in življenja, ki resnični reformi cerkvene institucije.

Sklepna misel

V teološkem pogledu bi mogli dokumentom, o katerih govorimo, očitati na več mestih *pomanjkanje čuta za »aggiornamento«* in sploh *nezadostno upoštevanje smernic konstitucije o Cerkvi v sedanjem svetu*, kar zadeva *pomembnost konteksta* za prepričljivo teološko refleksijo. In prav tako je v različnih teoloških pogledih in sodbah še vse preveč *individualizma*.

Predvsem pa je treba priznati, da je v dokumentih *močno prikrajšan duh dialoga*, kadar je govor o drugače mislečih, posebej o marksistih in »ateistih«. Sicer ta duh manjka celo, kadar je govor o teologiji osvoboditve v Navodilu o teologiji osvoboditve: če pa je takšna drža tudi v okrožnici o svetem Duhu, ki je Duh ljubezni, je *še posebej vsaj nerodno*.

ANTON STRES: Dokumente vodstva rimskokatoliške cerkve, o katerih govorimo, je mogoče obravnavati z različnih vidikov. Najprej bi se ustavil ob zgodovinskem. Neposredna pobuda za nastanek prvih dveh, se pravi navodil o teologiji osvoboditve, je seveda pojav te teološke smeri v Južni Ameriki. Rečemo lahko, da je ta teologija eden najpomembnejših dogodkov v Cerkvi po zadnjem koncilu. Ne mogoče toliko zaradi njene vsebine, temveč zaradi tega, ker je prišlo najprej do napetosti med neko delno in vesoljno Cerkvijo, nato pa se je ta napetost razrešila, tako da je pravzaprav vsa Cerkev sprejela vsaj temeljne usmeritve, ki jih izraža neka delna Cerkev, konkretno latinskoameriška. Med delom Cerkve in njenim središčem se je vzostavil dialog, ki je bil včasih težek, ki pa se je vendarle razrešil v prid vseh. Teologija osvoboditve je v glavnem tudi že začela presegati nekatera svoja skrajna stališča, preostali deli Cerkve pa so iz te teologije dobili zase pomembne spodbude. Mislim namreč na okrepljeno zavest, da se mora Cerkev še bolj odločno zavzemati za odpravo najrazličnejših oblik izkoriščanja in zapostavljanja, da njeno religiozno in moralno sporočilo o »odrešenju« ne more mimo konkretnih oblik »neodrešenosti«, se pravi, družbene in politične neosvobojenosti.

Drugič, dobro je poudariti, da to dogajanje ni noben meteor, ki bi se iznenada pojavil na krščanskem nebu. Ne bom zahajal v zgodovino, rad bi samo omenil, da je bil papež Pavel VI. leta 1968 v Puebli na zelo znanem zasedanju vseh latinskoameriških škofov, da je škofovska sinoda leta 1971 izdala dokument o pravičnosti v svetu in da je papež Pavel VI. izdal leta 1974 tako imenovano »apostolsko spodbudo« o evangelizaciji. Ob vseh teh priložnostih je cerkveno vodstvo poudarjalo dvoje: prvič, Cerkev je dolžna sodelovati pri vseh oblikah resničnega človeškega osvobajanja in temu primerne spreminjanja sveta, ker je to sestavni del evangelizacije, ki ji je naložena; drugič, teh oblik osvobajanja pa ne enači, temveč samo dialektično povezuje z religioznomoralnim odrešenjem v Jezusu Kristusu. Dokumenti, ki jih

danes obravnavamo, dejansko niso drugega kot onovitev teh tradicionalnih stališč. Različni so mogoče samo tu in tam poudarki ali slog, ki je enkrat bolj drugič manj dialoški. Vodstvo Cerkve je reagiralo proti teologiji osvoboditve, ker je menilo, da ta smer enači religioznomoralno in družbenopolitično razsežnost osvobajanja, da enači »vertikalno« in »horizontalno«. Bolj določno se to tradicionalno vprašanje zastavlja pri poskusih združenja krščanske vertikale z marksistično horizontalo. To vprašanje se je zastavljalo že pod Pavlom VI., in sicer ga je obravnavala Mednarodna teološka komisija leta 1976. S tem bi rad poudaril, da med Pavlom VI. in Janezom Pavlom II. ni bistvenih idejnih ali teoloških premikov, premiki so kvečjemu v slogu, pri čemer pa je treba upoštevati spremembo splošnega odnosa do marksizma na Zahodu.

Tretjič, v razpravah o teologiji osvoboditve je osrednje vprašanje o teološkem privzemanju marksističnih miselnih prvin: o teološkem privzemanju marksistične analize družbenega stanja in sredstev za njegovo spreminjanje. Če je to teologija osvoboditve res počela, se je naslanjala na znano Althusserjevo teorijo o tako imenovani »epistemološki prelomnici«, ki naj bi jo izvedel Marx okoli leta 1845. Ta teorija je danes ovržena, kar pomeni, da je med Marxovimi filozofskimi in »znanstvenimi« stališči vendarle določena povezanost. Gre torej najprej za izrazito epistemološko vprašanje: ali je mogoče brez protislovja in brez usodnih posledic za teologijo vanjo vključevati teoretične prvine, ki so vezane na ateističen in materialističen svetovni nazor? Na to odgovarjajo omenjeni dokumenti negativno.

Četrtrič, še bolj podrobno gre za prav tako znano vprašanje krščanskega odnosa do marksistične teorije o razrednem boju. Za krščanskomoralno teologijo morajo vsako prizadevanje, tudi družbeno, usmerjati moralna načela, ki izhajajo iz transcendentne narave ter dostojanstva sleherne človeške osebe, tudi nasprotnikove. To ne pomeni, da konfliktov ni, pač pa narekuje posebno, moralno izbiro sredstev za njihovo razreševanje. Po krščanskem prepričanju sama analiza obstoječih razrednih konfliktov še ne daje takih navodil za njihovo razreševanje, ki bi bili v skladu z človekovim moralnim dostojanstvom. Zato mora človek pri tem upoštevati moralna načela, ki izhajajo prav iz zavesti o tem dostojanstvu.

Petič, kljub tem zadržkom pa dokumenti sprejemajo od kritizirane teologije osvoboditve dvoje: teologija sme in celo mora izhajati iz konkretnih razmer in izkustva ljudi; Cerkve mora delovati predvsem v prid ubogih in zatiranih v vsakem pogledu, seveda tudi gospodarskem, družbenem in političnem. Pri tem zadnjem pa opozarja na odločilno vlogo sredstev, s katerimi rešujemo družbena vprašanja. To je seveda najtesneje povezano z že omenjenim moralnim izhodiščem o dostojanstvu sleherne človeške osebe.

ANDREJ KIRN: Mojo pozornost so pritegnile trde formulacije in shematizacije v Okrožnici o svetem Duhu (str. 46-50), ki ne spodbujajo dialoga med različno mislečimi, ampak ga otežujejo. Gre za korak vstran ali celo nazaj. Dualizem »duha in mesa« ne bi bil tako usoden, če se ne bi telesnost povezovala ali celo izenačevala s filozofskim, praktičnim ter historičnim in dialektičnim materializmom, ki naj bi po stališču v Okrožnici veljal za življenjsko jedro marksizma. Pri apostolu Pavlu so z mesom povezane naslednje protivrednote in grehi, kot so: nečistovanje, nesramnost, razuzdanost, požrešnost, sovraštvo, prepirljivost, ljubosumnost, razprtije, strankarstvo, s »sadovi duha« pa se povezujejo ljubezen, veselje, mir, potrpežljivost, blagost, dobrotla idr. Lahko se vprašamo, ali je »duh« res tako nedolžen v nemoralnem obnašanju mesa? Opravka imamo z moralno idealizacijo duhovnosti. Duh je pogosto v službi »pregrešnega« telesa, je sredstvo zadovoljevanja njegovih potreb in želja. Domišljija duha sprošča poželenje telesa. Sama telesnost ne bi mogla povzročiti težkih družbenih zločinov brez nehumane duhovnosti in miselnosti.

Če teoretični materializem izključuje boga, to še daleč ne pomeni, da podcenjuje in omalovažuje duhovnost in njen kulturni, ustvarjalni ter etični pomen. Če je za verujoče duhovnost koncentrirana in simbolizirana v svetem Duhu, je za materialiste koncentrirana v znanstvenem in filozofskem duhu ter v etični in kulturni zavesti. Nevarno je istovetenje duhovnosti s svetim Duhom, saj se iz tega potem lahko povzame, da, kdor ne priznava svetega Duha, ne priznava in ne ceni duhovnosti in je usmerjen na meso. Če filozofski in zlasti marksistični materializem vzpostavlja zvezo med materialnimi družbenimi pogoji

kulture in morale, to še ne pomeni, da ju obravnava kot »nekakšne pojave (epifenomene) materije« (str. 48).

Marksistični materializem ni postavil v ospredje ontološkega odnosa med materijo in duhom nasploh, med mesom in telesom kot pri apostolu Pavlu, ampak razmerje med družbenim bitjem in družbeno duhovnostjo, družbeno zavestjo. Marksizem bi morale zanimati predvsem konkretne povezave med zgodovinskimi oblikami duhovne proizvodnje in konkretno družbeno zgodovinsko bitjo in različnimi oblikami materialne proizvodnje. Okrožnica sicer priznava, da imamo različne oblike ateizmov, vendarle kljub temu nasplošno sodi, da materializem obravnava religijo kot »idealistično slepilo«, proti kateremu se je treba boriti v takih oblikah in metodah, ki najbolj ustrezajo krajem in zgodovinskim okoliščinam, da se izloči iz družbe in tudi iz človekovega srca« (str. 48). Marksisti in komunisti v našem prostoru že dolgo tako več ne mislijo. Okrožnica ne upošteva vse različnosti družbenopraktičnih in idejnih razmerij med marksističnim materializmom in religijo. Za današnji čas ni veliko koristi od abstraktnega protistavljanja mesa in duha. Ta konflikt je konkretnije moč prepoznati v psihoanalizi ali na družbeni ravni kot konflikt med poduhovljenim in razduhovljenim delom in monopolizacijo materialnih pogojev za duhovnokulturni razvoj človeka in prisvajanja sadov materialnega in duhovnega razvoja družbe. Skratka, abstraktni konflikt med mesom in duhom za marksiste ni zanimiv. V tej obliki ga mirne duše lahko prepustijo teologom.

Zbodla me je tudi trditev, »da materializem kot miselni sistem v vseh svojih inačicah pomeni sprejemanje smrti kot dokončnega cilja človeškega bivanja« (str. 49). Kar je končni dogodek, še ni nujno, da je končni cilj človeškega bivanja. Marksisti ne trdijo, da človek v svojem bistvu ni nič drugega kot »meso«, zato ker je zanje smrt neprestopna meja in konec. Marksisti ne sprejemajo teološkega aksioma: če duh ni nesmrten, potem je človek samo meso. Bolj realistična je postavka: individualen družbeni duh je smrten, končen, toda zato človek ni zgolj meso. Človekov duh ni božanski, ampak je končen, individualiziran družbeni duh, neločljivo povezan z minljivostjo družbene telesnosti človeka. Ne marksisti, ampak heideggerjanci trdijo, da človekovo življenje ni drugega kot »Sein zum Tode« (bivanje za smrt). Človek je poosebljeno, duhovno materialno, telesno, končno smrtno bitje. Smrtnost podeljuje, ne pa odvzema človeku veličine in dragocenosti njegove enkratnosti in skrajne moralne odgovornosti, ker se ne more zanašati na nobeno odpuščanje ali nagrado po smrti. Strinjam pa se z ugotovitvijo, da so »postala znamenja smrti posebno prisotna in pogosta« (str. 49). Toda za to ni kriva materialistična filozofija ali materializem sploh, temveč konkretna družbena razmerja.

Sam izraz »materialistična civilizacija« (str. 50) se mi ne zdi primeren. So mar kdaj obstajale idealistične civilizacije. Vsaka civilizacija je bila v tem smislu materialistična, da ni mogla obstajati brez materialnih temeljev, materialne produkcije, materialnih potreb. Nenehna razširjena kapitalistična in socialistična družbena reprodukcija daje tisti »materialistični« pečat sodobni civilizaciji, ki jo loči od vseh preteklih. Treba pa je priznati, da je z razširitvijo materialnih potreb in sredstev sodobne »materialistične« civilizacije neločljivo povezan tudi razmah duhovne kulturne proizvodnje in porabe sodobnega človeka. Če hočemo napasti potratniško, razsipniško, uživalsko »materialistično« značilnost sodobne civilizacije (toda ne v celoti, velika večina ljudi je podhranjenih in strada ali umira od lakote), potem je treba vpeljati konkretnější družbenoekonomski, politični pojmovni aparat.

Groteskno se sliši trditev (str. 18, Navodilo o teologiji osvoboditve): »Ne pozabimo, da sta v središču marksističnega pojmovanja ateizem in zanikanje človekove osebe, njegove svobode in njegovih pravic«. To spada v zakladnico najbolj okorele protimarksistične miselnosti. V tem istem dokumentu se kaže nesprejemljiv, mačehovski, vzvišen odnos do znanosti in njenih resnic, ki naj bi za teologa imele le pomen orodja, končni kriterij resnice pa mora ostati teološki. Takšno podrejanje znanosti vnaprejšnjim teološkim ali tudi filozofskim ali političnim kriterjem, je potencialno ali dejansko nasilje nad znanostjo. Svobodno razmišljujoči človek se mora sprijazniti s tem, da ne razpolaga z nobenimi dokončnimi kriteriji resnice. Celotni kriteriji znanstvene prakse so spremenljivi in zgodovinski. »Če teolog uporablja dosežke filozofije ali znanosti o človeku, ima to zanj vrednost ‚orodja‘ in mora postati predmet kritične presoje teološke narave. Drugeče rečeno, zadnji in odločilni kriterij

resnice more biti v zadnji instanci le kriterij, ki je sam teološki« (Navodilo o teologiji osvoboditve, str. 19). To stališče je zelo ekskluzivno, a hkrati se (na str. 21) izrecno obsoja strankarsko prilajanje resnice: »Strankarsko pojmovanje resnice, ki se razodeva v razredni revolucionarni praksi, to stališče še krepi« (Navodilo o teologiji osvoboditvi, str. 23). Kdorkoli jemlje v zakup kriterij resnice, ta ne more koristiti strpnosti in duhovnemu pluralizmu. Potrebna je večja skromnost pri poslednjih kriterijih resnice, pa naj bodo posvetni ali teološki.

MARKO KERŠEVAN: Opozoril bi, da je ob besedilu »sprejemanje smrti kot dokončnega cilja človeškega bivanja« sporen tudi slovenski prevod. Namreč, francoska verzija v »Osservatore romano« ima izraz »terme«, kar pa pravzaprav ni »cilj«, prej »konec« in kar je tudi v skladu z logiko celotnega razmišljanja.

BOŽIDAR DEBENJAK: Rad bi najprej še malo zadržal našo pozornost pri vprašanju smrti. Wolf Biermann – eden velikih pesnikov našega časa in konec koncev, tudi moje generacije – je na to vprašanje odgovoril zelo subtilno s pesmijo *Es gilt ein Leben vor dem Tod* (Obstaja neko življenje pred smrtjo). V treh podobah kaže, da ni dvoma: *es gilt ein Leben nach dem Tod*, »po smrti obstaja življenje«. Zanj pričajo: vera v vstajenje človeka po Kristusovi smrti na križu, upor komunarda pred ustrelitvijo, kot ga je upodobil Picasso, obrnjenega kljubovalno z golo zadnjico proti strelskemu vodu, naposled nadaljnje življenje njegovega lastnega očeta, ki so ga kot komunista ubili v nacističnem taborišču: »V boju človeštva za svobodo ni (nobenih mrtvih mrtvih). To je res kot suhi kruh: – obstaja neko življenje po smrti.« Ni torej nobenega dvoma, da po smrti še nekaj je, pa naj bo to vstajenje ali pa življenje v spominu človeštva, to je sporočilo treh obsežnih kitic. O naravi tega posmrtnega življenja so možne številne filozofske in teološke interpretacije. Toda Biermann dodaja še »opombo«. »Oh, da je potem še nekaj lepega/ je tolažilo v našem položaju./ Kako dobro! in vendar, ostane nam še /malo – veliko – kar vprašanje/ (to bi radi vedeli še zraven!)/ Ali obstaja kaj takega – to bi radi imeli! – tudi pred našo smrtjo življenje«. To pa je tisto primerno vprašanje, zakaj s tem, kaj se bo zgodilo po smrti, špekulirajo mnogi. Tudi veliki družbeni cilj, ki je bil postavljen za navdih v sistemih pospešene izgradnje nove družbe, se je glasil: pozni vnuki bodo uživali sadove našega odrekanja. Vedno pa je bilo pri tem zanemareno vprašanje, kaj pa se dogaja pred smrtjo. Od špekuliranja z zagrobno transcendo se je bilo treba obrniti k »življenju pred smrtjo«. In prav z njim se mora ukvarjati še danes vsaka resna razprava o preobrazbi družbe.

Za našo temo izhaja iz tega: težko je najti skupen jezik s takšnimi krščanskimi projekti, ki so predvsem usmerjeni k posmrtnemu odrešenju, pri tem pa pozabljajo na predsmrtno življenje. V nasprotju s tem pa se je seveda v zgodovini vedno našel skupen jezik – in se tudi moral najti – med marksisti in kristjani, kjer sta na obeh straneh obstajali obrnjenost v spreminjanje in bistveno izboljševanje življenja pred smrtjo, skupna pripravljenost na obrambo življenja pred njegovim prezgodnjim dokončanjem in pokončanjem. Vera v Boga in prepričanje o neobstoju božanstva nista bila ovira, kadar je bilo takšno izhodišče za skupen projekt, tem manj pa merilo, po katerem bi presojali drug drugega.

Po tej mnogokrat ponovljeni izkušnji se vsakdo zelo zamisli, kadar zasliši drugačne tone in bistveni poudarek ravno ločujočim stranem. Prav zato sem se dejansko zamislil nad *Okrožnico o svetem Duhu*, in to ne šele na tistih straneh, kjer izrecno govori o marksizmu, temveč že na strani 30 in dalje, kjer se govori o nepokorščini kot prekoračenju tiste meje, ki ostane za voljo in svobodo človeka kot ustvarjenega bitja neprestopna. Vprašal sem se, kaj je ta meja in kdo določa to neprestopnost. Če določa to neprestopnost neka institucija, potem je ta institucija omejena z vso svojo častnostjo, če se še tako sklicuje na brezčasnost svojega poslanstva. Danes je dala priznanje Luthru, v začetku novega veka ga je obsodila, podobno je z Galileijem, obkrat s sklicevanjem na svetega Duha. Sklicevanja na brezčasnost nekega poslanstva, pa naj si ga katerakoli institucija lasti, ne bo sprejel nihče, ki tej instituciji ne pripada. To velja seveda tudi za institucijo, ki zajema le en hierarhično organiziran del kristjanstva: katoliško cerkev. Ta lahko sama zase ugotovi, da je časna, zgodovinska in zmotljiva, ali pa si lasti eterniteto in nezmotljivost. To drugo pa vznemiri naš zgodovinski

spomin: v letih hladne vojne so nekateri vidni teologi pisali, da marksizem ni samo zmota, temveč da je greh, in sicer zaradi svojega prometejskega zagona. Po teh stališčih iz preloma v petdeseta leta se je seveda zgodilo marsikaj bolj spodbudnega. Tudi v naših osemdesetih letih je teologija osvoboditve naletela na delno zavrnitev, ne na absolutno. Vendar pa ostaja strah, ali iz navedenih besed ne izhajajo posledice, ki so podobne stališčem iz petdesetih let. V nji namreč ni tiste lastnosti, ki jo je Kocbek znal imenovati »darežljivost«. Namesto tega je postavljena zahteva po pokorščini – čemu? Očitno ne svoji vesti, temveč instituciji.

Zato menim, da je iz teh stavkov izpeljano tudi tisto, kar se govori v nadaljnjem besedilu o marksizmu. Razmišljam o tem, ali bi torej ne bila naloga teologov, da vsaj nekoliko razrahljajo togost tega besedila, in to ravno zato, ker imamo marksisti in kristjani in tisti tretji v življenju pred smrtjo res toliko stvari, ki jih moramo postoriti skupaj. Nekoliko različno smo doživljali tisto »neslogo« (lahko bi včasih uporabili izraz »spor«) med latinsko-ameriško cerkvijo in vesoljno cerkvijo, o kateri je govoril profesor Stres. Preden je izbruhnila ta nesloga, ta spor, je dala latinskoameriška cerkev svetu nekatere junake, ob katerih smo vsi razmišljali o tem, kar je skupno, naj omenim samo Camila Torresa. Do šefa brazilske partije Marighele je prišla policija, potem ko je zverinsko mučila dva mlada dominikanca. Skratka, ljudska angažiranost latinskoameriške cerkve, tja do revolucionarnosti, je bila dolgotrajna in je pustila močno duhovno sled. Znana je čudovita pesem Victorja Jare o Camilu Torresu z verzi: »A revisar las sotanas, /mi general/, que en la guerrilla cabe / un sacristán« – »pozor na sutane, general, zakaj v gverili je duhovnik«, in s sklepnim verzom »Camilo Torres muere/ para vivir« – »Camilo Torres je umrl, da bi živel(i)«. Skratka vse tisto, kar lahko nagovori človeka, ki pričakuje, da bo kaj storjeno v boju s smrtjo, s prezgodnjo smrtjo, je povezano tudi s temi prenekaterimi herojskimi potezami latinskoameriške cerkve. In zato tudi omenjenega spora med latinskoameriško in vesoljno cerkvijo ni mogoče izvzeti iz znamenj časa, ki pričajo, da se je, govorjeno v heglovskem jeziku, svetovni duh premaknil na desno. Sam tega vatičanskega odnosa nedarežljivosti ne morem razumeti drugače kot v sklopu svetovnega procesa: tudi Vatikan gre v zadnjem času skupaj z nekaterimi pomembnimi družbenimi strukturami sodobnega sveta in je danes desno od točke, na kateri je bil z Janezom XXIII. in na kateri je bil v določenih stvareh tudi še s Pavlom VI. To je splošen občutek, čeprav v dokumentih ni povsem vrnitve na staro; videti pa je nekatere znake, ki so v tem smislu nerazveseljivi. Zato menim, da bi bilo zelo koristno, ko bi bil protest zoper to nedarežljivost v imenu krščanstva dosti glasen – tako kot je vedno koristen protest zoper podobno nedarežljivost, kadarkoli se pričinja razširjati v imenu marksizma.

CVETKA TOTH: Razprava o treh cerkvenih dokumentih je še nekaj več kot samo organizirani pogovor; je srečanje nas kot ljudi, ki jih nekaj razlikuje. Ta naša različnost nas morda najprej sili, da se vsaj poskušamo povezovati, razumeti ter med seboj posredovati možne nove razsežnosti našega skupnega bivanja.

Če poskušam vse prisotne označiti z nekim ustreznim, skupnim zbirnim pojmom, naj rečem, da smo se srečali v tem pogovoru nereligiozni in religiozni, čeprav se zavedam, da ta delitev o nas kot o ljudeh pove pre malo ali sploh nič. Recimo, da mi taka delitev vsaj deloma olajša vključitev v pogovor, ki ga pričenjamo s predpostavko neke temeljne različnosti. Toda, ko vemo, da je tisti ta-drugi tu in zdaj, se ni moč izogniti vprašanju, kdo in kaj je pravzaprav ta-drugi in kako najti pot do te, najprej samo človeške, drugosti. Istost in drugost pa sta tudi sestavini tega naroda, čigar pripadniki smo vsi. In ko iščem tisto povezujoče med nami kot ljudmi, po tej svetovnonazorski razliki, ki deluje med nami prav tako kot horizma, kot ločitveno načelo, ne morem mimo misli, ki jo je izrekel znani slovenski teolog in filozof Janez Janžeković, da je »narod človekov naravni panj«. ¹ Njegova razmišljanja pritegnejo, postajajo znova aktualna, čeprav jih je zapisal v letu 1950. Nikakor ne morem mimo njih, ko razmišljam o svetovnonazorskih razsežnostih v tem majhnem narodu, ki nima imperialistične preteklosti in ki ni nikdar v zgodovini izvajal nikakršnega programa zoper katerikoli drugi

¹ Janez Janžeković: Domoljubni spisi. Vebrova filozofija. Izbrani spisi, II. zvezek, Mohorjeva družba, Celje 1977, str. 95.

narod. V tem vidim njegovo moč in tudi to, kar je dejansko njegova enkratna absorpcijska zmožnost za te, ki želijo živeti tukaj, ki so med nami in postajajo mi.

V prispevku z naslovom Krščanstvo in narodnost Janžekovič spregovori o tem, da je narod prvo, prej kot vera – in dodajam, tudi prej ko kakršenkoli svetovni nazor.

Če sta ta trenutek krščanstvo in marksizem še vedno globalno svetovnonazorsko delitveno načelo med nami kot ljudmi znotraj naroda, ki pa mu oboji pripadamo, potem, in v to sem prepričana, je med nami različno mislečimi že prišlo do duha dialoga. Vekoslav Grmič je to izrazil že v naslovu ene izmed svojih knjig, da gre »v duhu dialoga« samo za človeka.² Torej je dialoškost isto kot izkazovanje človeškosti, biti-človek. Tu pa je za vse nas vsekakor manj pomembna prva, najvišja resnica nekega nazora, kot pa druga, dejavna resnica med ljudmi, in kar je verjetno ena najprivlačnejših strani tistega slovenskega krščanstva, kakršnega je v svojih nazorih in konkretnih dejanjih razvijal Kocbek.

Ko opazujem možne učinke tako pojmovane dialoškosti »za človeka gre« tukaj med nami prisotnimi, v tem tukajšnjem pogovoru in ko ugotovim o tem zapisujem že po končani razpravi, bolje že izrečene misli, nikakor ne morem mimo te, ki pravi, da ne gre za to, kakšno svetovnonazorsko ali filozofskoteoretsko stališče ima nekdo, temveč, kakšen odnos do sočloveka in do ljudi zavzame. V tej zmožnosti naše »anticipacije drugega«, če uporabim kar Marxov izraz, pa pri vsej svetovnonazorski različnosti izstopa in postaja jasno to, da nobeno pravo človeško razmerje ne more ravnati ekskluzivno do svoje bistvene drugačnosti. Te resnice ni dojel nihče tako jasno kot marksistični mislec Ernst Bloch, ko je celo iz narave samega mišljenja opozoril na to, da je »mišljenje prekoračenje« (Denken ist Überschreiten). Bloch je tako, ne po naključju, simbolično dal naslov enemu izmed svojih del kar Ateizem v krščanstvu. Izrekel je misel, ki po svoje šokira, toda hkrati preprečuje s svojo vizijo neke temeljne istosti in različnosti kot skupnosti, da je samo ateist lahko dober kristjan in samo kristjan dober ateist. In ravno Bertolt Brecht je, kot omenja Bloch, v svojem besnem sovraštvu do duhovščine na vprašanje, kaj je njegovo najljubše čtivo, odgovoril: »Smejali se boste, Biblija.«³

Ko govorimo o t. i. dialoškosti med nami, pa vendar mislim, da dialoškost ni nevarnost za izgubo lastne identitete – na katerikoli svetovnonazorski strani – ki jo dialog verjetno tudi vsebuje. Nedvomno dialoškost obeh aktualnih svetovnih nazorov, delujočih med nami, zahteva, da ohranimo svojo držo in načelnost, kajti – to pa je izredno pozitivna stran dialoga – svojo držo lahko preverjaš in ohranjaš spet morda samo tu, kjer sta jaz (istost) in ti (drugost). Jaz ve in čuti za svoj dejanski jaz šele pri ti-ja in preko ti-ja: Samo pozicija neke bistvene drugačnosti in različnosti od mene mi lahko ponudi pot, da dojamem svoje omejitve, nepopolnost, kot mi daje tudi skušnjo moje popolnosti in dovršenosti, brez ti-ja ni jaza: Viteška tekma, povedano z Janžekovičem, ki bo v prihodnje pri vsem, kar kot različno misleči zmoremo in smemo, dajala široko in humano podlago za enega najpomembnejših vidikov vseh nas, to pa je, kako biti-skupaj.

Ob naših tukajšnjih skupnih razmišljanjih in temah, ki jih načenjajo priloženi cerkveni dokumenti, pa bi najprej spregovorila o zelo vprašljivem enačenju marksizma z ateizmom, še bolj pa od tu izpeljanih posledicah, saj npr. v Navodilu o teologiji osvoboditve (1984) na str. 18 preberemo: »Ne pozabimo, da sta v središču marksističnega pojmovanja ateizem in zanikanje človekove osebe, njegove svobode in njegovih pravic.« Zavedam se, da je le drugače, če si pri neki stvari znotraj ali zunaj – ponavljam: te omejitve se globoko zavedam – govorim torej kot tisti, ki je zunaj. Toda enačenje tovrstnih stališč celo z bistvom marksizma in njegovo protihumanistično usmerjenostjo zahteva ugovor in kritiko, ne glede na to, od kod prihaja. Postavlja se mi tudi vprašanje, odkod so avtorji tega besedila jemali podlago za sklepanje o tem, kaj je to marksizem, in zakaj ga presojujejo po skrajno stalinistično omejenem vzoru. Med prvimi marksisti, ki so nasprotovali enačenju marksizma z ateizmom, je bil avstromarksist Max Adler, ki je leta 1913 opozoril na ta problem v svojem prispevku z naslovom Marxismus ist nicht Atheismus. Vztrajanje zgolj in samo pri stalinistični verziji

² Glej Vekoslav Grmič: V duhu dialoga. Za človeka gre, DZS, Ljubljana 1986.

³ Cit. iz Ernst Bloch: Atheismus im Christentum. Zur Religion des Exodus und des Reichs, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 20.

marksizma, ignoriranje pluralizma in različnih usmeritev znotraj marksizma, še posebej zahodnega marksizma, sta danes nesprejemljivi!

Ko govorimo o ateizmu in marksizmu v naših razmerah, je treba prisluhniti besedam Vojana Rusa, ki opozarja, da je »ateizem komunistov in socialistov« le »zelo periferno stališče«, ki »ni niti najmanjša ovira, da ne bi objektivno ovrednotili takih idej o bogu, ki imajo pozitivno humanistično vsebino«. ⁴ Tudi tej njegovi misli je treba prisluhniti: »Humanistična ideja o bogu pa je lahko ... za komunista zelo pomembna družbena vrednota; ne za konstitucijo lastnih stališč, ampak kot eden pomembnih duhovnih mostov, ki povezujejo religiozne ljudi z nereligioznimi v čvrsto humanistično skupnost.« ⁵ To so tista upoštevanja vredna stališča iz naše marksistične misli, ki dajejo tudi konkretno vizijo, kako v našem prostoru bivati z vsemi obstoječimi razlikami med nereligioznimi in religioznimi, kar sem prej označila kot biti-skupaj in kar je naš skupni, nujni imperativ. Če tega ne bomo zmogli, bo to po mojem mnenju samo težak padec na izpitu naše človeškosti na eni in drugi strani.

Ko si ogledujemo že omenjene cerkvene dokumente, je mogoče zaslediti nekaj zelo poudarjenih značilnosti. Vsekakor je opazno to, da iz njih izginja dialoška pozicija, in še posebej duh dialoga med marksisti in kristjani. Ali so zdaj s tem resno ogroženi nekateri sklepi 2. vatikanskega cerkvenega zbora, ki je nakazal v odnosu do nereligioznih izredno strpnost in razumevanje? In kakšne posledice bo iz takega spremenjenega odnosa izpeljala zase naša, slovenska katoliška cerkev? Seveda se spet sprašujem kot tisti, ki je zunaj, ali pri takih odločitvah ostaja predvsem slovenstvo kot »skupni narodnostni vzor« (Janžekovič) ali prej nazorska opredelitev. Se bo to dalo uskladiti tako, da bomo v tem našem biti-skupaj oboji neprizadeti?

Še nekaj je, kar je bralcu teh dokumentov nejasno, četudi gre za nereligioznega bralca, ki pa ima vendarle do religije in njenih virov spoštljiv in kulturn odnos; to pomeni, da gleda na religijo in njene vire kot na občeskulturni dokument, ki vpliva na človekovo ustvarjalno duhovnost. Ta kultura pa se poraja tudi še sproti, med ljudmi, tam spodaj, iz gibanja kot občutenja, upanja, siromaštva, bede, obupa, ljubezni in trpljenja povsem konkretnih posameznikov. Kako Cerkev danes, kot institucionalizirana ideja krščanstva v pobodi katolicizma, prisluhne temu dogajanju »od spodaj«? Kje v dejavnosti Cerkve je danes opazen ta njen stalni korektiv od spodaj kot njen najbolj naravni in nujni korektiv, ki ga poraja življenje?

Govorim o korektivu, ki velja za vsako, prav vsako institucijo ne glede na njen izvor, to je tista konkretnost, ki vsako, še tako vzvišeno resnico preverja v njeni dejavnosti, medčloveški praksi. Kje so te poti, ki bi jih institucije morale omogočati, vzdrževati in celo razvijati? Ko berem dokument Navodilo o teologiji osvoboditve, se sprašujem, kje sta v njem tako prehajanje in opisani institucionalni korektiv od spodaj sploh še nakazana. Kje je možnost za najbolj neposredno prehajanje kot razumevanje in povzemanje v vedenje tega, kar se dogaja pri tleh, v neizmernem morju človeškega trpljenja in morda še večjega upanja? Ali si je današnja Cerkev kot institucionalizirana podoba izročila evangelijev, v čemer bo še zelo dolgo neizmerna udarna moč krščanstva, ohranila tako pot, ki jo je imela nekoč v preteklosti (npr. ob Francišku Asiškem)? Ena izmed takih nekdanih poti, prihajanj od spodaj, so bili ravno mnogi liki svetih mož in žena. Gotovo je eden najlepših likov, človeško toplih in prepričljivih, ki je izšel iz širokega ljudskega gibanja in ki je zavračal vse vnanje, nepristno, Francišek Asiški (1182–1226), »mož evangelijskega miru«. Šel je k ubogim, k bedi, se z njo poistovetil in cerkvena institucija je našla pot, da je z njegovim likom bistveno uresničila, obogatila in razširila izvirno misel in resnico krščanstva kot dejavne ljubezni med ljudmi, v življenju samem. Ta »serafski lik svetega Franciška« je s svojim posebljenjem dobrote in uboštvu prihajal do drugih, našel je pot do sočloveka, tako da je György Lukács o njem zapisal: »Njemu so se razodevale skrite misli drugega. Ni jih izdajal. Ne. Bile so mu razodete. Onkraj zakonov in pomenov leži njegovo vedenje. On je dober. V takih trenutkih je on ta-drugi.« ⁶

⁴ Vojan Rus: *Etika in socializem*, DZS, Ljubljana 1985, str. 706.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Lukács György: *Ifjokori muvek, 1902–1918, A lelki szegényesgröl (Mladostna dela, 1902–1918, O duševni revščini)*, Magveto Kiadó, Budapest 1977, str. 539.

Ta lik poosebljene dejavne ljubezni do bližnjega, ki z dobroto prihaja do drugega, od jaza k mi-ju, so v začetku XX. stoletja ponovno aktualizirali mnogi, predvsem levo usmerjeni intelektualci. Kar je postalo aktualno celo za ekspresionizem, je prvotno krščansko verovanje v moč ljubezni do bližnjega namesto načela »Boga se boj«, namesto vere v abstrakten ideal Boga in Kristusa. Francišek Asiški je s svojim moralnim profilom vzpostavljanja etičnosti kot notranje dolžnosti posameznika dobesedno kot imperativ, močan znak časa, ko v njegovem razpoloženju čutimo, kako si notranje prizadeva, da bi postalo vnanje. To je tista enkratna dejavna resnica krščanske misli med ljudmi, ki je našla pot navzgor in dobila v Cerkvi kot instituciji priznanje in ki tudi vedno znova pretrese umetniško in filozofsko razglabljanje s svojo tako prepričljivo in samo docela življenjsko močjo, ki je v uboštvu kazala, da je tudi tu na robu življenja in v bedi še lahko biti poln človek. Resnično se ob tem vzoru, ki je upravičeno prešel v obkulturnega, danes lahko sprašujemo o tem, kako Cerkve najde zdajšnji, sodoben jezik, s katerim to od spodaj, iz življenja samega dejavno resnico ljudi povzema in v sebe kot samo svojo lastno resnico, svoje lastno bistvo in smisel.

Na koncu bi rada opozorila še na pojmovanje človekove duhovnosti iz Okrožnice o svetem Duhu. V uvodni besedi na str. 6 je razvidno, da so v okrožnici poudarjene »biblično-antropološke prvine, dopolnjene s personalističnim načinom, ki je tako lasten sedanjemu papežu«. Ali iz tako zastavljenega pristopa lahko pričakujemo neko novo obliko duhovnosti, ki se bo ujemala s smernicami 2. vatikanskega cerkvenega zbora? So to zadosti versko široko – svetovnonazorsko – in človeško humano – življenjsko – podane osnove za delujočo duhovnost, ki bo navdih za »oživljajoče delovanje« svetega Duha mogla črpati tudi še iz življenja samega, od spodaj oziroma se mu sploh približati? »Pogled na današnji svet, kakršnega najdemo v okrožnici, je pač vse preveč negativen, da bi mogel biti v njem prostor za bogato delovanje svetega Duha«,⁷ je kritični in upoštevanja vreden ugovor iz naših slovenskih teoloških vrst.

Ena temeljnih človekovih potreb je tudi razvijanje njegove duhovnosti in od tu izhajajoča potreba po transcendenci. Spet je, Bloch znotraj marksističnih vrst najjasneje opozoril na problem človekove transcendence. Njegovi prispevki na to temo dajejo vedeti, da je ta pojem v marksizmu še nerazvit in da bi ga bilo morda treba v prihodnje še razvijati. Narava človekovega duha in duhovnosti izraža neko živost in vztrajnost. V svojem izražanju oziroma materializaciji pa se človekovemu duhu upirata vsakršno omejevanje in tudi institucionalizacija. Tudi to, da so različne religije zgodovinsko pogojene in zgodovinsko nastale, govori o svobodi in neomejenosti človekove duhovnosti; ta je taka, da zahteva nove oblike in načine. Mar je v Okrožnici o svetem Duhu moč najti neko zgodovinsko novo, izvirno in živo obliko zdaj aktualne duhovnosti – toda, že spet sprašujem kot tisti, ki je zunaj.

Tukaj smo, v tem našem slovenskem prostoru, kjer ostajamo z vsem, kar smo, kar je v nas, v kar verjamemo in s čimer se identificiramo. Naše sicer različno svetovnonazorsko pojmovanje človečnosti, našega skupnega prizadevanja biti-človek, ne sme zadrževati nič vnaneja. Da bi bili skupaj in vsak po svoje ostali ustvarjalni, so potrebni medsebojni pogovori, tako kot smo to ta trenutek zmogli, smiselnost tega pa je Anton Stres nekoč izrazil z besedami, »da je pogovor z drugimi tisto, kar stori, da je drugi postavljen v polnost svoje drugačnosti, osebnosti in identičnosti s samim seboj«,⁸ seveda ob medsebojnem priznavanju in spoštovanju, ko živimo eden ob drugim, drug z drugim.

ZDENKO ROTER: Moje razmišljanje bo verjetno malo drugačno, kot je bila večina doslej. Prebral sem tisto, kar so nam priporočili, da bi prebrali za to okroglo mizo, in moram takoj reči, da soglašam z dosedanjim večinsko ugotovitvijo, da so v teh listinah, mislim na okrožnico o svetem Duhu in pa dokumenta o teologiji osvoboditve nekateri nekoliko drugačni poudarki in razlage vprašanj, ki jih bom kasneje natančno razložil. Mislim pa, da je najbrže še prekmalu, da bi samo neka globlja analiza zmogla odgovor, kaj to pomeni, ali to pomeni zares tisti premik na desno, o katerem je Darko govoril, ali ne pomeni. Kajti

⁷ Vekoslav Grmič: Na rob okrožnici Janeza Pavla II. »Dominum et Vivificantem«, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana 1986, str. 83.

⁸ Anton Stres: Dileme in pota slovenske teologije, Glasnik Slovenske matice, Ljubljana 1985, št. 1–2, str. 70.

vendarle je treba stvar gledati, presoјati v daljšem časovnem obdobju. V tem daljšem časovnem obdobju sem premišljal tudi o teh zadnjih listinah ter o tem, kar sem imenoval spremenjeni poudarki. Najbrže ni nobenega dvoma, da slej ko prej še velja za socialni nauk cerkve, ta me predvsem zanima, da imamo tako imenovano pred- in pokoncilsko obdobje. Po mojem mnenju o tem ni nobenega dvoma. Tudi bržkone ni nobenega dvoma, da koncil pomeni tisto, kar so nekateri imenovali kopernikanski obrat, to se pravi, da je prišlo do kakovostne spremembe z drugim vatikanskim koncilom, tudi kar zadeva socialni nauk cerkve. Zato sem se nekoliko začudil, ko sem v zadnji številki Družine prebral premišljanje ob obletnici dveh okrožnic papeža Pija XI., na eni strani o nacizmu, na drugi strani o komunizmu. Nekoliko sem bil presenečen, začuden. Zakaj? Zaradi tega, ker sem bil doslej prepričan – tudi na podlagi lastnega vpogleda in pa tudi na podlagi študij, ki so bile s tem v zvezi opravljene – da je med obema listinama vendarle kakovostna razlika. Nobenega dvoma ni, da moramo soglašati z oceno, ki sem jo v Družini prebral, da sta v okrožnicah obojena dva sistema, dve družbeni ureditvi. Seveda pa je razlika s tem v zvezi, ki je po mojem izjemnega pomena. Namreč, v okrožnici o brezbožnem komunizmu se ne ostaja samo pri obsodbi družbenih ureditev, ki temeljijo na materializmu in marksizmu, marveč se zahteva popolna izolacija marksistov, komunistov ali kogarkoli, ki s temi nazori simpatizira na ta način, da pri nobeni reči katoličan z njimi ne more sodelovati. Tako se reče, kot imam v spominu. To je imelo seveda izjemne socialne in politične implikacije v tistih časih, če zgolj in samo opazujemo slovenski prostor, mislim na dialektiko razmerij med krščanskim socializmom na eni in katoliško cerkvijo na drugi strani in seveda tudi Komunistično partijo Slovenije na drugi strani. Vidite, te zlohotne distance do ljudi okrožnica o nacizmu ne vsebuje. To se pravi, ne izključuje izrecno kakršnegakoli sodelovanja katoličanov oziroma kristjanov in nacisti. V bistvu obsoja ekscese nacizma tako, da je na nek način vprašljiva moja poprejšnja vrednostna sodba, da se obsoja nacizem kot tak. Besedilo samo postavlja to obsodbo celo v dvom. Četudi z njo soglašamo, slej ko prej obstaja dejstvo, da tistega, kar je tako strahotno vplivalo na razmere v takratni Evropi, okrožnica o nacizmu nima. To je zdaj samo v oklepaju. Mislim, da je komentar v Družini slej ko prej spodrsrljaj in da bodo verjetno druga razmišljanja ob 50. obletnici obeh okrožnic vendarle upoštevala dosedanje študije in analize, ki so bile s tem v zvezi opravljene, in povedala o stvareh, tako kot so te stvari bile.

Sedaj se vrnem na tisto, kar mislim, da so, kar sem imenoval drugačni poudarki. Postavljam stvar kar v obliki hipotez. Prvič, če je v koncilskih listinah in tudi za pontifikatov Janeza XXIII. in Pavla VI. prevladovalo *izrazito* diferencirano gledanje na ateizem s poudarki na nujnosti sociološke analize ateizma in z razlikovanjem med ateizmom kot nazorom in ateisti kot ljudmi, imam občutek, da te razlike ni občutiti v teh listinah ali pa vsaj ne tako izrazito, da bi to bilo mogoče opaziti.

Drugič, če je na koncilu seveda tudi v obeh pontifikatih, še posebej pri Pavlu VI., prevladovalo izrazito diferencirano gledanje na marksizem, govorilo se je o marksizmih v množini; potem vsaj v teh listinah takega diferenciranega gledanja ni več. Res je, da se to ne zanika, vendar je odsotno. Vprašanje je, kaj ta odsotnost pomeni. Ali je ta odsotnost slučajna ali je namerna? Ali je trenutna, začasna ali je to nekaj trajnega? No, na to najbrž še ni mogoče odgovoriti, zato je potreben še čas.

Tretja stvar, ki bi jo poudaril je, da v teh listinah nisem mogel zaslediti implicitne ali eksplicitne omembe tistega načela, po katerem je postal znamenit papež Janez XXIII. in potem tudi Pavel VI., ki je za njim to ponavljal, namreč načela o razlikovanju med svetovnimi nazori in gibanji, ki iz teh nazorov nastajajo. Iz tega je bil izveden sklep, ki je sicer s sociološkega stališča vprašljiv, da se namreč svetovni nazori ali svetovne ideologije ne spreminjajo, gibanja, ki izhajajo iz njih, pa se pod vplivom družbenih razmer spreminjajo – in kdo more zanikati, da ne nosijo v sebi nekaj drugega, kar mora spodbujati tudi katoličane. To načelo je bilo v raznovrstnih študijah, bodisi v študijah marksistov ali pa študijah teologov, zelo elaborirano, nanj je bilo mnogokrat opozorjeno in nenazadnje se je ugotavljalo, da je prav to razlikovanje neke vrste teoretični temelj ali pa teoretično pragmatični temelj tistega, čemur pravimo dialog med ljudmi. To se pravi dialog med kristjani na eni in pa ateisti, komunisti in marksisti na drugi strani. Problem, ki se zastavlja s tem v zvezi, je, kaj ta odsotnost pomeni. Moram reči, da nisem prebral vsega, kar je papež Janez Pavel II.

napisal. V tem, kar sem prebral, nisem mogel najti nikjer obnovitve ali sklicevanja na to načelo. Mogoče sem kaj prezrl, čeprav dvomim o tem. In če je ta odsotnost resnična, je nujen premislek, kaj pomeni.

Naslednja (četrt) stvar se nanaša na versko svobodo v ožjem pomenu te besede. Kot vemo, je znamenita koncilska izjava o verski svobodi govorila o svobodi po nareku vesti. Kar pomeni, da so imeli tudi ateisti polno etično pravico biti ateisti, če so ravnali seveda po svoji vesti, če niso delali to iz kakih drugih karieristnih ali podobnih razlogov, kar se tudi dogaja, pa ne samo med ateisti, ampak tudi kje drugje. Način obravnavanja nevere zlasti v okrožnici o svetem duhu je nekoliko zamajal, resda je jezik izredno zaprt in zaradi mojega znanja tudi meni ne povsem dostopen, toda občutek, ki ga imam, to je pa samo občutek, pa je, da je nekako ateizem spet zveden v status zmote oziroma ateistično prepričanje v status zmote, do katere ima seveda človek pravico, toda tak status je ateističnost imela že pred vatikanskim koncilom. Morebiti se motim, na vsak način pa je vprašanje nujno treba pojasniti, razjasniti in odpraviti negotovosti, ki s tem v zvezi najbrže niso samo v meni, morda še v kom drugem.

Če nadaljujem, in to je *zadnje*, kar želim povedati, je tudi vprašanje ekumenizma po eni strani v ožjem pomenu besede gibanja za združitev ali zbližanje kristjanov, po drugi strani pa kot zbližanja vseh ljudi dobre volje za cilje neke pravičnosti na tem svetu. Ali ni z definicijami nevere ali z možnimi razumevanji nevere v okrožnici o svetem Duhu postalo tudi vprašljivo ekumensko gibanje v avtentičnem pomenu te besede, se pravi kot sodelovanje enakih, povsem enakih na različnih poteh, na različnih valovnih dolžinah.

Nekoliko sem radikaliziral ta vprašanja zato, da bi jih poudaril; kot rečeno, nisem gotov o vsem glede odgovorov nanje, menim tudi, da bo potreben čas, da nanje odgovorimo; če takoj za temi dokumenti bereš okrožnico o človeškem delu, seveda postaja ta negotovost še večja v smislu tega, ali imaš prav ali ne. Kakorkoli že, stvari bi bilo nujno treba pojasniti, razjasniti, kajti če bi dobil na moje dvome pritrdilen odgovor, bi to pomenilo velikansko spremembo, velik preobrat, ki bi imel neslutene socialne in politične implikacije tudi pri nas.

MARKO KERŠEVAN: Sam sem o prvi vatikanski instrukciji o teologiji osvoboditve že pisal v Teoriji in praksi (1985/10) in to, milo rečeno, ne preveč naklonjeno. Zato moram povedati, da se mi zdi ta drugi dokument Navodilo o krščanski svobodi in osvoboditvi bistveno bolj uravnotežen in tudi tehten; zlasti del, ki opredeljuje *status* (ne konkretno vsebino) katoliške socialne doktrine, se mi zdi zelo smiselno, da ne rečem sprejemljivo napisan.

V vseh dokumentih, najbolj pa v sami papeški okrožnici – kot je bilo tu že ugotovljeno – pa je opazna preveč poenostavljena, premalo zdiferencirana podoba marksizma, ki potem tudi vodi do nekaterih vsaj za nas presenetljivih ugotovitev, ki bi se jim bilo mogoče izogniti ob nekoliko natančnejšem prikazu.

Kaj pravzaprav krščanstvo ali natančneje, katoliška cerkev, v tem primeru njeni vatikanski glasniki, iz svojih izhodišč lahko očitajo marksizmu in marksistično usmerjenemu socializmu? Navsezadnje gre za tri stare in še vedno aktualne očitke: prvi, da je »marksistični socializem« totransko usmerjen, da se zapira pred transcendenco; drugi, in seveda predvsem, da je marksizem in preko tega socializem v njegovi interpretaciji ateističen; tretja tema, ki se vleče veskozi, je tema razrednega boja oziroma zavračanje razrednega boja. Poznamo seveda še druge kritike: včasih je bila zelo pomembna tista, da marksizem in socializem zavračata vsako avtoriteto, nasprotujeta oblasti in državi in tako naprej. Danes seveda to kritiko na račun marksizma komaj še kje srečamo. Nadomestila jo je kritika o kršenju človekovih pravic in svoboščin, ki pa se v katoliški cerkvi zaradi njene zgodovine težko docela znebi pečata hipokrizije.

Kaj lahko rečemo, če si te tri kritike na kratko ogledamo? Najprej kritika, češ da je marksistični socializem totransko usmerjen. Prvo, kar lahko rečemo in je bilo že rečeno, da ni v bistvu nič bolj in nič manj totransko usmerjen, kot je to kapitalizem z različnimi sodobnimi ideologijami vred, ki so zanj značilne. V vsakem primeru gre za družbe in civilizacije, ki so usmerjene v produkcijo, ustvarjanje in zadovoljevanje potreb, in to »tostranskih potreb«. Socializem kot gibanje na tej ravni zgolj »prijema za besedo« kapitali-

zem in meščanstvo v tem smislu, da to zahteva za vse ali za širše sloje v imenu načela solidarnosti, če že ne enakosti, in tako naprej.

Razlika s krščanstvom bi v tem primeru gotovo bila v kategoriji odrešenja. Marksizem, marksistični socializem ne vključuje kategorije onstranskega odrešenja, v njem ni mesta za odrešenje, ki se ne bi dogajalo le s človekovo močjo. Vendar mislim, da smo tu lahko natančnejši in da tudi moramo biti. Strogo vzeto marksistični, ali če hočemo, »znanstveni socializem« ne izključuje, ampak le ne vključuje predstavo o takem odrešenju. Ne izključuje je v smislu, da ji ne nasprotuje. Nasprotuje le postavljanju ali – ali; ali prizadevanje za tostransko »odrešenje« ali čakanje na onstransko odrešenje, ki ne bo prišlo s človekovo močjo ali ne le s človekovo močjo. Skratka, nasprotuje navsezadnje le vsemu tistemu, kar je bilo klasično formulirano in predstavljeno z oznako opija.

Tudi če natančno beremo znani Marxov tekst iz Kapitla – če ga beremo dobesedno, vzeto iz okvira – vidimo, kako Marx pravi, da religiozni odsev sploh *lahko* izgine šele, ko bodo odnosi . . . Navsezadnje Marx tu postavlja hipotezo, ob katerih pogojih po njegovem religija *lahko* izgine. Ne govori, vsaj v tem tekstu ne, o *nujnosti* izginotja. Če bi ta tekst brali in razumeli krščansko, bi navsezadnje povedal, da religija ni stvar (človeške) narave in (družbene) nujnosti, ampak stvar svobode in milosti, torej nekaj, kar o religiji oziroma krščanstvu zaresna krščanska misel že vseskozi govori, da je. O pravem nasprotju med krščanskim odrešenjem in marksistično ali socialistično tostransko usmerjenostjo lahko govorimo le, če se – kot vsaj v nekaterih delih obravnavanih dokumentov – bog pojmuje preveč postvarjeno. Recimo, kot se to dogaja v dokumentu o krščanski osvoboditvi v 65. točki, ki pravi: da se »Cerkev upira poizkusom, ki hočejo uvesti take oblike družbenega življenja, v katerih bo Bog odsoten zaradi zavestnega nasprotovanja ali grešne brezbriznosti«. Smiselno bi bilo govorjenje, da se Cerkev upira družbi, v kateri ne bi bilo mesta za razglasanje božje besede, za Cerkev samo, in tako dalje. Absurdno pa je govoriti o odsotnosti ali prisotnosti Boga, ki bi bila odvisna od tipa družbe ali človekovega priznavanja. Sama okrožnica npr. govori – mislim, da je bilo to že omenjeno – o »materializmu, ki radikalno izključuje navzočnost in delovanje Boga . . . , ker ne sprejema njegovega bivanja«, ker je »ateističen sistem« in se mu zato ateizem pojavlja kot »prvo načelo osebne in družbene dejavnosti«. Kako lahko nek materializem izključuje navzočnost in delovanje Boga, če Bog (za vernike) zares je, če »Duh veje, koder hoče«.

S tem smo pri naslednji temi – ateističnosti kot tistem nevzdržnem, nesprejemljivem, še več, obsojanju vrednem in grešnem v marksizmu. Vemo, da v marksizmu vseskozi obstaja neka nelagodnost ob govorjenju o ateizmu. Pogosto se nasproti temu poudari, češ, marksizem je predvsem humanizem, saj predvsem afirmira človeka, ne pa zanika boga. Moram reči, da me je tako »izmikanje« vendarle vedno nekoliko motilo. Če namreč rečemo, da je marksizem humanizem – o čemer soglašam – še vedno obstajajo odprte možnosti, da se ob tem afirmiranju človeka hkrati nasprotuje bogu (antiteizem) ali pa da se bog »priznava« (teizem); možna pa je tudi tretja pozicija, da se ob afirmiranju človeka vzdržimo izjave oziroma sodbe o bogu. To lahko utemeljujemo agnostično, lahko zavračamo smiselnosti takih sodb iz logičnih ali ideološko kritičnih razlogov, lahko pa se vzdržujemo sodbe o Bogu v istem smislu, kot se sodbe vzdržujejo znanosti in znanstveniki kot znanstveniki, če ostajajo metodično ateistični. (Mislim, da se ta možnost premalo upošteva tako v marksizmu kot pri gledanju cerkve na marksistični ateizem). V tem primeru se vzdržujemo sodbe zato, ker tudi če Bog je, ne more biti predmet človeških sodb in računov. Zopet bi lahko rekli, da gre tu za neko pojmovanje, ki res ne vključuje Boga v smislu afirmativnih izjav, a ki mu tudi ne nasprotuje v smislu negativnih izjav, ampak se vzdržuje sodbe in ga v tem smislu ne izključuje. Če tako razumemo marksistični ateizem, potem je še zlasti nesmiselna trditev, da je »ateizem v jedru marksizem« in podobno, ali da ateizem zanj pomeni prvo načelo osebne in družbene dejavnosti. Razen morda v smislu, ki ga vsebuje tisti poznan izrek: pomagaj si sam in Bog ti bo pomagal! Vzdržna ateistična in ne antiteistična pozicija je v tistem »pomagaj si sam, pomagajmo si sami«, medtem ko je religiozna pozicija, ki pa ni *nasprotna* prvi, »pomagajmo si sami in Bog nam bo pomagal«, zaupajmo, da nam bo Bog pomagal. Lahko sicer razpravljamo o tem, ali ni prava religiozna formulacija pravzaprav obrnjena: »zaupajmo v Boga in pomagajmo si sami«, toda očitno je, kaj je tukaj skupno, kaj je lahko skupno

določenemu krščanskemu pojmovanju in *določenemu* nereligioznemu oziroma ateističnemu pojmovanju. Skupno je »ne računati na Boga« v smislu »ne računati z Bogom«, kajti to bi bilo popredmetenje Boga, to bi bil navsezadnje materializem, to bi bilo zavračanje »Duha, ki veje, koder hoče«. Ne govorim nekaj novega, saj ni neznana teološka misel, ki izrecno zavrača, da bi človek lahko računal z Bogom, da bi si človek sam pomagal v zvezi z Bogom in *pri* Bogu, namesto da bi si pomagal v svetu. Mislim na tisto teološko misel, ki razlikuje (in zavrača) *religijo* kot človeški napor, da se pride do Boga in do božje pomoči, od *vere*, ki je vsa v zaupanju v Boga in v njegovo pot do človeka.

Če tako gledamo na marksistični ateizem, potem neke posplošene ugotovitve v teh dokumentih niso ustrezne, pa čeprav so ustrezne glede na *določeno*, toda niti ne splošno navzočo in tudi ne več povsod dominantno pojmovanje marksizma in marksističnega ateizma.

Na kratko še nekaj o razrednem boju. Cerkveni dokumenti ob temi razrednega boja vseskozi izražajo odklonilno stališče do marksističnega pojmovanja, čeprav ta diferenciacija ni bila vedno enaka. Starejše okrožnice pred vojno navsezadnje kar sprejemajo razredni boj, govorijo o razrednih in razrednem boju, poudarjajo samo, da je treba ta boj drugače pojmovati in voditi. Nasprotujejo nasilju, nepravilni ali nasilni prevladi enega razreda nad drugim in nasproti temu poudarjajo sodelovanje med razredi, boj med njimi pa vidijo predvsem kot boj za socialno pravičnost. Sodobnejši dokumenti so bolj nagnjeni k temu, da sploh zanikajo teorijo in samo kategorijo razrednega boja, razglašajo jo za neznanstveno, zgolj ideološko, pri čemer se kajpak ne sklicuje na evangelij, ampak na neke druge družbene teorije in družboslovne kategorije. Seveda pa ga še vedno zavračajo tudi v tem smislu, češ da govorjenje o razrednem boju pomeni spodbujanje nasilja, gojenje sovraštva, pozivanje k odstranitvi nasprotnikov, kar vse je nezdržljivo s krščansko ljubeznijo.

Ne vem, koliko je treba in zakaj je treba nasproti temu še tolikokrat ponavljati tisto, kar so poudarjali že klasiki marksizma: da bi bili namreč komunisti zadnji, ki bi se odločili za nasilje v revoluciji, če bi bilo njim dano na izbiro, in podobno. V žaru različnih revolucij ali revolucionarnih pričakovanj resda srečamo že pri Marxu in Engelsu občasne apologije revolucionarnega nasilja zaradi »očiščevanja«, ki naj bi ga prineslo. Toda za demokratične dežele – redke v njunih časih – predvidevata nenasilen prevzem oblasti! Hkrati je pri klasikih marksizma in v temelju marksistične misli pogosto razlikovanje, ki razveljavlja stalne obsodbe, češ da je govorjenje o razrednem boju, govorjenje o nasilju in pozivanje k nasilju. Marx v Kapitalu izrecno razlikuje med kapitalisti kot osebami – »proti katerim nima nič« – pa njihovo »karakterno masko« oziroma njihovo »družbeno vlogo« in njihovim družbenim položajem, proti katerim seveda je usmerjen delavski razredni boj.

Druga potrebna točka polemike je v tem, da je za razvito marksistično pojmovanje razrednega boja ta nekaj, kar je vedno že tu, ne nekaj, kar pride šele potem, ko se marksisti in socialisti odločijo zanj, pa, recimo, pri tem premalo mislijo na škodljive posledice. Razredni boj je vedno že tu, vprašanje je samo, do kakšne stopnje se bo povzpел, kakšne oblike bo zavzel, h kakšnim ciljem se bo usmeril in tako dalje. To zadnje je odvisno od organiziranih sil delavskega gibanja, ne pa sam obstoj razrednega boja. Vsega tega dokumenti ne upoštevajo, ampak preprosto vzamejo neko pojmovanje razrednega boja, ki je bilo sicer aktualno v določenih obdobjih in razmerah, ki ga pa vendarle ne gre kar tako posploševati.

Verjetno cerkveno poslanstvo ni v tem, da se opredeljuje med znanstvenimi kategorijami, da razpravlja o tem, ali je razredni boj znanstvena kategorija ali ni, in tako naprej. Če gre cerkvi, kot še vseskozi poudarja, za ljudi, za konkretne ljudi, potem mora narediti vse, da konkretne osebe in ljudi v tistem, kar je v njih človeško in osebno – predvsem seveda življenje samo – v razrednem boju ne bodo oškodovani. Mora, skratka, s svoje strani vplivati na *način*, kako v nekih deželah poteka razredni boj, ki je vedno že navzoč. Ne nazadnje tudi, s kakšno mero in v kakšni obliki nasilja poteka. Kajti zgodovinska izkušnja kaže, da neposredno nasilje vendarle večinoma ni prevladalo samo zaradi zle volje ene strani. Nasilje je v razrednih bojih in družbenih preobrazbah prišlo v ospredje tam in takrat, kadar so se pravzaprav že prehodno zrušile pregrade neposrednemu nasilju v družbi. Pa najsi so jih predhodno zrušili – s *svojim* nasiljem – različni diktatorski režimi – Latinska Amerika je še v

sodobnosti klasičen primer – ali pa so nasilne revolucije izšle iz predhodnih vojn in osvajanj, ki jih niso sprožile revolucionarne sile. (Na tisoč vojn ena revolucija, je ob priložnosti opozoril Brecht, vse tiste, ki vidijo v zgodovini zgolj žrtve in nasilje revolucionarnih razrednih bojev).

VOJKO VOLK: Pridružil bi se podmeni, ki jo je postavil dr. Zdenko Roter, da je ta sveti Duh pravzaprav neki »novi duh, da zadnja okrožnica (*Dominum et vivificantem*) izdeluje ali bolje, dodeluje, nek nov, pokoncilski obraz rimskokatoliški cerkvi – obraz za novi čas: in to zelo celovito; teološko, dogmatično, tudi socialno in politično, a zlasti planetarno. Kdor bi se rad o tem prepričal, mu zadostuje že poljudno lokalno branje, običajen verski tisk, Družina na primer. Dovolj je prisluhniti nekaterim izjavam visokih cerkvenih predstavnikov. Če govori, denimo, o spreobračanju papež, Janez Pavel II., govori o spreobračanju tudi ljubljanski nadškof (v intervjuju za Družino 15. marca 1987). Če v zadnji okrožnici papež piše o nepomirljivosti nasprotja med duhom in mesom, med idealizmom in materializmom, teizmom in ateizmom, piše o tem tudi dr. Rudi Koncilijs (v isti številki Družine) in pravi, da je »ateizem torej glede na celoto življenja nujno pesimizem; prepričanje, da ima zadnjo besedo nič in nesmisel.« Za kakšno spreobračanje torej gre? Nedvomno gre za namero notranje cerkvene in ožje verske naravnosti, a je močno opazna zlasti povezanost pozivanj k spreobračanju z nekim novim ali bolje, ponovnim planetarnim razvrednotenjem materializma, marksizma, socializma in seveda zlasti »pripadajočega« jim ateizma. To pa seveda lahko pomeni, da se RKC in Vatikan vračata na stare, dodobra izhojene poti, ki jih označuje klasičen postopek notranje diferenciacije v instituciji; produciranje drugačnih za nasprotnike.

Če bi se omenjena podmena v bodočnosti izkazala za pravilno, bi to gotovo pomenilo prelom z nekaterimi pomembnimi opredelitvami in dosežki drugega vatikanskega koncila. Duh koncila je namreč dialoško, strpno, tudi teološko na določen način presegel načelo klasičnega dualizma dobrega in zla, vsaj navzven. Koncil je cerkvi pomagal zgraditi razmerno visoko stopnjo neke prosvetljene, da ne rečem »civilne samozvesti«, s tem da je instituciji (cerkvi) in njenim pripadnikom (vernikom) postavil »visoke« cilje, cilje nad razprtijami med »duhom in mesom«. Vse to pa za življenje na »tem svetu« ali če uporabim tisto, o čemer je govoril dr. Debenjak, šlo je za življenje pred smrtjo. Videti je, da se z zadnjo papeževo okrožnico te razprtije ponovno vračajo v ospredje.

Vemo, da papeške okrožnice niso same sebi v namen, ampak so vselej v povsem določeni funkciji. In v kakšni funkciji je okrožnica o svetem Duhu? Kot že rečeno, bo dal sodbo o tem čas, a predvsem vse tisto, kar bo o prestrukturiranju in spreobračanju znotraj RKC zabeleženo. Zadnja okrožnica je po obliki ožje teološka, pa vendar povsod tam, kjer je ovoj teologije najtanjši, zazijajo filozofske vrzeli in zelo pragmatično-politične nenadne poenostavitve. Na teh mestih se sporočilo zelo približa povsem klasični ideološki zahtevi po »nedeljivosti in celovitosti osebnosti« pripadnikov religije (razreda, nacije, ideologije). Vse to je kajpada v funkciji notranje diferenciacije in prečiščevanja, v funkciji enotenja vrst in vere. Vse to je tudi logično, razumljivo in koristno, tako ravnajo prav vse institucije, cerkvene in posvetne. Škoda pa je vendarle, da tisto, kar je pomembno zlasti in predvsem za notranje cerkveno področje, moti večino resnično pozitivnih dosežkov koncila, zlasti navzven, torej zunaj ožje teoloških okvirov. Zanimivo bo brati naslednje okrožnice Janeza Pavla II., ki bodo zadnjo potrdile kot zgodovinsko ali pa jo zavrnile kot epizodno. Ali pa se ne bo zgodilo ne eno ne drugo?!

ROMAN ŠTUS: Ob vsem tem bi se čisto na kratko vrnil k prvima dvema okrožnicama, se pravi k okrožnicama o teologiji osvoboditve in o krščanski svobodi. Zdi se mi, da se v njih, pa navsezadnje tudi v tej poslednji o svetem Duhu, pojavljata dve težnji: najprej nekakšen strah pred odpiranjem Cerkve do marksizma oziroma ateizma in strah pred sodelovanjem z njima; nato pa tudi težnja za enotnejšo in bolj monolitno Cerkev, ki je značilna za sedanji pontifikat. Najbrž ravno od tu izhaja spor s teologijo osvoboditve in nasprotovanje teologiji osvoboditve, ki je kot gibanje ljudskih množic v Latinski Ameriki usmerjena od spodaj. Dejansko je spontano nastala v bazi. To pa seveda nasprotuje težnji,

da bi Vatikan oziroma središče imel nadzor nad vsemi novimi idejami. Zato se mi zdi, da bi lahko bolj govorili o sporu med krajevno Cerkvijo oziroma poskusom, ki se tam rojeva, in vatikanskim središčem, kot pa med latinskoameriško Cerkvijo in vesoljno Cerkvijo. Vsekakor to dvoje ni isto. Osnova teologije osvoboditve je izkustvo oziroma praksa, ki se tam pojavlja, se pravi konkretno življenje. Gre za sodelovanje vseh, ki se uresničuje v temeljnih občestvih. Teologija pa je refleksija tega življenja, zato nastaja in se oblikuje po razmerah v temeljnih občestvih. To pa seveda ne more biti usmerjeno in nadzorovano iz središča. Zdi se mi, da se Vatikan dejansko boji, da bi se pojavilo nekaj, kar ne bi izhajalo od njega in nad čemer ne bi imel nadzora. Menim, da se je prav zaradi tega tako ostro odzval na to teologijo.

VEKOSLAV GRMIČ: Imel sem prej uvod, sedaj pa bi se pogovarjali o nekaterih vprašanjih, ki so bila pravkar zastavljena. Najprej bi se dotaknil vprašanja svetovnega nazora in gibanja. To vprašanje je načel papež Janez XXIII. in poudaril, da je treba oboje razlikovati in da ni mogoče odrekati sodelovanja z gibanji, ki se zavzemajo za človeka in sploh pravičnost, čeprav se navdihujejo iz nazorov, ki niso naklonjeni krščanskim pogledom na svet in človeka. Gre za njegovo okrožnico *Pacem in terris*. Kakšne so bile posledice te teze, najbrž vsi vemo. Med drugim je bila posledica tega papeževega pogleda tudi, da so mnogi verniki volili poslance komunistične partije Italije v parlament. Druga posledica je bilo nedvomno tajanje ledu v odnosih med verniki in neverujočimi nasploh. Tretja posledica pa je bila ta, da so nastala različna krščanska gibanja, ki so se navduševala ne samo za socializem, ampak celo za marksizem. V Italiji smo npr. imeli opraviti z gibanjem tako imenovanih »krščanskih marksistov«. Seveda še bolj trajna posledica omenjenih Janezovih pogledov je zaznavna v gibanju, ki se imenuje »Kristjani za socializem« in se je začelo v Čilu, a je danes razširjeno tudi v Evropi. Res pa je, da se pozneje izjava papeža Janeza XXIII. v cerkvenih dokumentih izrecno ne pojavlja več. Že papež Pavel VI. zavzema zelo ozko stališče do marksizma v okrožnici *Octogesima adveniens*.

Druga stvar, ki jo hočem omeniti, je površno prikazovanje ateizma v dokumentih, o katerih govorimo. Ti dokumenti niti ne ugotavljajo nikakršne razlike med tako imenovanim kategorialnim in transcendentalnim ateizmom. Dogaja se namreč, da je nekdo, ki zagovarja kategorialni ateizem, v resnici v transcendentalnem pomenu tega pojma pravi teist, in nasprotno, je lahko nekdo zagovornik kategorialnega teizma, medtem ko je hkrati v transcendentalnem pogledu ateist. Mislim, da bi bilo treba ta dejstva vendarle prikazati z večjim občutkom za resničnost, kajti potem bi lahko povsem drugače prikazali tudi pojem vere in nevere. K. Rahner je npr. v tem pogledu šel daleč, saj je zagovarjal upravičenost pojma anonimnih kristjanov ali anonimnih vernikov. Tem anonimnim vernikom lahko postavimo nasproti tudi anonimne nevernike, se pravi, da se ima lahko nekdo za vernega, pa je v resnici neveren. V tej zvezi se zastavlja tudi vprašanje vernosti in duhovnosti. Mislim, da ni nikogar, ki bi hotel res zagovarjati humanizem, pa bi zavračal vsako misel na transcendo, kajti vsak človek na neki način presega sebe, se pravi, da živi iz transcendence, ki jo seveda lahko povsem imanentno razume, kakor jo nekdo razume transcendentno in pri tem misli na Boga. Duhovnost tedaj ni nerazdružno povezana z vernostjo, temveč le s priznavanjem nečesa, kar človeka presega, čeprav je v njem, nečesa absolutnega, »svetega«, nedotakljivega, idealnega itn.

Tretja stvar, ki bi se je hotel kratko dotakniti, je pojmovanje smrti za kristjana. Po mojem mnenju je tudi za kristjana najpomembnejše življenje na zemlji – tostransko življenje. To se pravi, da me ne zanima toliko, kakšno bo življenje po smrti, čeprav sem prepričan, da je posmrtno življenje, da s smrtjo ni vsega konec. Zanima me tedaj predvsem, kakšno je moje življenje tukaj na zemlji, kajti iz tega življenja raste v resnici življenje po smrti. Jezus je zelo malo govoril o življenju po smrti, govoril je predvsem o življenju na zemlji. Ko je govoril o poslednji sodbi, je naravnost povedal, da nas bo sodil po našem obnašanju na zemlji: kar smo storili človeku, smo storili njemu, in česar nismo storili človeku, tudi njemu nismo storili. Ko je govoril o ljubezni do bližnjega, je povedal, da je treba samo ljubezen skazovati bližnjemu, če hočemo priti v življenje. Iz vere v posmrtno življenje mora izhajati, če jo pravilno razumemo, angažma za pravično in z dobroto prežeto življenje na zemlji. Če so kristjani kdaj mislili in delali drugače, potem je bilo to pod vplivom neoplatonizma in

različnih odklonov od evangelija. Ostane pa seveda odprto vprašanje, kako je kdo obdarjen ali poklican, kajti človeštvo moramo jemati tudi kot skupnost, v kateri imajo posamezniki posebno poslanstvo, a to ne more veljati za popolne odklone od evangelija.

Glede razrednega boja so danes nekateri teologi prepričani, da bi Cerkev morala spremeniti svoja stališča do razrednega boja, čeprav odklanjajo zagovarjanje nasilja na vso silo za spremembo družbenih razmer. Sicer pa razredni boj ne pomeni zagovarjanja nasilja po vsej sili, kot je to storil npr. Stalin, kakor je omenjeno v Zgodovini VKPb, temveč gre le za ugotavljanje dejstva in hkrati za prizadevanje, da se odpravijo tako razredi kakor razredni boj. Tudi je res, da je Cerkev v svojih dokumentih že uporabljala ta pojem. In prav tako je res, da je priznala upravičenost uporabe sile za spremembo razmer v izrednih primerih, kakor beremo sedaj to misel celo v navodilu o krščanski svobodi in osvoboditvi.

V dokumentih je vedno znova govor tudi o grehu. Mislim, da je na teh mestih preveč v ospredju individualizem, ker je individualna nota greha tako močno poudarjena. Nekaj drugega je namreč socialni greh, greh struktur ali strukturalni greh, čeprav je med obema zveza. Tudi je preveč govor samo o grehu, kolikor včlenjuje uporniški odnos do Boga, premalo pa je govor o grehu kot krivici do človeka, čeprav je zopet oboje med seboj povezano in je v Sv. pismu prav ta druga razsežnost greha.

Rekli bi lahko, da je v dokumentih, o katerih govorimo, navzoč tako imenovani moralni individualizem, ki pa ga 2. vatikanski cerkveni zbor zavrača. Zato najdemo v njih teze, o katerih nikakor ne moremo reči, da so dialoške, napisane v duhu dialoga, posebej, kar zadeva ateistične socialiste. Tisti, ki so verni, imajo vso resnico, tisti, ki ne verujejo, so v popolni zmoti, temi. Morala brez Boga torej ni mogoča, če ni Boga, je vse dovoljeno. Prav to pa ni res. Vse je dovoljeno, če ni Boga, samo takrat, ko se nekdo postavi na popolnoma individualistično stališče. Kakor hitro pa človek resno razume sebe kot člana človeške družbe, povezanega tudi z zgodovino človeštva, ne more več tega trditi, saj se mu v takšni perspektivi odpira razsežnost, ki v resnici posameznega človeka zamejuje pri njegovih odločitvah, da ne more več delati, kar bi se mu zljubilo.

BOŽIDAR DEBENJAK: Mislim, da so stvari, o katerih se moramo tu pogovoriti in se tudi pogovarjamo, izredno pomembne. Takšno vprašanje je na koncu omenil profesor Grmič, ko je govoril o tezi, da se šteje za grešno ali nedopustno vsako početje, v katerem se ne priznava Boga ali izhaja od Boga. Dodal bi, da je Kant z vso jasnostjo in miselno ostrino postavil moralno delovanje na podlago kategoričnega imperativa: če ravnamo v skladu s kategoričnima imperativoma, se obnašamo tako, kot da smo na vprašanje o Bogu odgovorili pritrdilno (ne da bi bili to seveda dejansko storili, saj gre le za postulat); naše delovanje je skratka takšno, kot da bi nam bilo v nasprotnem primeru zagroženo večno pogubljenje, če pa prav ravnamo, pa večno plačilo – toda obenem bi bila vsaka pomisel na kazen ali plačilo že razveljavitev moralnosti dejanja. Dejanje *per se* je moralno ali nemoralno. To je tisto, kar je, kot sem razumel, z drugimi besedami povedal profesor Grmič. Ko bi potemtakem obravnavani dokumenti izhajali iz tega, bi se morali bistveno drugače obnašati do kategorije neverujočih: preprosto biti sposobni videti, da je tudi brez vere v Boga mogoče v dejanju, v praksi biti etično na višini zahtev, ki bi jih izpolnjevali najbolj goreči verniki v avtentičnem smislu najplemenitejšega krščanskega izročila. Tega obravnavani dokumenti ravno nočejo več priznavati; priznal pa je Janez XXIII. z besedami, ki nam jih je prej priklical v spomin profesor Roter. Če ti tega novi dokumenti nočejo več priznati, si po pravici zaskrbljen, seveda ne zaradi svojega moralnega lika, temveč zastran prihodnjega skupnega dela. Mislimo si, da bi vrnili v enako mero, torej z zrcalno sliko, in rekli: vsakdo, ki verjame v verske dogme ali sploh v Boga, je zavržen, zaradi njegovih motivov zanj ni mesta v družbeni praksi socializma; dobro vemo, kam pridemo. Spet gre za zaostrovanje fenomena nedarežljivosti.

(Ob robu povedano: pozicija neverujočega miselno ni lažja, temveč je težja kot pozicija vernika; ravno zato, ker se ne more sklicevati na nobeno tolažbo. Samo pač neizprosno izpostavljeni resnici sveta in z njo soočeni. To je tista bridka izkušnja odgovornosti in eksistenčne stiske, ki jo je pravzaprav na svoj način občutil Prešeren z verzi »da srečen je le ta, kdo z Bogomilo/ up sreče onkraj groba v prsih hrani«, pri čemer nič ne govori za to, da je

Prešeren sam up sreče onkraj groba v prsih hranil, temveč je zgolj ugotovil, da bi bil srečen, ko bi mogel imeti takšno vero. Zato menim, da smo drug drugemu dolžni nekaj več medsebojnega razumevanja za stiske, da bi lahko sodelovali v predgrobnem življenju, pri verujočih posluha za to, da neverovanje ni drži oholosti. Tem dokumentom pa tega posluha in darežljivosti manjka in to je slabo).

Doslej sem se zadržal v glavnem pri *Okrožnici o svetem Duhu*. To pa ne pomeni, da morda delim optimizem zastran *Navodila o krščanski osvoboditvi*, zlasti kar se tiče poglavja o socialnem nauku cerkve, posebej o »krščanski praksi osvobajanja«. Nemilo me preseneča, da si sestavljali dokumenta lahko privoščijo točko o »mitu revolucije«, v njej pa na najprimitivnejši način zoperstavljajo reformo in revolucijo. V zgodovini marksizma je npr. že 1899 Roza Luxemburg v svoji polemiki zoper Bernsteina jasno pokazala, da si ne pusti vsiljevati lažne dileme »ali reforma ali revolucija«; to spoznanje se je v kasnejših polemikah večkrat obnavljalo; v Zahodni Evropi konec šestdesetih let – pisci tega papirja so to prespali – kot vprašanje »sistemskotranscendentnih reform«, torej takih, ki presegajo oziroma transcendirajo sistem, v nasprotju s »sistemskoimmanentnimi« reformami, ki ne prebijajo meja sistema, temveč ostajajo znotraj njih. Če zdaj zoperstavljajo eno in drugo, napadajo »mit revolucije« in podobno, potem bodisi merijo na banalnosti, saj kdo pa ni zoper površen mit in votli revolucionarizem, ali pa, kaj je verjetnejše, pa tudi bolj ustreza kontekstu, napadajo samo idejo, da je treba delovati tudi za preseganje sistema, denimo, na transcendiranje kapitalističnega sistema. Konec koncev, bili so časi, ko je del teologije sam sebe deklariral za »teologijo revolucije«, in eden od teologov revolucije, Giulio Girardi, je zapisal, da je ljubezen do bližnjega pač mogoče prakticirati na dva načina: en način, da so dela usmiljenja, drug pa, da iz ljubezni do bližnjega spremenimo svet. Vemo sicer, kakšna je bila naprej usoda Giulia Girardija. Dejstvo pa je tudi, da je v okviru debate katolicizma s svetom v zadnjem obdobju prišlo do povsem nasprotni teze: od teologije revolucije do razglašanja revolucije za čisto navaden mit. To je seveda zelo velik premik. Z njim pa je ogrožena tako preobrazba sveta kot tisti dialog, ki bi mogel trajno izhajati iz Marxovih besed iz leta 1872, ko je v nekem smislu svoj družbeni projekt navezal na tisto, za kar se je zavzemalo zgodnje krščanstvo. Zapisal je namreč: »Delavec bo moral nekega dne prevzeti politično oblast, da bi zgradil novo organizacijo dela . . . če noče, tako kot stari kristjani, ki so to zanemarjali in zaničevali, priti ob nebeško kraljestvo na zemlji«. Iz teh besed iz govora o haaškem kongresu je popolnoma jasno, da je projekt komunizma vzpostavitev »nebeškega kraljestva na zemlji«, torej dejanskega občestva ljudi. Poleg argumenta o škodljivem zaničevanju politike, ki ga je Marx obrnil proti anarhistom, je Roza Luxemburg v podobni debati navedla, da se je komunizem starih kristjanov obračal samo na delitev ustvarjenega (pri tem navaja iz Apostolskih del, da so vse, kar so imeli, »polagali k nogam apostolov; in sleherni je od tega dobil, kar je potreboval« – Apd 4: 35), ne pa na novo organizacijo dela, ki bi morala do novega sveta pripeljati; stari kristjani so dejansko prišli ob nebeško kraljestvo na zemlji, ampak ta cilj je ostal, bil je izrečen. Nanj so se skozi dolga stoletja zgodovine vedno znova sklicevale uporne množice. Skozi dolga stoletja evropske civilizacije so se energije upora sklicevale na zapisane besede kanoničnih evangelijev in kanonične apostolske kronike in se ob njih navdihovale. Moderno delavsko gibanje je šele počasi opustilo svoje »evangelije za uboge grešnike« in sprejelo jezik »manifestov« in »programov«. Ostalo pa je še vedno dovolj podlage, dovolj skupne zgodovine za nujno skupno zavzemanje v sedanjosti in prihodnosti. Zato je toliko bolj umestno vprašanje, ali se je za krščanstvo, točneje za katolicizem, projekt »nebeškega kraljestva na zemlji« za zmeraj izjalovil in zastarel. V nedarežljivi drži, s katero se nekdo v imenu krščanstva odpoveduje nečemu, kar je bilo krščanski lastni socialni projekt, in s katero peha proč marksiste, ki s(m)o ravno dediči tega projekta, zato vidim tragično potezo: to pomeni obračati hrbet pomembni plati lastne zgodovine krščanstva in ob tem razbijati tisto zvezo, ki bi se iz omenjenih trajnih korenin morala porajati. To pa ni dobro za nobeno od prizadetih strani in tudi ne za človeštvo.

MARKO KERŠEVAN: Sam ne bi dal čisto take ocene, da se ti dokumenti ali pa sploh dokumenti sedanjega papeža pri tako imenovanih socialnih vprašanjih drastično odrekujejo tiste pogojno rečeno socialistične dediščine krščanstva, ki jo je marksizem na svoj način

prevzel in razvil. Prej bi videl v njih neko drugo strategijo. Papež in sedanji cerkveni vrh pravzaprav mnogo jemljeta od tega, tako iz zgodnje krščanske dediščine kot neposredneje iz marksizma oziroma iz socializma – in sta s tega vidika tudi kritična do obstoječega kapitalističnega sistema. Rekel bi celo, da sta bolj kritična do obstoječega prevladujočega kapitalističnega ekonomskega in socialnega sistema, kot so bili prejšnji papeži. Naj spomnim samo na okrožnico o človeškem delu.

Kar zbujajo skrb, pa je, da *marksizem* prikažejo izrazito negativno. Potem ko od njega vzamejo pozitivno vsebino, ga prikažejo »v ostanku« kot nekaj negativnega. Podoba marksizma je v teh tekstih dejansko bolj negativna in poenostavljena, kot je bila v bolj znansiranih tekstih, npr. Janeza XXIII. in Pavla VI. To seveda ni prvič, da je Cerkev po določenem času marsikaj prevzela od drugih gibanj, sama gibanja, na vsak način pa njihove ideologije, pa zavračala, in to toliko bolj, kolikor več je od njih prevzela.

V tem skrajno negativnem prikazu marksizma in njegovega ateizma bi res lahko videli nekakšen lom. Ne sicer v strogem pomenu besede, saj ne gre za isto tradicijo in isto kontinuiteto, ki bi bila zdaj prekinjena. Vsekakor pa pomeni ocena, da je izrecni in praktični ateisti zgolj nekaj grešnega in obsojanja vrednega, ponoven odmik od tiste poti, ki jo je naredila sodobna teologija, resda manj katoliška kot protestantska, poti, ki je pri katoliškem teologu Rahnerju privedla do omenjenega razlikovanja med kategorialnim in transcendentnim ateizmom – ali pri protestantskem teologu Bonhoefferju do znanega pojmovanja »nereligioznega krščanstva«. Bonhoeffer sam začenja to pot pri Pavlovem pismu Rimljanom, na katero se sklicujejo tudi obravnavani dokumenti. Razumljivo, saj je to Pavlova poslanica o krščanski *osvoboditvi*: osvoboditvi kristjanov od omejitev židovske religije. Kot vemo, je kasneje Luther to isto pismo vzel kot osvobodilno, osvobajajoče nasproti nekim zunanjim omejitvam, ki jih je kristjanu vsiljevala sama krščanska cerkev oziroma njena hierarhija. Bonhoeffer jo razume kot osvobajajočo poslanico nasproti zunanjim »religioznim« omejitvam sploh. Pri Pavlu zunanje zahteve (židovske) vere niso več pogoj za življenje v Kristusu, pri Lutheru tak pogoj niso naknadne zunanje institucionalne zahteve cerkve, pri Bonhoefferju tudi sama religija ni več pogoj za krščansko življenje. Kot apostol Pavel, ki pravi, naj nihče ne sodi drugega po tem, ali praznuje židovske verske praznike ali ne, »ampak naj vsak raje poglobi osebno prepričanje« (Rim 14, 4–12), Bonhoeffer na drugi, višji ravni posploši, naj nihče ne sodi drugega po tem, ali izjavlja, da veruje ali ne, ali na zunaj izraža vero ali ne, ampak naj vsak raje poglobi svoje osebno prepričanje, ne glede na to, ali se izraža v kategorialnem teizmu ali ateizmu. Človek ni grešen, pa tudi odrešen ne, zaradi takega ali drugega teističnega ali ateističnega razmišljanja, da ne rečem »filozofiranja«, o svetu.

Rad pa bi opozoril na neko drugo razsežnost razprave o »grešnosti ateizma«, ki daje tej razpravi in tej obsodbi ateizma vendarle nek smisel, samo da se pri tem pokaže, da pravzaprav naslovnik ni pravi, kako temeljni problem ni ateizem, na vsak način pa ne izrecni ateizem, ali pa še posebej dialektično materialistični in marksistični. Gre za širši problem, ki se pojavlja tudi in predvsem tam, kjer se na široko pojavljajo deklarirani teizem, religija, krščanstvo in tako naprej. Na kaj tu mislim? Ko govori okrožnica o »najtežjem grehu, grehu zoper svetega Duha«, pravi, da je to tisti greh, katerega bistvo je v samem odklanjanju odrešenja, v tem, da se vztraja pri pravici vztrajati v grehu oziroma v tem, da se ne pripoznava greh, ki da ga sveti Duh razkriva. Gre za nepripoznavanje greha kot razlog za to, da se ne občuti potreba po spreobrnjenju, iz česar izhaja potem dejansko odklanjanje odrešenja. Besedilo okrožnice niha, včasih govori o »sodobnem človeku«, drugič pa je naslovljeno na izrecni ateizem. Mislim, da gre za problem, na katerega je opozoril Tillich, ko pravi nekako takole: med nastajanjem krščanstva je bilo glavno vprašanje odrešenja in nesmrtnosti, v času Luthra in reformacije vprašanje greha in opravičevanja, danes pa je glavno vprašanje smiselnosti oziroma nesmiselnosti v življenju oziroma občutenja življenja. To pomeni, da ni več v ospredju vprašanje greha, vprašanje krivde in opravičevanja. Kar ostaja, ko tega greha in občutka krivde in želje po opravičevanju ni, je sicer še lahko želja po večnosti, toda brez zavesti greha in potrebe po opravičevanju, gre bolj za nekako (grešno) zahtevo po večnosti, kot za upanje na odrešenje v pravem pomenu.

Prav o tem pa na svoj način govori tudi poznano delo C. Lascha o narcistični kulturi oziroma o sodobnem narcizmu. Delo je nastalo kot nekakšna socialno zgodovinska študija

s psihoanalitično podgraditvijo na osnovi preučevanja ameriških razmer. Amerika je prostor, ki prekipeva od deklarativne neateističnosti; po anketah 97% ljudi izjavlja, da veruje v Boga, in Bog ni prisoten le na oltarju, ampak izrecno tudi na dolarju itd. Pa vendarle naj bi prikaz značilnega tipa sodobnega človeka v knjigi, sodobnega ameriškega človeka, deklarativno prav gotovo neateističnega, govoril o tem, da se v njegovi psihološki strukturi nadjaz ne pojavlja več kot instanca, ki nekaj *prepoveduje*, kot očetovska instanca, ki prepoveduje užitek, in ki potem povzroči občutek krivde, glasu vesti oziroma greha (in s tem potrebe po opravičevanju kot pogoju za odrešenje). To se ne dogaja več, kajti drugače oblikovan nadjaz sedaj ne prepoveduje več, ampak *zapoveduje*, in sicer zapoveduje »sodobnemu narcisu« prav *uživanje*. Kot negativno, kot neuresničevanje zahtev nadjaza se ne pojavljata več greh in krivda, ampak občutek neuspešnosti, nedoseganja uživanja, ki bolj ali manj neizogibno vodi ne k občutku grešnosti in krivde, ampak k občutku tesnobe in praznine, nesmisla, in od tod tudi ne k upanju na opravičevanje in odrešenje, ampak k večjemu k večnosti ali vsaj posmrtnemu življenju zato, ker narcis kot narcis ne more biti sredstvo, ampak zgolj cilj in mu zato posmrtno življenje »po naravi« pripada: toliko bolj, kolikor v tem življenju ne more uresničiti tistega, kar mu narekuje njegov nadjaz, kakršen se oblikuje v sodobnih družbenih strukturah, sodobnem tipu družine in tako dalje. Narekuje pa mu nekaj, kar je »do kraja« seveda nemogoče uresničiti.

Ne vem, ali je smiselno, da bi zdaj razpravljali v tej smeri, prav pa je, da vidimo, kako okrožnica upravičeno, pa čeprav le posredno ugotavlja, da je psihološka stvarnost sodobnega človeka v marsičem drugačna od tiste, ki jo predpostavlja krščanska vera ali vsaj nekatere njene tradicionalne interpretacije.

PRIMOŽ HAINZ: Glede na že doslej obravnavane teoretične vidike obeh dokumentov, ki sta tudi po mojem mnenju korak nazaj v cerkveni teoriji, pa me vendar bolj zanima praktična stran njunih vplivov. Obstoji namreč razlika med teorijo, oblikovano v vatikanskih komisijah, in krajevno cerkvijo. Ta razlika nedvomno obstoji tudi pri nas in dogaja se, da slovenska RKC ne uveljavlja dosledno vseh vatikanskih dokumentov. Tak primer je npr. vatikanska lestvica človekovih pravic in svoboščin. Papež deklarira, da je temeljna svoboščina pravica do religioznosti, vrednote samoupravne socialistične družbe pa razvrščamo drugače in pravice do svobode veroizpovedi ne dajemo na prvo mesto.

To spoznanje je eden temeljev več kot desetletnega deklariranja tako imenovanih dobrih ali bolje urejajočih se odnosov med družbo in rimskokatoliško cerkvijo.

Žal v to shemo večkrat posežejo dogodki, kot je bil članek v Družini, v katerem je R. Koncilija zapisal naslednjo misel: »Ateizem je torej glede na celoto življenja nujno pesimizem, prepričanje, da imata zadnjo besedo nič in nesmisel«.

Tudi zato moram reči, da se večina slovenske duhovščine zaveda, da bi si s takim praktičnim delom zaprl pot do ljudi in prihodnosti ter da ljudje vse teže prenašajo vse vrste hierarhij, saj je demokratični sistem socialističnega samoupravljanja postal sestavni del zavesti ljudi v Sloveniji in Jugoslaviji.

ANTON STRES: Načeti je bilo veliko vprašanj, naj se zadržimo samo pri nekaterih.

Najprej bi rad omenil, da papeževo razlikovanje med mesom in duhom ne izvira iz grškega filozofskega dualizma duše in telesa, temveč iz svetopisemskega »dualizma« duha in mesa, ki ima hebrejske, starozavezne izvore in igra veliko vlogo v novozaveznih Pavlovih pismih. »Meso« pomeni celotnega duhovnotelesnega človeka, če se zapira vase in odklanja božjega »duha«, se pravi, odklanja razmerje s transcendentnim Bogom, ki lahko človeka postavi kdaj tudi pod vprašaj. Nasprotno pa pomeni »duh« božjega duha, ne pa človeško dušo, kot jo pozna grška miselnost, ki je prevladala na Zahodu in nekako prekrila hebrejski bistveno religiozno moralni pomen teh izrazov. Za papeža je potemtakem materializem bistveno povezan s hotenjem po človekovi samozadostnosti in v tem smislu na ateizem. Pojem materializma zato v tem papeževem tekstu gotovo ni dovolj diferenciran.

Druga misel, ki bi jo rad osvetlil, je tako imenovana »tolažba vernih«. Pogosto se sliši, pravzaprav od razsvetljenstva naprej, da je vera lahko reševanje mučnih bivanjskih vprašanj: vernik misli, da ve vse, da ima pri roki odgovor na vsako vprašanje, povrh pa še zagotovilo,

da se bo na koncu vse srečno izteklo, saj bo prišel v nebesa, če bo živel po navodilih, ki mu jih daje njegova Cerkev. Rad bi poudaril, da je takšna vera ali popačena ali pa gre za nerazumevanje religioznega bivanja. Sicer je res, da najde veren človek v veri odgovor na določena vprašanja. A v ta odgovor le veruje, z vsem, kar vključuje vera, ki ni posest in ne zagotovo. V veri ni nobenih jamstev, temveč vse sloni na veri in upanju. Po drugi strani pa vera odpira nova vprašanja ali zaostre stari, npr. vprašanje zla v svetu. Zato se mi zdi, da bi se morali odpovedati poskusom ugotavljanja, komu je lažje in komu težje, kot ne moremo nič reči, kdo je boljši in kdo slabši.

Tretjič, kar zadeva usmeritev dokumentov in njihove posledice, bi bilo treba najprej upoštevati, da so namenjeni predvsem Latinski Ameriki, kar prav gotovo odločilno vpliva na njihovo vsebino. Marksizem, ki so mu namenjeni dokumenti, ima čisto določeno krajevno in časovno podobo, po vsej verjetnosti kubansko. Zatem ne smemo pozabiti, da je marksizem v svetu zelo raznolik pojav. Če ugotavljate, da papeževe sodbe niso diferencirane in zato grobe, je temu treba pritrditi, ne smemo pa prezreti, da se je tudi v imenu marksizma dogajalo po svetu marsikaj grobega ter nediferenciranega in se še dogaja. Najpomembnejše pa je vprašanje, kam ti dokumenti vodijo. Ali naj to pomeni začetek novih nestrpnosti? Menim, da je treba razlikovati med praktično in teoretsko ravni. Praktična raven je raven določenih medčloveških odnosov med marksisti in kristjani, odnosov med konkretnimi ljudmi, ki se nazorsko razlikujejo. Ta razmerja bomo oblikovali sami, zanje je odgovoren vsak posameznik ne glede na njegov nazor, ki ga izpoveduje. Teoretska raven pa je raven med marksizmom in krščanstvom. Ne preseneča me, če sta kardinal Ratzinger in papež, ki sta bila oba dolgo časa profesorja, še posebej pozorna na miselno, podrobneje teološko doslednost. Zahteva po miselni doslednosti ali celo nazorski nepopustljivosti me sama po sebi ne moti. Če se ljudje v nazorih odkrito razhajajo, to nikakor ne pomeni, da si moramo biti kot ljudje sovražniki. Bistvo sektaštva in klerikalizma je prav v nesposobnosti razlikovanja teh dveh ravni. Zato mislim, da teoretska razhajanja niso usodna, če je le med ljudmi dovolj čuta za demokracijo in spoštovanje drugače mislečih, se pravi, dovolj etične zavesti. Po mojem ti dokumenti ne zavezujejo k nobeni praktični nestrpnosti do drugače mislečih, četudi so zelo kritični do drugih teorij.

VEKOSLAV GRMIČ: Zanimivo je to vprašanje, ki je bilo načeto, komu je namreč lažje glede na usodo smrti, vernemu ali neverujočemu. Že večkrat sem rekel, da vernim ljudem ni lažje kot neverujočim. To pa zaradi tega ne, ker vernega človeka vznemirja tudi »odgovor«, ki ga bo moral dati za svoje življenje Bogu, kakor to razberemo iz Sv. pisma. Ta zavest zbujata nedvomno strah. Drugič pa vernega človeka ogroža tudi nevera. Čim bolj je človek veren, tem bolj je hkrati neveren. Isto najbrž velja za neverujočega človeka, da ga večkrat ogroža vera. Kakor je namreč nemogoče v pravem pomenu dokazati, da Bog je, tako je nemogoče dokazati, da Boga ni. Pa tudi človekovo izkustvo je vsak dan drugačno. Tako je vprašanje, komu je lažje glede na usodo smrti. Težavno je na to vprašanje dati splošno veljaven odgovor.

Druga stvar, ki bi jo rad omenil, je govor o negativnih pojavnih oblikah socializma. Vendar če o tem govorimo, potem moramo priznati, da so tudi pojavnne oblike krščanstva večkrat bile in so še hudo negativne. Kdor je le nekoliko prebral zgodovino, ki ni napisana apologetično, bo moral priznati, kako se je realno krščanstvo npr. oddaljilo od evangelija v času križarskih vojn, inkvizicije in sploh vojn, ki so jih goreči pridigarji prikazovali kot verske vojne. Smemo pa tudi reči, da je Cerkev dolgo nasprotovala tako imenovanim človekovim pravicam in svoboščinam in si je na vso moč prizadevala, da zameji človekovo težnjo po svobodi in osebni odgovornosti. Celo papeške okrožnice so govorile v tem duhu. Zato je jezuitski pater A. Delp, ki so ga nacisti v Nemčiji obesili zaradi odpora do nacističnega režima, izjavil: »Prihodnja, iskrena kulturna in idejna zgodovina bo morala napisati grenka poglavja o prispevku Cerkev k nastanku človeka množice, kolektivizma in diktatorskih vladnih oblik«. Da je ta izjava upravičena, dokazuje tudi izjava nemških škofov v prid nacizmu leta 1934, češ da pozdravljajo nacistični režim, ker prav tako poudarja pomen avtoritete kakor katoliška Cerkev. Mislim tedaj, da je dobro, če se verni ljudje ob teh dejstvih znova in znova zamislimo, saj bomo potem lažje pravični v svojih sodbah o realnem socializmu.

Glede »miselne doslednosti« v cerkvenih dokumentih, o katerih govorimo, je treba reči, da moramo tudi na teoretičnem področju paziti, kako stvari prikazujemo, da bo to prikazovanje res dialoško. Posebej velja to za vprašanje morale. Če npr. menimo, da morala brez Boga ni mogoča, potem bomo zelo težko priznali, da je nekdo, ki je ateist, lahko resnično moralen. Mislim, da je treba priznati, da je tudi teoretično mogoče zidati moralo brez verskih temeljev, kolikor namreč ne razumemo človeka samo individualistično. Sam sem se že ponovno dotaknil tega problema v svojih razpravah. Za praktično področje pa velja, da imamo lahko opraviti tudi z vernimi ljudmi, ki so nemoralni, ne samo z neverujočimi, ki so prav tako lahko nemoralni, a ne nujno.

Sedaj bi samo za konec svojega razmišljanja dejal, kar je izjavil Tomaž Akvinski: »Če je nekdo prepričan, da Boga ni, se ne sme siliti, da bi vanj veroval«. To bi bil namreč greh, ker je vse greh, kar ni iz prepričanja, kakor je že povedal apostol Pavel.

MARKO KERŠEVAN: Mislim, da je zgodovina cerkve včasih res zelo poučna za marksizem in delavsko gibanje. To lahko rečemo čisto brez ironije.

ZDENKO Roter: Profesor Stres je sprožil prav zanimiva metodološka vprašanja, deloma tudi profesor Grmič. Namreč, očitno je, da sta možni dve ravni analize vsega tega, o čemer se pogovarjamo. Ena bi bila sociološka analiza širšega socialnega dogajanja, ki vpliva v različnih obdobjih razvoja na spremembo cerkvenega socialnega nauka. V tem kontekstu je zagotovo tudi preučitev kubanske ideologije, kubanskega sindroma v Latinski Ameriki, vprašanje, ki bi ga morala taka analiza vključiti. Če poudarim nekatere druge točke, povezane s pontifikatom sedanjega papeža, mislim, da bi se takšne analize še dale že precej bolj poglobiti, kot je bilo storjeno na današnjem pogovoru. Druga raven analize pa zajema besedila sama po sebi. V tem smislu se mi zdi, da smo vsi blizu ali pa da nam je skupno spoznanje doslej to, da je prišlo do nekaterih sprememb v poudarkih, razlike so glede tega, kakšen pomen imajo ti poudarki oziroma v kolikšni meri je mogoče izreči že kake dokončne presoje. Seveda, teoretično bi bilo krasno, če bi lahko predpostavili neko teološko doslednost, kot ste jo imenovali, brez implikacij. Mi sociologi smo podvrženi obsesiji skrajnega kritičnega presojanja institucij, to je tudi moja bolezen. Institucija ima pač svoje zakonitosti, pač vsaka in tudi cerkev je institucija. V tem kontekstu ni mogoče domnevati, da bi lahko ohranjali neko dvojnost, to se pravi neko doslednost, teološko ali miselno doslednost na eni in pa od tega popolnoma neodvisno prakso. Mislim, da se je te nevarnosti, če jo tako imenujemo, zelo zavedal Janez XXIII. in je po mojem mnenju prav iz teh razlogov uvedel tisto načelo o razlikovanju med svetovnimi nazori ali pogledi na svet in gibanji ter ljudmi na drugi strani. V tem smislu je odsotnost tega načela nekaj, kar zadeva sedaj ljudi kot take. Tu zaradi delovanja zakonitosti institucije ni mogoče vsega natančno predvidevati oziroma so možni mnogi in zelo različni izhodi v mnogočem odvisni tudi povsem razumljivo od cerkvenih struktur v posameznih deželah. V našem primeru v Sloveniji.

ANTON STRES: Ravno zato, ker je Janez XXIII. tako dobro razlikoval med svetovnim nazorom in ljudmi ali gibanji, se pravi med razlikami v teoriji in praktičnimi odnosi ob konkretnih ciljih, sem poudaril razliko med ravniyo miselnega soočanja in ravniyo praktičnega razmerja do konkretnih ljudi. Teoretska kritika še ni nestrpnost. To razliko vidim tudi med prvim in drugim Navodilom. Prvo se v glavnem posveča teoretskim vprašanjem, govori o »teologiji osvoboditve«. V njem kardinal Ratzinger dokaj nepopustljivo kritizira tisto, kar ima za teološko, miselno nedoslednost. Drugo Navodilo, se mi zdi, hoče biti celovitejše in se tudi več ukvarja s praktičnimi nujnostmi. Govori o osvobajanju in ima bolj pred očmi konkretne ljudi. Zato je tudi njegov slog drugačen, bolj dialoški in konstruktiven. V prvem izstopa polemična ostrina z imperativom teološke doslednosti, v drugem pa simpatija in poudarjanje potrebe po vsestranskem zavzemanju za pravičnost in družbeno svobodo. Priznam, da razlika med teorijo in prakso ne more biti absolutna in da ima teorija vpliv tudi na prakso. Spet pa ne moremo zaradi praktičnih razlogov, zaradi nekakšnega »ljubega miru« pragmatistično zamolčevati nazorskih razhajanj. Tudi to je nesprijemljiva skrajnost, ki nima nič opraviti z etiko dialoga in medčloveške strpnosti. Pomembno je, kako te dokumente

beremo, kaj hočemo v njih najti, na katere poudarke smo še posebej pozorni. Vsako branje je vedno tudi subjektivno. Pri tem odločajo izkušnje, iz katerih izhajamo, in naša sposobnost združevati neokrnjeno zvestobo svojemu prepričanju s spoštljivim in demokratskim odnosom do ljudi, ki mislijo drugače.

ANDREJ KIRN: Dovolj, tovarši Stres, da se dotaknem tvoje interpretacije. Sodim, da se v okrožnici o svetem Duhu uveljavlja težnja, da se ateizem in filozofski materializem predstavita v bistvu kot filozofija »mesa«, telesa in se jima hkrati pripišejo vse negativne vrednote, ki naj bi bile povezane z »mesom« in jih je že naštel apostol Pavel. Zbodel me je ta silen preskok od »mesa« k ateizmu in filozofskemu materializmu in prizadevanje, da se postavi enačaja med njima. Če to ni tako, čemu takšen uvod z dualizmom duha in mesa, da se potem preide na materializem in ateizem? Pridružil bi se profesorju Grmiču, da ideje niso same sebi namen. Ideje se dejansko ali potencialno nanašajo na določeno prakso, kot tudi vsaka družbena praksa išče svojo utemeljitev v mislih. Tako nekateri verniki kot neverujoči bi se zaradi svojih političnih stališč strinjali oziroma nestrinjali z odnosom do marksizma, kot je predstavljen v teh dokumentih. Ločnice glede tega ne potekajo samo in predvsem zgolj po liniji vera-nevera, ampak glede na konkretne izkušnje in politične, vrednotne opredelitve. Iz svoje lastne izkušnje lahko rečem, da včasih prej najdem skupni jezik o nekaterih družbenih stališčih z vernikom ali npr. s prof. Grmičem kot pa s kakšnim komunistom ali celo bližnjim sodelavcem. Sodim, da je glede določenih vsebin možno povezati teološke in ateistične prvine, ne da bi zapadli v protislovje ali nezvestobo svojim ključnim stališčem. Celotno v cerkvenih dokumentih so marsikateri prvini in poudarki vzeti iz zakladnice marksistične misli, kot npr. tista o poudarjanju vloge dela. Vsi elementi nekega miselnega sistema niso enako trdno in neposredno povezani s ključnimi aksiomi intelektualnega sistema. Sistem je spremenljiv in življenje spreminja poudarke, pomen in pomembnosti posamičnih sestavin. Če menim, da ni mogoče ničesar sprejeti iz teološkega in ateističnega sistema, potem to vodi samo v miselno zabarikadiranje in vkopavanje v lastno pozicijo, ki postaja vse bolj ekskluzivna, sovražna in tudi praktično nekomunikativna, nedialoška. Napredek znanja se pogosto odvija po načelu komplementarnosti, ne pa ekskluzivnosti, če je v nasprotujočih elementih kaj resnice in objektivnosti. Protislovja ob različnih stališčih so lahko spodbuda, miselni izziv, da prevetrimo našo samoumevnost. Nedvomno obstojijo metodološki problemi, do kakšne meje je možno sprejemati tuje elemente v nek sistem, ne da se izgubi identiteta koncepcije in se ne sprevrže v plehki eklekticizem. Sodim, da obstoji tretja ustvarjalna pot med lenim eklekticizmom in okostenelo privrženostjo intelektualnemu sistemu, ki se ne razvija.

BOŽIDAR DEBENJAK: Rekli smo: pred nami je teološki traktat. Pod tem teološkim traktatom je podpisan človek, ki ima obenem najvišjo funkcijo v katoliški cerkvi; ampak to sedajle abstrahiram, vzamem to kot teološki traktat. Med nami sta dva nadvse kvalificirana strokovnjaka, ki sta ocenila razne plasti tega teološkega traktata. Oba sta ugotovila neko nedoslednost tu, v tem poglavju. Kot sem razumel, sta ugotovila, da je nedoslednost izpeljava v tem, da se ne vzdrži raven distinkcije, in to točno v tem poglavju, kjer se govori o mesu v zvezi z ateizmom. Popolnoma jasno je, da se, denimo, teza 57, ki se izrecno sklicuje na Pavla, giblje točno v neoplatonističnem dualizmu. To je seveda vprašanje teološke razprave, za katero nisem kvalificiran. Nimam pa razloga, da vama, dvema kvalificiranima strokovnjakoma teologoma, ne bi verjel, da sta točno ocenila, zlasti še, ker mene kot filozofa analiza pripelje do istega rezultata. Zdaj postane zame zanimivo še nekaj: v tem teološkem traktatu vidim neko podobo marksizma; ta podoba je reducirana, v njej manjka prav vse, kar se v zgodovinah marksizma obravnava pod zaglavjem »zahodni marksizem«. Ta izkušnja popolnoma manjka, kot da ne bi obstajala. V tezah tega traktata nastopajo samo stališča, ki so se začela deloma oblikovati v Drugi internacionali in ki so bila potem značilna za ortodoksijo Tretje internacionale: delitev na dialektični in zgodovinski materializem in kar se na to veže. Nobenih drugih koncepcij traktat ne pozna. Vselej, kadar je omenjen marksizem, je reduciran na ta okvir. Zakaj? Pač zato, da bi ga bilo lažje in enostavneje ovreči. Naj spomnim na to, da so bili v začetku petdesetih let protestantski teologi pobudniki znanih

Marxismusstudien, k čemur jih je spodbudila skupna izkušnja odpora proti fašizmu s komunisti in socialdemokrati. V teh zbornikih so se zelo subtilno ukvarjali z marksizmom in prišli do nekaterih zelo zanimivih rezultatov, zlasti z razkrivanjem antropološke problematike. Katoliški teologi so se tega lotili s faznim zaostankom; vendar so tudi oni prišli v svojem ukvarjanju z marksizmom do mnogo subtilnejših rezultatov in odkrili mnogo skupnih točk z marksistično analizo. Sedaj pa imamo v tem teološkem traktatu redukcijo marksizma na stopnjo, kakršne ne bi bil v tej obliki sprejel niti Wetter v svojem času.

Doslej smo bili na ravni: teološki traktat med teološkimi traktati. Ampak njegov avtor je Pontifex Maximus; to pa stvar toliko spremeni, ker gotovo sam to svojo okrožnico obravnava ne samo kot okrožnico o svetem Duhu, temveč kot okrožnico, ki je neposredno inspirirana od svetega Duha. To pa pomeni, da ji pripisuje nezmotljivost, jo, skratka, jemlje za podlago vse prakse katoliške cerkve kot institucije. To pa je ravno tisto, zaradi česar smo tisti, ki izrekamo pripombe, zaskrbljeni. Okrožnica namreč ni podlaga dialoga, ni osnova za realizacijo pozitivnega sodelovanja, kakršno bi z vso upravičenostjo pričakovali in jo je bilo mogoče pričakovati tudi glede na najrazličnejše manifestacije dialoga, ki so obstajale tudi v zadnjem času in katerih ena se je dogajala ravno v Ljubljani. Tako smo zdaj seveda pred vprašanjem, do kolikšne mere je vendarle razrahljana tudi ta prva dogma prvega Vaticana o nezmotljivosti, se pravi, ali je takle tekst inspiriran od svetega Duha, neposredno in popolno inspiriran od svetega Duha.

VEKOSLAV GRMIČ: Čutim, da se moram še enkrat oglasiti.

Papeške okrožnice so verni ljudje dolžni sprejeti z nekim spoštovanjem, pa tudi z dobro voljo, vendar okrožnice niso nezmotljive. V okrožnicah je tudi marsikaj, kar je povsem časovno vezano in zato ni niti malo nespremenljivo. Prej sem omenil, da dokument o krščanski svobodi in osvoboditvi to tudi izrecno priznava. Res pa je, da so papeži ali sploh rimski dokumenti in avtorji teh dokumentov zelo redko priznali, da so se npr. zmotili, ali niso tega nikdar izrecno priznali. Zato se dokumenti iz Rima vedno začnejo z ugotovitvijo, kako je Cerkev vedno pravilno ravnala. Vemo pa, da to ne drži. Prav gotovo tudi okrožnica o sv. Duhu, ki ste jo omenili, ima svojo veljavo, vendar se ni treba bati, da bi v vsakem pogledu odločilno vplivala na razvoj teološke misli. Okrožnica ima celo nekatere teološke pomanjkljivosti, ki sem jih omenil v Časopisu za kritiko znanosti. Ni se tedaj treba bati, da bi bila tako hudo pomembna za razvoj teološke misli v Cerkvi.

Kar zadevo prvo in drugo navodilo iz Rima o teologiji osvoboditve, bi rekel, da je prvo tako čudno nedialogsko prav zaradi tega, ker je površno, površno je prikazana teologija osvoboditve in površno je prikazan marksizem. Drugo navodilo je le bolj poglobljeno, zato prihaja tudi do novih spoznanj in teologije osvoboditve ne zavrača, čeprav ji postavlja nekatere meje. Seveda pa so tudi v drugem navodilu nekatere nejasnosti in površnosti kakor prav tako pomanjkljivosti.

ANTON STRES: Nobenega dvoma ni, da je teologija vedno privzemala nekatere miselne prvine od neteoloških panog: najprej se je naslanjala na grške filozofske tokove, danes se močno opira na antropološke poglede. Gre torej za tisto, kar ste označili kot nujnost slehernega miselnega sistema, da ostaja odprto. Tudi teologija mora ostati odprta in mislim, da je vedno bila, da je k temu prav še posebej zavezana in primorana. Ta odprtost pa seveda ni isto kot protislovje s seboj ali nezvestoba sebi. V teologiji so v zadnji instanci vendarle odločilna religiozna izhodišča. Zadnji kriterij za privzem kake misli je njena združljivost z osrednjimi religioznimi stališči. Brez tega teologija preneha biti teologija oziroma postane protislovna teorija, sestavljena iz prvin zelo različnega izvora. Odprtost nikakor ne izključuje zvestobe sebi, temveč jo samo preverja. Če papež to pričakuje in terja, mu tega ni mogoče očitati.

ANDREJ KIRN: Mislim, da bo medsebojnega obogatjenja vse več, ko bo vse več praktičnega, vsakdanjega razumevanja in sodelovanja ter zaupanja. Tudi osnovna stališča niso negibna, ampak se razvijajo, saj se razvija ali spreminja smisel celo takih abstraktnih pojmov, kot sta ničla, vakuum ipd.

MARKO KERŠEVAN: Če upoštevamo naravo krščanstva in marksizma, postane zadeva še bolj zapletena. Govorili smo že, kako je marksizem sam marsikaj prevzel iz krščanske dediščine in na svoj način predelal, celo radikaliziral. Če sedaj ugotavljamo, da neka teologija iz marksizma nekaj jemlje analogno, kot je prej jemala iz grške filozofije ali iz kakšne druge, ima to še toliko večjo težo, ker jemlje iz nečesa, kar je že nastajalo ob krščanskem sodelovanju in tudi danes ni brez njegovega vpliva. Tu dejansko ne gre le za dva ločena in vnaprej dana sistema, ki si potem normalno sposojata, ker živita v istem prostoru, v istem času, ampak za bolj zapleteno razmerje, kljub temu da sta tako krščanstvo kot marksizem dva zgodovinsko nova pojava sui generis, ki se ne moreta niti zvesti eden na drugega niti nadomeščati; ne moreta obstajati brez napetosti, celo ne brez konfliktov, ki pa spet ne morejo prerasti v totalni konflikt v smislu ali:ali – če ostajata zvesta vsak svoji posebnosti.

ANDREJ KIRN: V dokumentih je teza, da je delo ključ za razumevanje sodobne civilizacije in njenih problemov. To je tipično marksistično stališče. To stališče ne zahteva odrekanja od teološke koncepcije, lahko pa vpliva na spremembo razumevanje celotne teologije in zlasti njenih političnih in ekonomskih stališč v sodobnem svetu.

PRIMOŽ HAINZ: Ne bi rad licitiral, toda mislim, da ima tovariš Stres prav, ko ne ve, ali je lažje biti veren ali neveren. Mislim, da so problemi za razmišljajočega človeka odprti in si mora prizadevati, da pride do svoje razlage, ki mu pomaga preživeti. Seveda se ne spuščam v preteklost, ko je bila vera veliko bolj opredeljujoča v življenju, danes, konec 20. stoletja pa je problemov preveč, tudi odnos do njih se je spremenil in jih ne moremo poenostaviti na relacijo med vero ali nevero.

MARKO KERŠEVAN: Ne bi povzegal kakšnih sklepov; za okroglo mizo se taki sklepi, ki so nujno neke redukcije, tudi ne spodobijo. Za zares okroglimi mizami so lahko le osnova za nov krog diskusije, ki pa ga, mislim, danes nismo več zmožni. Hvala vsem sodelujočim.

UVODNA NOTICA

Po okrogli mizi o postmodernizmu, ki jo je Marksistični center CK ZKS pripravil 11. marca 1987 v Cankarjevem domu, so mag. Janez Strehovec, estetik, urednik za kulturo in znanost pri ČGP Delo, Matej Bogataj, študent primerjalne književnosti in mag. Lev Kreft, estetik, sodelavec MC CK ZKS, na povabilo uredništva pripravili svoja besedila za objavo. Naš namen je, da že precej razcveteni razgovor o postmodernizmu in retrogardi skušamo pripeljati na družboslovno področje.

Janez Strehovec razčlenjuje filozofske navezave na pojem postmoderne (tudi za razliko od postmodernizma) in njen umetniški pojavni lik, Matej Bogataj problematizira povezovanje postmodernizma s postavantgardo oz. predstavljanje postmoderne kot dobe preko meja umetniške avantgarde, Lev Kreft pa povezuje razpravo o postmodernizmu s problemom retrogardizma in pojavom retrogarde »Neue Slowenische Kunst« pri nas.

JANEZ STREHOVEC

Vzvišena in tekoča umetnina

(Dve študiji iz estetike postmoderne)

I. Vrednostna problematika vzvišenega

Lyotardove razprave o postmoderni so povsem nepričakovano aktualizirale estetiško kategorijo vzvišenega, poznano iz Kantove *Kritike presodnosti*, v kateri se jo je mislilo glede na zanjo značilno premoč nadčutnega nad čutnim in kot kategorijo prehoda iz estetike v etičsko sfero. Estetsko vzvišeno je nastopalo kot nasprotje estetsko lepega in iz Kantove zastavitve problema v okviru Analitike vzvišenega je vstopilo v Heglovo, Schellingovo in Schopenhauerjevo estetiško misel in v njej doživelo svojevrstne modifikacije. V Lyotardovem zasnutku za teorijo vzvišenega je vzvišeno obravnavano kot problem (formalne) predstavitve brezmejnosti in nepredstavljalivosti. »Pojavi se (vzvišeno, op. J.S.) v nasprotnem primeru, ko domišljija ne uspe predstaviti nekega objekta, ki naj bi prišel, morda zgolj v principu, v sklad s konceptom. Imamo idejo sveta (celotnosti vsega, kar je), vendar nimamo sposobnosti, da bi zanjo pokazali en primer. Imamo Idejo preprostega (nerazstavljivega), vendar je ne moremo ilustrirati s kakim vidnim objektom, ki bi služil za primer. Lahko si zamišljamo absolutno veliko, absolutno močno, vendar se nam vsaka predstavitev objekta, ki naj bi »pokazala« to veličino ali to moč, zdi boleče nezadostna. To so Ideje, ki jih ni moč predstaviti, ničesar ne sporočajo o realnosti (izkušnji), prepovedujejo svobodno skladje zmožnosti, ki

ustvarja občutje lepega, preprečujejo oblikovanje in utrditev okusa. Lahko jim rečemo nepredstavljive.«¹

Pri tem je problem »predstavitve nepredstavljivega« lociral v umetniško moderno in k njenim prizadevanjem po odkrivanju nepredstavljivega v različnih označevalcih. »... estetika modernega je estetika vzvišenega, vendar nostalgичna; dovoljuje, da je nepredstavljivo navedeno le kot odsotna vsebina, forma pa še naprej nudi bralcu ali gledalcu, zaradi svoje spoznatne trdnosti, snov v uteho in v užitek. (...) Postmoderno bi bilo to, kar se v modernem sklicuje na nepredstavljivo v sami predstavitvi: to, kar se odreka utehi dobrih form, soglasju okusa, ki bi dovolil skupno čutiti nostalgijo po nemogočem; to, kar poizveduje po novih predstavitvah, ne da bi v tem užival, temveč, da bi dal bolj čutiti, da obstaja nepredstavljivo.«² Vzvišeno zahteva v tej optiki, ki zahteva opuščanje nostalgije po formalnih spravah in čistih igrah z oblikami v smislu fascinantne estetizacije, pot od imaginativnega in čutno dopadljivega (lepega) v umetnosti k performativnemu in dogodkovnemu. Vzvišeno ohranja pri Lyotardu oba kantovska momenta: problem predstavitve neskončnega v končnem in s tem zavest o dejstvu, da si ni mogoče neskončnega zamisliti kot (čutno) danega, in njegovo nasprotje do lepega (kot skrajno dopadljivega čutnega); iz vzvišenega se je izločil »esteton«, čutni nosilec estetskega predmeta. Kantova teorija vzvišenega pa odpira še druge izredno pomembne nastavke za neko novo estetiko »postestetske« umetnosti, ki jim skuša estetika postmoderne slediti s tematizacijo nasprotja med produkcijo in simulacijo. Mislimo tudi na dejstvo, da tistemu, kar je vzvišeno nadčutno, ni potrebna več zaradi objektivacije čutna sfera, in na spoznanje, da predstava o vzvišenem (za razliko od predstave lepega) vznemiri duha, in sprejemnik potem ni več indiferenten do eksistence percipiranega predmeta.

Problem vzvišenega je v okviru II. oddelka tretjega dela svoje Estetike (Vzvišeno in ljubko) obravnaval tudi Nicolai Hartmann in s tem presenetljivo po K. Solgerju in F.T. Vischerju ponovno velikopotezno posegel k tej problematiki; velikopotezno v smislu, da vzvišenemu prisoja odlično mesto v okviru svoje analize estetskih vrednosti in ga temu primerno temeljito obravnava, kar ga bistveno loči od Romana Ingardna, ki je vzvišeno obravnaval med estetsko relevantnimi momenti povsem bežno – kot enega izmed 34 emocionalnih momentov.³

K obravnavi Hartmannovega koncepta vzvišenega zato pristopamo prav z namenom, da pokažemo, kako se je v tem delu sistemske estetike razumevala razlika med vzvišenim in čutnim, nadčutno vrednostjo in lepo obliko; zanimalo pa nas bo tudi, če »estetika vzvišenega« sploh na kakršenkoli način ogroža Hartmannovo teorijo o zaključnem, čutno dopadljivem in »lepo oblikovanem« umetniškem delu.

Že takoj naj omenimo, da je Hartmann samo v zelo omejenem obsegu sprejemal Kantovo estetiko vzvišenega. Zavedal se je sicer, da je ta »vrednostni predikat« v velikem nasprotju s celo vrsto estetskih vrednosti in vrednostnih variant, vendar očitno ni sprejel Kantove ločitve vzvišenega od lepega; poleg neestetskega vzvišenega je dopuščal tudi estetsko vzvišeno, in sicer v naslednjem smislu: »Vzvišeno postane estetsko vzvišeno šele takrat, kadar poleg občudovanja

¹ Jean-François Lyotard, 1. odgovor na vprašanje: kaj je postmoderno?, Problemi-literatura št. 7-8/1986, s. 100, 101.

² isto delo, s. 102, 103.

³ glej Ingardnovo delo Doživljaj, umetniški delo i vrednost, Beograd 1975, s. 220.

dosežemo distanco, potrebno da ga v miru opazujemo in pustimo, da deluje njegova veličina na nas daleč od vsakega razburjenja in aktualnosti.«⁴ Avtor tukaj predpostavlja pravilno držo subjekta, ki s svojo kontemplativno in distančno percepcijo estetizira vzvišeno in ga naredi za predmet estetskega uživanja. Takšen postopek preobrazbe običajno sploh ni enostaven, kajti pri moralnem vzvišenem, kjer obstaja poseben interes, se zahtevan odmik doseže le z zelo velikim naporom. Kot primer navaja pri tem naslednjo Schillerjevo sintagmo: »Zdolgočaseno in z občudovanjem gleda na svoja dela, kako propadajo.«⁵ Mišljena je drža ob požaru, torej ob uničenju, ki ga je moč dojemati estetsko, podobno Neronovem ekstatičnem pogledu na goreči Rim. Hartmann tukaj ne razvija nikakršnih socialnih implikacij tega pojava; mislimo na teorijo o estetiškem namestništvu, ki se lahko razvije ob tem pojavu. Zanj je relevantno samo dejstvo, da estetsko vzvišeno nenehno spremlja naravno in moralno vzvišeno in da stalno obstaja možnost estetizacije slehernega vzvišenega, torej njegovo sprejetje za objekt distančne kontemplacije.

Kaj pravzaprav vzvišeno je? Avtor Estetike se zavzema za bistveno širši pojem vzvišenega kot je tisti, lasten Kantovi klasični teoriji, ki je obsegal samo matematično in dinamično vzvišeno, torej dva izrazito količinska pojava vzvišenega v smislu, da za matematično vzvišeno velja tisto, kar je »naravnost veliko« (veliko zunaj vseh primerjav) in za dinamično vzvišeno tisto, kar odgovarja naravni sili, opazovani kot moč, ki nad nami ne vlada. Ta kvantitativni aspekt kantovskega vzvišenega implicira svojevrstno in usodno neadekvatnost tako občutkov kot domišljije, da bi predstavila oziroma zasegla takšno idejo neskončnega, ki je čutno ni mogoče predstaviti. Glede na čutno merilo, ki je adekvatno in smotrno pri lepem, se tukaj torej pojavlja neadekvatnost in izrazito negativno zadovoljstvo. Za percepcijo tega fenomena je potreben duh, ki pri tem dosega umno dopadanje, povezano z resnobnostjo predmeta. Vzvišeno zadeva torej ideje uma in presega čutne oblike; za Kanta je vzvišeno že postestetski pojav, ki povzroča področju čutnega nepremostljive zadrege.

Hartmann ne sprejema kantovske rešitve problema. Povezuje jo s Kantovo metafiziko, po kateri je Bog tisto pristno vzvišeno, ki kot neskončno in nedosegljivo presega vse bivajoče. Kant je zamenjal vzvišeno z nadmočnim, ki pa je samo posamezni primer vzvišenega. Ozek in izrazito količinski pojem vzvišenega je zato korigiral s svojim »seznamom« naslednjih vrst vzvišenega: 1. veliko in veličastno; 2. resno, svečano, nadmočno, globokoumno; 3. v sebi zaključeno, dovršeno, skrivno molčeče in tiho; 4. premočno, spoštovanje zbujajoče in navdušujoče; 5. ogromno, silno in strašno; 6. obsežno in pretresljivo; 7. tragično. Gre za širši pojem vzvišenega, ki obsega tudi izrazito kakovostno opredeljene (pod)vrste; pri tem je značilno, da ima vsaka oblika vzvišenega tudi svoje dobro poznano nasprotje, torej vrednostnega antipoda (na primer za resno in svečano sta to banalno in vsakdanje). Ko je natančneje ekspliciral posamezne primere vzvišenega, je upravičeno opozoril, da se (peta) vrsta silnega in strašnega že nahaja na meji pravega vzvišenega, kajti spremljajo jo premočni afekti in občutki stiske, ki že motijo pristni vtis veličine.

Svoj teoretični pogled na vzvišeno, oblikovan negativno do nekaterih poglobitvenih Kantovih določitev, je oblikoval v naslednjih točkah, ki zatrjujejo 1. ločevanje vzvišenega od transcendentnega in absolutnega; 2. ločevanje vzvišenega od kvanti-

⁴ N. Hartmann, *Ästhetik*, Berlin 1953, s. 365.

⁵ isto delo, s. 366.

tativnega; 3. ločevanje od tistega, kar deluje kot pritisk (strašno in katastrofalno ne tvorita jedra vzvišenega); 4. izključitev utemeljujočega momenta ne-vrednosti (na primer neadekvatnega) in utemeljevanje na vrednostih, ki se nahajajo v predmetu; 5. na mesto neustreznosti in neprimernosti stopi zato ujemanje med premočnim v predmetu in duševno potrebo »človeškega srca«. Predvsem s 4. točko je Hartmann vzpostavil povsem afirmativni odnos do vzvišenega, ki temelji na dejstvu o prijetnem občutju, povezanem s percepcijo velikega; vse, kar se pojavlja v zelo velikih razsežnostih, dobiva spričo te lastnosti vrednostno pozitivno težo. Pozitivna vrednost o velikem močnejše učinkuje od negativnih vrednosti, ki jo spremljajo. Hartmann je ukinil moment nelepega v bistvu vzvišenega in se zavzel za pomiritev z lepim v smislu naslednje definicije: »Vzvišeno je potem tisto lepo, ki ustreza človekovi potrebi po »velikem«, po nečem »presegajočem« in pri tem igraje premaguje odpore bojazljivega in malo-človeškega v nas.«⁶

Na ravni umetniškega pojavnega odnosa, na katerem temelji lepota, se pri tem pojavlja naslednji problem: vzvišeno je pojavljanje nečesa ne čutno danega premočnega in velikega v čutnem ospredju predmeta, kar pomeni, da gre za veliko inkomenzuralnost med ospredjem in ozadjem. Ta nesorazmernost pa ne zadeva samo umetnosti, temveč tudi naravo; pri naravno vzvišenem je vedno dan samo nek končni izsek (pogled na morje ali na zvezdno nebo). Zato je tu merodajno vprašanje (in z njim povezana skrivnost), kako se lahko nekaj povsem nadčutnega pojavi v čutni stvari. Kako je mogoče tisto ogromno veliko prikazati v umetnosti?

Hartmannov odgovor na to vprašanje (mimogrede, romantiki so ob tem problemu razmišljali o »neskončnosti v končnem«) se nahaja v njegovi teoriji o estetskem pojavnem odnosu. Za ta odnos ni merodajno samo prikazovanje oziroma reproduciranje (nečesa ogromnega, glede na medij prikaza heterogene), kajti presežno velikemu je treba le (do)pustiti, da se pojavi, in ga nikakor ni potrebno udejaniti. »Za pojavljanje pa ni treba, da bi se presežno-veliko na kakršenkoli način »proizvedlo« ali »dovršilo«. Dovolj je, da nam predstava o njem lebdi jasno, neizogibno in očigledno.«⁷ Sleherni drugačni »prikaz« ali »izraz« vzvišenega bi zato pomenil nekaj nemogočega in nesmiselnega. Ključ za pojavljanje presežno velikega nadčutnega v nečem omejenem čutnem je v postopku razdejanjenja in njegovem lahkem načinu. Posebno vlogo pri tem pa ima tudi ustvarjalna domišljija s svojimi projekcijami, ki lahko zelo omejen predmet s predstavo preoblikuje v nekaj neizmerno velikega. Za samo ustvarjalčevo poetiko pa je pri tem bistven fragment. Na čutno konkretno danih fragmentih na primer pesnik omogoči pojavljanje vzvišenega ob primeru posameznikove usode.

Pojavni odnos pa je tudi tista razsežnost umetniških del, na kateri temelji lepota; slednja ni nekakšno »vrhunsko« čutno na sebi, temveč pojav v čutnem. Omogočanje pojavljanja čim manj čutnega v čutnem (»daljine v bližine«) ni nebitveno za pojem samega lepega. »Oddaljenost vzvišenega od čutnega tvori notranji razpon njegove vloge kot modusa lepega.«⁸ Problem pojavnega odnosa pa odpira tudi vprašanje, na katere plasti v strukturi umetnine se veže vzvišeno kot izrazito nadčutni »vrednostni predikat« in v kakšnem razmerju se spričo svoje nedoločeniosti, skrivnostnosti in neizmerljive globine nahaja do obeh ekstremov pojavnega odnosa, in sicer same čutne danosti in »čiste igre z oblikami«?

⁶ isto delo, s. 376.

⁷ isto delo, s. 378.

⁸ isto delo, s. 378.

Pri vzvišenem dejansko izginjajo detaili kot za posebnost umetniškega, osredotočenega na srednje plasti dela, bistveni momenti. Iz tega izhaja, da se prav igra z oblikami kot bleščeči izraz umetniške artificialnosti umika pred vzvišenim. Razlog za to je prav odsotnost detailnega pri njem, tako da igriva stilizacija izgublja temeljni motiv. Vzvišeno sploh se nahaja v neukinljivem nasprotju do igre. Sporna pa je tudi čutna prisotnost vzvišenega; dejansko se nahaja vzvišeno samo kot posredovano, s pojavljanjem likov v čutnem ospredju dela. Lociranost vzvišenega je zato v Hartmannovi Estetiki povsem pričakovana: »Med plastmi estetskega predmeta nastopajo odločno kot nosilci vzvišenega globlje, notranje plasti.«⁹ Potrditev te teze nam nudijo že sami primeri v posameznih umetnostih. V literaturi, na primer, se vzvišeno nikoli ne nahaja v zunanjih plasteh dela; ni ga ne v plasti gibanja in mimike niti v tisti plasti situacije in delovanja. Tisto presežno veliko se lahko pojavi šele v plasteh »individualnega značaja« in »življenjske usode«. Podobno velja tudi za kiparstvo: drži telesa ga ne more »nositi«, prisotno pa je v zadnji plasti splošne ideje (na primer vizionarsko ugledani veliki ideali človeštva). Tudi v glasbi sodi vzvišeno k notranjim plastem, v katerih se razvija »dinamika duševnega življenja«. Prav tako »veličina«, ki se izraža pri percepciji monumentalnih arhitekturnih stvaritev, ne sodi v ospredje teh del, temveč k »pogledu na svet« in izhaja iz skrajnega ozadja dela.

Potrditev za prisotnost vzvišenega v globinskih plasteh umetniških del daje tudi analiza tragičnega kot sicer ne čistega estetskega pojava, vendar vstopajočega v svojevrstno korelacijo z vzvišenim. Hartmann izhaja iz naslednjega primera: »Tragično v življenju je propad človeško visoko vrednega. Občutiti prijetnost ob takšnem propadu bi bilo moralno perveržno. Estetsko tragično pa ni propad sam, temveč njegovo pojavljanje. Pojavljanje propada nečesa človeško visoko vrednega pa lahko ima zelo visoko estetsko vrednost in izzove prijetnost pri opazanju – vključno s srhom –, ne da bi pri tem poškodovalo npravni občutek. Ta prijetnost je potem pristni vrednostni občutek vzvišenega.«¹⁰

Vzvišeno, in sicer estetsko vzvišeno temelji tukaj na estetskem čaru tragičnega in spominja na »pozlatitev čutnega sveta ob sončnem zahodu«.¹¹ Mišljena je kontrastna mejnost tragične situacije: ob propadu nečesa vrednega se šele zavemo (človeške) veličine; destrukcija vrednosti rabi torej kot ozadje. Kajti ni vzvišen propad dobrega kot takega, temveč se samo dobro v svojem propadanju spreminja v vzvišeno. Pri tem gre za izredno širok pojem vzvišenega, ki obsega tudi primere vzvišenega v zlu, krivici in strasti. Tudi pri teh primerih imamo opraviti z estetiziranim vzvišenim v smislu: »Za vzvišenost je namreč najprej nepomembno, kaj se v človeku povzdigne do presežne veličine, samo če je to neka sila v njem, ki je sposobna za dejansko veličino.«¹² Poudarek je na veličini, in ta moment je presoden tudi za razmejitev vzvišenega od tragičnega. Poleg tragičnega kot mejnega primera vzvišenega je avtor obravnaval še dolgočasno, komično in zabavno. Pri tem je za dolgočasne razglasil vse tiste, s Heglovimi besedami »slabe neskončnosti«, ki so povezane s predstavo o zelo velikem v smislu romantičnega enačenja presežno velikega z neskončnim.

Vrednostno problematiko se najbolj nazorno obravnava s pomočjo kontrastov

⁹ isto delo, s. 381.

¹⁰ isto delo, s. 383.

¹¹ isto delo, s. 384.

¹² isto delo, s. 385.

in nasprotij. Te je Hartmann ugotavljal tudi pri analizi vzvišenega; slednje se nahaja v nasprotju z:

1. vsakdanjim, običajnim, nevtralnimi;
2. lahkim, malim, nepomembnim;
3. ljubkim, grotesknim in fantastičnim;
4. komičnim, duhovitim, smešnim in humornim.

Poseben poudarek se nahaja na opoziciji vzvišeno/lahko in vzvišeno/ljubko. (V nasprotju z njima se mu zdi nasprotje med vzvišenim in vsakdanjim (običajnim) povsem brezpredmetno, ker zanj vsakdanje nima nikakršnega estetskega obeležja in je v nevtralnem odnosu do estetskih vrednosti). Med njima ni mogoče nikakršno posredovanje in v samostojnem poglavju svoje Estetike je Hartmann obravnaval vzvišeno in ljubko kot ekstremna pola, med katera je mogoče umestiti kar največje število nosilcev lepega. Osnovna razlika med vzvišenim in ljubkim je globinska razlika v nizu predmetnih plasti. Vzvišeno se nahaja v notranjih plasteh, ljubko pa v zunanjih, površinskih. Percepcija prvega implicira večjo globino uživanja in opazovalčevega zainteresiranja za »notranjost« estetskega predmeta, medtem ko je za ljubko značilno površinsko delovanje in »lahak lebdeč užitek«. Glede na plastno bogastvo, temelječe na razliki v umetnini, je mogoče tudi njuno hkratno pojavljanje, ki je, seveda, vezano na različne plasti umetnine: nekaj je torej lahko v svoji globini vzvišeno, na površini pa ljubko, vendar pa ne obratno. Takšno pojavljanje obeh ekstremov pa je lažje izvedljivo na izrazito kompleksnem estetskem predmetu, pri katerem so si plasti, ki nosijo vzvišeno in ljubko, kar se da oddaljene med seboj.

Problematico vzvišenega je Hartmann obravnaval v okviru svoje obsežne analize estetskih vrednosti kot »čistih sil« osmišljanja človeka in umetnosti. V življenju kompromisov, polovičarstva in stiske osmišljujoče »svetijo« vrednosti lepega, vzvišenega in ljubkega ter pri tem prodira to njihovo sijanje v temačno atmosfero individualnosti in njenih zagat. O funkciji estetskih vrednosti je zato Hartmann razmišljal v naslednjem smislu: »Kajti tisto, kar povzroči estetska vrednost, ni realna sprememba, temveč notranja duhovna predstavitev človeka: pri tem se nič ne ukinja, temveč se podarja duhovno dobro, v last se nam izroča nekaj neizmerljivega in neprecenljivega. Sila, ki pri tem deluje, ni realna, vendar pa je vsekakor sila, ki zasega realno dušo, sila, ki potrjuje in opravičuje življenje . . .«¹³ Gre za pojav svojevrstnega vračanja estetskega v življenje; najprej, v konstitucijski fazi estetskega predmeta se je estetsko ločilo od življenja in presežne teže nujnosti v njem, sedaj, z aktom sprejemanja estetskih vrednosti pa tisto, življenju odvzeto ponovno prihaja vanj, vendar ne, da bi z njim stopilo v novo enotnost, temveč da bi mu dalo smiselno vsebino oziroma, točneje, znanje ali opažanje neke smiselne vsebine.

V tem dejstvu dajanja se nahaja pristna narava estetskih vrednosti in njihova različnost od moralnih. »Nravne vrednosti so tiste, ki najprej vedno delujejo obtežujoče, ki postavljajo naloge, izzivajo vprašanja; zmerom morajo nekaj »želeči, zahtevati, nalagati« . . . Estetske vrednosti so glede na njih pravo nasprotje: ničesar ne nalagajo, tudi želijo in zahtevajo ne ničesar – razen tega, da človek gleda in sodeluje . . . One samo poklanjajo ljudem . . .«¹⁴

Ob koncu tega »ekskurza« h Hartmannovi estetiki vzvišenega lahko zapišemo,

¹³ isto delo, s. 410.

¹⁴ isto delo, s. 410.

da vzvišeno ne predstavlja za avtorjevo misel nikakršnega zahtevnega ali celo nerešljivega problema, ki bi na kakršenkoli način postavljaj pod vprašaj njegovo temeljno strategijo na področju ontologije umetniškega dela. Hartmannova aplikacija formalnega načela enotnosti v različnosti mu omogoča tudi pri vzvišenem brez težav opraviti konstitucijsko posredovanje. Umetniški lepi predmet se namreč vzpostavlja na podlagi odnosa pojavljanja, ki zadeva vse plasti dela, torej, metaforično rečeno, njegovo nebo in zemljo, čutno ospredje in plast idej v globini ozadja. Nadčutnost in idejnost vzvišenega v Kantovem smislu ni moteča znotraj takšne koncepcije umetniškega dela, kajti struktura (več)plastne umetnine vsebuje mesto (plast), ki lahko nosi idejno, nadčutno. Heglovo opozarjanje na težavnost pri vzvišenem (v okviru obravnave simbolike vzvišenega v II. delu njegovih Predavanj iz estetike) v smislu, da z nečem končnim ne moremo izraziti tistega neskončnega in nedosegljivega, da torej ni predmeta, ki bi bil primeren za takšno prikazovanje, je za Hartmannovo estetiko irelevantna.

Vzvišeno tudi ni nespravljivo z lepim, kajti lepo je v pojavu nečesa v čutnem in ne v samem čutnem. Iz nadčutne, neposredne nepredstavljive narave vzvišenega izhaja samo ta težava, da se ne more vezati na srednje, najbolj bogate, detajlno oblikujoče plasti umetnine, temveč je nošeno na zadnjih plasteh dela. Lažje se zato pojavlja v bolj abstraktnih umetnostih, v glasbi izraziteje kot v (čutno evidentnejšem) slikarstvu. Vendar pa iz tega dejstva ne izvaja Hartmann nikakršnih konsekvenc, ki bi, glede na v začetku te obravnave zastavljeno vprašanje, govorile za možnost ogrožanja ali celo razbijanja hartmannovske formalno zaključene, homogene in pravilne umetnine, čeprav bi ob njem lahko razvil pravicato ontologijo estetsko nepravilnega predmeta: presežna teža nadčutnega v idealni globinski plasti »upogne« to nošnjo do srednjih plasti detajlnega, tako da se v čutnem ospredju dela lahko oblikuje samo zelo omejena detajlnost. Na takšni umetnini se zaostri konflikt med posameznim in splošnim prav ob (pre)šibkem posebnem.

Vzvišeno tudi odpira problem fragmentarnega; le na fragmentu, izseku, liku posamezne usode se lahko omogoči njegovo pojavljanje, vendar pa mora biti pri tem jasno, da gre zgolj za motiv fragmentarnega nosilca (glede na presežno celoto vzvišenega) in ne (že) za umetnino kot fragment v modernističnem smislu. Hartmannova estetika vzvišenega torej ne odpira prehoda k nekemu drugačnemu konceptu (moderne ali postmoderne) umetnine; stopnjevana oblika (več)plastne umetnine brez težav mojstri tudi vzvišene vsebine, ki ne ogrožajo torej pravilnega koda umetniškega.

»Znotraj tradicije idealistične estetike (. . .) sta samo dve kategoriji, pri katerih se čutno in pomen nanašata drug na drugega na način, ki ni obtežen z identitetno filozofijo: alegorija in vzvišeno. V nasprotju do pojma simbola, v katerem sta čutno in pomen postavljena kot enotnost, zahtevata ti kategoriji, da se ju zadrži ločeno. Na tej podlagi je razumljivo Benjaminovo prizadevanje za novo ovrednotenje alegorije kot tudi Lyotardovo napotilo h kategoriji vzvišenega.«¹⁵ Ta ugotovitev Christie Bürger ne zadeva jedra Hartmannovega koncepta, zavezanega načelu enotnosti v različnosti, smiselno pa se nanaša na tisto naravo vzvišenega, ki so jo radikalno mislile estetske teorije Kanta, Schellinga in Lyotarda in se nahaja v njegovi zmožnosti, da temeljito spremeni naravo umetniškega dela, ne nazadnje tudi v razsežnosti, ki jo je Adorno opisal z besedami: »Dela, v katerih se

¹⁵ Postmoderne, Alltag, Allegorie und Avantgarde, Frankfurt na Meni 1987, s. 139.

transcendira estetska oblika pod pritiskom resnične vsebine, imajo mesto, ki se je nekoč imenovalo pojem vzvišenega.«¹⁶

Če se še enkrat vrnemo h Kantovi obravnavi vzvišenega, potem je za ta »pogled« relevantno njegovo stališče, da dopadanje pri vzvišenem ni povezano z zaključenostjo in dovršenostjo predmeta, nasprotno, gre za gibanje, tuje formalnemu, kar je svojevrstno mislil tudi Schelling v svoji Filozofiji umetnosti. Pri njem kaže vzvišeno tendenco h kaotičnemu, protihierarhičnemu in mističnemu. »Absolutna brezobličnost je prav najvišja, absolutna oblika, v kateri se nas končno dojema v nečem neskončnem, ne da bi bilo zadeto od njegovih meja.«¹⁷ Ogroženost formalnega z vzvišenim (kot nečem neprimerljivim s čutnimi, končnimi oblikami) pa je ob primeru časa mislil tudi Schopenhauer. Ker se čas razodeva samo z gibanjem in spremembami, se oblike nujno razpustijo. Njegovo očitno postajanje je mogoče samo v nedovršenem delu, katerega temeljno obeležje postaja zato fragment. To (že) ni več lepo (pre)oblikovana umetnina, temveč neuravnotežena (in glede na Hartmannov koncept pojavnega odnosa omejeno transparentna), kajti vzvišeno se ne more dovršeno omejevati z obliko, ker jo nenehno presega in ruši s svojo »veličino«.

Ta fenomen pa je, opazovan predvsem v svojih radikalnih, samo konstitucijo umetniškega dela zadevajočih implikacijah mislil Lyotard v svojih razmišljanjih o vzvišenem, s katerimi smo začeli to obravnavo. Zanj je bila merodajna Kantova estetika vzvišenega; absolutno veliko in vseobsegajoča moč se ne moreta ustrezno čutno predstaviti; kompleksnih totalitet (z naravo kantovskih idej) se ne more opazovati, temveč se jih lahko samo misli. Razlika je le v tem, da je Kant oblikoval svojo teorijo vzvišenega povsem iz perspektive sprejemnika, medtem ko je Lyotard izšel iz optike ustvarjajočega umetnika, iz umetniškega projekta. Pri Lyotardu zato tudi ne gre za grozo ob recepciji nečega ogromnega, temveč le za problematiko predstavitve nepredstavljivega.

Občutek vzvišenega aktivira moč mišljenja in usmerja od estetskega umetnin k postestetskemu oziroma transestetskemu. Vzvišeno je značilnost tako moderne kot postmoderne umetnosti. Prva je pokazala, da obstaja tisto nepredstavlljivo, in sicer v smislu teh Lyotardovih besed: »Pokazati, da je nekaj, kar lahko zasnujemo in česar ne moremo videti niti ne pokazati: na to stavi moderno slikarstvo.«¹⁸ Pri tem je mišljena intencija slikarstva, da na površini aludira z obliko na nekaj, kar je samo brezoblično. Ta oblika potem nastopa kot sprava in pomiritev, kot uteha pri takšnem melanholičnem in nostalgичnem postopku, v projektu utopične funkcije umetnosti. Postmoderna (v umetnosti) je nasprotno zavezana tistemu nepredstavlljivemu, dolžna je ojstriti okus za dejstvo, da obstaja nepredstavlljivo, in iznajti aluzijo na »pojmljivo, ki ne more biti predstavljeno«. S predstavljanjem nepredstavljivega ne daje več nikakršne utehe in postmoderni umetnik se radikalno osvobaja bremena konvencionalnih oblik. Tako kot filozof tudi on ni pri svojem delanju več voden z že etabliranimi pravili in znanimi kategorijami, nasprotno sam uvaja svoja. Pri tem gre za Lyotardovo sprejetje Heideggrove in Adornove misli o koincidenzi med umetnostjo in filozofijo pod pogojem, da si vedno na novo definirata svoja pravila. Lyotardova maksima »pričajmo o nepredstavlljivem« tudi nedvomno radikalizira misel o postestetskem jedru postmoderne umetnosti: zanj

¹⁶ T. W. Adorno, *Ästhetische Theorie*, s. 292.

¹⁷ *Postmoderne – Strategien des Vergessens*, Darmstadt in Neuwied 1986, s. 159.

¹⁸ *Problemi* 7-8/1986, s. 101.

lepo in čutno že nista več obvezujoči kategoriji, kar lahko utemeljimo tudi z opozorilom na socialno konstelacijo v smislu, da je (družbena) dejanskost že v tolikšni meri estetizirana, da je estetska fascinacija z umetnostjo postala že odvečna. Poleg tega dejstva, ki ga odpira aktualizacija pojma vzvišenega v moderni estetiki (predvsem z Adornom in Lyotardom), pa ta pojem odpira še nekaj temeljnih dilem, obvezujočih za sedanje teorije umetniškega dela, in sicer:

1. Ob vzvišenem se postavlja vprašanje adekvatnega udejanjenja oziroma, s Hartmannovimi besedami, dejstva, da ni mogoča vsaka oblika v vsaki materiji oziroma vsaka vsebina v vsaki obliki. Spornost se nanaša tako na »obseg« duha, ki zmore v umetniško obliko, na pojav enotnosti duha in oblike in, ne nazadnje, na sam umetniški material. Razpad enotnosti med pomenom in predstavitvijo, zamilijo in čutnim nosilcem šele usmerja zares k analizam umetniškega materiala.

2. »Postmoderno vzvišeno« odpira tudi problem opuščanja oblik in nastajanja »nečistih« oblik in žanrov ter njihovega mešanja. Za nepredstavljivo je merodajna tako kaotičnost oblik, stopnjevana do brezobličnega ali zgolj konceptualnega, kot tudi konglomeratna, sintetična oblikovnost kakega »Gesamtkunstwerk«.

3. Vzvišeno kot postestetsko in čutno nepredstavljivo odpira možnost umetnosti kot dejavnosti meta diskurzov in meta fikcije. S privzemom avtorefleksije v tekstni prostor zadobijo takšna dela vlogo mest resnice in samoanalize. Raba citatov in retro postopka pri tem implicirata tisti »še enkrat«, ki ukinja nedolžnost modernega »prvič«.

4. Če je postmoderna umetnina vzvišena, potem ni zaključena, čvrsto vezana na obliko, statična in uravnotežena, temveč bistveno formalno spremenjena. Mislimo na tekočo, kibernetično in terminalsko umetnino, delano ali vsaj nadzorovano s procesi računalniškega programiranja. Takšna dela ne računajo nujno na tisočletni muzej. Tekoče umetniško delo tudi uhaja tradicionalni distančni kontemplaciji in »teče« lahko na video terminalu ali pa se odvija kot akcija in instalacija.

5. Vzvišeno je v sedanjem času nujno vezano na tisto presegajoče in ogromno, ki je motivno povezano z A-bombo, aidsom, kozmičnimi in biogenetskimi katastrofami. Če tukaj pomislimo na (neo)marksistično dediščino estetike realizma, ki je realizem umeščala samo v čase, v katerih se je dogajalo nekaj velikega in »realnega«, kar ni bilo zgolj rutina bivanja, temveč njegovo transcendiranje na področju individualnih konfrontacij in dram, potem lahko v sedanjih časih ponovno odkrijemo – vsaj glede na motive – možnost za velika umetniška dela, inspirirana z vojnami zvezd, katastrofami, iznenadnimi spopadi svetov. In to dejstvo lahko že potrdimo z moderno/postmoderno umetniško prakso, ki pa se prav pri obravnavi takšne »velike« tematike ogiba tradicionalnih oblik neoklasiistične umetnosti in posega le k vrsti trivialnih vrst in k novim medijem. Epopeje, ki so si nekdaj poiskale opero, tragedijo in veliki tekst, so danes oživljene na video traku in v trivialnih romanih, natisnjenih v knjigah žepnega formata.

II. Habermasova analiza Nietzschejeve kritike moderne

Obravnava vzvišenega v okviru analize njegovega vrednostnega obeležja v Hartmannovi Estetiki in pri Lyotardovem napotilu k umetnosti postmoderne nas je usmerila k problemu t. i. pravilnosti umetniškega dela; »uravnoteženost« in homogenost sta se nam, če skušamo radikalno misliti presežno težo nadčutnega pri nji, izpostavila kot skrajno vprašljiva. Takšen sklep pa smo sprejeli že kritični do

Hartmannove pomirjujoče, spravljive obravnave, kajti avtor Estetike ni opravil radikalnega premisleka o vplivih zvišenega na samo večplastno strukturo umetniškega dela, temelječega na pojavnem odnosu plasti ozadja v ospredju. Zaverovan v svoj večni, stabilni pojem (pravilnega) umetniškega dela ni dopuščal nikakršnih obsežnejših motenj, ki bi lahko usodnejše ogrozile vnaprej začrtano strukturo umetnine. Že tako rekoč samo informativna obravnava pogledov drugih teoretikov na pojav vzvišenega pa nas je usmerila k problematiki drugačnega pojma umetniškega dela, opredeljenega s spremenjenim razmerjem med estetskim in neestetskim, splošnim in posameznim, zaključenim in spremenljivim, oblikovnim in kaotičnim. V okviru bežne obravnave Lyotardove misli o vzvišenem v moderni in postmoderni umetnosti smo zato pomislili na nek izrazito zgodovinski, zatoorej spremenljiv pojem umetniškega dela, ki je različen od osnovnih Hartmannovih konceptov.

S tem razmišljanjem, osredotočenim najprej na Nietzschejevo kritiko modernega razsvetljenjskega uma, brano na podlagi Habermasove analize, začnemo zato obravnavo estetiške misli o od Hartmannovega pojma umetnine različnih pogledih na umetniško delo, in sicer na tisto, ki se ga obravnava in misli v okviru t. i. postmoderne. Pri tem nas ne bo zanimal toliko postmodernizem kot »izem« neke dobe, temveč postmoderna kot (svetovno)zgodovinska epoha, obeležena po tistem »post«, torej glede na razvoj v smeri postindustrijske in informacijske družbe, in po (samo)diferenciacijah znotraj moderne epohe same.

Filozofsko razmišljanje o postmoderni ima relativno kratko tradicijo. Za razliko od refleksij znotraj področnih ved o arhitekturi, likovni umetnosti in književnosti, v okviru katerih se o postmodernem in postmodernizmu govori in piše že več kot dve desetletji, se je filozofska zavest o postmoderni jasno oblikovala kot problem šele v 1979. in 1980. letu, in sicer na podlagi znanih Lyotardovih in Habermasovih prispevkov. Za filozofsko diskusijo o postmoderni je značilna korenita tematizacija moderne same kot tradicije novega, utemeljene na lastni identiteti in avtonomnih obrazcih ravnanj. Poudarek je na tradiciji moderne same in ne na njenem (dialektičnem) odnosu do tradicije; to pa pomeni koncepcijo moderne kot vseobsežnega projekta z vrsto samorazlikovanj, razpetih med ekstreme. Moderna je doba, katere totalnost se oblikuje kot izrazito zgodovinska, kajti nahaja se v procesih nenehnega spreminjanja, samopreseganja, revolucioniranja, zavezanega faustovskemu snu o umni eksploataciji sveta.

Postmoderna je doba po moderni in je hkrati diferenciran segment moderne same, le da se jo misli in živi glede na samoblokado, ki jo je producirala s svojo dialektiko razsvetljenstva, povezano z instrumentalnim, manipulativnim umom. Postmoderna kot drugačen pogled na moderno znotraj moderne same (tudi v smislu, da se ovrže dialektiko protislovja) odpira problem ponovnega filozofskega premisleka vseh temeljnih filozofskih pojmov, kot so idealizem, metafizika, razsvetljenstvo, um, čutnost, tehnika, sveto in sekularizacija. Pri tem gre za metazgodovinske analize teme moderna/postmoderna, katerih jedro je spoznanje, da so vzroki za krizo in celo razpad modernih govoric in vrednosti imanentni samemu razsvetljenstvu in idealistični modernosti,¹⁹ kar implicira poseben ponoven kritičen premislek vseh temeljnih filozofskih tem zahodne tradicije mišljenja in delovanja. To pa pomeni, da ne gre za naivni historični pogled na postmoderno v

¹⁹ O tej problematiki je pisal Maurizio Ferraris v besedilu *Postmoderna in dekonstrukcija modernega*, Theoria 3-4, 1986.

smislu, da je to obdobje pozitivno preseganje razsvetljenske modernosti same, da je preprosto v igri nekaj, kar se dogaja po nečem že izkušenem in minulem. Filozofska govorica o postmoderni se začneja z drugačnim pogledom na moderno samo; njena naloga je nov, skeptičen pogled na tisto, kar je bilo že premišljeno, opredmeteno in izživeto, in kar se je, to je pri tem kritično izhodišče, izkazalo v enosmerni ali že kar slepi ulici. Eden prvih filozofskih prispevkov k analizi moderne/postmoderne situacije je Habermasova študija o Nietzschejevi kritični misli o moderni, ki je bila objavljena delno kot tekst *Vstop v postmoderno* v reviji Merkur in v celoti v delu *Filozofska govorica moderne*. To besedilo bomo obravnavali tako spričo njegovega pomena za osnovno vedenje o temi moderna/postmoderna kot tudi spričo načrtovane analize pojma postmodernega umetniškega dela.

Text *Vstop v postmoderno* je Habermas začel z mislijo, da niso ne Hegel ne njegovi učenci z levega in desnega krila postavili pod vprašaj pridobitev moderne, katere jedro je ugledano pod znakom subjektivne svobode in v dialektiki razsvetljenstva. Ker so religiozne sile socialne integracije okrnele spričo razsvetljenskih procesov, je bila naloga filozofije, utemeljene na dialektiki razsvetljenstva, poravnati tista nesorazmerja, ki jih je povzročilo prav razsvetljenje s ločitvijo subjekta po posameznih sferah (v moderni družbi živi posameznik kot *bourgeois*, *citoyen* in *homme*), in vzpostaviti um kot ekvivalentni nadomestek za nekdanjo integrirajočo moč religije. Pri tem je bil um mišljen kot spravljivo samospoznanje (Hegel), kot osvobajajoče prisvajanje odtujenih bitnih moči (Heglova levica) in kot spominjajoča kompenzacija za bolečino neizbežnih razdorov (Heglova desnica). Zgodovinsko izkustvo je negiralo uspešnost teh poskusov, in v tej zvezi lahko govorimo o porazu vseh treh koncepcij pri nalogi, da bi pojem uma vključile v program dialektike razsvetljenstva. Z Nietzschejevim vstopom v filozofsko govorico moderne pa se je položaj bistveno spremenil. Avtor *Rojstva tragedije* je namreč radikalno ovrgel program, po katerem bi na subjektu temelječi um še enkrat podvrnil imanentni kritiki; odpovedal se je obnovljeni reviziji pojma uma in se poslovil od dialektike razsvetljenstva. Izhodišče za njegovo novo obravnavo zagate modernega časa je bil prav uvid v svojevrstno samoblokado, ki je nastopila spričo odtujitev in regresij v moderni sami; pri tem je podvomil, da bi moderna sploh lahko črpala svoja merila iz same sebe.

Nietzsche je uporabil lestve zgodovinskega uma, da bi jih na koncu ovrgel in se ustalil pri mitu kot drugem uma. Povsem je namreč zdvomil, da bi lahko um, ki nastopa v obliki religije omike, razvil tisto sintetično moč, ki bi lahko obnovila združujočo moč tradicionalne religije. Prav tako pa že ni več mogoč povratek k restavraciji. »Religioznometafizične slike sveta starih civilizacij so same že produkt razsvetljenstva, preveč so umne torej, da bi mogle še kaj zoperstaviti radikaliziranemu razsvetljenstvu moderne.«²⁰ Moderna zavest o času prepoveduje misel na regresijo v smislu povratka k mitičnim izvorom; samo prihodnost tvori obzorje za prebujo mitičnih preteklosti. Gre za utopično naravnost, ki se obrača k »prihajajočemu Bogu« in ne za uresničenje gesla »nazaj k izvorom«; na podlagi te logike se odpira možnost za zvezo preteklosti in modernih časov šele v prihodnosti, in sicer ne v mediju uma, temveč na področju umetnosti: »In ker Nietzsche ni negiral moderne zavesti o času, temveč jo je priostril, si je lahko predstavljal moderno

²⁰ J. Habermas, *Der Eintritt in die Postmoderne*, Merkur 421, 1983, s. 754.

umetnost, ki v svojih najbolj subjektivnih izraznih oblikah žene do vrhunca to zavest o času, za medij, v katerem se moderna dotika arhaičnega.«²¹

Umetniški program Richarda Wagnerja je bil prvi model za ta koncept umetnosti kot socialne obnovitvene moči: »Da bi neko umetniško delo postalo religiozno praznovanje, mora s kultno obnovljeno javnostjo premagati notranjost zasebno prisvojene zgodovinske omike. Estetsko obnovljena mitologija mora razrešiti te, v konkurenčni družbi otrple sile družbene integracije. Razsrediščila bo moderno zavest in jo odprla za arhaična izkustva.«²² Ta umetnost prihodnosti se zanika kot proizvodnja individualnega umetnika in vzpostavlja, po Wagnerjevih besedah, »ljudstvo samo kot umetnika prihodnosti«. Mladi Nietzsche je zato veliko pričakoval od Wagnerja, vendar pa se je kasneje z gnusom odvrnil od njegovih opernih del, v katerih je bila na delu romantična aplikacija ideje o novi mitologiji in Dionizu kot prihajajočem bogu.

Habermas tukaj posega v sam historiat razlikovanj med romantičnim in dionizičnim. Omenja *Najstarejši program sistema* iz 1796/97, v katerem so Schelling, Hegel in Hölderlin razglašali pričakovanje nove mitologije, ki bo vzpostavila »poezijo kot učiteljico človeštva«. Že tukaj se torej pojavlja motiv, ki je blizu Nietzschejevi in Wagnerjevi ideji: v obliki neke obnovljene mitologije lahko umetnost ponovno zadobi značaj javne institucije in razvije moč za regeneracijo moralne družbene totalitete. V tem programu se je nahajala tudi zamisel, da umetnost s pomočjo nove mitologije zamenja filozofijo, kajti »estetsko zrenje je najvišji akt uma«. Mišljena je presodna in odlična vloga umetnosti, ki jo je eksplicitno mislila še posebno Schellingova filozofija, in po kateri ni umetnost samo organon, temveč tudi cilj in prihodnost filozofije. Poudarek je na umetnosti kot poeziji (v *Sistemu* iz leta 1900) in razlika med Schellingom in Heglom je tukaj povsem razvidna: ne spekulativni um, temveč samo poezija lahko nadomesti nekdanj združujočo moč religije. Vendar pa v okviru tega koncepta še ni do konca izpeljana razločitev uma od umetnosti, gre le za novo mitologijo kot upodobljenje uma v estetskem postajanju idej, kar pomeni, da se um (lahko) ponovno najde, samoidentificira v (predhodnem) mediju umetnosti. Radikalno ločitev poezije od teoretičnega in praktičnega uma je opravil šele Schlegel, in samo takšna avtonomna moderna umetnost lahko komunicira z arhaičnimi viri socialne integracije. Pri tem mislimo na projekt nemške romantike in na njen eshatološki mesianizem. Bog njene nove mitologije je Dioniz kot božanstvo opoja: Hölderlin je z mitom o Dionizu kot prihajajočem bogu (tudi po stari mitologiji je Dioniz izgnani in tavajoči bog, čigar povratak se šele pričakuje, napovedano je njegovo novo rojstvo z misteriji) povezal ta mitološki lik z mesijanskim pričakovanjem, lastnim duhu krščanstva.

Enačenju Dionizovega motiva s Kristusovim pri Hölderlinu, Schellingu in Novalisu (to razumevanje pa je prevzel tudi Wagner), kar pomeni svojevrstno enotenje arhaičnega in zahodnega modernega izročila ter dejansko radikalno pomlajanje zahodnega sveta, ne pa slovesa od njegove logike, pa se je odpovedal Nietzsche s svojo teorijo dionizičnega, ločeno od romantičnih povezav in kompromisov. »Nietzsche ni bil samo Schopenhauerjev učenec, temveč tudi sodobnik Mallarméja in simbolistov, zagovornik l'art pour l'art. Tako vstopa v opise dionizičnega – kot dviga subjektivnega do popolne samopozabe – tudi (do roman-

²¹ isto delo, s. 754.

²² isto delo, s. 755.

tike še enkrat radikalizirano) izkustvo sodobne umetnosti. Kar je Nietzsche imenoval estetski fenomen, se razkriva v koncentriranem občevanju neke decen-trirane, od vsakdanjih konvencij zaznave in delovanja osvobodjene subjektivnosti s samo seboj.²³ Področje estetskega videza kot nekaj povsem površinskega, vendar oprtega na pravicato voljo do videza, se odpre šele v trenutku subjektive izgube in izločitve iz pragmatičnih izkustev prostora in časa, ko torej posameznik prekine z utvarami o priučenosti normalnosti in z normami vsakdanega življenja. Nietzsche je pri tem nadaljeval romantični postopek ločevanje estetskega pojava od vseh teoretičnih in moralnih primesi. Estetsko (kot bleščeč in opojen videz) je razumel kot vrata h dionizičnemu in ga hipostaziral v instanco, iz katere je mogoče presojati moderno, temelječo na dialektiki razsvetljskega uma. Estetsko pri tem dejansko nastopa kot drugo uma samega in se razodeva v postopkih dionizičnega ponašanja.

»Umetnost odpira dostop k dionizičnemu samo za ceno ekstaze – za ceno boleče izdiferenciranosti, razmejitve individua in njegove spojitve z amorfnó naravo tako znotraj kot zunaj njega.«²⁴ Dionizično tukaj nastopa kot ukinitve načela individualnosti, kot ekstatična odvrnitev od norm in imperativov koristnosti in moralnosti. Mišljeno je v smislu, kot ga je, ob svojem branju Nietzscheja, razumeval tudi estetik Ernst Fischer, namreč kot protipolonično načelo. Apolonu kot bogu distance, avtoritete in elite je zoperstavil proti-boga: »In zoper njega Dioniz – eksces, prekoračenje meja, metamorfoza, vstaja fantazije, promiskuiteta vseh umetniških zvrsti, socialni in seksualni revolt, besednjak podzemlja, dogodivščin polni festivali bitnikov in hipijev v Hyde Parku, Edinburgu in Kaliforniji, živa pisanost dolgih las in kratkih kril, kipenje vse vprek glasbe, plesa, filma in svetlobe, spolnosti in umetnosti, biti in videza, turbulence in senzibilnosti...«²⁵ Odločitev za dionizično je pomenila, da se je Nietzschejeva kritika moderne prvič odpovedala zadržanju modernih emancipatoričnih vsebin, povezanih s funkcijo uma, in se usmerila k njegovi »protiinstanci«.

»Že v *Rojstvu tragedije* se nahaja življenje za umetnostjo. Že v tem delu se nahaja posebna teodiceja, po kateri se svet lahko dovrši samo kot estetski fenomen.(...) Smisel ustvarjajoča potencia tvori skupaj s senzibilnostjo, ki se pušči aficirati na kar se da raznovrstne načine, estetsko jedro *volje do moči*. To je hkrati *volja do videza*, poenostavljanja, maske, površine; in umetnost lahko velja kot pristna metafizična dejavnost človeka, ker življenje samo temelji na videzu, slepilu, optiki, nujnosti perspektivnega in zmote.«²⁶ Pomembno je to utemeljevanje umetnostne metafizike na sami dejanskosti, ki se je razkrila v njenih ekstatičnih, z logiko uma sprtih razsežnostih. Estetski videz je povezan z dejanskim videzom življenja, v nobenem primeru ne izvisi v zraku kot nekaj izmišljenega ali artificialnega. Umetnostna metafizika korespondira z metafiziko življenja samo, in tu lahko pomislimo tudi na pojem t. i. svetovnosti umetnosti, ki smo ga razvili ob branju estetiške misli Ernsta Blocha.²⁷ Bloch namreč vse tiste razsežnosti umetniškega »sveta«, ki jih lahko označimo kot alegorične, arhetipske, fragmentarne, metaforične, šifrirane in utopične, neposredno povezuje s še-ne-nastalim, realno utopičnim, fragmentarnim in alegoričnim sveta samega. Tudi najbolj nadreali-

²³ isto delo, s. 759.

²⁴ isto delo, s. 759.

²⁵ E. Fischer, *Überlegungen zur Situation der Kunst*, Zürich 1971, s. 22, 23.

²⁶ *Merkur* 421, 1983, s. 760.

²⁷ *Razprava Svetovnost umetnosti*, objavljena v delu J. Strehovca *Oblika kot problem*, Ljubljana 1985.

stični, »divji« moment umetnosti ima v okviru Blochove filozofije upanja svoj realni, svetovni korelat.

Nietzschejeva artistična metafizika, povezana s pojmovanjem estetskega kot vrat k dionizičnem samem, odpira po Habermasu dvojje poti za kritiko moderne, izpeljano zunaj obzorja uma. Prva se nahaja v artističnem opazovanju sveta, izpeljanem sicer z znanstvenimi sredstvi, vendar v protimetafizični, protiromantični, pesimistični in skeptični naravnavi. Druga pa se nahaja v kritiki metafizike, ki skuša izkopati korenine metafizičnega mišljenja, ne da bi se pri tem ukinila kot filozofija. Ta usmeritev prišteva Dioniza med filozofe.

Omenili smo že Ernsta Blocha kot misleca, ki je po Nietzscheju obravnaval estetsko razsežnost sveta samega, tudi v njenih utopično-alternativnih pomenjanjih glede na družbeno okolje instrumentalnega uma. K tej usmeritvi lahko celo med neomarksističnimi filozofi uvrstimo še Ernsta Fischerja in deloma celo Herberta Marcuseja. Habermas pa je o neposrednih nadaljevalcih Nietzschejeve misli zapisal naslednje: »Na obeh poteh se je nadaljevala Nietzschejeva kritika moderne. Skeptični znanstvenik, ki si prizadeva s sociološkimi, psihološkimi in zgodovinskimi metodami razkriti pervertiranje volje do moči, upor reaktivnih sil in nastanek na subjekt osredotočenega uma, je našel naslednike v Bataillu, Lacanu in Foucaultu, posvečen kritik metafizike, ki se zavzema za posebno vedenje in sledi nastanku filozofije subjekta do predsokratičnih začetkov, pa v Heideggro.«²⁸

Pri tem si je Heidegger prizadeval, da bi filozofsko mišljenje postavil na mesto, ki ga pri Nietzscheju zavzema umetnost, medtem ko je predvsem Bataille drzno analiziral tisto drugo uma samega in na tej podlagi skušal doseči pogled, s katerim je moč presojati moderno in členiti njeno anatomijo. Bataille je raziskoval sledi izkoreninjanja vsega heterogenega, na podlagi katerega se moderni svet šele konstituira; pri tem mislimo na njegove analize heterogenih, zavrženih elementov, od tabuiziranega kadavra in kanibalizma do golega telesa in menstrualne krvi.

Habermasov *Vstop v postmoderno* se nam izkaže kot tekst o drugem pogledu na moderno samo, ki je izpeljan iz same logike moderne, namreč tistega njenega dela, ki je bil nem in potlačen stoletja oziroma transponiran v arhaiko. Osrednji lik te analize je Nietzsche, ki v svoji kritiki razsvetljenskega uma že razvija nekatere temeljne postmoderne karakteristike, na primer usmerjenost k čisti površini in odsotnost globine ter niveliranje zgodovinskih obdobj, na podlagi katerih izgublja moderna svoj odlični položaj. Vendar, na drugi strani, ostaja avtor *Rojstva tragedije* še vedno ujet v aporije moderne same, še posebno v tisto, ki je povezana z »na sebe nanašajočo se in kot totalna postalo kritiko uma« in iz katere izhajata omenjeni poti za tiste strategije, ki so se jih oprijeli nasledniki od Batailla do Nietzscheja. Habermas nas s tem besedilom uvaja k filozofski problematiki razprav o postmoderni, torej k neki izrazito specialni temi, ki je nikakor ni enačiti z razpravami, ki jih o t. i. postmodernizmu opravljajo različne vede o posameznih umetnostih. Na drugi strani pa nas to opominjanje na Nietzschejevo uvajanje socialne estetike dionizičnega umetniškega dela ponovno usmerja k premisleku o naravi umetniškega dela, ki prevzema takšno epohalno, do dialektike razsvetljenstva kritično vlogo.

Tu se lahko ponovno vrnemo k Ernstu Fischerju in k njegovemu ugotavljanju modernih manifestacij dionizične senzibilnosti. Sodobnejše) simptome dionizičnega je Fischer ugotavljal v neoavantgardističnih happeningih, pop artu 60. let,

²⁸ Merkur 421, 1983, s. 761.

hipipjevskih komunah, v umetnosti šoka in ekstaze ter rabe tehnike v smislu »agregata strojev, ki ne producirajo hladilnikov ali bomb, temveč svetlobo, zvok, barve, ritem, ki vzgane vse čute« pri percepciji celostnega umetniškega dela. O tem je razmišljal tudi v svojem delu *Na sledeh dejanskosti*: »Antiteza Living theatru je Theatre and Engineering, gledališče tehnologije, ki se dela dionizično, skupno delovanje vseh vrst naprav za svetlobne in zvočne učinke, celostno umetniško delo, ki uhaja sleherni romantiki.«²⁹ Vprašanje, ki se tukaj postavlja, je, ali privzem dionizične ekstaze v umetnost na kakršenkoli način ogrozi pravilno in uravnoteženo hartmannovsko koncipirano umetnino, delano kot statični artefakt za tisočletno muzealizacijo? Omenjanje Fischerjevih primerov nam že sugeriira pozitiven odgovor na to vprašanje; wagnerjanski »Gesamtkunstwerk« ter neoavantgardistični happening in Living theatre so tu prepoznani kot oblike dionizične umetniške senzibilnosti, ki se torej ne artikulira več v pravih, tradicionalnih umetninah. K tem oblikam prišteva Fischer na pol utopično še na dionizični rabi tehnologije temelječo »strojno umetnost« s posebnimi, vse čute iznervirajočimi učinki.

Tu je torej videti, da ni relevanten samo Nietzschejev vstop v (globalno) filozofsko misel o moderni, temveč tudi njegov pristop k estetiki o moderni »pravilni« umetnini. Kritika moderne s pozicije drugega uma samega se lahko opravi tudi na specialnem segmentu njene estetike. Moderna je namreč do skrajnosti avtonomizirala in precizirala formalno dovršeno umetnino, ki na samosvoji način pomirja in kompenzira protislovja dejanskosti. V Hartmannovi *Estetiki* dosledno izpeljana čista formalizacija dominantno nevtralizira ostrino vsebine. (To nam je razkrila tudi obravnava neproblematičnega privzema vzvišenega v »hartmannovsko koncipirani« umetnini.) Prav takšna oblika pravilne umetnine pa je postavljena pod vprašaj z Nietzschejevim konceptom o ekstatično dionizičnem v novi umetnosti, ki vzpostavlja kolektivnega umetnika in povišuje ritualno praznovanje samo v pristno umetnino prihodnosti.

Podobno kot Nietzschejeva generalna strategija pri kritiki moderne se tudi njegova estetika dionizičnega nadaljuje v dveh kritičnih smereh, čeprav potekajočih večinoma implicitno, torej ne v izrecni navezavi na Nietzschejeve zasnute. Na eni strani gre za koncepte favoriziranja umetniških projektov kot edine avtentične dejanskosti v sedanjem času, ki lahko privede do alternativnih sprememb odtujene dejanskosti, na drugi strani pa se členijo koncepti in udejanjenja drugačne umetnine, ki ni vezana na pravilno in statično obliko, temveč na tekočo, večmedijsko, kibernetizirano in tehnologizirano. Predstavnik prve poti je na primer Joseph Beuys, druge pa umetniki od Schöfferja, Vossella in Tinguelyja do Christa, Warhola in Nam June Paika.

»Spoznal sem, da ni nobene druge možnosti, kaj narediti za človeka, od tiste, ki jo nudi umetnost. In zato potrebujem pedagoško koncepcijo in rabim spoznavnoteoretsko koncepcijo in moram delovati, torej to so točno tri reči, ki sodijo pod isto streho.

Pedagoška koncepcija temelji na dejstvu, da je človek ustvarjalno bitje, in zelo pomembno je, da se mu to predoči: najprej ga je treba ozavestiti, da je kot kreativno bitje tudi svobodno bitje in da se mora spričo te podlage nujno obnašati protiavtoritaro.

Spoznavnoteoretska koncepcija je v tem, kar sem že prej ugotavljal, da lahko

²⁹ E. Fischer, *Auf den Spuren der Wirklichkeit*, Reinbeck pri Hamburgu 1968, s. 66.

samo ustvarjalni človek spreminja položaj v času, torej lahko revolucionarno deluje iz svoje ustvarjalnosti. Če se vrnemo za korak nazaj k pedagoški teoriji, bi to pomenilo: umetnost enako ustvarjalnost enako človeška svoboda . . . spremi-
njanje družbenega položaja.³⁰

Te besede Josepha Beuysa, neoavantgardističnega umetnika, akcionista in instalacionista, znanega po inovativni rabi »toplih nordijskih materialov« filca, masti in voska pri svojem likovnem delu, so ilustrativne za »prvo pot«, torej za strategijo sedanje umetnosti ne le kot estetskega, temveč kot izrazito socialnega projekta, pomenljivega tudi po svojih pedagoških, terapevtskih, političnih in celo ekonomskih implikacijah. Izrekel jih je v pogovoru o nazorih *Organizacije za neposredno demokracijo na podlagi plebiscita*, ki jo je vodil v 1971. letu. Svojo likovno neoavantgardistično dejavnost je Beuys namreč nenehno povezoval s socialnim in političnim delom; iz projekta t. i. socialne plastike izhaja tudi alternativno prisvajanje vseh pglavitnih družbenih središč moči, medijev, šolstva, mednarodnih organizacij itn. Svoje umetnosti torej ni razumel le po njeni estetski pomanjkljivosti, temveč kot pravcato neposredno delujočo družbeno silo.³¹ Pri tem se je s svojo naslonitvijo na tradicijo Schiller – Nietzsche umestil na tisti pol prenosa umetniških funkcij na zunajumetniško dejanskost, ki ga lahko (za razliko od estetizacije) imenujemo poetizacija. To je postopek spreminjanja (družbenega) okolja po meri umetniške ustvarjalnosti, ki nujno vključuje delo pod presežno težo možnega nad nujnim, utopičnega nad realnim, domišljjskega nad razumskim. Če je estetizacija prenos fascinantne (tudi umetniške) čutnosti na zunajumetniške (javne, politične) ustanove, potem gre tukaj, pri poetizaciji za prenos umetniške ustvarjalne »mere« na zunajumetniške segmente resničnosti. Takšen koncept razumljivo temelji na skrajni kritičnosti in nezaupljivosti do ustanov instrumentalnega uma, odtujenega dela in represivne oblasti; zavezan je (implicitno) prav v tistemu branju moderne, ki je lastno Nietzschejevi kritiki, predstavljeni v obravnavnem Habermasovem besedilu.

Tudi ta usmeritev je izrazito zgodovinska. Kulminira v razvoju tiste hipijevske, psihodelične in umetniške neoavantgardistične senzibilnosti, ki je svoj vrhunec v Evropi in ZDA dosegla v poznih 60. letih, in se pri tem tudi resignirano (začasno ali za zmerom?) izčrpala. Njeno zanosno umetniško delo sta bila ritualna demonstracija kot happening in (umetniška) komuna. Realno politično moč so te intencije dobile le v okviru ekoloških in mirovnih gibanj, ki pa se ne sklicujejo na nikakršno poetizacijo okolja. Racionalni politični boj, ki ga opravljajo ti subjekti, tudi ne temelji na nikakršnem dionizičnem patosu, značilnem za revolt »nove senzibilnosti« 60. let.

Manifestacije te prve kritične poti so nedvomno opozorile na širša razumevanja umetnosti: opravljeni so bili številni poskusi prenosa umetniške ustvarjalnosti na »cesto«; ekstatično se je skušalo oblikovati tudi marginalne skupine, temelječe na umetniški afiniteti. Delati samo zaključeno (in statično) umetnino je številnim mladim umetnikom pomenilo premalo.

Če je za to usmeritev značilen tudi anarhistični utopizem in revoltizem, ki je sicer v posameznih plimovanjih frontalno napadal koncepte (neo)klasicistične pravilne umetnosti, vendar pa je svojo pglavitno energijo usmerjal izraziteje na

³⁰ Adriani, Konnertz, Thomas: Joseph Beuys, Leben und Werk. Köln 1981, s. 267.

³¹ Obširneje smo o Beuysovem delu pisali v razpravi Joseph Beuys in resignacija, ki je uvrščena v knjigo Oblika kot problem.

spreminjanje sveta po umetniški meri kot pa na kako dekonstrukcijo neoklasiistično normirane umetnine in ustanov njene muzealizacije, potem so za drugo pot značilna prizadevanja po destrukciji samega koda pravilne umetnine; mislimo na postopke delanja »čisto drugih« umetnin z novimi umetniškimi materiali ter s spremenjenim odnosom do njenih tradicionalnih prostorov in časov, statike in dinamike. Pravcati dionizični impulz je bil tukaj namenjen delu z novimi oblikami in preizkušanju novih materialov in medijev. Vse, glede na kod (neo)klasicistične umetnine potlačeno in heterogeno, je iznenada smelo vstopiti v umetnost, delano z velikim zanosom in prepolno eksperimentiranj tudi pri odnosu med umetnino in sprejemnikom. Logos pravilne umetnine se je začel spodbijati s prakso nepravilnega, nečistega in tekočega umetniškega dela. Skoraj odveč je omeniti, da segajo začetki te umetnosti h gibanjem evropske zgodovinske avantgarde v prvih desetletjih 20. stoletja, pomembno nadaljevanje pa je prispevala tudi (sicer zapoznala) priključitev New Yorka v 60. letih na klasično avantgardistično os Zürich–Berlin–Moskva. To pa je tudi že obdobje evropske in ameriške neoavantgarde.

Postavantgarda?

Hipertrofirana raba besede post, ki se v Sloveniji pojavlja nekako od leta 1980 naprej na seminarjih, okroglih mizah, v znanstvenih razpravah in v tematskih blokih nekaterih revij, kaže, da smo že onkraj nečesa, npr. modernosti, modernizma, strukturalizma, marksizma, industrijske družbe, ali pa vsaj na prisotnosti želje, da bi to bili. Problem je namreč v tem, da se raba pojmov postmoderna in postmodernizem pojavi okoli leta 1940 v Ameriki in doživi tam po letu 1960 pravi razcvet, žal pa za zelo različne premike, ki so se zgodili v filozofiji, umetnosti in načinu produkcije v zadnjih sto letih. Toynbee postavlja začetek postmoderne v čas začetkov imperializma, to je okoli leta 1875, mnogi drugi v čas po drugi svetovni vojni (npr. Levin). Še večji problemi so s postmodernizmom kot smerjo v umetnosti; ta je zaradi številnih pomenov neprimeren, za njegovo uporabo bi bila potrebna natančna določitev pojma.

Za premike v umetnosti zadnjih dveh desetletij je značilno opuščanje poetike avantgard.

Avantgarde so s svojimi postopki odločno zaznamovale umetnost in način umetniških praks v 20. stoletju. Okoli leta 1910 izbruhne zgodovinska avantgarda, ki traja v radikalni obliki približno do 1930 leta. Avantgarde začenjajo z estetskim prevrednotenjem, sledi faza zahtev po duhovni revoluciji (npr. Podbevšek, nadrealizem), ki navadno pripelje v bližino političnih avantgard in do (ne)sporazuma med umetnostjo (pa čeprav pojmovano bistveno drugače) in zahtevo po duhovni revoluciji na eni in politiko, ki zahteva podrejanje strogi partijski disciplini, na drugi strani. Vendar pa se povezuje z političnimi avantgardami, razen v primeru italijanskega futurizma, ni obnesla, saj je utopičnost in totalitarnost političnih partij in socialne revolucije kot njihovega cilja, različna od utopičnosti in totalitarnosti v imenu duhovne revolucije umetniških avantgardistov. Ti imajo na voljo dva načina reagiranja do političnih partnerjev, ko ugotovijo razliko med duhovno in socialno revolucijo: sodelovanje, ki največkrat pomeni prehod k socialno-angažirani literaturi in konec avantgardizma, ali pa molk. Zgodovinska umetniška avantgarda je bila povezana z levimi strankami, v glavnem s komunističnimi partijami.

Po drugi vojni sledi nov avantgardni val, neoavantgarda. »Ponovitev udejanji in potrdi to, kar se je na začetku zdelo slučajno in možno.« Neoavantgarda se poveže z novo levico, s skupinami, ki prakticirajo protipotrošniške oblike bivanja, seksualno revolucijo, z duhovnimi skupinami in gibanji, pacifističnim gibanjem. Vendar pa se šele ob drugem valu pokaže, da za neuspeh zgodovinske avantgarde niso krivi samo totalitarni režimi (ki avantgardistom onemogočijo delovanje ali pa jih spremenijo v neavantgardiste), ampak je usoda vsake avantgarde izničenje in samosesutje, to je njen skrajni cilj, ali pa se institucionalira in tako postane nova tradicija, ki reakcionarno brani pridobljene pozicije pred prihodom novega. Avantgarda vrednoti dela glede na inovativnost, preseganje že obstoječega in zaradi poudarjanja izvirnosti in enkratnosti pripelje do hermetičnih del v svojem zmernem in do sestopa v »socialno umetnino« v radikalnem delu.

Sočasno z avantgardo, ki teži k deestetizaciji umetnosti, k »socialni umetnini«, napada institucijo umetnosti, poskuša estetizirati življenje samo, obstaja moderni-

zem, ki ostaja znotraj avtonomije umetnosti in si prizadeva za spremembo umetniških postopkov, proizvaja umetniška dela.

Malo je strokovnjakov, ki znajo tako natančno kot C. Jencks določiti datum prehoda od modernizma k postmodernizmu. V knjigi *Jezik postmoderne arhitekture* pravi, da se je to zgodilo 15. julija 1972. Ker lahko upravičeno dvomimo v to, da se je ta prehod zgodil istega dne po vsem svetu, bi bilo najbolje ugotoviti, če se to ni zgodilo v Evropi že prej.

Neoavantgarda je doživela svoj politični zlom z neuspehom študentskega gibanja leta 1968, nekaj let zatem pa so se umetnostne vede začele intenzivno ukvarjati z njenim umetniškim delom. Bürgerjevo delo *Theorie der Avantgarde* iz leta 1974 velja še danes za enega temeljnih tekstov o tej temi, iz česar se da sklepati, da je bil takrat kreativni del neoavantgarde že izčrpan, da so obstajale le še epigonske oblike. Bürgerju je sledila cela vrsta del, ki so končno določila pojem.

Nekaj zatem, konec osemdesetih let, se začne v Evropi uporabljati pojem postmodernizem, na primer Lyotard (*Le Condition Postmoderne* 1979), močna postanejo gibanja za emancipacijo žensk in homoseksualcev, ekološka gibanja in gibanja za novo duhovnost. Okvare jedrskih elektrarn in kemičnih tovarn, eksplozija Challengerja in opustitev vesoljskih programov in virus iz skupine slabo raziskanih retrovirusov, postavljajo človeštvo pred preizkušnjo. Preživi lahko samo z razvojem novega odnosa do okolja, zaustavljanjem rasti proizvodnje in prehodom od »trdih« na »mehke« tehnologije.

Leta 1983 izide zbornik »mehke« misli.¹ V to smer mišljenja spadajo na primer Rovatti, Vattimo, Eco, Ferraris, Lyotard (z delom *Le differend*, 1983), Axelos. Mehka misel sledi Nietzschejevemu nasprotovanju kakršnikoli absolutni resnici, kar omogoča spravo med navidez različnimi pogledi, zahteva mišljenje, ki lahko podvomi v svoje temelje, ki trdi, da je »človek že dovolj močan, da se lahko odreče moči, moči, ki je hkrati potrditev in zaničanje«, ² zahteva odpiranje dialoga, zahteva konec ideologij, »saj ideologija ne predstavlja le misli, ki na (nezavedno) prikrit način izraža zakrito resnico, ideologija, glede na to, da predstavlja delno mišljenje, služi prikrivanju«, ³ odstopa od ontološke redukcije in metafizike subjekta, odstopa od linearnosti zgodovine, odstopa od velikih družbeno-političnih vrednosti, kar pa ne pomeni politične pasivnosti ali nekritičnosti, zahteva svet, »ki bo razumen (Reasonable), ne pa takega, ki bo imel Vzrok (Reason)«. ⁴ »Filozofski žanr, ki se zdi metajezik (žanr v iskanju lastnih pravil), je on sâm samo v primeru, da vé, da ni metajezika.« ⁵ Izginja suvereni položaj filozofije, ki ji ga je dodelila metafizika, nasproti politiki in družbeni praksi. ⁶ Ker filozofija izgublja svoj privilegirani položaj, poleg tega pa nima pojmovnega aparata, da bi lahko zajela premike, ki so nastali v mišljenju zadnje čase, se misel lahko enakopravno izrazi tako v pisanju literature kot teorije. Mehka misel odstopi od linearnosti in teleološkosti zgodovine, teži k upeljavi cikličnosti ali pa simultanosti časa, kar omogoča maksimalno odprtost času in svetu, ki pa ni utopična. Verjetno ni treba

¹ Il pensiero debole, a cura di G. Vattimo e P. A. Rovatti, Feltrinelli 1983.

² isto, str. 31.

³ isto, str. 14.

⁴ U. Eco, Korespondenca med Ecom in Rossom, *Boundary 2*, jesen 1983.

⁵ J-F. Lyotard: *Le Differend*, citirano po Republika 10 – 12/1985.

⁶ Il pensiero debole, str. 26.

posebej poudarjati, da je tak način mišljenja izrazito usmerjen proti logo-, antropo- in evropocentrizmu.

Mehko misel omenjam predvsem zato, ker velja za postmoderno mišljenje, izpeljano predvsem iz Nietzscheja. Šele pojmovanje subjekta, ki lahko prevrednoti pridobljeno moč, postane šibek, s tem pa ne nemočen, nam odkrije vzroke za pluralizem, ki je danes prisoten v umetnosti in teoriji. Enakopravno obstajanje različnih perspektiv je omogočilo dialog med do pred kratkim nepomirljivimi nasprotji, med visoko in trivialno literaturo, med zahodno in vzhodno mislijo, med religijami in političnimi doktrinami. Pluralizem vrednot in pogledov na umetnost in svet se lahko zazdi skrajni vrednostni relativizem samo v primeru, da nanj gledamo z ekskluzivističnega stališča, ne da bi razumeli soobstoj in aktivno prepletanje navidez različnih perspektiv. »Šibki«, dialoški subjekt pa verjetno ni več zmožen revolucionarne akcije, in verjetno tudi ne vidi razloga za nadaljnje izmenjave med »starimi« in »modernimi«, ampak je zmožen zgolj odprtja evoluciji (duha in družbe).

Zdi se, da tako pojmujejo subjekt tudi avtorji štirih pri nas prevedenih in priljubljenih romanov: Fowlesovo delo *Ženska francoskega poročnika*, Pavičev *Hazarski besednjak*, Ecovo *Ime rože* in Calvinovo delo *Če neke zimske noči popotnik* (izšlo v srbohrvaškem prevodu). Vsi štirje romani se vračajo k naraciji, k pripovedovanju zgodbe, ki pa je vedno prekinjena v najbolj zanimivem trenutku. Sledi avtorjeva intervencija v sam tekst, navadno kot dialog z bralcem. Razen Paviča vsi avtorji vpletajo v tekst refleksijo o lastnem pisanju, vseskozi se čuti prisotnost avtorja nad pripovedovalcem. Calvinove intervencije v tekst se zelo približajo ameriškim šolam metafikcije, avtorjeva refleksija je poleg zgodbe o Bralcu in Bralki glavni povezovalni element citiranih zgodb, ki se nikdar ne razpletejo. Eco, ki razen z naslovi poglavij ne posega v pripoved pripovedovalca, saj se na začetku predstavi kot najditelj rokopisa, izda Postile k *Imenu rože*, tekst, ki ga lahko beremo kot esej z genezo dela ali pa kot literaren dodatek romanu, torej kot del romana.

Pri vseh naštetih delih je poudarjena citatnost, torej odnos do drugih besedil. Dolgo znano in često ponavljano dejstvo je, da knjige nastajajo iz knjig. Zadnje čase je to tezo, razširjeno s trditvijo, da avtentičnost in izvirnost ni več mogoča, poudarjal Borges. Zanj so pisatelji zgolj prevajalci že obstoječih arhetipov, ki obstajajo v literaturi. Vendar pa je uporaba citatov v sodobni literaturi »nenedolžna«, odnos do citiranega materiala je dialoški, ni zanikovalski ali poveljevalen kot v modernizmu oziroma tradicionalni književnosti. »Vsak pisatelj ustvarja svoje lastne predhodnike.«⁷ To je eden najpogostejše citiranih Borgesovih stavkov. Za razliko od modernističnega citata, ki je enosmiseln, ironičen (modernistična ironija predstavi protislovja tako, da pomiritev med njimi ni mogoča), »nenedolžna« uporaba citatov poraja intertekstualno igro, torej obogati branje z novo dimenzijo, igra pa je omogočena s preseganjem hierarhičnega odnosa med označevalcem in označencem. Za vse romane je značilno citiranje apokrifnih zapisov, torej del, ki niso nikdar obstajala. Poudarjeno so citirana tudi neumetniška dela, neliterarni in polliterarni teksti, zgodovinske in znanstvene razprave. Vse to vodi k blažitvi razlik med umetniškim in znanstvenim, med intuitivnim in racionalnim.

Eco je v knjigi *Odprto delo* (*Opera aperta*, 1962) predpostavil delo, ki ga bo mogoče brati še kako drugače, ne samo od prve strani do zadnje, ampak bodo

⁷ Borges, citirano po Naši razgledi 14. marec 1986.

elementi, iz katerih bo sestavljeno, med seboj poljubno zamenljivi. Tako delo bi poleg odprtosti in zamenljivosti interpretacij menjalo tudi svojo obliko. Pri Fowlesu sta tako zamenljivi drugi in tretji konec romana (roman ima namreč tri konce), zamenljivi so citati zgodb v Calvinovem delu, edino Pavić pa je v celoti realiziral zamisel o odprtem delu, saj se dá njegov roman – leksikon brati po geslih, verjetno je branje po geslih tudi edino pravilno, saj nihče ne bere leksikonov od začetka do konca.

Iz vsega naštetega sledi, da imajo navedena dela vse formalne značilnosti, ki so potrebne za to, da neko delo razglasimo za postmodernistično. Zanj je značilno, da ga mnogi povezujejo z manirizmom, z izumetničenim stilom, ki nastopi, ko se določeno obdobje izčrpa, ko se približuje nekaj novega in je svet nemiren pred prihajajočim. Zdi se, da tudi ta opazka kar ustreza naštetim delom, izjema je Fowles, ki si je prisvojil formo viktorijanskega romana, in seveda s tem tudi hladen viktorijanski jezik.

Za vse romane je značilna ideološka odprtost, ki se zdi zaradi težavnosti interpretacije že kar neideološkost. Jencks opaža podobno lastnost pri postmoderni arhitekturi, dvojno kodiranje, zaradi katerega lahko zgradba strokovnjaku pomeni nekaj popolnoma drugega kot nestrokovnjaku. Jencks navaja primer, ko lahko isto risbo gledamo kot risbo race ali zajca, saj dopušča obe možnosti. Od naše izobrazbe in naravnosti je odvisno, ali bomo v risbi opazili eno ali drugo, ali oboje. Tako je umetniško delo poleg umetniške forme, ki je ponarejena, še stroj za izdelavo interpretacij. Eco govori o umetniškem tekstu, ki mu ne smemo verjeti, ampak ga moramo podvreči preiskavi, »neomejeni semiozi (unlimited semiosis), ki temelji na neskončni interpretaciji, na preiskavi teksta, kot bi bil Univerzum in Univerzuma, kot bi bil tekst.«⁸ Tekst je zgrajen torej kot Univerzum, iz poznavanja enega lahko interpretiraš drugega. Od zmožnosti različnih pogledov na svet je odvisno število interpretacij.

Zelo zanimivo je reagiranje strokovnjakov na postmodernizem: mnogi jemljejo dela kot zgolj esteticistična in kot taka nezanimiva za ukvarjanje z njihovo idejno plastjo, drugi uvrščajo ta dela med tradicijo, ki je ponovno vzniknila po upadu avantgard, in jih tolmačijo kot bi bila idejno blizu stilu, ki si ga avtorji privzamejo za izrekanje svojega videnja sveta. Najpogostejši očitki tem delom so odsotnost strasti, neangažiranost, izpraznjenost, neokonservativnost.

Treba je priznati, da pri delih, ki na toliko načinov prikrivajo svojo ideološko usmeritev, da se res zazdi, kot da je nimajo, res zlahka pride do očitkov delu, ki si jih ne zasluži. Dvojno kodiranje in nenedolžna oblika citiranja pripeljeta do tega, da tekst deluje kot Rorschachova packa – v njem vsak vidi svoje potlačene strahove in neizpolnjene želje. Seveda pa je prav povzročanje in očiščevanje travmatičnih dogodkov tisto, kar lahko povzroči duhovno evolucijo. Če je umetniška avantgarda res težila k duhovni revoluciji, ne pa k socialno-politični, potem lahko predpostavimo, da avantgarda, ko opusti svoje utopične cilje in se zave, da v času, ko imajo mediji ogromno moč, teh medijev ni več potrebno napadati ampak si jih je treba prisvojiti, lahko izrabi kakršnokoli obliko delovanja. »Mnoge postmodernistične zgodbe služijo kot ezoterična dela, ki čakajo na dešifriranje kot za kakšen ritual iniciacije: za njihovo branje je potrebno dobro poznavanje vizualne sposobnosti, ki nam izmenično dovoli, da prepisemo čtivo (branje) na tekst – svet.«⁹ Tatham vsekakor pretirava, vsa navedena dela so izrazito ekumen-

⁹ C. Tatham: *Mythoteory in postmodern fiction*, v *Performance in postmodern culture*, str. 154.

ska, tako po vsebini kot tudi po dostopnosti, saj so vsa štiri uspešnice. »Biti avantgarden danes mogoče pomeni zbrati široko občinstvo in naseliti njegove sanje, in nam pušča še možnost reči, da naseliti sanje bralcev ne pomeni nujno tolažiti jih. Lahko pomeni tudi, da jih obsedemo.«¹⁰ Ali kot pravi Kos: »Morda za duhovno revolucijo ni zares nujno, da v nji umetnost izgine, pač pa da se z njeno pomočjo bistveno spremeni ali prenovi, tako da iz nje nastaja 'nova' umetnost ali 'antiumetnost', (. . .) vendar v čisto drugačni, prevratni obliki in vlogi, vsekakor pa tako, da bo postala medij duhovne revolucije, njenih novih sestavov in plasti.«¹¹ Vsekakor je prijetna že samo misel na to, da se npr. v Ecovem delu, ki je doseglo velikansko naklado, skriva ideja, ki lahko pripomore k humanejšemu svetu. Glede na to, da Eca lahko direktno povežemo z mehko mislijo (v citiranem zborniku sodeluje z razpravo, omenja pa jo tudi v Korespondenci), ostale avtorje pa indirektno, slutimo lahko, da je njihovo pojmovanje subjekta vsaj intuitivno blizu mehkega subjektu, tem avtorjem nikakor ne moremo očitati esteticizma. Glede na to, da je svet v nevarnosti, da zaradi trdega mišljenja, ki ne more podvomiti vase, in ki lahko iz nepomembnega konflikta napravi spor, ki lahko povzroči kataklizmo, je evolucija mišljenja potrebna in mogoča. Vsekakor bi bilo potrebno dela proučiti s tega stališča.

Če so nekatera postmodernistična dela nosilci idej duhovne revolucije, pa to prav gotovo ne more veljati za vse, saj je termin postmodernizem veliko preširok. Verjetno bo pomembno, ko bo prišlo do njegove natančne določitve, ali spadajo vanj dela, ki so nosilci duhovne revolucije, ali pa dela, ki se ukvarjajo zgolj s spreminjanjem umetnosti in njenega sprejema.

Seveda ne mislim, da lahko del postmodernizma imenujemo avantgarda, na vsak način je potrebno ločiti med avantgardnimi/modernističnimi pojavi, pa naj se pojavljajo v radikalni ali pa v zmerni obliki, in med tistimi, ki to niso več. Med seboj se ločijo predvsem po pojmovanju časa, ki je v avantgardnih gibanjih linearen, zgodovine, na katero ima avantgarda teleološki pogled, hoče pa zanikati preteklost, poleg tega pa je izrazito utopična. Postavantgardno pojmovanje časa je ciklično ali simultano, do zgodovine ima pieteten odnos, saj se zaveda, da preteklosti ni mogoče uničiti, saj potlačena preteklost udari na dan ob najbolj neprimernih trenutkih, zato je potrebno preteklost revidirati.

Tako vidimo, da postmodernizem sicer je nekakšno nadaljevanje tendenc, ki so jih začele avantgarde, vendar je bistveno drugačen v načinu delovanja, v uporabi sredstev, pa tudi ciljev ne postavlja v prihodnost.

»Zato postmodernizem lahko definiramo tudi takole: modernizem minus avantgardizem plus revitalizacija sakralnega. Dodatek o sakralnem je pogojen.«¹²

¹⁰ U. Eco: Postile k Imenu rože, Problemi 1/1986.

¹¹ J. Kos: Josip Vidmar in slovenska zgodovinska avantgarda, Sodobnost 10/1985, str. 960.

¹² T. Hribar: Postmodernizem, transavantgarda in retrogarda 2, Problemi 6/1986.

Avantgarda, retrogarda in napredek

Pojem 'napredovanje' oziroma 'progres' izraža eno od tistih idej, s katerimi skuša v zgodovinskem toku nastajanja, obstoja in ohranjanja meščanske civilizacije ta civilizacija označiti, dojeti in upravičiti samo sebe. Po drugi plati pa se z neprestanim napredkom identificira tudi družbena usmeritev, ki naj bi predstavljala neposredno negacijo meščanske družbe. Vse realno obstoječe socialistične družbe, vključno z jugoslovansko, se poslužuje ideoloških legitimacijskih struktur, da bi pojasnile progresivnost socializma v soodnosu z realno obstoječim razvitim kapitalizmom na kompetitiven način (doseči in preseči, sovjetski amerikanizem itd.), vero v neskončno rast in razvoj pa utemeljujejo z učinkom osvobojenih družbenih ustvarjalnih sil – četudi dejanskost teh družb, obteženih s podedovanimi in novoustvarjenimi težavami, to ideologijo najpogosteje postavlja na laž.

Pojem progressa kot neskončnega napredovanja je razvila tudi novoveška filozofska misel, pa tudi različne iz nje nastale socialne teorije in znanost, ne da bi o predpostavkah tega pojma kaj pogosto razmišljale. Vendar so vsako obdobje skokov in iz njih izhajajočih kasnejših trdih pristankov spremljale tudi kritike in protesti, le da jih je progresivna družbena misel vseskozi zavračala kot sentimentalne izmišljotine, nekritično reakcionarno razmišljanje in nujni romantizem, ki spremlja še nujnejši meščanski cinizem. V glavnem so prav to tudi bili. Zato tudi marksistični progresizem vztraja, da nesrečne eksplozije tehnološkega progressa kljub številnim človeškim žrtvam niso nikakršen argument proti civilizacijskemu napredku.¹

Vendar je danes situacija bistveno spremenjena. Včerajšni »parni stroji« so danes mašinerija, ki lahko vrže v zrak ali spravi v stisko usodo vsega človeštva, genetsko ga nepovratno strukturira v skladu z izkrivljenimi in lažnimi potrebami, zastrupi njegovo telesno in duhovno življenje. Destruktivna smer univerzalnega progressa se očrtuje mnogo določneje kot v Marxovem času ali v času gospodarskih čudežev po drugi svetovni vojni. Paradoksalno je, da se danes upravičeno sklicujejo na progres prav reakcionarji. Zato celo v programih progresivnih levih političnih strank razmišljajo o omejevanju rasti in nujnih odstopanjih na račun vzpostavljanja napredovanja in zoper njega.² Najverjetneje bodo prav tisti (in med njimi smo žal tudi Jugoslovani), ki so kakršenkoli progres komajda ujeli za rep, tako da je z njimi pometal na vse strani že do sedaj – najbolj trdovratno vztrajali pri praksi napredovanja in ohranjali ideologijo progressa za vsako ceno, z vero, da so se sposobni povzpeli v sedlo in obrzdati pobesnelo gibanje z ustvarjanjem novih socialističnih odnosov napredovanja.

Vse to se na prvi pogled samo od daleč in od zunaj dotika umetnosti in njenega

¹ Tako so pogosto tolmačili Marxovo mladostno misel: »Če nekaj individuov ne prebavi moderne filozofije in umre za slabo prebavo, ni to nič boljši dokaz proti filozofiji kot ni dokaz proti mehaniki, če tu pa tam kak parni kotel vrže v zrak nekaj potnikov.« (MEID 1, Cankarjeva založba, Ljubljana 1969, stran 50 – Uvodnik v 179. številki 'Kölnskega časnika').

² V tej smeri gredo tudi nekatere vsebine predloga novega programa nemške socialne demokracije, ki je (zaradi nemškega 'gospodarskega čudeža') verjetno v povojnem obdobju programsko in praktično predstavljala najbolj izrazitega pobornika idej o brezkončnem progressu 'države blagostanja' – »Welfare State«. O povezovanju zelenega in rdečega in o posledicah take povezave za komunistični program neskončnega dohitevanja kapitalizma pa se je tudi pri nas že dovolj pisalo.

napredovanja, predvsem kot téma pozitivnih in negativnih utopij, usmeritev romantičnega sentimentalizma in ciničnega mašinizma, povratek k naravi in udomitev v megalopolis, vtihotapljenje v človeško dušo ali izhod v umetniški aktivizem. Toda umetnost je istočasno ustvarjala tudi pojme o lastnem napredovanju. »Institucija Umetnosti«³ ni nič manj kot znanost in tehnologija ujeta v meščansko in socialistično progresistično ideologijo. Na samem začetku, ob nastanku umetnosti kot umetnosti, torej v renesansi, ki še ni občutila potrebe, da mora umetnosti (čeprav že povzdignjene nad srednjeveške cehovske obrti) obravnavati izolirano in izven konteksta vsega človeškega znanja in razvoja, se je izoblikoval pojem napredovanja v umetnosti. Vasari, na primer, govori o napredovanju od napačnih in kasneje tudi nespretnih poskusov likovne umetnosti, ki ji ni uspelo predstaviti narave na prepričljiv način, do visoke umetnosti, ki izvršuje svojo nalogo (in ta je nespremenljiva – duhovno in senzibilno prikazovanje obstoječega naravnega sveta) uspešno, celo izredno in nedosegljivo. Tu ne gre le za napredovanje ustvarjalne tehnike (torej za pravilnejše in striktnije uvajanje evropske centralne perspektive), pač pa za uvajanje človekove podružbljene narave kot centralne točke ideološke perspektive, ki mora dojeti naračavo kot očlovečeno bit, in za napredovanje človeka-umetnika pri tem delu. Zamisel umniškega progressa, vsidranega v tej ideološki točki, se ob takšnih in drugačnih tolmačenjih umetnosti v umetnostnih vedah, filozofijah in estetikah⁴ iz umetnosti same nikdar ni povsem izgubila. Njena absurdnost je najizzivalnejše prikazana v aporijah, s katerimi Pisarov umetnost ukinja,⁵ kot moderna ustvarjalna doktrina pa prihaja do izraza pri Zolaju, ki namerava pisati eksperimentalno literaturo na isti način, kot znanstvenik eksperimentira v svojih laboratorijih in tako najde boljše, naprednejše in pozitivnejše rešitve za umetniško prikazovanje stvarnosti.⁶

Umetnosti in umniških nazorov pa ne moremo razdeliti samo na dve strani, na stran apologije progressa in na stran romantičnega reakcionarnega nasprotovanja. Še manj lahko umetnost in umniške nazore predstavimo kot estetsko-ideološko odražanje družbeno zgodovinskega procesa, ki je umetnosti nekaj zunanjega.⁷ Proces nastajanja estetske levice od francoske revolucije do danes, s

³ Kategorijo 'institucija Umetnost' (Institution Kunst) je kot zgodovinsko kategorijo razvil Peter Bürger v »Theorie der Avantgarde« (Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1974). Njeno vsebino določa tudi tradicija kritične teorije družbe: »Mit dem Begriff Institution Kunst sollen hier sowohl der kunstproduzierende und distribuirende Apparat als auch die zu einer gegebenen Epoche herrschenden Vorstellungen über Kunst bezeichnet werden, die die Rezeption von Werken wesentlich bestimmen.« (v navedeni knjigi, stran 29).

⁴ O zgodovinskem procesu različnih tolmačenj umetnosti in lepega verjetno ne obstaja boljša študija od »Zgodovine šestih pojmov« Wladislava Tatarkiewicz, ki je izšla tudi pri nas v založbi Nolit.

⁵ Pisarev radikalizira stališče Čerņiševeškega (umetnost kot reprodukcija življenja) do skrajnosti: ker estetska funkcija umetnosti ovira in celo preprečuje, da bi se realnost lahko resnično pojavila v umniškem delu, je treba umetnost kot reprodukcijo stvarnosti zavreči in se oprijeti znanosti kot edinega pravega sredstva za razsvetljevanje ljudstva. Iz istega razloga je Pisarev že zdavnaj pred rusko futuristično avantgardo vrgel Puškina s parnika sodobnosti. Tekste je mogoče najti v srbohrvaškem prevodu (Dimitrij Ivanovič Pisarev, Izbrane studije i rasprave, Kultura, Beograd 1962).

⁶ Zola je svojo eksperimentalno metodo opredelil kot umniško spremljanje znanstvenega razvoja, saj je bil prepričan, da niti poetična fantazija ne more delovati proti znanstvenim resnicam: »Seulement, il est bien entendu que toutes les fois qu'une vérité est fixée par les savants, les écrivains doivent abandonner immédiatement leur hypothèse pour adopter cette vérité; autrement, ils resteraient de partie pris dans l'erreur, sans bénéfice pour personne. (Emile Zola, Le Roman expérimental, Fasquelle, Paris 1918, stran 50).

⁷ Ne glede na višjo stopnjo razvoja te ideje, ki jo je sicer zlasti plehanovski marksizem privedel do slepe ulice, je podobna metoda na delu tudi pri Leu Löwenthalu, ki podoba človeka v literaturi in dramski umetnosti jemlje predvsem kot izhodišče in gradivo za sociološko-ideološko diagnozo, estetske funkcije pa neposredno sploh ne obravnava in je tudi ne vidi. (Leo Löwenthal, Literature and the Image of Man. Sociological Studies of the European Drama and Novel 1600–1900, Arno Press, New York 1970).

katerim se je zaokročila praktična in teoretična avtonomija umetnosti, je omogočil tudi nastajanje drugačnih, kritičnih idej o progresu umetnosti,⁸ pa tudi o tistem progresivnem, kar je umetnosti imanentno in kar ima sporočiti obstoječi civilizaciji, pa naj le-ta sliši na to uho ali ne. Če sledimo zavračanju ideje umetniškega progressa in »napredovanja« družbe, ki ponuja vedno bolj zaokroženo estetsko kritiko vsega obstoječega, lahko iz te poti izvedemo za umetnost specifični praktični proces in estetsko idejo napredovanja. Z lastnim napredovanjem umetnost vedno ostreje zavrača (kot estetska levica⁹ in kot avantgarda¹⁰ družbeno utilitarne¹¹ progresivne ideologije, vključno s socialnim reformatorstvom, utopizmom in znanstvenim socializmom. Vsi ti pretvarjajo umetnost v koristno obrt, ki ji sicer pripada privilegirana pozicija majevtičarja »Nove dobe« in »Novega človeka«, toda za ceno izgube avtonomije.¹² V konfrontaciji s temi pojmovanji o umetnosti se razvijajo avantgardna in retrogardna pojmovanja, programi in manifesti vedno bolj zavestno zbranih umetniških parapolitičnih skupin, ki v ekstremnih ali tipičnih primerih dobesedno nastopajo kot estetske partije, ki zahtevajo, naj združevanje revolucionarnih množic in destruktivnih anti-estetskih sil zlomi obstoječe smeri kulturnega in zgodovinskega napredovanja. Estetska levica devetnajstega stoletja noče sodelovati v družbenem progresu: v Franciji zavrača utilitarno omejenost buržoaznih ideologij z liberalizmom na čelu, skupaj z zahtevami utopičnega socializma, in gre po poteh progresivnega izolacionizma: v Angliji z indignacijo spremlja industrijsko revolucijo in njene posledice, da bi se navduševala nad povratkom k družbenim ureditvam enostavnejše in človekovi osebnosti bližje tehnologije in organizacije (Carlyle, Ruskin, Morris).¹³ V Rusiji, ki je kot zaostala dežela pripravljena sprejeti progresistično ideologijo kot svojo novo

⁸ V že omenjeni Bürgerjevi knjigi je posebno poglavje namenjeno problemu avtonomije umetnosti v meščanski družbi. Njegov sklep: »Autonomie ist mithin eine im strengen Wortsinne ideologische Kategorie, die ein Moment der Wahrheit (Herausgehobenheit der Kunst aus der Lebenspraxis) und ein Moment der Unwahrheit (Hypostasierung dieses historisch entstandenen Tatbestands zum ‚Wesen‘ der Kunst) verbindet.« (v navedeni Bürgerjevi knjigi, stran 63). S tem Bürger hkrati sprejema Marcusejev zgodovinsko-kritični pojem avtonomije umetnosti in zavrača njegovo hipostaziranje te avtonomije kot nujne določnice za umetnost, ki pri Marcuseju prihaja do izraza zlasti v kritiki avantgardne oz. angažirane umetnosti z začetka sedemdesetih let.

⁹ Pojem estetske levice kot poseben pojem, različen od povsem politične rabe, se pojavlja v rusko-sovjetski umetnosti, vendar pa ga je prvi uporabljal že Stendhal: »Mes opinions, en peinture, sont celles de l'extrême gauche... La fait est que si j'avais des opinions à émettre, elles seraient centre gauche.« (Stendhal, *Du romantisme dans les arts. Textes réunis et présentés par Juliusz Starzinsky*, Hermann, Paris 1966, strani 123 in 124).

¹⁰ Avantgarda kot oznaka določenega obdobja zgodovine umetnosti se je v zadnjem času precej utrdila, tako da pomeni predvsem obdobje v letih od 1905 do 1930. Razen omenjene Bürgerjeve knjige predstavlja že Poggiolovieva »Teorija avantgardne umetnosti« (srbohrvaški prevod Nolit, Beograd 1975) pionirsko delo na tem področju, opus Aleksandra Flakerja pa najaktualnejši znanstveni prispevek (od »Stilskih formacij« iz 1976 do »Poetike osporavanja« iz 1982 in »Ruske avangarde« 1984).

¹¹ Znano je, da je Saint-Simon sprva namenil umetnikom povsem pragmatično propagandno vlogo, in je šele kasneje, v »Novem krščanstvu«, povzdignil umetnike do statusa duhovnikov, ki manipulirajo z občutki ljudstva ter ga tako pripravljajo na univerzalno stanje simpatije in ljubezni. Prav zaradi te vloge je poimenoval umetnike za – avantgardo.

¹² V obrambo svoje avtonomije so umetniki protestirali že zoper utopični socializem, in so s tem uvrstili zamisli Saint-Simona in Fouriera ob bok meščanskemu utilitarizmu. Najznamenitejša filipika devetnajstega stoletja proti neestetski rabi umetnosti je gotovo Gauthierov predgovor k »Mademoiselle de Maupin«.

¹³ Morris je to obdobje angleške estetike morda najustrezneje dokončal z besedami: »To everyone who wishes to study Socialism duly it is necessary to look on it from the aesthetic point of view.« Tako se začetna ideja, ki sta jo pri Carlyly kritizirala že Marx in Engels, namreč »zgodovinska apoteoza srednjega veka«, končno obrača k socialistični bodočnosti, ki naj bi celotnemu človeštvu vrnila tisto svobodo ustvarjanja, ki je po nastopu kapitalistične industrializacije ostala omejena na estetsko področje. Zanimivo je, da prihaja ta Morrisova ideja do izraza tudi pri Marcuseju, vse do njegovega zadnjega estetskega besedila »Estetska razsežnost«, seveda brez apoteoze srednjeveške cehovstva, a zato s prepričanjem, da je socializem nekaj estetskega.

religijo,¹⁴ v imenu te ideologije zavračajo umetnost kot umetnost, in ne le umetnost zaradi umetnosti; po drugi plati pa se normalizira proti sodobnemu svetu na intelektualno plitek način tistega, ki v progresu komajda sodeluje¹⁵, ali pa iščejo mistične izhode v apotezi barbarstva.¹⁶

Avantgarda, ki eksplodira ob koncu prvega desetletja našega stoletja, reagira proti instituciji Umetnosti ter proti romantičnemu begu pred civilizacijo in brezdušnemu mašinizmu hkrati. Antiprogresizem avantgarde (ta se ima upravičeno za naslednika estetske leve in je obenem upornik proti otroškim boleznim esteticizma) je ujet v protislovja med kritiko vsega obstoječega v instituciji Umetnosti in obstoječi civilizaciji, izhod pa najde v totalnem zavračanju in hkratnem totalnem sprejemanju progressa (protislovje med italijanskim futurizmom, ruskim produktivizmom itd. z ene strani, in dado, Maljevičem, poetizmom itd. na drugi strani). Prva svetovna vojna je doživljena kot potrditev, ki krepi obe smeri do ekstremizma, zaradi revolucionarne situacije pa vendarle zlasti tisto smer, ki je uvidela sorodnost med destruktivno spontanostjo množic in lastno negatorsko pozicijo. Umetnost nastopa kot kritično zavračanje zgodovinskega progressa; njena progresivnost je prav v neprestanem opozarjanju na negacijo obstoječega stanja, razbijaško navezovanje na zgodovinsko in vsakodnevno življenjsko konkretnost lastnega okolja.¹⁷ Emitirajoč se iz umetniške avtonomije v življenjsko prakso,¹⁸ da bi jo spremenila in zlomila, mora umetnost neprestano sodelovati v protislovljih te prakse. Lotevajo se je boji, spopadi in prelomi, ki jim podlega zgodovinski življenjski proces in njegova revolucionarna praksa. Umetnost ostaja zvesta lastni avtonomiji, ne več kot umetniški izolaciji, ampak kot avtonomni pravici na lastno estetsko, politično, socialno, revolucionarno stališče in delovanje. Prav v teh

¹⁴ Ob kritiki socialističnega materializma in istočasni kritiki monizma Plehanova trdi ruski teoretik Bogdanov (sicer znan zlasti kot predmet Leninove neizprosne kritike iz »Materializma in empiriokriticizma« in kot oče Proletkulta), da v ruski situaciji vulgarni materializem Büchnerjevega ali Moleschottovega kova ni banalen niti borniran tako, kot v Nemčiji. Njegova besedila so jugoslovanskemu bralcu dostopna verjetno predvsem v prevodih, od katerih je menda najbolj interesanten francoski, ki omogoča natančnejši uvid v estetske in kulturološke ideje (Bogdanov. *La science, l'art et la classe ouvrière*, Maspero, Paris 1977).

¹⁵ Tak je bil na primer Tolstojev moralizatorski odnos do moderne kulture in načina življenja, ki ga je najti v njegovih tekstih o umetnosti. Romain Rolland, sicer zelo obziren pisatelj in človek, je takole ocenil Tolstoj: »très forte esthétiquement, moralement assez forte, intellectuellement, nulle.« (Jean-Bertrand Barrère. *Romain Rolland par lui-même*, Editions du Seuil, Paris 1967, stran 20).

¹⁶ Ruska mistika je mnogo pomembnejša za oblikovanje ruske variante marksizma, kot pa se običajno ve. V vsakem primeru pa je dosti prispevala k nastanku stališč, kakršna sredi prve svetovne vojne in spopadov v imenu civilizacije proti barbarstvu zastopa Stravinski – na primer. Stravinski namreč protestira proti oznaki Nemcev kot barbarskega naroda, ki ogroža francosko kulturo, ker barbarstvo pač ne more biti nekaj pokvarjenega in odurnega. Barbarstvo je zanj pravo zdravje, in pri življenju se je ohranilo samo še v Rusiji. Rusija pa bo s svojim barbarstvom odrešila Zahod (Romain Rolland. *Journal des années de guerre 1914–1919*, Editions Albin Michel, Paris 1952, stran 59).

¹⁷ Avantgarda zelo pogosto svoje navezovanje na zgodovinsko in življenjsko konkretnost začenja s šokantnim izzivom meščanskemu in malomeščanskemu odnosu do umetnosti, načinu življenja itd. Paradigmatičen je za tako stališče postal sam naslov »Klofuta družbenemu okusu«, ki je obeležil pojav futurizma v Rusiji. Toda negacija družbene situacije je lahko mnogo subtilnejša in programsko določnejša v pozitivnem smislu, do česar kasneje običajno tudi prihaja. Ta odnos se v ruski situaciji pojavlja tudi kot odnos do revolucionarnega procesa: začetno stališče o identičnosti interesa avantgarde in revolucionarnega gibanja se kasneje spreminja v kritično razmerje, končno pa postane pri številnih avantgardistih aktualno spet stališče »klofute družbenemu okusu«, le da tokrat z večjim cinizmom in z manj radostnega uživanja v negaciji kot na začetku gibanja.

¹⁸ Bürger obravnava avantgardo kot samokritiko umetnosti v meščanski družbi, samokritiko pa določa prav kot povratek v življenjsko prakso: »Der avantgardistische Protest, dessen Ziel es ist, Kunst in Lebenspraxis zurückzuführen, enthält den Zusammenhang von Autonomie und Folgenlosigkeit. Die damit einsetzende Selbstkritik des gesellschaftlichen Teilsystems Kunst ermöglicht das ‚objektive Verständnis‘ der vergangenen Entwicklungsphasen.« (navedeno Bürgerjevo delo, stran 29).

zgodovinskih protislovjih – kljub temu, da stalno razvija nove načine prodiranja v obstoječe in proti njemu (v tem tudi je njeno napredovanje od klofute družbenemu okusu preko samoodrekanja estetičnosti nasploh do povratka k laboratorijski avtonomiji kot estetsko-inženirski kuhinji nedogledne bodočnosti) – se na koncu koncev izgubi in se utaplja v živi pesek zgodovinskih procesov. Ne more jih obvladati, pa tudi ti procesi je ne morejo obvladati v živem stanju, zato jo pretvarjajo v truplo.¹⁹

Esteticizem ima retrogrado, ki išče odrešitve v idealih preteklosti (gotika, obrt, cehi, povratek k naravi...), pa tudi v opleševanju obstoječega z umetniškimi dodatki in fasadami. Vendar gre tu bolj za retrogradne tendence kot za pravo retrogrado, čeprav eklektične obnove stilov nakazujejo (zlasti z zaljubljenostjo v gotiko) nekaj retrogardnih potez. Avantgarda ima retrogrado kot zakrivljeno linijo lastnega napredovanja – od optimalnega programa/projekcije²⁰ k negativni utopiji in tragični zavesti poraza. Postmodernizem, ki bi se moral, kot kaže, danes roditi, nima retrogarde takega tipa, tipa neposredne negacije. Prej bi se dalo reči, da je precej retrogardizma v idealizaciji zgodovinske avantgarde, s čimer se je ukvarjala umetniško-politična levica petdesetih in šestdesetih let: skušala je obnoviti avantgardno pozicijo pod predpostavko, da je bila smrt zgodovinske avantgarde nekaj njej zunanjega in slučajnega, ne pa imanentnega in zakonitega, in se je tako ideološko oblačila v stare kostime estetsko-socialnega aktivizma.

Krivulja neoavantgarde je bila zategadelj še krajša; prav tisti protagonisti, ki niso dojeli, da je poraz nujen in zakonit, so odkorakali neposredno v estetski konservativizem in k politični desnici. Ob svojem drugem odhodu s sveta je avantgarda dejansko nastopila kot odstopnica (*arrière-garde*). Postmodernizem (če naj si post – zasluži) začne pri dejstvu, da je neuspeh vsega estetskega levičarstva, skupaj z avantgardo kot njegovo protislovno izpolnitvijo, nekaj logičnega in zakonitega. V umetniškem smislu začenja tam, kjer so vsa umetniška sredstva dovoljena in dostopna (to je dejansko že dosežek avantgarde), zaradi izhodišča v neuspehu modernizma, da se mu odpira možnost, da so mu na isti način dostopni in poljubni tudi vsi *cilji* estetskega dejanja. Avantgarda je dokončno ukinila stil in njegove normative zahteve ter iz umetniških sredstev napravila temeljno estetsko kategorijo.²¹ Hkrati pa je realizirala različne lastne kriterije in strategije izbora sredstev (pogosto je s tem svojo ustvarjalno svobodo omejevala mnogo trdnje kot v vseh predhodnih stilskih kánonih.²² Postmoderni-

¹⁹ O načinih pacificiranja umetnosti, ki so sistemi in metode utišanja negativne in poudarjanja afirmativne funkcije umetnosti, je precej pisal tudi Marcuse, zlasti v »Enodimenzionalnem človeku«. Tudi Bürger ob programu avantgarde ugotavlja, da je bila poražena in tako postala nekaj minulega: »Restauration der Institution Kunst und Restauration der Werkkategorie verwiesen darauf, dass die Avantgarde heute bereits historisch ist.« (navedena Bürgerjeva knjiga, stran 79).

²⁰ Termin »optimalna projekcija« je razvit v delu Aleksandra Flakerja kot razlikujoč se od utopije: »Utopija« več svojem izvornom semantikom označuje »mjesto« odnosno »zemljo« koja ne postoji, a tekstovi koji su oblikovali utopiju redovno je značuju kao zatvoren, omeđen prostor s idealnom društvenom strukturom, što je suprotstavljenje realnim društvenim odnosima... »Optimalna projekcija« ne označuje idealno strukturirani prostor budućnosti, ona ga i ne nastoji definirati, već označuje kretanje kao biranje »optimalne varijante« u prevladavanju zbilje.« (Aleksandar Flaker, Poetika osporavanja. Avantgarda i književna ljevica, Školska knjiga, Zagreb 1982, stran 68). V tem smislu Flaker priznava sorodnost »optimalne projekcije« z Blochovo »konkretno utopijo« (na primer v razgovoru z Aleksandrom Iličem o ruski avantgardi v Književnem glasniku januarja 1985).

²¹ O tem spet Bürger: »Zweifelloso ist Kunstmittel die allgemeinste Kategorie überhaupt, die zur Beschreibung von Kunstwerken zur Beschreibung von Kunstwerken zur Verfügung steht. Aber als Kunstmittel erkannt werden können die einzelnen Verfahrenswesen erst seit den historischen Avantgardebewegungen.« (navedena Bürgerjeva knjiga, stran 23).

²² Tako je pravila dodekafonije pojasnjeval Adorno v »Filozofiji nove glasbe« kot osvoboditev od laži harmonije, ki je hkrati prisiljena v trdo samoomejevanje in zasužnjevanje, da ne bi ponovno zdrsnila v hvalnice obstoječemu (Theodor W. Adorno, Filozofija nove muzike, Nolit, Beograd 1968).

zem se osvobaja tudi teh kriterijev in strategij, zavrača programatično ciljnost in osmišljevanje estetskega, odstopa od oznanjenja estetske resnice in od v-zivljenje-vzetja umetnosti. Zato mora zavreči tudi idejo progressa estetske negacije kot ustvarjanja vedno znova nečesa novega, kritičnejšega, destruktivno progresivnejšega. S tem pa se vendarle ne odpove možnim revolucionarnim ali estetsko radikalnim pozam ali postopkom, tako da sprejema tudi številne avantgardne postopke, načine uveljavljanja, šifro in masko. Vse so samo še taktike: strategije ni več, ali pa je prisotna kot v sledovih, ki pričajo o nerazrešljivi uganki. Nihče več ne verjame, da umetnost prispeva k takemu ali drugačnemu družbenemu ali človeškemu progressu; če pa verjame, uporablja umetnost kot umetelnost prikrivanja prepričanja, ne pa kot spretnost sporočanja idej oziroma resnice. Nekdaj je bila kič vrtnica – danes je kič svetovni nazor. Ne le, da zgodovinskega progressa ni več, v resnici ga nikdar ni bilo. Postmodernizem ne prihaja po modernizmu kot nekaj novega in zatorej progresivnejšega ali reakcionarnejšega od njega, saj bi bil v tem primeru samo še en delček samega modernizma, ki se od njega ne bi dal ločiti in ki bi iz istih razlogov znova šel po isti poti shizofrenega martirija. Postmoderni umetnik hoče izstopiti iz te igre neprestanega napredovanja, in se vrača v umetniško opravilo-obrti, brez progresističnih pretenzij na svojih zastavah.

Retrogarda, ki se pojavlja znotraj smeri, je zelo zainteresirana za avantgardo kot nekaj, kar opuščamo, ne pa kot nekaj, kamor prihajamo. Avtonomija umetnosti, ki je avantgardo toliko stala, sodobni retrogardi ni potrebna kot zaslon, za katerim se estetsko konspirira proti vsemu obstoječemu.

Retrogarda v Sloveniji (in s tem pojmom se identificirajo skupine okrog »Neue slowenische Kunst« – Laibach, Irwin, Scipio Nasice, Rdeči Pilot, Nova kolektivnost) se kljub vsemu ne dá brez odpora in ostanka uvrstiti v postmodernizem in njegovo »tipično« retrogardo oziroma retro usmeritev. Na prvi pogled se nam zdi, da gre za nekaj avantgardnega. Simboli, šokiranje, programi in manifesti, načini pojavljanja, drže in podobno, pa tudi skupna drža, ki z aktivistično usmeritvijo in politizacijo presega povsem estetsko delovanje – to nam takoj pade v oči. Na drugi pogled pa je že videti, da gre za nekaj postmoderne: ponavljanje znanih mest iz umetniške zgodovine, citatnost, eklektika, odnos do zgodovine . . . in, mimogrede, tudi prodaja se dobro, kar zagotovo prej priča v prid diagnoze o postmodernizmu kot o poznem avantgardizmu. Ampak čim izdelke in nastope teh skupin uvrstimo v niz avantgarda-transavantgarda-retrogarda, ali v niz moderna-postmoderna/retrogarda, se takoj pojavi nelagoden občutek. To 'nelagodje v Laibachu-Kunstu' se pojavlja tudi pri prvi obsežnejši študiji ob objavi tekstov skupine »Laibach« v »Novi reviji«, v samo za to priložnost ustanovljeni rubriki »Totalitarizem. Akcija v imenu ideje«. Tekst ilustracije in manifest uvajajo citati iz Hitlerja in Stalina: »Umetnost je vzvišeno poslanstvo, ki zavezuje k fanatizmu« (Hitler), in »Umetniki so inženirji človeških duš« (Stalin). Temeljno idejo, da se umetnost lahko poveže in da jo je tudi smotrno povezati s totalitarizmom, ki jo skupina Laibach razstavi ob tej priliki, v spremnem tekstu skuša Taras Kermauner zvesti na institucijo umetnosti. S tem skuša samorazumevanje Laibacha kot totalitarne umetnosti predstaviti kot maskirano avantgardno obtožbo, torej kot eno od možnih poti kritične umetnosti, kot inovirano klopoto družbenemu okusu: »Bravec sklepa, da so avtorji poslanega teksta mladi. Sklepa zato, ker takšne literature do zdaj na Slovenskem skoraj bilo; a da gre za literaturo, je skladno s stališčem uredništva Nove revije, revija ta tekst objavlja kot literaturo in ima za svojo sodbo utemeljene razloge . . . Nezaslepljeni in neizzvani – nepohujšani – bravec opazi, da

je prav ta raven gole ideološke izjave, praznega videza, utalitaristične transparentnosti, verbalizma, ki se pri priči izrabi v onanistični menjavi nesmiselnih znakov (za današnjega bravca je ta izjava smešno neučinkovita), medtem ko je resničnost te patetične izjave in celotnega laibachovskega teksta drugje, verjetno ravno v nasprotnem.²³

S tem Kermauner skuša to 'literaturo' pretolmačiti v literaturo, in to kot ionescovsko-salamunsko litaraturo.²⁴ Vzemimo, da je bil Laibach najprej denunciacija vseprisotne totalitarne politizacije in njenega estetiziranega jezika komunikacije – pa nam kljub temu ostaja določena nelagodnost, ki očitno predstavlja prav bistvo problema. Če nič drugega: vse dosedanje avantgardne politizacije umetnosti so se končevale v tragediji, samoodpovedi, resignaciji. Laibach tega ne zmore niti v soočenju s popolno represijo in preseganjem. Njegovi protagonisti so združeni v »Société anonyme«, in vsako oddaljevanje od skupinske brezimnosti bi jih toliko individualiziralo, da bi postala zveza s celoto brezpredmetna, resignacija pa prazna. Nihče nima pravice, da v imenu »Neue slowenische Kunst« podpiše kapitulacijo.

Ob nelagodnosti pa srečamo še protislovnost: gre za uveljavljeno avantgardo. Da, tudi ta avantgarda se srečuje s prepovedmi in preganjanji, celo z mnogo bolj divjim nasprotovanjem kot tisti, ki so hoteli včeraj postati neoavantgardni kritiki, ali tisti, ki s pomočjo literature počenjajo politično nepremišljena dejanja. Po drugi strani pa nihče ne kaže namere, da bi 'novi slovenski umetnosti' prepovedal njeno umetnost: prosijo jo, da si spremeni neblagozvočna nemška poimenovanja; skušajo jo pacificirati z družbenimi metodami, ki so se izmojstrile na primeru avantgarde (komercializacija in političnoliberalno koketiranje). Skupine same se sploh niso pojavile kot borci za lastno 'ustvarjalno svobodo'. Nasprotno: v porazih in prepovedih vidijo pravilni odmev svojega delovanja. Ne le, da doživljajo evropske in svetovne uspehe, ampak se tudi pri nas mediji institucije Umetnost in mediji javnega mnenja trudijo z vsemi silami, da bi jim kaj objavili ali obelodanili kaj o njih. Po ločitvi novorevijašev iz revije Problemi in ustanavljanju lastne, je bil morda samo boj za avtentično tolmačenje Laibacha tista vez, ki je spajala obe skupinski reviji. Zdi se, kot da laibachovci že doživljajo kritike, ki jih obtožujejo akademizma, ker je 'NSK' postala tako slavljenja in upoštevana, da je za prosti razvoj slovenske umetnosti že omejitev in zavora.

V drugi fazi, ko se z Laibachom povezujejo tudi druge skupine, se identifikacija s totalitarnostjo širi k novi samoidentifikaciji z retroavantgardo oziroma, kot je zapisano kasneje, retrogardo. Ta samoidentifikacija je s strani protagonistov istočasno predstavljena kot nova faza manipuliranja. Kako je to mogoče miselno zajeti in dojeti? Najprej se je treba strinjati s Tinetom Hribarjem, ki striktno ločuje retrogardnost od retrogardnosti, in razlasi 'režimsko transavantgardo' z začetka osemdesetih let kot retrogardno: »Ta umetnost, ki primarnost zamenjuje s primitivnostjo, seveda nima nobene zveze z zgodovinsko avantgardo, saj ostaja striktno znotraj umetnosti in njenih institucij. Je *retrogradna*; regresivna, ne da bi bila retrogardna.«²⁵

Ko pojasnjujemo retrogardo »Neue slowenische Kunst« kot retrogardo post-

²³ Taras Kermauner: »X + /- 11 = ? Premišljevanja ob mlajši slovenski poeziji«, v: Nova revija št. 13/14–1983, strani 1471 in 1475.

²⁴ Glej stran 1487 na zgoraj omenjenem mestu, pa tudi dileme, ki jih je najti v besedilu Tineta Hribarja »Postmodernizem, transavantgarda in retrogardizem« (»nova slovenska umetnost«) v: Problemi Literatura, št. 3–1986, stran 108.

²⁵ Tine Hribar v omenjenem besedilu, stran 109.

modernizma (torej kot retrogardo, ki ve, da je poraz avantgarde nujen in legitimen, pa tudi, da so poleg vseh umetniških sredstev predmet ustvarjalne aleatorike tudi vsi umetniški in izvenumetniški cilji umetniškega početja), nam še vedno ostaja določena uganka. Sprva se zdi, da pojem retroavantgarda-retrogarda izstopa iz militarističnega metaforičnega kroga, in zveni celo kot odhod s scene umetniškega gardizma. Toda iskanje po slovarjih, ki seveda niso vplivali na avtorje samoidentifikacije, pokaže, da gre za izvirni pojem. Termin 'avantgarda' se je največ rabil v srednjeveški italijanski vojni terminologiji, v starejši obliki 'vanguardia'. Na področju umetnosti se je pojavil v Franciji in se je kot umetniška kategorija šele s povratno pošto vrnil v Italijo. Pri starejših italijanskih teoretikih vojnih veščin se avantgarda običajno pojavlja kot moment tričlene srednjeveške formacije: 'vanguardia – battaglia – retroguardia'. Gre za enakovredno členjenje, v katerem izpostavljena sprednji in zadnji del nista le predhodnica in odstopnica, torej zaščitnici, ampak kompletni bojni formaciji. V tem smislu izraze uporablja tudi Machiavelli v svojem delu o vojni umetnosti-veščini, v času, ko je 'ars' še pomenila tudi vojno umetnost, kot je bilo umetniško tudi vsako drugo po pravilih večje izvedeno delovanje: »Tisti, ki je danes vodil avantgardo, bo jutri vodil retrogardo, naslednjega dne bataljo, da bi se v tem kroženju vrnil k avantgardi...«²⁶ Retrogarda je torej po izvoru hkrati rezervna formacija in zaščita s hrbta. V figurativnem smislu označuje pozicijo sledništva iz ozadja, torej pripadnika, ki nikdar sam ne prevzema iniciativ ('essere alla retroguardia'). Že renesansa je vedela tudi za umetniški pomen, in to pri terminu 'battaglia'. Ta poleg pehotne formacije označuje tudi glasbeno kompozicijo, ki z vokalnimi in instrumentalnimi sredstvi opisuje naravo in uporablja onomatopoeična sredstva.²⁷

Zdi se, da nam razen ideje povratka k izvirnemu vojno-formacijskemu kompletu avantgarda-batalja-retrogarda iskanje po slovarjih in leksikonih pri slovenski retrogardi ne more nič pomagati. Vendar bi lahko izjavili, da med avantgardo in retrogardo ne obstaja neposredno protislovje ali gola negacija, ker sta ena in druga *del iste formacije*, le da ena prodira v bodočnost, druga pa estetsko formacijo ščiti pred grožnjami njene nepresežene preteklosti. Avantgardna doslednost retrogardizma bi se dala izraziti tudi z dejstvom, da v času kanonizacije in merkantilizacije avantgarde lahko samo še retrogarda stopa avantgardno – tj. proti zgodovinskemu toku, proti dlaki zgodovine,²⁸ in s tem ohrani pri življenju bistvo avantgarde, hkrati pa pri tem ostaja v ozadju, ker ve, da je zmaga na koncu, ne pa na začetku gibanja.

Poglavitno vprašanje, ki ga je tradicionalni slovenski prostor zmozel postaviti retrogardi, je: draga moja, si ti sploh umetnost? S tem vprašanjem se je ukvarjala tudi Nova revija, dokazujoč, da za umetnost kot denuncianta realnosti ravno gre, in da je zato tudi ta umetnost kot vsaka druga avtonomna. Prvi odgovor na zastavljeno vprašanje pa je vendarle prišel z druge strani. Oblast, ki je sklenila, da Laibach ni umetnost, je prepovedala njegove nastope in rabo njegovega imena. Nato je postopno pristajala na kompromise: ker vsi trdijo, da je to umetnost, naj

²⁶ Ta Machiavellijev tekst navaja tudi Dizionario della lingua italiana (Tommaseo Nicollo, Dizionario della lingua italiana, Rizzoli, Milano 1977, geslo 'retroguardia').

²⁷ Poleg že omenjenega slovarja se dá o tem vsaj nekaj malega nabrati tudi iz »Italijansko-srbohrvatskog vojnog rečnika« (avtor Milisav Perišić, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1973) in Dizionario Garzanti della lingua italiana (Garzanti, Milano 1965).

²⁸ Kot je lastno delo Walter Benjamin programiral kot »die Geschichte gegen den Strich zu bürsten« (v tekstu Über den Begriff der Geschichte» v Schriften I, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1955, stran 497).

bo to umentost – razen imena, ki naj se spremeni; in končno: no ja, naj bo, čeprav vam bo še žal. Toda če izhajamo iz predpostavke, da Laibachkunst oz. Neue slowenische Kunst ni umetnost, se moramo vprašati, na kakšen način ni umetnost. Ali ni umetnost zato, ker ne dela na mimetični način, po klasični definiciji? Ne, saj obstoji povsem zadosti elementov, ki mimezis še posebej poudarjajo. Jezik te umetnosti je prepoznaven, njene podobe so dovolj reprezentabilne. Seveda tudi tu ostaja določen neoprijemljiv ostanek okusa: kaj se skriva za tem? Na primer, za podobo »Rudar s šahovsko glavo«, ki na citatnem ozadju rudniških naprav predstavlja podolgovati ekspresionistični goli človeški lik s stilizirano Janusovo glavo, ki gleda na obe strani. Slovenska moderna oziroma neoavantgarda sta uspeli v šestdesetih letih prepričati vse, da je vprašanje »Kaj to pomeni, kaj je pisec s tem hotel povedati, kaj se skriva za tem?« nespodobno vprašanje, ki ga umetnosti zastavlja le nekulturna budala. Danes pa prav to tabuirano vprašanje modernisti in neoavantgardisti včerajšnjega dne naslavlja retrogarda.

Morda retrogarda ni umetnost zato, ker nima spoznavne funkcije! Tudi to ne bo držalo, saj je prav kognitivno-gneseološka, racionalna funkcija tako izpostavljena, da se prejemnik počuti kot pod nasilnim udarom določenih ideološko-estetskih sporočil, ki manipulirajo z resnico. Ker retrogarda tudi sama priznava, da predstavlja manipulacijo, bi ji po logiki manipuliranja ne smeli verjeti na besedo, in ji zato verjamemo, da nam sporoča resnico... in tako dalje, do paradoska lažnivca.

Lahko pa, da retrogarda ni umetnost zato, ker ni lepa? Tudi to ni prepričljivo, saj, prvič, že načeloma deluje na ozadju lepih oblik, in drugič, prihaja zlasti pri jezikovnem izrazu na dan s čistim, teko rekoč romantičnim estetskim izrazom. Poezija je naravnost gimnazijska, petošolska, protestno naivna... na primer pesem Jaruzelski:

Jaruzelski

General Jaruzelski je imenoval 31. avgust za dan dela in miru.

Poudarja:

OBLAST

JE MORDA NESIMPATIČNA,

A EDINA NESMRTNA POT

MIRU IN

STABILIZACIJE.²⁹

Retrogarda ustreza vsem klasičnim definicijam o umetniških funkcijah, ki bi jih lahko vzela v obzir kaka ideološka oblast – čeprav je ni mogoče s temi funkcijami povsem zajeti. Za razliko od avantgarde retrogarda ne more obstajati in zavračati v imenu utrjenih estetskih norm in kánonov. Videti je, kot da retrogarda ni umetnost le tako, kot samo umetnost lahko postane ne-umetnost.

Odnos med Slowenische Kunst in postmodernizmom ni enoznačen. To potrjuje tudi dejstvo, da je retrogarda že predmet kritike postmodernizma, ko istočasno niti postmodernizem še ni brezpogojno sprejet.³⁰ Postmodernizem predstavlja v Sloveniji skorajda načrtno uvedeno, do neke mere skonstruirano smer, ki naj bi postala pravočasni refleks zoper tradicionalno zaostajanje v kulturnih trendih, v času, ko je sicer zaostajanje prav gotovo temeljna karakteristika jugoslovanskega

²⁹ Pesem je objavljena v posebni rubriki »Totalitarizem« v Novi reviji št. 13/14–1983, stran 1464.

³⁰ Tako piše o retrogarda in postmodernizmu tudi Luka Novak v tekstu »Preskočimo postmodernizem« v Problemih Literaturi št. 3–1986 na straneh 81–94.

in slovenskega družbenega prostora. Če se dá v svetovnih okvirih postmodernizem opisati tudi kot menažersko-trgovski refleks proti slabi prodaji predhodnih umetniških artiklov, z ustvarjanjem nove in privlačnejše blagovne znamke, potem v slovenskih pogojih, kjer o dobrem poslu v kulturi praktično ni niti govora, nastaja kot kulturno-nacionalni kompleks proti kompleksu nižje ali vsaj za dogodki v svetu zaostajajoče vrednosti. Luka Novak pravi: »Če greš po Ljubljani, ti je takoj jasno, da časa, kakršen se je zapisal na zahodu, ne moreš doživeti, ker sploh še ni prišlo do postmodernistične fascinacije, literatura še ni obscena, je še vsa modernistična in zapozneno eksistencialistična, ni še prišlo do bibliotečnih orgij in knjig še zmerom ni dovolj. Vendar se podružnica Evrope trudi, da bi to čimprej nadoknadila in ujela čas takrat, ko bo že prepozno. Zavedati se je treba, da je zahod dejansko 'že vse videl', tudi če ni hotel, ker deluje na principu postmodernistične reklame in reklamiranje reprodukcije. Pri nas, tudi če hočemo, ne moremo videti vsega. Teh let ni mogoče priklicati v Slovenijo in jim dati, da učinkujejo – kapitalističnega realizma pri nas pač ni. Je nekaj drugega in to bi bilo treba zdaj izkoristiti. Prišel je čas, ko bi nekaj slovenskih posameznikov lahko preskočilo čas in naredilo nekaj novega, nezavedno in počasi, saj se zdi, da shizofrenije pri nas ni.«³¹ Retrogarda pač ni to, kar zahteva preskakovanje časa. Na drug način ali vsaj s podobno poanto *Neue slowenische Kunst*, zlasti pa predstavo »Krst pod Triglavom«, kritizira tudi Denis Poniž.³² Tudi tisti, ki so retrogardo sprva sprejeli, seveda z bojem, ki naj bi jo pritegnil v njihov lastni 'umetniški krog' kot nov prestižni moment, se ji danes raje odrekajo, kot da so občutili, da je retrogarda parazit in ne podanik.

Tisto, kar pri retrogardi najbolj pade v oči in je tudi najbolj značilno, je družbeni efekt, specifičnost družbene recepcije. Slavoj Žižek je svoječasnno punk gibanje razglasil za simptom, ki je spregovoril, in imel pri tem, se zdi, v mislih simptom določenega zatrtga družbenega stanja. Retrogarda pač ne more biti tak simptom in je tudi faktično začela lastno pot z ločitvijo od punka. Po drugi plati pa lahko 'izvemo' iz zdaj že kar obsežne serije zapisov o Laibachu, Irwinu in Scipionih, da gre pri njih za: umetnost, nacionalizem, avantgardo, nacizem, postmodernizem, esteticizem, anarhizem, retrogardo, antikomunizem... Skratka: vsi ideološki pacači in mazači političnih, znanstvenih, kulturnih in drugih sumljivih namenov, ki komprimiramo realnost z raznimi postopki dehidracije, smo našli v *Neue slowenische Kunst* simptom lastnega 'zora'. Retrogardisti ne denuncirajo slabe ali napačne realnosti. Soočena z retrogardo se stvarnost, razsuta na različne 'zore', denuncira sama. Tipičen primer predstavlja 'naci punk afera'. Redkokdaj je bila 'Blut und Boden' ideologizacija mladosti in korporativizma ideološke čistoče tako jasno in javno denuncirana kot v tedaj izdelanih mladinskih 'nacizmih'. V tej aferi je prav Laibach odigral odločilno vlogo, ko je bil uporabljen kot kronski argument za nadaljnjo represijo proti slovenski mladinski subkulturi. Vse se je začelo že zdavnaj pred TV oddajo 23. junija 1983, ki je emitirala prikaz Laibachove dejavnosti s spremnim pozivom na družbeno linčanje. Začelo se je, seveda, že s punkom, ki so ga skušali zadušiti z vsemi sredstvi in aparati, tudi z nezakonitim maltretiranjem in pollegalnimi prepovedmi. Sredstva zatiranja so bila izmojstrena že v sedemdesetih letih, ob preganjanju in podtaknjeni ukinitvi Pop-boom festivala, divjanju proti Buldožerju in vsemu drugemu, kar je dišalo po

³¹ V navedenem besedilu Luke Novaka na strani 89.

³² Denis Poniž: »*Neue slowenische Kunst*«, v: *Problemi Literatura* št. 3–1986, strani 95–101.

samostojnemu 'zoru' mladine kot avtonomne socialne skupine. Koncept policentrizma, povezan tudi z občasnimi navali polizanega množičnega popevkarstva, cenene rock glasbe in narodnozabavne kulture, govori v prid trditvi, da se je slovenska družba mnogo bolj kot druge zagrizeno in trdovratno bojevala zoper zmaja vsakršnega, posebej pa mladinskega urbanega samozavedanja. Mladinski odpor tem pritiskom in ekskomunikacijam, policijskemu nasilju in ideološkim preganjanjem je bil znaten. Tako je punk scena proizvedla klasični 'kulturniški' odgovor na represijo: protesti, ki so bili jokajoči intelektualistični in esteticistični dokument. Subkultura odgovarja na represijo, ki jo družba izvaja v imenu vladajoče kulture, z jezikom Kulture kot institucije: z jezikom avtonomije umetnosti. Toda Laibach ni punk. On odgovarja drugače. Represijo sprejema kot legitimno, kot nujno, kot lasten proizvod in naprej vračunani moment recepcije. Prepovedani dogodek predstavlja dvakrat dogodek: kot sili en del družbe k ideološko represivni eskalaciji desno populističnega tipa, druge razburja vse do skrajnih naporov, da bi retrogardi zagotovili svobodno delovanje. Ene in druge je izzvala retrogarda, in pred tem izzivom kažejo svoje karte. Retrogardi tega tipa, se zdi, ni potrebna umetniška avtonomija.

Od kod ta 'neestetska' pozicija? Na nizu modernizem-zgodovinska avantgarda-neoavantgarda-transavantgarda-postmodernizem ni zrasla. Ni nastala na humusu visoke kulture, ampak v kontejnerju mladinske subkulture, brez komunalnih priključkov na skupno kulturno mrežo. Zgodovina slovenske mladinske subkulture že od šestdesetih let naprej je zgodovina represije in zgodovina jokavega odpora represiji, stalni boj za mesto pod soncem. Slovenska subkultura je postala v začetku osemdesetih let zelo obsežen prostor, ki ni združeval le mladinske subkulture zahodnega tipa, ampak tudi sodobno likovnost, eksperimentalni film, ulično gledališče, video delovanje, računalništvo, izrazni ples – vse, kar se je drugod že prej vključilo v kulturo in njene institucije. Skupnost med novimi valovi subkulture, novimi pojavi elitne kulture in medijsko kulturo je vzredila prečudno simbiozo. Slovenska etabliрана kultura je ostajala omejena z nacionalno etatistično in esteticistično avtonomistično ideološko cenzuro, ki ni mogla sprejeti niti subkulture niti sodobne elitne kulture niti medijske kulture. Zaradi represivne družbene recepcije mladinske subkulture je prav slednja od tradicionalne elitne kulture podedovala 'kulturni sindrom', tj. sindrom izgnane in preganjane družbene sfere, ki je obsojena na sočasni družbeni poraz in na estetsko zmago v nedoločni bodočnosti. Toda s te scene je hkrati vzniknil odgovor, ki pozicijo jokavosti in kulturni sindrom poraza odpravlja. Ta odgovor je Neue slowenische Kunst.

Estetska ali estetsko-politična funkcija ni primarna funkcija subkulture. Primarna funkcija subkulture je samoidentifikacija tistega družbenega segmenta, ki se ne more počutiti kot sprejeti del lastne družbe. Položaj mladine predstavlja paradigmo takega segmenta. Subkultura je modus samoidentifikacije, ki brez posebnih manifestov realizira avantgardno zahtevo po umetnosti kot načinu življenja. Toda ta način življenja ni prelom z vso dotedanjo estetsko tradicijo (kot pri umetniški avantgardi), ampak z življenjsko in družbeno tradicijo okolja, ki določeno družbeno skupino tabuira ali marginalizira. Na represivno socializacijo odgovarjajo mladi s subkulturno agresivno desublimacijo. Kadar pa proizvodi agresivne desublimacije dobijo vidne estetske karakteristike, začne slabeti njihova identifikacijska funkcija, ker (kar ravno je bistvo estetskega) postanejo samosmotrni. S tem izgube nekdanje življenjsko okolje, ker zdaj namesto marginalizirani

družbeni skupini pripadajo občinstvu. To se, na primer, dogaja pri komercializaciji subkulturne glasbe in pretvarjanju nove nošnje v modno oblačenje. Subkultura s komercializacijo osvaja estetski značaj in s tem izgublja primarno identifikacijsko funkcijo, ne pa estetske avtonomije, ki ji nikdar ni pripadala. S pozicije avtentične subkulture se zdi estetska funkcija identična z blagovno fetišistično formo. Kadar si estetika in kapital prisvojita proizvode neke subkulture, družba s tem pomirja največji del njene avtentične družbene osnove. V identifikacijskih funkcijah subkulture je treba iskati tudi izvor retrogardnih etiket prepoznavanja, rabo signalov in upadljivih denotacij, poudarjanje sektaškega karakterja, ustvarjanje ritualov in magijskih obredov. Vse to so karakteristike subkulture, in če danes navezujejo tudi na podobne pojave iz avantgardne zgodovine elitne umetnosti, ti pojavi vendarle niso njihovo generično ozadje, ampak kasneje osvojeno in izbrano.

Retrogarda vnaša v kulturo subkulturno dejstvo določenega teoretičnega razmerja do družbe, do zgodovine, kulture, nacionalne mitologije itd. Udeleženec subkulturnega rituala je hkrati tudi poznavalec, ne pa le preprosto sprejemnik ali udeleženec, kot v tradicionalni kulturi. Družbena represija lahko to karakteristiko samo potencira. Zato namesto polzečih solz avtonomne kulture, ki se ji vedno godi krivica, retrogarda emitira svojo tretjo tezo: »Vsaka umetnost je podvržena politični manipulaciji (posredno – zavesti neposredno), razen tiste, ki govori z jezikom te iste manipulacije.«³³ Neue slowenische Kunst je *retroavantgarda subkulture*.

³³ V že omenjeni rubriki »Totalitarizem« je bil objavljen tudi program-proglas Laibacha v 10 točkah (Nova revija št. 13/14–1983, strani 1460–1461).

MIRKO POPOVIČ

Potencial umetne intelligence in ekspertnih sistemov z vidika družboslovja (2)

»PROSPECTOR je odkril nahajališče molibdena, katerega končna vrednost bo presegla \$ 100.000.000« (Hayes-Roth idr., 1983, str. 6).

»Na žalost ta trditev, ki ni edina v strokovni literaturi, nima trdne podlage. . . . Dosedanji uspeh PROSPECTOR-ja je predvsem znanstveni, ne pa tudi ekonomski« (Duda, Hart in Reboh, 1985, str. 359–360).

I. Razhajanja v stališčih do ekspertnih sistemov

V prvem delu smo poudarili, da avtorji ocenjujejo ekspertne sisteme kot eno najaktivnejših in najuspešnejših področij raziskovalnega dela v umetni inteligenci. Ekspertni sistemi delujejo na postavki »znanje je moč« (Buchanan, Duda, 1983, str. 165), tj. specifično znanje (običajno zelo ozko področje ekspertize) je prepleteno s splošnim znanjem o reševanju problemov. Ekspertni sistemi naj bi tako reševali probleme, ki zahtevajo znanje strokovnjakov z določenega področja.

Vendar pa nas pregled strokovne literature opozori, da je ta pogled na razvoj ekspertnih sistemov, tj. prehod s problemsko neodvisnih metod za reševanje problemov na problemsko specifična znanja, eno redkih področij soglasja med avtorji. Pri številnih drugih vidikih, od definicije ekspertnih sistemov, principov, zgradbe in delovanja ekspertnih sistemov, do njihovega ovrednotenja in komercialne uporabe, pa prihaja do številnih protislovij in poenostavljenih opisov. Seveda to povzroča težave predvsem potencialnim uporabnikom ekspertnih sistemov. Poglejmo si le nekaj primerov protislovnih trditev.

1. *Razhajanja glede definicije ekspertnih sistemov:* danes je zelo težko natančno in enotno odgovoriti na vprašanje, kaj so ekspertni sistemi. Bramar (1981) jih opisuje kot računalniške sisteme, ki vsebujejo organizirano znanje z določenega področja ekspertize ter so popolnoma enakovredni izkušenim in uspešnim strokovnjakom. Sowizral (1985) gleda na ekspertne sisteme kot na računalniške programe, modelirane po strokovnjakih, ki rešujejo probleme na osnovi posnemanja procesov odločanja ekspertov. Avtorji, kot npr. Denning (1986), trdijo, da ekspertni sistemi niso nič drugega kot navadni računalniški programi. Po drugi strani pa se številni avtorji skušajo izogniti definiciji ekspertnih sistemov z opisom značilnosti, po katerih se razlikujejo od računalniških programov (glej Nau, 1983; Yaghmai, Maxin, 1984). Naslednji problem so številni sinonimi ter nerazumevanje osnovnih pojmov. Tako se npr. ekspertni sistemi pogosto enačijo s produkcijskimi sistemi, ki temeljijo na pravilih (takšen pristop kritizira Bramer, 1985), ali pa celo kar z inteligentnimi sistemi (kritiko tega glej Alvey Programme, 1985).

Podobno sta ugotavljala v obsežni analizi MYCIN-a, tj. ekspertnega sistema, ki pomaga pri diagnosticiranju infekcijskih bolezni in pri izboru ustrezne terapije, tudi Cendrowska in Bramer (1984), ki trdita, da »... danes še nimamo niti splošno sprejete teorije niti enotne definicije pojma »ekspertni sistem« (str. 229).

2. *Razhajanja pri ovrednotenju in komercialnih vidikih ekspertnih sistemov*: v strokovni literaturi najdemo predvsem trditve, da so ekspertni sistemi uporaba teoretičnih rezultatov raziskovalnega dela v umetni inteligenci, tj. prenos teorije v prakso. Avtorji različnih prispevkov skušajo dokazovati, da so raziskave o umetni inteligenci danes bistveno več kot zgolj laboratorijska posebnost in da imajo ekspertni sistemi veličasten komercialni potencial. So pa tudi avtorji, ki nasprotujejo temu optimizmu. Poglejmo si nekaj takšnih nasprotujočih si stališč:

a) trditve o DENDRAL-u, tj. ekspertnem sistemu, izdelanem že leta 1965 na stanfordski univerzi, ki naj bi pomagal kemikom določiti molekularno strukturo neznanih spojin (glej Lindsay idr., 1980): »Danes uporabljajo DENDRAL tako kemiki v Stanfordu kot tudi na drugih univerzah in v industriji« (Bramer, 1981) vs. »Danes se DENDRAL ne uporablja zunaj stanfordske univerze in je zato kvečjemu demonstracija znanstvenih potencialov« (Belkin, Vickery, 1985).

b) MYCIN, pogosto definiran kot najuspešnejši ekspertni sistem, ki svetuje zdravniku pri diagnosticiranju infekcijskih bolezni in pri izboru ustrezne terapije (glej Shortliffe, 1976), si vse do današnjega dne še ni utrl poti v vsakdanjo rabo. Zanimivo je, da je ta podatek zelo redko omenjen v strokovni literaturi.

c) R1, tj. sistem, ki se uporablja za konfiguracijo računalnikov VAX (DEC poroča o vsakoletnih prihrankih, ki znašajo več kot 10.000.000 dolarjev: glej Hayes-Roth, 1985), so šele pred nedavnim začeli kritično presojeti zaradi težav pri spreminjanjih baze znanja (glej Leith, 1986).

d) PROSPECTOR, tj. ekspertni sistem za odkrivanje nahajališč rud in nafte, naj bi omogočil milijonske prihranke, ker zmanjšuje število nepotrebnih vrtanj. Oblikovalci PROSPECTOR-ja, nezadovoljni s takšnimi trditvami, so pisali najuglednejši strokovni reviji Artificial Intelligence (glej Duda, Hart in Reboh, 1985) ter poudarili, da se PROSPECTOR doslej še nikoli ni uporabljal za izkoriščanje in vrtanje določene rudnine ter tako seveda ni prispeval k zmanjševanju stroškov.

Navedeni ekspertni sistemi so hkrati tudi predstavniki t. i. »klasičnih« ekspertnih sistemov (znani predstavniki iz te skupine so še MOLGEN, ki pomaga biologom načrtovati kloniranje in poskuse z DNA; GUIDON, ekspertni sistem za izobraževalne namene, ki uči študente reševati probleme; EL, sistem za diagnostiko električnih vezij; MACSYMA, program za reševanje mnogih matematičnih problemov, kot so simbolično integriranje; AM, ki poskuša »odkriti« nove zanimive matematične koncepte itd., za katere so številni avtorji danes že začeli trditi, da so »neuporabni in podvrženi napakam« (Pogson, 1986). Takšne trditve predvsem kritizirajo graditev ekspertnih sistemov s popolnega začetka (»from scratch«) in kot alternativo zagovarjajo uporabo t. i. »lupin« (»shells«), kjer lahko uporabimo enake mehanizme sklepanja, s tem da zamenjamo bazo znanja o problemski domeni. Prvi primer takšne »lupine« je bil EMYCIN (Feigenbaum, 1979), na osnovi katerega so nastali številni novi ekspertni sistemi. Danes so »lupine« zelo razširjene na tržišču, še posebej popularne pa so priredbe za mikror računalnike (glej Guilfoyle, 1986 a).

Zanimivo pa je, da so tudi glede »lupin« številna razhajanja. Tako npr. na eni strani avtorji, kot Gooding (1986), trdijo, da je to »... edino področje, kjer ekspertni sistemi lahko relevantno prispevajo k razvoju računalništva« (str. 39), na drugi strani pa D'Agapeyeff (1984) na osnovi celovite analize tržišča ekspertnih sistemov v Veliki Britaniji poudarja nevarnost omejevanja celotnega raziskovalnega dela v umetni inteligenci le na probleme gradnje »lupin«.

Drugim razhajanjem o ekspertnih sistemih (npr. nejasnosti o ciljih in uporabnikih ekspertnih sistemov, tj. vprašanje, ali so ekspertni sistemi v pomoč le strokovnjakom ali pa tudi uporabnikom, ki nimajo dovolj znanja o določenem področju, itd.) se pridružuje še izredno pereč problem *poenostavljanja* opisov principov in delovanja ekspertnih sistemov. Sami programi so namreč običajno zelo dolgi in celoviti ter zato neprimerni za objavo. Zato avtorji publicirajo raziskovalna poročila v poenostavljeni obliki, ki pa pogosto ne ustreza samemu programu. Ta problem sta na primeru MYCIN-a odlično analizirala Cendrowska in Bramer (1984).

Iz dosedanje razprave lahko torej vidimo, da je pri obravnavi ekspertnih sistemov vedno

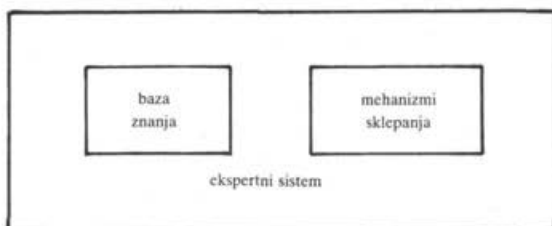
potreben določen *skepticizem*. Po drugi strani pa smo se soočili tudi z nekaterimi osnovnimi elementi, strukturo, principi in delovanjem ekspertnih sistemov. Ker so ti vidiki zelo dobro opisani v številnih tujih knjigah, člankih in prispevkih naših avtorjev (glej npr. Gams, Lavrač in Bratko, 1979; Bratko, 1985 itd.) ter zaradi že omenjene nevarnosti poenostavljanja, si zaradi nadaljnje razprave oglejmo le nekaj naosnovnejših elementov ekspertnih sistemov.

II. Struktura in delovanje ekspertnih sistemov

Na splošno so ekspertni sistemi sestavljeni iz dveh modulov:

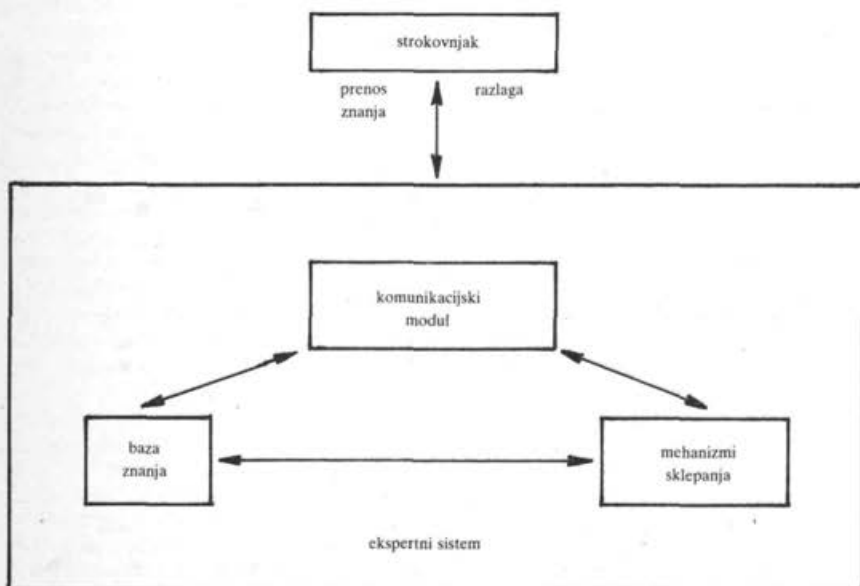
1. baza znanja (t. i. »knowledge base«)
2. mehanizmi sklepanja (t. i. »inference engine«).

Poenostavljena struktura ekspertnih sistemov je ponazorjena v sliki 2:

Vir: Osnovna struktura ekspertnih sistemov (iz Gams, Lavrač in Bratko, 1979, str. 13).

Baza znanja vsebuje strokovno znanje o problemski domeni, *mehanizmi sklepanja* pa so algoritmi za uporabo tega znanja pri reševanju problemov in temeljijo na bolj splošnih in od problemskega področja manj odvisnih mehanizmih. Pogosto je dodan še *kommunikacijski* modul, ki omogoča uporabniku interakcijo s sistemom. Delovanje takšnega sistema prikazuje slika 3:

Vir: Prikaz delovanja ekspertnih sistemov (iz Gams, Lavrač in Bratko, 1979, str. 13).

Učinkovitost delovanja ekspertnih sistemov je zelo odvisna od *predstavitve znanja*. Najbolj razširjene sheme za predstavitev znanja temeljijo na uporabi *produksijskih pravil* oz. pravil v obliki,

če (pogoj)

potem (akcija)

Produksijska pravila lahko podajajo logične zveze med elementi problemskega prostora, lahko pa podajajo tudi verjetnostne zveze z uporabo t. i. dejavnika zaupanja, ki pove, do kakšne mere lahko določenemu pravilu zaupamo (to so običajno števila na intervalu -1, 1). Tako omogočajo ekspertni sistemi tudi obdelavo nezanesljive informacije. Ena najpomembnejših lastnosti produksijskih pravil je tudi, da omogočajo enostavno odgovarjanje na uporabnikova vprašanja »Kako?« in »Zakaj?«, tj. ekspertni sistemi so sposobni pojasnjevati svoje odločitve in znajo odgovarjati na vprašanja o svojem delovanju.

Poleg produksijskih pravil pa so raziskovalci razvili tudi druge metode in tehnike predstavitve znanja. Med njimi so najbolj znane *semantične mreže* in *formalna logika* (eden izmed jezikov formalne logike je tudi PROLOG). Različne sheme za predstavitev znanja so lepo opisane v prispevku avtorjev Mylopoulosa in Levesqueja (1983).

Temeljne značilnosti ekspertnih sistemov so torej:

- predstavitev znanja
- metode sklepanja
- sklepanje na osnovi nezanesljivih informacij
- zmožnost pojasnjevanja rešitve.

Glede na osrednjo vlogo znanja v gradnji ekspertnih sistemov sta za nas še posebej zanimivi predstavitev znanja in zmožnost pojasnjevanja rešitve. Zato si ju natančneje ogledjmo.

III. Predstavitev znanja v ekspertnih sistemih

Povedali smo že, da je temelj delovanja ekspertnih sistemov predstavitev znanja oz. njegova formalizacija v eno izmed shem (produksijska pravila, semantične mreže, formalna logika). S tem postopkom je povezan tudi proces pretvarjanja znanja od vira informacije do računalniškega programa. Ta proces, imenovan tudi *pridobivanje znanja* (t. i. »knowledge acquisition«), je izredno zahteven in časovno dolgotrajen postopek. Barr in Feigenbaum (1981) ga imenujeta tudi »ozko grlo« pri oblikovanju ekspertnih sistemov. Potencialni viri znanja oz. informacije so lahko strokovnjaki, knjige, podatkovne baze ali izkušnje posameznikov (Buchanan idr., 1983).

Pri pridobivanju znanja naj bi odigral najpomembnejšo vlogo t. i. »inženir znanja« (»knowledge engineer«), katerega funkcija je zajemanje znanja določenega strokovnjaka in tudi kodiranje tega znanja za vnos v računalnik. Na osnovi številnih intervjujev, opazovanj, analiz odločitev in postopkov itd. skušata »inženir znanja« in ekspert definirati relevantne problemske sklepe, odkriti temeljne koncepte, oblikovati pravila oz. mreže za predstavitev znanja. V tabeli 1. so predstavljene posamezne faze gradnje ekspertnega sistema:

1. identifikacija = definiranje značilnosti problema
2. konceptualizacija = iskanje konceptov za predstavitev znanja
3. formalizacija = oblikovanje struktur za organizacijo znanja
4. implementacija = oblikovanje pravil za vključeni del znanja
5. testiranje = preverjanje pravil za reševanje problemov, za katere gradimo sistem.

Vir: Faze gradnje ekspertnega sistema (Hayes-Roth idr., 1983, str. 24).

V strokovni literaturi so dokaj redko opisane težave, s katerimi se srečujejo inženirji znanja pri pridobivanju znanja in njegovem pretvarjanju v primerne sheme, npr. v produksijska pravila. Vendar je danes žal zelo malo znanega o ustreznih tehnikah in metodah za pridobivanje znanja (glej Welbank, 1983). V teh postopkih se s problemi soočata tako inženir znanja, ki je lahko povsem nedovzeten za določeno ekspertno področje, kot tudi sam

strokovnjak, ki pogosto zelo težko definira, kakšno znanje ima in kako ga uporablja pri reševanju problemov.

Poleg tega pa so nekatere najuspešnejše metode (npr. opazovanje, globinski intervju itd.) izredno dolgotrajne. Oblikovanje celovitega ekspertnega sistema se običajno meri v človek-letih. Te metode so seveda zaradi tega izredno drage in tudi podvržene napakam. Raziskovalci umetne inteligence skušajo premostiti »ozko grlo« z metodo avtomatskega učenja pravil na osnovi primerov, kjer ima pomembno mednarodno vlogo tudi Skupina za umetno inteligenco na Odseku za računalništvo in informatiko Instituta Jožef Stefan v Ljubljani.

Kljub izboljšavam v tehnikah in metodah pridobivanja znanja pa ostaja nerazrešen ključni problem, to je problem *predstavitve znanja* oz. vprašanje, ali lahko znanje strokovnjaka na določenem področju v celoti zajamemo v računalniški program.

V literaturi o ekspertnih sistemih se običajno poudarja – in zdi se, da strokovnjaki o tem sploh ne dvomijo – da sta v programih zajeta predvsem dva tipa znanja: »Prvi tip so *dejstva* določenega področja, tj. splošno priznano znanje, ki je zapisano v knjigah in strokovnih revijah ali pa je temelj predavanj profesorja v učilnici. Enako pomemben je drugi tip znanja, tj. t. i. »*hevristično znanje*«, ki si ga ekspert pridobi na osnovi dolgoletnih delovnih izkušenj« (Feigenbaum, McCorduck, 1984, str. 76–77).

Iz navedenega citata je očitno, naj bi gradnja ekspertnih sistemov temeljila na tezi, da lahko vse znanje na določenem področju zajamemo z *dejstvi* in *hevristikami*⁹ ter ga takšnega prenesemo v eno izmed shem za predstavitev znanja. Takšnemu poenostavljanju nasprotuje Aleksander (1984), ki pravi, da »... danes obstajajo številna druga področja, kjer znanja ne moremo zajeti v preprostih logičnih ali verjetnostnih pravilih« (str. 134).

Alternativen in izredno uporaben pogled na pridobivanje in predstavitev znanja pa najdemo v prispevku avtorjev Collinsa, Greena in Draperja (1985), ki poudarjajo pomen t. i. »*skritih in izkustvenih vidikov znanja*« (tj. »tacit and skilfull aspects of knowledge«). Njihova glavna teza je trditev, da se pri zajemanju in predstavitvi znanja v ekspertnih sistemih ti elementi znanja izgubijo. Kot argument uporabljajo zelo ilustrativno metaforo: znanje je kot juha z rezanci in ekspertni sistemi so kot cedilo. Ko gradimo ekspertni sistem, se rezanci ohranijo, medtem ko se juha izgubi skozi cedilo. Rezanci predstavljajo jasno definirano stran znanja, tj., dejstva in hevristiko, medtem ko juha pomeni vsebino dejstev ter nerazločno, vendar »vzeto kot dano« prakso ter »način dogajanja« v različnih okoljih ali z drugimi besedami »skrito« znanje (»tacit« knowledge: Polanyi 1967).¹⁰

Številni oblikovalci ekspertnih sistemov so zaskrbljeni zaradi velikosti lukenj v cedilu, kajti zakrpati vse luknje je seveda izredno težka naloga. To dejstvo ima zelo zanimive implikacije za razlago *uporabe* ekspertnih sistemov: če hočemo biti ekspertni sistemi kolikor toliko zanesljivi, se morajo zanesti na sposobnost uporabnikov in njihovo »skrito« znanje pri interpretaciji nasveta. Iz tega izhaja, da čim boljši strokovnjak je končni uporabnik, tem lažje je zgraditi ekspertni sistem, ki se bo lahko uporabljal v praksi! Torej, tudi končni uporabnik mora zagotoviti znanje, ki ga nima ekspertni sistem. Torej krpanje lukenj v cedilu nikakor ne more biti le delo t. i. »inženirjev znanja«, temveč lahko o tem procesu marsikaj povedo tudi strokovnjaki s področij, kot so umetna inteligenca, filozofija, psihologija in sociologija znanja.

Ključna delitev v znanju torej ni le delitev na dejstva in hevristiko, kot to poudarjajo inženirji znanja, temveč na znanje, ki ga lahko jasno izrazimo, ter na njegove »skrite« vidike. Ena bistvenih omejitev ekspertnih sistemov je ravno v tem, da ima znanje nekatere sestavine, ki jih ne moremo zajeti in predstaviti v računalniškem programu.

Ob presojanju potenciala ekspertnih sistemov je treba opozoriti tudi na problem

⁹ Osnova ekspertnih sistemov naj bi bila tako faktografsko znanje na določenem področju človeške dejavnosti in t. i. pravila hevristike, ki pravzaprav niso nikjer jasno zapisana, pač pa so zakopana v možganih »starih, ki vedo«.

¹⁰ Idejo »skritega« znanja je razvil M. Polanyi (1976) na primeru izkušnje, povezane s kolesarjenjem. Tako npr. formalna dinamika ravnotežja ne obsega pravil kolesarjenja. Kolesar mogoče ničesar ne ve o gravitaciji, pa kljub temu uspešno kolesari, kar mogoče konstruktorjem kolesa ne uspeva. Torej kolesar natančno ve, kako kolesariti, ne da bi znal to tudi razložiti.

strukture znanja. Tako bi morali razmišljati o nadaljnji delitvi med strokovnimi področji, kjer znanje lahko predstavimo v visoko strukturirani in strogo formalizirani obliki (npr. različna področja kemije, matematike), ter področji brez strogega formalizma. Ekspertni sistemi so seveda mnogo bolj zanesljivi v prvem področju, kjer pride do takojšnega stika s »skritim« znanjem – o tem govori uspeh nekaterih ekspertnih sistemov v kemiji (npr. DENDRAL, SECS, itd.). Ob tem je treba poudariti, da se v strokovni literaturi problem strukturiranosti in formalizacije znanja na določenem strokovnem področju kot merilo za oblikovanje ekspertnih sistemov zelo malo omenja. Avtorjem očitno zadostuje definiranje ozkega, specializiranega področja, kjer lahko gradijo ekspertni sistem, ne da bi pri tem upoštevali vso celovitost znanja ter model potencialnega končnega uporabnika.

Lahko torej povzamemo, da razvoj v oblikovanju in gradnji ekspertnih sistemov ne temelji le na »inženiringu znanja«, temveč tudi na rezultatih raziskovalnega dela v umetni inteligenci nasploh, filozofiji, psihologiji in sociologiji znanja, ki skušajo celovito reševati probleme znanja, tj. probleme, kot so npr. prenos znanja, formalizacija in struktura znanja, »skrito« znanje.

IV. Zmožnost pojasnjevanja

Omenili smo že, da je zmožnost pojasnjevanja izredno pomembna novost ekspertnih sistemov. Tako naj bi ekspertni sistemi poleg golega reševanja problema omogočili tudi interaktivno posvetovanje o problemu med sistemom in uporabnikom. Produktivna pravila npr. omogočajo odgovarjanje na uporabnikovi vprašanji »Kako?« in »Zakaj?«.

Vendar pa se lahko vprašamo, ali ekspertni sistemi izpolnjujejo izredno pomembno nalogo, ki jo Michie in Johnston (1985) definirata takole: »Vsako družbeno odgovorno oblikovanje računalniških programov mora izhajati iz zahteve, da odločitve računalnika niso podvržene le nenehnemu preverjanju, temveč da jih lahko tudi *ovržemo*. Le na takšen način se lahko izognemo tiraniji računalnikov« (str. 69).

Na tej osnovi razvijata avtorja tezo o nujnosti oblikovanja t. i. »človeškega okna« (»human window«) kot nasprotja »nerazumljivi črni škatli« (»lunatic black box«) – tj. modela sklepanja, ki je podoben sklepanju človeka tako v globini kot v širini. Ta sestavina je izredno pomembna, kajti računalniški programi, s katerimi ne moremo komunicirati in ki ne morejo pojasnjevati svojih odločitev, lahko povzročijo številne katastrofe, kadar se uporabljajo npr. za nadzor prometa, uporabo jedrske energije itd.

Ali ekspertni sistemi omogočajo takšno vrsto celovitega pojasnjevanja? Sposobnost pojasnjevanja ekspertnih sistemov temelji na *pravilih* in v njih zajetem znanju. Iz tega sledi, da moramo ponovno izhajati iz *strukture znanja* in *stopnje formalizacije* določenega strokovnega področja. V področjih, kjer znanje ni strogo formalizirano, je zmožnost pojasnjevanja le zgoščen fragment znanja nekega strokovnjaka. Ob tem znanju obstaja velik del t. i. »skrtega« znanja (glej tudi Collins, 1986), ki pa ga v ekspertnih sistemih ne moremo zajeti, čeprav je odločilnega pomena za celovito pojasnjevanje.

Dvom o zmožnostih pojasnjevanja je izražen pri Leithu (1986), ki pravi, da »... se na žalost pričanja dozdevati, da ekspertni sistemi niso bili oblikovani na družbeno odgovoren način, kajti dejansko ne morejo kakovostno razložiti osnove svojega sklepanja za potrebe nestrokovnjakov« (str. 15).

Avtorji, kot npr. Collins (1986), pa gredo celo korak dlje in trdijo, da zmožnost pojasnjevanja ne pomeni nič več kot le občutek večje prijaznosti, prepričljivosti in navidezne veljavnosti odločitev ekspertnih sistemov. Avtor celo zahteva, da bi se zmožnost pojasnjevanja ekspertnih sistemov, ki niso namenjeni strokovnjakom, morala prepovedati.

Zanimivo je le omeniti, kako malo vse te vroče razprave upoštevajo strukturo znanja, ki je zajeto v določenem ekspertnem sistemu.

Ob tem lahko dodamo, da so se tudi sami oblikovalci ekspertnih sistemov začeli zavedati osnovnih slabosti zmožnosti pojasnjevanja in na različne načine skušajo izboljšati to pomembno sestavino, kot npr. (glej Guilfoyle, 1986 b): uporaba dodatnega znanja ob

znanju, zajetem v produkcijskih pravilih; modeliranje uporabnika, tj. ocenjevanje znanja uporabnika; uporaba diagramov, ki omogočajo boljše razlago kot sam tekst.

Namesto sklepa

Na koncu tega prispevka lahko povzamemo, da nam je analiza dveh ključnih elementov ekspertnih sistemov, tj. pridobivanje in predstavitev znanja ter zmožnosti pojasnjevanja rešitev, potrdila tezo, da sta to izredno pomembna družboslovna parametra in kot takšna povsem legitimna objekta družboslovnega raziskovanja. Takšen sklep je pomemben predvsem zaradi naslednjega:

1. ekspertni sistemi bodo postajali kompetentnejši in zanesljivejši le, če se bodo dopolnjevali z rezultati raziskovalnega dela v umetni inteligenci, psihologiji, filozofiji in sociologiji znanja, ki proučujejo celotno znanje (npr. struktura in formalizacija znanja, prenos znanja, procesi sklepanja, »skrito« znanje);

2. celovit teoretični okvir bo hkrati omogočal družbenim vedam (predvsem sociologiji) objektivno proučevanje in napovedovanje družbenih učinkov umetne inteligence in ekspertnih sistemov;

3. s takšnega vidika se bo lahko presodila tudi uporabnost rezultatov raziskovanja umetne inteligence in ekspertnih sistemov tudi za druga področja.

Kot smo že omenili v uvodu, je oblikovanje učinkovitejših knjižnično informacijskih sistemov eno izmed področij, kjer se lahko uspešno uporabijo tehnike in metode predstavitve znanja, in sicer zaradi naslednjega:

– oblikovanje ekspertnih sistemov in raziskovanje različnih shem za predstavitev znanja so pomemben vzvod za premislek o dosedanjih oblikah organiziranja in zajemanja informacij in znanja v podatkovnih zbirkah; ob tem pa se morajo upoštevati razlike med strukturo in prenosom znanja, iskanjem informacij, komunikacijskimi vzorci, informacijskimi sistemi in potrebami uporabnikov v naravoslovno-tehničnih, družboslovnih in humanističnih vedah,

– ekspertni sistemi se že uveljavljajo kot uspešni posredniki v sistemu iskanja informacij v različnih podatkovnih zbirkah (npr. CANSEARCH – glej Pollitt, 1986 – ki namesto knjižničarja ali informatika vodi uporabnika zdravnika pri on-line iskanju informacij o rakastih obolenjih skozi podatkovno bazo MEDLINE).

Zaradi tega je očitno, da morajo strokovnjaki na področju knjižničarstva in informacijskih ved spremljati raziskovalne dosežke v umetni inteligenci. Clarke in Cronin (1983) trdita, da nas »... prvi rezultati že opozarjajo, da uporabnik, ki bo želel izvesti uspešno in obsežno on-line poizvedbo, v prihodnosti ne bo več potreboval pomoči knjižničarja ali informatika« (str. 286).

To hkrati pomeni, da bi morale spremembe, ki jih prinaša umetna inteligenca, vplivati na izobraževanje knjižničarjev in informacijskih delavcev ter jih pripravljati za nove vloge in poklice pri prenosu znanj in informacij.

BIBLIOGRAFIJA

- Aleksander, I.: Designing intelligent systems: an introduction. – London, Kogan Page, 1984.
- Alvey Programme: Annul Report 1985. – London, Alvey Directorate, 1985.
- Barr, A., Feigenbaum, E. A. (ur.): The handbook of artificial intelligence. – London, Pitman, 1981.
- Belkin, N. J., Vickery, A.: Interaction in information systems: a review of research from document retrieval to knowledge-based systems. – London, British Library, 1985.
- Bramer, M. A.: A survey and critical review of expert systems research. – V: Parslow, R. D. (ur): Information Technology in the Eighties. – London, Heyden, 1981.
- Bramer, M. A.: Expert systems: the vision and the reality. – V: Bramer, M. A. (ur): Research and development in expert systems. – Cambridge, University Press, 1985, str. 1–12.
- Bratko, I.: Inteligentni informacijski sistemi. – Ljubljana, Fakulteta za elektrotehniko, 1985.
- Buchanan, B. G., Duda, R. O.: Principles of rule-based systems. – Advances in Computers, 22(1983), str. 163–216.
- Buchanan, B. G. idr.: Constructing an expert system. – V: Hayes-Roth, F., Waterman, D., Lenat, D. B. (ur.): Building expert systems. – Reading, Addison-Wesley, 1983, str. 127–167.
- Cendrowska, J., Bramer, M. A.: A rational reconstruction of the MYCIN consultation system. – International

- Clarke, A., Cronin, B.: Expert systems and library/information work. - Journal of Librarianship, 15(1983), str. 277-292.
- Collins, M. M.: The concept of explanation in expert systems. - Conference on »Explanation in Expert Systems«, University of Surrey, March 20-21, 1986.
- Collins, H. M., Green, R. H., Draper, R. C.: Where's the expertise?: expert systems as a medium of knowledge transfer. - V: Merry, M. J. (ur.): Expert systems 85. - Cambridge, Cambridge University Press, 1985, str. 323-334.
- D'Agapeyeff, A.: Report to the Alvey Directorate on a short survey of expert systems in UK business. - London, Alvey Directorate, 1984.
- Denning, P. J.: The science of computing: expert systems. - American Scientists, 74(1986), str. 18-20.
- Duda, R. O., Hart, P. E., Reboh, R.: Letter to the editor. - Artificial Intelligence, 26(1985), str. 359-360.
- Feigenbaum, E. A.: Themes and case studies of knowledge engineering. - V: Michie, D. (ur.): Expert systems in the microelectronic age. - Edinburgh, University Press, 1979, str. 3-25.
- Feigenbaum, E. A., McCorduck, P.: The Fifth Generation: artificial intelligence and Japan's computer challenge to the world. - London, Michael Joseph, 1984.
- Gams, M., Lavrač, N., Bratko, I.: Osnovni koncepti in struktura ekspertnih sistemov. - Informatica 3(1979), str. 11-16.
- Gooding, C.: Only humans can be expert. - Computer Weekly, 8 May, 1986, str. 39.
- Guilfoyle, Ch. (a): A table load full of micro shells. - Expert Systems User, 2(1986), str. 18-20.
- Guilfoyle, Ch. (b): Expert explanation. - Expert Systems User, 2(1986), str. 25-27.
- Hayes-Roth, F.: Knowledge-based expert systems - the state of the art in the US. - Knowledge Engineering Review, 1(1985), str. 18-27.
- Hayes-Roth, F., Waterman, D. A., Lenat, D. B.: An overview of expert systems. - V: Hayes-Roth, F., Waterman, D., - Lenat, D. B. (ur.): Building expert systems. - Reading, Addison-Wesley, 1983, str. 3-29.
- Leith, P.: Why the experts must be accountable. - Computer Guardian, 8 May, 1986.
- Lindsay idr.: Applications of artificial intelligence for organic chemistry: The DENDRAL project. - New York, McGraw-Hill, 1980.
- Michie, D., Johnston, R.: The creative computer: machine intelligence and human knowledge. - Harmondsworth, Penguin, 1985.
- Mylopoulos, J., Levesque, H. J.: An overview of knowledge representation. - V: Brodie, M., Mylopoulos, J., Schmidt, J. (ur.): On conceptual modelling. - New York, Springer-Verlag, 1983, str. 3-17.
- Nau, D. S.: Expert computer systems. - Computer, 16(1983), str. 63-85.
- Pogson, B.: Emulated. - Computer Guardian, 22 May 1986, str. 17.
- Polanyi, M.: The tacit dimension. - New York, Anchor, 1976.
- Pollitt, A. S.: An expert systems approach to document retrieval: a summary of the CANSEARCH Research Project. - Huddersfield Polytechnic, 1986 (Technical Report Series, no 86/6).
- Shortliffe, E. H.: Computer based medical consultations: MYCIN. - New York, American Elsevier, 1976.
- Sowizral, H. A.: Expert systems. - Annual Review of Information Science and Technology, 20(1985), str. 179-199.
- Welbank, M.: A review of knowledge acquisition techniques for expert systems. - Martlesham Heath, British Telecom Research Laboratories, 1983.
- Yaghmai, N. S., Maxin, J. A.: Expert systems: a tutorial. - Journal of the American Society for Information Science. - 35(1984), str. 297-305.

JERZY J. WIATR

Marxova analiza bonapartizma in politična vloga armade v sodobnem svetu

Vojaški problemi zavzemajo v teoretičnih delih Karla Marxa precej manj vidno mesto kot pa ekonomska problematika ali vprašanja odnosov med družbenimi razredi, vprašanja države in revolucije. Vendar pa je to, kar je Marx zapisal o tem, pomembna prvina marksistične teorije politike in je važen prispevek k znanstveni analizi politične vloge armade.¹ Tu ne bom navajal še enkrat celotnega marksističnega prispevka v vojaških zadevah, ker sem si zadal drugačno nalogo. Rad bi se vrnil k Marxovi analizi bonapartizma in odgovoril na vprašanje, koliko je ta analiza uporabna za sodobno raziskovanje politične vloge armade v XX. stoletju.

1. »Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta« s časovne perspektive

S problematiko armade se je srečal Marx prvič v času francoske revolucije leta 1848 in v obdobju njenega epiloga, ki je bil izvršen od zgoraj ob podpori vojske – gre za državni udar Ludvika Bonaparta, bodočega cesarja Napoleona III. Tedaj je podal Marx – v delih »Razredni boji v Franciji 1848–1850« in »Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta« izredno zanimivo, živo analizo armade in v tem kontekstu zlasti analizo bonapartizma kot posebne oblike vojaškobirokratske diktature. Ta analiza ni nič izgubila na pomenu, čeprav je od njenega nastanka minilo že precej časa, in nove zgodovinske izkušnje terjajo, da si jo ponovno ogledamo.

V Marxovi analizi tistih procesov, ki so privedli do državnega udara, lahko razlikujemo naslednje niti:

1. analizo sistema razrednih sil, ki je nastal v Franciji in se hitro razvijal pod vplivom revolucionarnih dogodkov in poteku boja med razredi francoske družbe;
2. iz tega izhajajočo analizo vloge, ki so jo imela politična zastopstva posameznih razredov in njihovih frakcij;
3. v tem kontekstu analizo stališč armade, kolebanj in razvoja njenih oblik;
4. analizo ideološke vsebine prevrata, tistih »napoleonskih idej«, katerih obnavljanje je v Franciji za restavracije in julijske monarhije pripravilo tla državnemu udaru;
5. končno še pretres vloge samega avtorja državnega udara, Ludvika Bonaparta in oblikovanje uvodne prognoze, ki zadeva značaj njegove oblasti.

Tu je treba opozoriti na dejstvo, da se je Marx ukvarjal z analizo francoske situacije zgolj med revolucijskimi dogodki in neposredno po državnem udaru, in da ni ocenil bonapartističnega režima s perspektive skoraj dvajset let njegovega delovanja. Zato je ostala Marxova analiza bonapartizma le delna, omejena samo na genezo in nastajanje. Tudi sklicevanja na »prvi bonapartizem« so zgolj fragmentarna, čeprav imajo pomembno vlogo pri pojasnjevanju državnega udara leta 1851. Vendar pa raziskovanja ne zajemajo tega pojava v celoti.

¹ Širša razprava o celotnosti del tvorcev marksizma in leninizma, posvečenih problematiki armade se nahaja v knjigi »Sociologia vojska« (Varšava 1982, II. izdaja) Pričujoče poglavje se navezuje delno na to knjigo ter je adaptacija mojega referata »Military in politics: stereotypes and realities«, na seminarju o primerjalni analizi političnih sistemov, ki sta ga organizirala UNESCO in Wissenschaftszentrum Berlin v zahodnem Berlinu 9.–12. julija leta 1984.

Ko je pretresal sistem razrednih sil v francoski revoluciji 1848. leta, je Marx posebej opozoril na to, da je tedaj nastalo prehodno politično ravnotežje – torej situacija, v kateri niti buržoazija (ki je bila sicer razdeljena na številne frakcije s svojimi različnimi interesi), niti proletariati niti končno drobno meščanstvo niso mogli vsiliti svoje hegemonije. Poraz junjske vstaje (1848. leta) je oslabil proletariati, vendar pa ni omogočil buržoaziji, da bi konsolidirala svojo oblast. Leto kasneje je odkrit razdor med buržoazijo in drobnim meščanstvom pokazal svojo slabost in nestabilnost tedanjega ravnovesja moči.

V tej situaciji je prišla na politični oder armada. Na začetku, ko jo je izkoriščala buržoazija v boju proti proletariatu in drobnem meščanstvu, se je lahko slepila, da bo buržoazni republikanizem vrnil Franciji nekdanjo slavo in moč, armadi pa bo spet omogočeno doživljati veliko vojaško prigodo. »Nekaj časa – je pisal Marx o tem razdobju – so armada in kmetje mislili, da sta hkrati z vojaško diktaturo postavljena na dnevni red Francije tudi vojna proti zunanjemu sovražniku in vojna slava. Toda Cavaignac ni bil diktatura sablje nad buržoazno družbo, temveč diktatura buržoazije s sabljo. Kot vojaka ga zdaj sploh niso več potrebovali, potreben jim je bil samo še kot žandar.«²

Na istem mestu kaže Marx rivalstvo med armado in gardo mobilov, ki jo je ustanovila tedanja oblast iz lumpenproletarskih elementov ter je – kot bi rekli danes – pomenila prototip fašističnih paramilitarističnih formacij.³ Ko je armada hkrati s kmeti podprla Ludvika Bonaparta, ki se je potegoval za predsedniško oblast, je s tem »glasovala za Napoleona proti gardi mobilov, proti mirovni idili, za vojno.«⁴ V nadaljnjem obdobju se je »celo armade – kot piše Marx – prišla revolucionarna mrzlca. Ko je glasovala za Bonaparta, je glasovala za zmago, Bonaparte pa ji je prinesel poraz. Ko je glasovala zanj, je glasovala za malega korporala, v katerem je tičal veliki vojskovodja revolucije. Bonaparte pa ji je dal velike generale, v katerih je tičal povprečni korporal.«⁵ Tu so počivale po Marxovem mnenju korenine simpatije za »rdečo stranko«, za malomeščansko vodstvo. Ko ga je armada podprla, se je pri tem ravnala po lastnih skupinskih interesih, vendar pa je to bilo odraz tudi razpoloženja kmetov, ki so v tej fazi revolucije (1849) v zavezništvu z malomeščani Pariza videli pot do nasprotovanja lakomnosti zmagovite buržoazije.

Celoten tok dogodkov je zasledoval Marx v delu »Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta«. Zmaga buržoazije nad malomeščani ni prinesla konsolidacije buržoazne oblasti, ampak je samo odprla novo fazo konfliktov. V politični sferi se je kazal ta spor kot spor med predsednikom in skuščino – med izvršno in zakonodajno oblastjo. Na razredni ravni je to bil spor med dvema razredoma, od katerih pa noben ni imel dovolj moči, da bi si zagotovil politično hegemonijo. V tej vojni je prišlo do povezovanja različnih elementov, ki so delovali skupaj v prid obnove Bonapartovega cesarstva: odpor proletariata in malomeščanov proti diktaturi buržoazije, iluzije kmetov, ki so računali na to, da jim bo cesarstvo prineslo iste razredne koristi, kot so se jih spominjali iz časov Napoleona Prvega, računi armade na zmago v vojni in na vodilno vlogo v državi, širjenje legende o Napoleonu Bonapartu, in končno osebne ambicije njegovega nečaka – vse to skupaj je delovalo v prid novega prevrata, ki ga je Marx ironično imenoval »osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta«.

S posebno natančnostjo je raziskoval Marx nihanje razpoloženja v armadi, njeno pomikanje k ideji bonapartističnega državnega udara. Korenine tega procesa je videl v vlogi, ki jo je armadi predpisala buržoazija v boju s pariškim ljudstvom. Pisal je:

»Medtem ko so se buržoazni republikanci v skupščini ukvarjali s tem, da so mogli to ustavo, razpravljali o njej in glasovali zanj, pa je vzdrževal Cavaignac zunaj skupščine **obsedno stanje v Parizu**. Pariško obsedno stanje je bilo ustavodajni skupščini babica pri njenih republikanskih porodnih bolečinah. Če so pozneje odpravil ustavo s sveta z bajoneti,

² K. Marx: Izbrana dela, III. CZ, 1967, str. 72.

³ Eno izmed najbolj zgodnjih socioloških del, ki kaže na vlogo tega tipa lumpenproletarskih elementov v fašističnih bojih, je bila študija Stefana Czarnowskega »Ludzie zbędni w służbie przemocy«, ki je bilo prvič objavljeno 1935. leta (S. Czarnowski, Dziela, Warszawa 1956, t. II, str. 186–193). Čeprav se Czarnowski tu ne sklicuje na Marxa, pa prav bije v oči ujemanje njegove analize z linijo sklepanja tvorca marksizma v tem vprašanju.

⁴ K. Marx, cit. delo str. 78.

⁵ Idem, str. 100.

ne smemo pozabiti, da so jo morali prav tako z bajoneti – in sicer proti ljudstvu obrnjeni bajoneti – varovati že v materinem telesu in da je morala s pomočjo bajonetov priti na svet Toda kasarna in bivak, ki so ju tako periodično posajali na glavo francoski družbi, da bi ji stisnili možgane in ji zaprli sapo za vse večne čase; sablja in mušketa, ki so jima periodično dajali soditi in upravljati, biti za varuha in cenzorja, opravljati policijsko službo in službo nočnega čuvaja; brki in vojaška suknja, ki so jih periodično razglašali za najvišjo družbeno modrost in za vodnika družbe – ali se mar kasarni in bivaku, sablji in mušketi, brkom in vojaški suknji ni morala nazadnje poroditi misel raje enkrat za vselej rešiti družbo s tem, da razglase svoj lastni režim za najvišji režim in buržoazno družbo popolnoma osvobodbe skrbi, da bi vladala sama sebi? . . . Ali ne bi vojaštvo zaigralo obsednega stanja navsezadnje tudi v svojem lastnem interesu in sebi v prid in ga uveljavilo hkrati tudi za meščanske mošnjike?«⁶

To pa še ni vse. Marx se ni omejl zgolj na to, da je pokazal na korporacijske interese armade kot na motiv za seganje po oblasti, posebljeni v obnovljenem cesarstvu Napoleona Tretjega. Dokazuje hkrati tudi povezavo med interesi armade in kmetov ter velik pomen ideoloških iluzij, katerih izraz so bile tudi napoleonske ideje. O tem je pisal tole:

»Vrhunec *'idees napoleoniennes'* je slednjič premoč **armade**. Armada je bila *point d'honneur* malih kmetov, armada – to so bili kmetje sami, spremenjeni v heroje, ki so branili svojo novo lastnino pred sovražnikom, poveljevali svojo pravkar pridobljeno narodnost, plenili in revolucionirali svet. Uniforma je bila njihova praznična obleka, vojna poezija. V fantaziji povečana in zaokrožena parcela je bila domovina, patriotizem pa izdelana oblika čuta za lastnino. Toda sovražniki, pred katerimi mora francoski kmet zdaj braniti svojo lastnino, niso kozaki, temveč sodni izvrševalci in davčni eksekutorji. Parcela ni več v tako imenovani domovini, temveč v knjigi hipotekarnih dolgov. Armada sama ni več cvet kmečke mladine, temveč je močvarna cvetka kmečkega lumpenproletariata. Sestavljajo jo večinoma nadomestniki, kakor je drugi Bonaparte sam le nadomestnik za Napoleona. Svoja junaška dela opravlja zdaj na lovih in gonjah na kmete, v žandarski službi, in če bodo notranja protislovja Bonapartovega sistema pognala poglavarja Družbe 10. decembra čez francoske meje, ne bo armada po nekaj tolovajstvih žela lovorič, temveč batine.«⁷

Ta prognoza žalostnega fijaska, v kar se je moral sprevreči poskus Francije, da bi še enkrat doživela napoleonsko epopejo, se je izkazala za neverjetno točno. Sedanje dokončno pospešil usodo bonapartističnega režima v Franciji ter s tem odprl pot novemu krvavemu spopadu med buržoazijo in proletariatom. Ali je to pomenilo dokončno zadnjo etapo zgodovine bonapartizma kot posebne družbene politične formacije? Ko sem obravnaval vlogo armade v političnem življenju Francije, sem opozoril, da se v tej državi prepletata dve težnji: republikanska in bonapartistična, militaristična.⁸ Prav v obdobju po drugi svetovni vojni je francoski militarizem močno opozoril nase – posebno na področju vojne za prihodnost Alžirije – dokler ga ni obrzdal predsednik De Gaulle v novem institucionalnem sistemu Pete republike. Ta sistem je sicer kazal oddaljene sledove napoleonske ideje države, ki je nad strankami in črpa legitimnost svoje oblasti iz splošnega glasovanja. Lahko bi torej rekli, da Marxova analiza francoskega bonapartizma presega po svojem pomenu študij konkretnega zgodovinskega dogodka, in omogoča razumevanje trajnejših mehanizmov francoskega političnega življenja.

Pa vendar če bi ostali samo pri tem, bi bilo to preozko razbiranje smisla Marxove analize. Anatomija bonapartizma, kakor jo je podal Marx, imamo lahko za teoretični model, ki ne služi samo za interpretacijo francoskega zgodovinskega procesa, ampak tudi za druge zgodovinske situacije, v katerih je armada imela odločilno politično vlogo.

To smer nadaljevanja Marxove misli je predstavil predvsem Antonio Gramsci. V svojem najpomembnejšem politološkem delu »Sodobni vladar« je neposredno navezal na Marxov »Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta« ter skušal zanimivo zarisati obrise splošne teorije politične vloge armade.

⁶ Idem, str. 473–474.

⁷ Idem, str. 568–569.

⁸ J. J. Wiatr, *Militaryzm a demokracja. Szkice o politycznej roli armii w powojennej Francji*. Warszawa 1966.

Gramsci se je izrazil proti koncepciji, po kateri bi morala armada biti politično ob strani, priznaval pa je postulat politične nevtralnosti armade pri »podpiranju nazadnjaštva« in je to svojo misel razvijal takole:

»Lahko bi rekli, da je cezarizem izraz situacije, v kateri so bojujoče sile v katastrofalnem ravnotežju. To pomeni, da so v ravnotežju do take mere, da bi privedlo nadaljevanje boja do vzajemnega uničenja Čeprav cezarizem vedno izraža 'arbitrarno' rešitev zgodovinsko-politične situacije, ki je zaupana odlikujoči se osebnosti, in pomeni hkrati tako ravnotežje moči, ki grozi s katastrofo, nima vedno istega zgodovinskega pomena. Cezarizem je lahko napreden ali nazadnjaški, in pomen vsake konkretne forme cezarizma lahko dokončno označimo na temelju analize konkretnih zgodovinskih dogodkov, ne pa po načelih socioloških shem. Cezarizem je napreden, če je njegova intervencija v prid silam napredka, in to celo tedaj, ko je ta zmaga omejena in kompromisna. Nazadnjaški pa je tedaj, ko njegova intervencija pomore k zmagi reakcije, čeprav so tudi tukaj mogoče omejitve in kompromisi, ki imajo v tem primeru različno vrednost. Cezar in Napoleon I sta primera naprednega, Napoleon III in Bismarck pa primera nazadnjaškega cezarizma.⁹

Sledeč Marxu je tudi Gramsci zastavil vprašanje, na kakšnih družbenih silah temelji »cezaristična« rešitev. Njegov odgovor je napisan prav v duhu Marxove skicirane analize. Takole je pisal.

»Predvsem si je treba zastaviti vprašanje, ali v dani deželi obstaja široka družbena plast, za katero je birokratska kariera, civilna ali vojaška, pomemben element materialnega življenja in politične moči (neposredni ali posredni delež oblasti). V sodobni Evropi je mogoče to plast istovetiti s srednjo in drobno vaško buržoazijo, ki je v različnih deželah bolj ali manj številna, kar je odvisno od razvoja industrijskih sil na eni in od kmetijske reforme na drugi strani. Seveda pa birokratska kariera (civilna ali vojaška) ni monopol te družbene plasti; vendar pa na poseben način ustreza družbeni vlogi, ki jo ta plast ima, pa tudi psihološkim težnjam, ki jih ta vloga razvija in jih podpira. Oba ta dva elementa dajeta celotni družbeni skupini neko monolitnost in jo usmerjata, in kar je hkrati tudi posledica tega, ji dajeta trden političen pomen in imata pogosto odločilno vlogo v celotnem družbenem organizmu . . .

... Ovira v delovanju in vzrok notranje šibkosti te družbene skupine je njena ozemeljska razpršenost ter s tem ozko povezanega pomanjkanja sklenjenosti. Od tod izhajajo tudi drugi karakteristični znaki te skupine: nestalnost, raznorodnost in včasih prav muhavost priznavanih ideoloških sistemov. Volja te plasti je usmerjena k enemu samemu cilju, vendar deluje z zakasnitvijo in zahteva običajno dolg proces, da bi se organizacijsko in politično osredinila. Ta proces pa se pospeši, če se specifična 'volja', značilna za to skupino, ujame z voljo in z neposrednimi interesi najvišje plasti. V tem primeru se ne pospeši samo proces organizacijskega osredinjenja, ampak se takoj pojavi tudi 'vojaška sila' te plasti, ki s svojo organiziranostjo včasih narekuje najvišjemu razredu pravila ravnanja, vsaj v zvezi s 'formami' začetih rešitev, če že ne z njihovimi vsebinami.«¹⁰

Ko je Gramsci opazoval pojave političnega življenja, je opozoril na nastanek in krepitev sobojevniskega (kombatantskega) gibanja – kar je zelo tipičen element politike mnogih evropskih držav po prvi svetovni vojni. To gibanje je Gramsci analiziral z razrednega vidika ter videl v njem podaljšanje voditeljskega vpliva vaške buržoazije v okviru civilne in vojaške birokracije. »V celi vrsti držav – je pisal – ne pomeni vpliv vojaških elementov na življenje države samo vpliv in velik pomen tehnično-vojaškega elementa, ampak celotne družbene plasti, iz katere večinoma ta tehnično-vojaški element (posebno nižji oficiriji) tudi izhaja. Vse to je treba nujno upoštevati pri analizi najbolj nevidnega vidika te politične oblike, vidika, ki ga običajno imenujemo cezarizem ali bonapartizem, za razliko od drugih oblik, kjer dominira tehnično-vojaški element v ožjem smislu te besede, oblik, ki so nemara še bolj izrazite in ekskluzivne.«¹¹

Vendar pa se Gramscijeva interpretacija politične vloge armade na omejuje samo na te

⁹ A. Gramsci, »Nowoczesny ksiaze«, Pisma Wybrane, Warszawa, 1961, t. I, str. 571–572.

¹⁰ Idem, str. 563–565.

¹¹ Idem, str. 566.

misli. Bistveno je tudi nanašanje tu obravnavanega problema na lastno teorijo političnega hegemonizma. Ko je pisal o politični hegemoniji, je zastavil *fundamentalni problem odnosa med občansko družbo in državo*. O občanski družbi je pisal navezujoč na Hegla »v pomenu politične in kulturne hegemonije ene družbene skupine nad celotno družbo, ki je etična vsebina države«, ¹² s čemer je zrazito poudaril pomen duhovnega gospostva, brez katerega je oblast samo premoč in ne organski odnos. To mu je omogočilo v »Sodobnem vladarju« zastaviti problem politične hegemonije ne kot problem sistema razrednih sil, ampak kot sistem ideoloških moči. »Delitev oblasti – je pisal – in celotna diskusija, ki je povezana z njeno realizacijo ali pravniško dogmatiko, ki jo rojeva, je rezultat boja med občansko in politično družbo v določeni dobi nestabilnega ravnovesja razredov, kar je posledica dejstva, da so bile nekatere kategorije inteligence (ki ostajajo v neposredni službi države – posebno civilna in vojaška birokracija) še premočno povezane z nekdanjimi gospodujočimi razredi.« ¹³ Vse to pa spet vodi k boju za ideološko hegemonijo med Cerkvijo in državo (tu navezuje Gramsci na Croceja), »pri čemer imamo Cerkev za predstavnika občanske družbe kot celote (ne glede na to, da je v dejanskosti vedno manj pomemben element te družbe), država pa predstavlja vse poskuse ovekovečenja določenega razvojnega stanja, določene situacije.« ¹⁴ Te misli ni razvijal dalje; razen tega niti ni dovolj jasno, kako daleč je bil pripravljen ta zelo italijanski problem posplošiti na izkušnje drugih narodov. To pa, kar je pisal v »Enciklopedijskih beležkah« o »statolatiji« (državoljublje) – kar je razumel kot posebno obliko istovetenja z državo – je gotovo pomemben prispevek k problemu hegemonije, kakor ga je sam zarisal. Statolatija, kot je pisal – »ni nič drugega kot normalna oblika državnega življenja, in je vsaj uvajanje v samostojno državno življenje in začetek 'občanske družbe', ki ni imela normalne možnosti za svoj nastanek, preden je prišlo do samostojnega državnega življenja.« ¹⁵

Po mojem se prav tu skriva posebno pomembno Gramscijevo razvijanje teorije o civilni in vojaški birokraciji v sodobni državi. Ni nujno potrebno, da moralno in kulturno hegemonijo izvaja ekonomsko gospodujoči razred, lahko jo opravlja birokracija, ki vodi državo, pri čemer ima vojaška birokracija – čeprav samo zaradi svojega istovetenja z zastavo in uniformo – še posebej veliko priložnost, da postane steber takšnega odnosa do države, ki bo ustoličilo to hegemonijo. Gramsci opozarja na to, da se bo tako zgodilo predvsem tam, kjer občanska družba ne bo imela možnosti, da bi se vzgajala po poti počasnega procesa političnega razvoja – in torej, da dodamo še na rovaš lastne ilustracije – na Poljskem v obdobju delitve. Mislim, da nam način Gramscijevega razumevanja tega vprašanja lahko pomaga pri razlagi vloge, ki jo je imela ideja države pri ideološki nadgradnji sanacijske države.

Gramsci sicer ni nikoli razvil očrtane teorije »cezarizma«, vendar pa celo v tej obliki, kakor nam jo je zapustil, pomeni pomembno nadaljevanje Marxove misli, ker kaže smer, po kateri bi se veljalo napotiti, da bi v polnosti ustvarili primerjalno teorijo politične vloge armade (ali »vojaške birokracije«, kot bi rekel Gramsci).

Kolikor gre za vlogo, ki jo imajo oborožene sile v političnem življenju, se je ta od teh časov precej spremenila. Najpomembnejša sprememba – ki je niti Marx niti Gramsci nista upoštevala pri pisanju o bonapartizmu, cezarizmu ali o politični vlogi armade – je nastanek številnih vojaških režimov v državah odvisnega kapitalizma, posebno v tistih državah, ki so bile do nedavnega kolonije evropskih velesil. V drugi polovici XX. stoletja so obstajali le maloštevilni sistemi vojaške dominacije v razvitih kapitalističnih državah, vendar pa se v istem obdobju množijo vojaške diktature različnega tipa v Aziji, Afriki in Latinski Ameriki. Tu se je treba zamisliti nad hevristično vrednostjo Marxovih in Gramscijevih analiz za razumevanje prav teh procesov v sodobnem svetu.

Ta problem je neposredno zastavil sicer marksizmu naklonjeni ameriški vojaški sociolog Miles D. Wolpin v zanimivi vendar močno sporni razpravi o »radikalnem militarizmu« v »državah v razvoju«. Velja ji posvetiti nekaj pozornosti, saj so nekatere v njej izražene misli

¹² A. Gramsci, »Notatki encyklopedyczne«, Pisma Wybrana, t. II, str. 417.

¹³ A. Gramsci, »Nowoczesny ksiaze«, str. 615.

¹⁴ Idem, str. 615.

¹⁵ A. Gramsci, »Notatki encyklopedyczne«, str. 419.

tipični nesporazumi, ki so značilni za tiste zahodne avtorje, katerih poznavanje marksistične literature se zdi manjše od simpatije za ustvarjalce marksizma.

»Že samo vprašanje, ki ga zastavlja naslov – začenja svoja razmišljanja Wolpin – bi večino marksistov ogorčil, ker ni v skladu z eno najpomembnejših Marxovih prognoz. Marx je imel namreč oficirski korpus armade za realizatorje represivnih funkcij vzdrževanja sistema še bolj kot druge dele države.«¹⁶

Z vidika navedenih Marxovih misli, posebno pa v luči Gramscijevih nazorov, je točnost tega razmišljanja več kot dvomljiva. Prav tako ne ustreza resnici kasneje izražen nazor, da je Marx vedno imel oficirski korpus za družbeno konservativno silo. Seveda pa je res, da je v Marxovih časih bilo precej bolj težko najti primer napredne vloge armade kot pa v dvajsetem stoletju. Zaradi tega so tudi nadaljnja razmišljanja v Wolpinovem spisu o nujnosti, da izpopolnimo marksizem z analizo »levičarskih vojaških režimov«, pravilna le delno. Treba se je strinjati s tem, da bi morale izkušnje sodobnosti – posebno izkušnje v Aziji, Afriki in Latinski Ameriki – najti polnejši izraz v tisti marksistični literaturi, ki je posvečena politični vlogi armade. Začetek take analize najdemo posebno pri Marxu in Gramsciju, kjer so teoretske predpostavke izrazito začrtane. V oklepaju lahko rečemo, da bi bilo nesmiselno trditi, da ta naloga šele čaka svojega realizatorja. Nekatera dela marksističnih avtorjev se že vrsto let lotevajo problema, ki ga je postavil Wolpin in ga rešujejo tako, da upoštevajo zapletenost in raznorodnost vojaških režimov v državah teh treh celin.¹⁷

Wolpinova rešitev marksizem siromaši, namesto da bi ga razvijala. Wolpin namreč predlaga, da bi imeli radikalne armade, ki oblikujejo socialistično razvojno perspektivo, za »nov gospodujoči razred«, čigar »materialni in skupni interes pri izpodbijanju privilegijev in hegemonije buržoazije se izraža tako, da spreminja okvir obstoječih produkcijskih odnosov«.¹⁸ S tem naj bi manj stabilne oblike državnega kapitalizma zapadle vojaški hegemoniji.¹⁹ Kot bom še skušal pokazati kasneje, gre za poskus, kako stlačiti veliko raznorodnost vojaških režimov v eno samo pojmovno shemo – poskus, ki je precej manj subtilen kot pa očrtana analiza različnih variant cezarizma pri Gramsciju. S tem nočem reči, da Wolpinov model nima korelate v družbeno politični stvarnosti sodobnega sveta; pred vrsto leti je odlični napredni egipčanski sociolog Abdel-Malek prav v tej smeri analiziral egipčansko revolucijo, ki jo je vodila armada.²⁰ Gre pač za to, da zahteva avtentično navezovanje na Marxovo analizo vloge armade v političnem življenju Francije XIX. stoletja poznavanje velike zapletenosti tipov intervencij armade v politično življenje držav dvajsetega stoletja. V nadaljevanju bom skušal nakazati glavne probleme in smeri prav takšne analize.

2. Vzroki in tipi vojaških intervencij v politično življenje

Položaj, kot ga opisuje Marx, in v katerem je prišlo do bonapartističnega režima v Franciji, oprtega na armado, je ena, vendar na edina različica pogojev, ki so botrovali vojaški intervenciji v politično življenje države. Dejstvo, da se je vmešavala in se še vmešava armada v politiko v zelo različnih okoliščinah, na različne načine in na podlagi različnih vzrokov, je razlog, da teh intervencij ni mogoče podrediti eni sami pojmovni kategoriji. Nujna je primerjalna analiza različnih tipov vojaških intervencij v politično življenje in njihovih

¹⁶ M. D. Wolpin, »Marx and Radical Militarism in the Developing Nations«, *Armed Forces and Society*, vol. 4, nr. 2, 1978, str. 245.

¹⁷ Prim. na primer: G. Mirskij, *Tretji mir: občestvo, vlast, armija* (Moskva 1976); M. Kossok, »Changes in the Political and Social Functions of the Armed Forces in the Developing Countries: The Case of Latin America« (v: M. Janowitz in J. van Doorn, red. *On Military Intervention*, Rotterdam 1971, str. 403–424; tudi druga citirana dela tega avtorja, publicirana v NRD). Tudi moja »Sociologia vojska« (v prvi izdaji iz 1964. leta) je dokazovala potrebo po upoštevanju raznorodnosti vojaških režimov v sodobnem svetu in predlagala njihovo tipologijo.

¹⁸ M. D. Wolpin, »Marx and Radical Militarism in the Developing Nations«, str. 252.

¹⁹ Idem, str. 254.

²⁰ Anouar Abdel-Malek, *Egypte – société militaire* (Paris 1962) in razširjena angleška izdaja z naslovom *Egypt: Military Society. The Army Regime, the Left and Social Change under Nasser* (New York 1968).

različnih vzrokov, saj bomo lahko šele na njeni podlagi oblikovali teoretske posplošitve, ki ustrezajo zapletenim pogojem sodobnega sveta.

Nemarksistična sociološka in politološka literatura je prav do druge svetovne vojne posvečala tem zadevam zelo malo pozornosti. Samo Harold Lasswell, avtor precej znane in tudi precej sporne hipoteze o »garnizonski državi«, je postavil v dvajsetih letih nekakšno teorijo, ki naj bi pojasnila vojaško oblast.²¹ Po tej teoriji je »garnizonska« država, ki jo upravljajo »specialisti nasilja« neizogibni produkt dolgotrajnih vojn ali priprav na vojno. Učinek tega je militarizacija celot, vsega družbenega življenja.²² V povojnih letih pa se je literatura o politični vlogi armade začela hitro množiti²³ in pojavili so se – poleg monografskih študij o posameznih državah in o posameznih vojaških režimih – zanimive primerjalne analize s pojasnjevalnimi ambicijami. Glavni dejavnik zunaj znanosti, ki je povzročil povečani interes za razlago politične vloge armade, so bili tudi dogodki v Latinski Ameriki, Aziji in Afriki – torej na tistih celinah, kjer je režime, ki so jim gospodovale civilne skupine, v velikem številu prevzela armada. Večina socioloških in politoloških del, ki zadevajo politično vlogo armade, se dotika teh treh celin, čeprav lahko najdemo tudi razprave, ki govorijo o politični vlogi armade v nekaterih evropskih kapitalističnih državah, kot je bila Nemčija pred in po drugi svetovni vojni,²⁴ Francija,²⁵ Grčija,²⁶ Italija,²⁷ pa tudi v nekaterih socialističnih državah, posebno v Sovjetski zvezi,²⁸ Kitajski ljudski republiki,²⁹ Jugoslaviji,³⁰ in Poljski.³¹ Tudi razprave teoretičnega in primerjalnega značaja se opirajo predvsem na gradivo, ki se tiče latinsko ameriških in azijskih ter afriških držav, čeprav v večji ali manjši meri upoštevajo tudi druge dele sveta.

V sodobni znanstveni literaturi vlada popolno ujemanje v mnenju, da ne bi imelo nobenega smisla imeti vseh političnih režimov, v katerih gospoduje armada, za monoliten sistemski tip. Bolj težko je doseči enotno mnenje o načelih tipologije vojaških režimov ali celo o različnih oblikah udeležnosti armade v političnem življenju. Precej nemarksističnih avtorjev se omejuje na tipologijo formalnega značaja ter pri tem upošteva v glavnem ali izključno obliko, v kateri prihaja do vojaške politične intervencije, pri čemer spregledujejo njeno razredno in ideološko funkcijo. Marksistična koncepcija v zvezi s tem problemom ne sme – kolikor sledi Marxovi in kasnejši Gramscijevi analizi – upoštevati samo oblike vojaških intervencij v politično življenje države, ampak predvsem njihovo vsebino.

²¹ H. D. Lasswell, »The Garrison State and Specialists of Violence«, *American Journal of Sociology*, vol. XLVI, 1941, str. 455–468 in delo istega avtorja »The Garrison State Hypothesis Today« v: S. P. Huntington (red.), *Changing Patterns of Military Politics*, New York 1962, str. 51–70.

²² Zanimivo kritiko Lasswellove hipoteze je oblikoval Raymond Aron v članku »Remarks on Lasswell's The Garrison State«, *Armed Forces and Society*, vol. 5, 1979, str. 347–359.

²³ Primerjaj razprave in bibliografijo v naslednjih delih: K. Lang, *Military Institutions and Sociology of War* (Beverly Hills 1972), G. A. Kourvetaris in B. A. Dobratz, red., *World Perspectives in Sociology of the Military* (New Brunswick 1977).

²⁴ K. Demeter, *Das Deutsche Offizierskorps in Gesellschaft und Staat, 1640–1945* Frankfurt a/Main 1962; R. Zoll, »German Civil-Military Relations: The Problem of Legitimacy« (*Armed Forces and Society*, vol. 5, 1979, str. 523–559); M. D. Hancock, *The Bundeswehr and the National People's Army: A Comparative Study of German Civil-Military Polity* (Denver 1973).

²⁵ R. Girardet, *La société militaire dans la France contemporaine* (Paris 1953), R. Girardet, red. *La crise militaire française, 1945–1962. Aspects sociologiques et idéologiques* (Paris 1964), P.-M. de La Gorce, *La Rebulic et son armée* (Paris 1963).

²⁶ J. Meynaud, *Rapport sur l'abolition de la démocratie en Grèce* (Montreal 1967); C. P. Danopoulos, »From Military to Civilian Rule in Contemporary Greece« (*Armed Forces and Society*, vol. 10, 1984, str. 229–250).

²⁷ F. de Benedetti in soavtorji, *Il potere militare in Italia* (Bari 1971).

²⁸ R. Kolkowicz, *The Soviet Military and Communist Party* (Princeton 1967).

²⁹ E. Joffe, *Party and Army: Professionalism and Political Control in the Chinese Officer Corps, 1949–1964* (Cambridge, Mass. 1965); J. D. Pollack, »The Study of Chinese Military Politics: Toward a Framework for Analysis« v: C. M. Kelleher, red. *Political-Military Systems: Comparative Perspectives* (Beverly Hills 1974, str. 239–270).

³⁰ R. W. Dean, »Civil-Military Relations in Yugoslavia« (*Armed Forces and Society*, vol. 3, 1976, str. 351–362); R. A. Remington, »Armed Forces and Society in Yugoslavia« v: C. M. Kelleher, red. *Political-Military Systems* . . . str. 163–189.

³¹ A. Korbonski, »The Dilemma of Civil-Military Relations in Contemporary Poland, 1945–1981«, *Armed Forces and Society*, vol. 8, 1981, str. 3–20.

Tudi sam pojem »vojaška intervencija v politiko« zahteva uvodno pojasnilo. Armada je redkokdaj popolnoma brez vsakega deleža v političnem življenju, vendar pa se stopnje tega deleža – posebno njegov značaj – zelo razlikujejo med seboj. Če upoštevamo samo to, potem lahko – kot je to storil britanski znanstvenik Samuel E. Finer³² – razlikujemo štiri temeljne oblike, v katerih se armada vmešava v politično življenje:

1. **Vplivanje na politiko** izključno preko legalnih ustavnih kanalov ali pa preko zunajustavnih pritiskov na civilno oblast;

2. **Politično izsiljevanje**, ko armada grozi civilnim oblastem;

3. **Odstranitev civilne oblasti** in njeno nadomeščanje z drugimi civilnimi oblastmi, ki bolj ustrezajo ciljem armade;

4. **Zamenjava civilne oblasti z vojaško**. Ta tipologija ima to prednost, da jasno kaže, kako lahko vojaška politična intervencija ubira zaporedne stopnje, od katerih je najvišja postavitve izključno vojaške oblasti (pogosto ob sodelovanju s kakimi civilnimi skupinami). Bonapartizem se kaže – če govorim v jeziku te tipologije – ali v tretji ali v četrti obliki, pripravlja pa ga običajno vojaško poseganje po prvi ali drugi obliki politične intervencije.

Politična vojaška intervencija ima tudi različne smeri. Pogosto služi militarističnim ciljem, ki so realizirani s političnimi sredstvi. Tako je, kadar hočejo na področju politike vojaki zagotoviti boljše pogoje oboroženim silam, vplivati na vojaško politiko itd. Spet druge je cilj intervencije politična sprememba ali pa preprečevanje takšne spremembe, pri čemer gre lahko ali za premik sil na področju obstoječega sistema ali za spremembe, ki imajo vpliv na razredni značaj države ter krepijo položaj doslej vladajočega razreda, ali pa nasprotno – ki utirajo pot do oblasti novemu družbenemu razredu.

Tudi vzroki, zaradi katerih se vojaki aktivno udeležujejo političnega življenja in segajo po oblasti, so zelo različni. Lahko jih grupiramo takole

1. vzroki vojaškega značaja,

2. vzroki političnega značaja,

3. vzroki družbeno-ekonomskega značaja.

Med vzroki vojaškega značaja omenja znanstvena literatura tri: **Profesionalizem oficirskega korpusa**, in z njim povezana ideološka orientacija armade, ki nasprotuje – vsaj v danih okoliščinah – civilnim politikom ter civilni družbi kot taki, **elitizem armade in razsežnost oboroženih sil**. Največje spore budi v nemarksistični literaturi že leta vprašanje profesionalizma kot dejavnika, ki po mnenju enih, posebno Samuela P. Huntingtona,³³ preprečuje politično intervencijo armade, po prepričanju drugih – npr. Finera ali Bengta Abrahamsona³⁴ – pa pomeni okoliščino, ki je vsaj v določnih pogojih naklonjena takšni intervenciji. Po mojem mnenju je precej več resnice v drugem stališču, saj tako korporacijski interesi armade kot družbeno-poklicne skupine, kot tudi njena skupinska ideološka orientacija lahko vodijo v spor z vladajočimi dejavniki civilnega političnega življenja in utirajo poti politični intervenciji armade. Problem elitizma armade in poklicnih vojakov se – včasih na temelju razmišljanj o elitističnem značaju oblasti na sploh – pojavlja pri nekaterih zahodnih avtorjih, ko govorijo o politični vlogi armade v postkolonialnih deželah,³⁵ vendar pa ta dela nimajo jasne koncepcije »politične elite« in izrazitejšje opredelitve pojma »elitizma«. Zato sploh ni jasno, ali lahko ugotovimo obstoj kakšne vzročne zveze med elitizmom armade in njeno sposobnostjo za dejanko intervencijo v politično življenje. Na podlagi te hipoteze bi bilo mogoče oblikovati dve posplošitvi. Prvič: kolikor bolj ima politični sistem elitistične znake – tj. čim bolj je oblast združena v rokah ozke in zaprte vodilne skupine (politične elite), tem večje je nagnjenje armade, da zamenja to elito z drugo, ki jo sestavlja – v celoti ali le deloma – armada. Drugič: vključevanje poklicnih vojakov v elito oblasti je v takih pogojih naklonjeno njihovi identifikaciji s sistemom tudi zaradi potrebe, da ga v prid obstoječih političnih

³² S. E. Finer, *The Man on Horseback. The Role of the Military in Politics* (London 1962, str. 140).

³³ S. P. Huntington, *The Soldier and the State. The Theory and Politics of Civil-Military Relations* (Cambridge, Mass, 1957).

³⁴ B. Abrahamsson, *Military Professionalism and Political Power* (Beverly Hills 1972).

³⁵ Npr. R. McKown, »Domestic Correlates of Military Intervention in Africa Politics«, *Journal of Political and Military Sociology*, vol. 3, 1975, str. 191–206.

institucij branijo z vojaško intervencijo. V nobenem primeru pa ne bi mislil, da prav tu tičijo temeljni vzroki intervencije armade v politično življenje, ali njena intervencija. Še bolj problematični se mi zdijo poskusi nekaterih zahodnih znanstvenikov, ki skušajo odkriti korelacijo med razsežnostjo oboroženih sil in njihovim nanjtem k intervenciji v politično življenje. V preteklosti so sodili – na primer v obdobju postavljanja temeljev ustave Združenih držav³⁶ – da pomeni močna armada že po naravi stvari grožnjo za demokracijo. Tocqueville je pisal, da »karkoli bi delali, bo velika armada za demokratično družbo vedno pomenila nevarnost«.³⁷ V tej smeri razmišljanja je Edward Shils menil na začetku šestdesetih let, da so nove države, ki so nastajale v črni Afriki, varne pred vojaškimi državnimi udari, ker imajo majhne oborožene sile.³⁸ Seveda se je hudo zmotil. Kot kažejo najnovejše primerjalne raziskave, ki se opirajo na statistične analize velikega števila podatkov, ni mogoče ugotoviti korelacije med razsežnostjo oboroženih sil – tako v absolutnem kot v relativnem smislu – in številnostjo ljudi ter nagnjenostjo armade do seganja po oblasti.³⁹ Na splošno lahko torej rečemo, da razlage vojaških intervencij, ki se poslužujejo dejavnikov čisto vojaške narave, ne dajejo znanstveno plodnih rezultatov.

Nič boljše ni v primeru vzrokov, ki jih označujemo kot čisto politične. Nemarksistični avtorji omenjajo dva taka vzroka: nizka raven politične kulture⁴⁰ ali pa nizka raven razvoja političnih institucij.⁴¹ Drugo izmed teh pojasnil nosi očitno pečat začaranega kroga v sklepanju. Kaj ni razlog za šibkost političnih institucij prav dejstvo, da ne znajo preprečiti vojaškega prevzema oblasti? Že zaradi tega te razlage, ki je sicer razširjena v delu zahodne literature, nikakor ne moremo priznati za vzročno pojasnitev, in še manj za opis položaja, v katerem stopi na oder armada. Razlaga, ki se sklicuje na kategorijo politične kulture je toliko bolj prepričljiva, ker politično kulturo lahko definiramo in raziskujemo neodvisno od dejstva, ali se armada polasti oblasti ali ne, torej z analizo stališč, vrednot in vedenjskih modelov državljanov. V tej smeri je tudi najpomembnejši študij tega problema že tu navedeno delo Samuela Finerja. Vendar pa konfrontacija te hipoteze z empiričnimi podatki budi precejšnje dvome vanjo. Nekateri države z visoko politično kulturo, kot npr. Francija leta 1958 in leta 1961, so bile teren za politično intervencijo armade. V Latinski Ameriki se je zgodil eden najbolj brutalnih vojaških prevratov v Čilu leta 1973 – torej v deželi z dolgo demokratično tradicijo in z visoko politično kulturo. Po drugi plati pa zlahka navedemo dežele, pri katerih politična kultura ni dosegla posebno visoke ravni, kjer sta posebej stopnja identifikacije prebivalcev z državo in raven njihovega zanimanja za javne zadeve nizki, vendar pa kljub temu ni prišlo do nobenega vojaškega prevzema oblasti; s tega vidika bi bilo poučno primerjanje afriških držav, v katerih vlada armada, s tistimi afriškimi državami, ki jih vodijo civilni politiki. Pojasnjevanje bodisi z izključno vojaškimi ali z izključno političnimi kategorijami nam ne omogoča, da bi prodrli do bistva tu obravnavanega problema.

Prav zato mora avtentična vzročna razlaga intervencije armade v politično življenje seči – v skladu s tisto smerjo analize, ki jo je započel Marx – v celotnost družbenopolitičnih okoliščin. Včasih raziskovalci kažejo na nizko raven ekonomskega razvoja kot okoliščino, ki je naklonjena vojaškemu prevzemu oblasti,⁴² vendar pa ruski znanstvenik G. Mirskij

³⁶ Širše sem o zadevi pisal v knjigi »Wojsko, społeczeństwo, polityka w Stanach Zjednoczonych (Warszawa 1962).

³⁷ A. de Tocqueville, O demokracji w Ameryce (Warszawa 1976, str. 437).

³⁸ E. Shils, »The Military in the Political Development of the New States« v: J. J. Johnson, red., The Role of the Military in Underdeveloped Countries (Princeton 1962, str. 7–67).

³⁹ R. D. Putnam, »Toward Explaining Military Intervention in Latin American Politics« (World Politics, vol. 20, 1967, str. 83–110) in A. Stepan, The Military in Politics. Changing Patterns in Brazil (Princeton 1971).

⁴⁰ Poleg že navedenega Finerovega dela je mogoče omeniti še mnogo drugih, posebno K. Lang, »The Militar Putsch in a Developed Political Culture: Confrontations of Military and Civil Power in Germany and France« v: J. van Doorn, red., Armed Forces and Society (Hague-Paris 1968, str. 202–228), A. Bebler, Military Rule in Africa: Dahomey, Ghana, Sierra Leone and Mali (New York 1973), M. L. Martin, La militarisation des systèmes politiques africains, 1960–1972 (Quebec 1976).

⁴¹ Prim. posebej: V. Alba, El militarismo: ensayo sobre un fenómeno politico-social iberoamericano (Mexico 1959).

⁴² Ta nazor je posebej oblikoval S. M. Lipset (Political Man, Garden City 1960), in za njim ga ponavljajo številni drugi ameriški znanstveniki.

pravilno opozarja, da vzrok takšnega položaja ni sama nizka raven ekonomskega razvoja ampak bolj družbeni konflikti, ki rojevajo ekonomsko zaostalost.⁴³

Prav v tem tiči temeljni vzrok intervencije armade v politično življenje. Vse prej omenjene okoliščine pa imajo lahko kvečjemu vlogo dodatnih, stranskih dejavnikov. Intenzivnost družbenega konflikta v obdobju pred vojaškim vmešavanjem v politično sfero je osnovni vzrok takšne intervencije. Še več, takšna razlaga nima niti najmanj – za razliko od mnogih prej navedenih razlag nemarksističnih znanstvenikov – tавтоloškega značaja. Znanstvenemu raziskovanju so namreč dostopni empirični podatki, ki pričajo o prenapenjanju družbenih konfliktov, ki so navadno, čeprav ne izključno, razredni in to v obdobju pred političnim nastopom armade. Tako kot je Marx raziskoval razredne boje v Franciji, preden je opisal vojaški državni udar Ludvika Bonaparta, tako je tudi sodobni marksistični znanstvenik sposoben z analizo poprejšnjih družbenopolitičnih dogodkov pojasniti genezo vojaške intervencije v politično življenje v dvajsetem stoletju. Tako dela na primer že prej navajani marksistični zgodovinar Manfred Kossok, ko dokazuje vlogo razrednega konflikta pri padcu civilnih režimov v Latinski Ameriki in prihodu armad na oblast. Že po nastanku te študije so dramatični dogodki v Čilu 1973 leta, ki jih je opisal F.M. Nunn,⁴⁴ potrdili Kossokovo tezo. Osnovni vzrok, zakaj je čilska armada pretrgala stoletno tradicijo lojalnosti do civilne državne oblasti in do demokratičnih načel, je bila zaostritev razrednega konflikta, politična polarizacija in v tem položaju nastop armade kot glasnika buržoazne kontrarevolucije. Zelo zanimiva analiza argentinskega marksista Jose Nuna,⁴⁵ ki je interpretiral latinsko ameriške vojaške prevrate kot prevrate »srednjega razreda«, je našla v čilskih dogodkih (in podobno tudi v vojaškem udaru v Braziliji leta 1964, ki se je zgodil v okoliščinah postopne radikalizacije množic) izredno potrditev. Takšnih nazorov pa ne srečamo samo pri marksističnih avtorjih. Samuel P. Huntington, vidni ameriški politolog, ki pa je bil hkrati neposredno angažiran v politiko ZDA za časa Carterja (v funkciji svetovalca), je nekoč trdil, da so armade v »državah v razvoju« – glede na položaj in raven radikalizacije množic – bodisi kot povezovalci naprednih teženj »srednjega razreda«, bodisi kot sila, ki blokira radikalne težnje ljudskih množic.⁴⁶ Ta analiza je nepopolna in enostranska, ker ne upošteva vloge armade kot glasnika radikalnih, celo revolucionarnih teženj delavskega razreda, čeprav dokazuje vlogo razrednega dejavnika. Isto lahko rečemo za evropske izkušnje. Majski udar na Poljskem je bil posledica nastajajočega razrednega konflikta, katerega ostri signal so bili delavski boji v Krakovu 1923 leta in krhava represija vlade Wincenta Witosa.⁴⁷ Podobno sta bila tudi prevzem oblasti generala Franca v Španiji ob vojaškem udaru in triletna državljanska vojna rezultat razredne in politične polarizacije, ki se je odvijala v Španiji v dvajsetih letih, in posebno v prvi polovici tridesetih let. Prav nič drugače ni bilo v Grčiji v času pred vojaškim udarom 1967. leta.

Vendar pa je treba upoštevati tudi naslednje: čeprav je razredni konflikt najpomembnejši dejavnik, ki vodi k vojaškemu udaru (ali sploh do vojaškega prevzema oblasti v državi, ne glede na metodo tega prevzema), pa vendarle obstajajo situacije, ko je vzrok politične intervencije armade intenzivni konflikt drugega tipa. Takšen primer sta lahko dva vojaška udara v povojni Franciji (leta 1958 in 1961). V njuni temeljih so tlele napetosti in konflikti, ki jih je povzročala alžirska vojna. Res je, da so tičali izvori te vojne v kolonizatorski politiki francoske buržoazije in Alžiriji, toda neposrednih vzrokov obeh udarov ni mogoče razložiti s kategorijami spopada dveh razredov. Ti vzroki so bili bolj posledica razdora v armadi in v drugih političnih silah v Franciji glede na odnos do te vojne. Armada, ki se je v Alžiriji dvakrat uprla, je izražala stališče tistega dela francoskega mnenja, ki se je izrekal za

⁴³ G. I. Mirsky, »The Role of the Army in the Sociopolitical Development of Asian and African.

⁴⁴ F. M. Nunn, *The Military in Chilean History: Essays in Civil-Military Relations, 1810–1973* (Albuquerque 1976).

⁴⁵ J. Nunn, »A Latin American Phenomenon. The Middle Class Military Coup« v: J. Petras in M. Zeitlin, red., *Latin American: Reform or Revolution?* (Greenwich 1968, str. 145–185).

⁴⁶ S. P. Huntington, *Political Order in Changing Societies* (New Haven 1968).

⁴⁷ O tem sem pisal v razpravi »The Military Regime in Poland, 1926–1939, in a Comparative Perspective«, ki je bila ponatisnjena v zborniku mojih del: *Essays in Political Sociology* (Wrocław 1978, str. 137–170). Že po objavi tega dela (leta 1971) se je pojavila mnogo bolj temeljna knjiga Andreja Garličkega o tej temi (Przewrot majowy, Warszawa 1979). Kar se tiče tu omenjene zadeve, med nama ni nobenih razlik.

nadaljevanje kolonizatorskega gospostva Francije nad Alžirijo. Proti sebi pa upirajoči se generali niso imeli samo komunistov in drugih sil, ki so predstavljale delavski razred, ampak tudi del buržoaznega tabora.

Primer vojaške intervencije v okoliščinah ostrega konflikta, ki ni razrednega značaja, je bil nastop armade kot dominantne sile kitajske politike v času »velike kulturne revolucije« v šestdesetih letih in po njej.⁴⁸ V tem primeru zveza med ukrepanjem armade in povečanim družbenopolitičnim sporom ne budi nobenega dvoma, čeprav bi bilo težko sam konflikt predstaviti v kategorijah spora dveh nasprotujočih si družbenih razredov.

Na splošno lahko rečemo, da je osnovni vzrok intervencije armade v politično življenje prvič to, da so se družbeno politični konflikti (in posebno, čeprav ne izključno, medrazredni konflikti) močno okrepili, drugič to, da se na strani ene izmed sil, vmešanih v konflikt, angažira armada ali vsaj njen večji del, tretjič pa tudi to, da izkorišča ravnotežje sil in postavi svoje politično vodstvo. Tipologija vojaških intervencij v politično življenje si mora zato izbrati za svoje izhodišče predvsem značaj konflikta in vlogo, ki jo ima v njegovem razvoju armada.

V skladu s to zasnovo razlikujem⁴⁹ štiri temeljne tipe politične situacije, kjer dominira v političnem življenju postkolonialnih držav armada. Gre torej za države, v katerih je dominiranje armad v današnji politiki najbolj pogosto. To so:

1. **tradicionalne vojaške oligarhije**, ki ob sodelovanju z ekonomsko privilegiranim razredom ali razredi (veleposestniki, domačo ali tujo buržoazijo) vzdržujejo sistem v stanju stagnacije in preprečujejo naraščanje dejanskega odpora izkoriščanih razredov;

2. **kontrarevolucionarni vojaški režimi**, ki so odgovor na ostra razredna nasprotja, pri katerih se gospodujoči razredi niso znali izogniti radikalizaciji množic z mirnimi sredstvi;

3. **populistični vojaški režimi**, kjer armada sama ali skupaj s civilnimi radikalnimi skupinami izvaja spremembe, naperjene proti posestniškim razredom in najbolj pogosto proti gospodovanju tujega kapitala;

4. **tehnokratski vojaški režimi**, — označuje jih to, da zaradi nesposobnosti vseh družbenih razredov, da bi s političnimi sredstvi vsilili svojo hegemonijo, prevzame oblast armada ter skuša izvajati politiko zunaj in nad družbenimi razredi v imenu bolj ali manj splošno pojmovane ekonomske in družbene modernizacije dežel.

Ugotovimo lahko, da vlada v dvajsetem stoletju v razvitih kapitalističnih državah predvsem drugi izmed navedenih tipov (npr. Španija 1936. leta, Grčija po letu 1967), eksistira pa tudi — posebno v srednje-vzhodni Evropi v medvojnem obdobju — tip nacionalističnega in avtoritarnega vojaškega režima, ki se razlikuje od štirih prej omenjenih tipov, predvsem po močnem poudarjanju nacionalno-državnih vsebin, bolj kot pa po tehnokratskem modernizacijskem programu, s katerim je ta vrsta vojaškega režima (vsaj v nekaterih primerih) povezovala tip politike, ki je — vsaj po svoji težnji navidezno — zunaj družbenih razredov. Portugalska »revolucija« (leta 1974) je bila za Zahodno Evropo edinstvena vojaška intervencija v prid naprednih in demokratičnih družbenih sprememb.

Poseben problem je vloga armade v socialističnih državah, posebno tam, kjer je imela bolj aktivno politično vlogo. V Evropi je dvakrat nastala situacija, ko so se oborožene sile socialistične države vmešale v politično življenje in to v okoliščinah družbenopolitične krize in prevzele vlogo bistvenega, da, celo odločilnega dejavnika, ki je stabiliziral politični sistem, ker so ga ogrozili destabilizacijski procesi. Prva takšna situacija je nastala v Jugoslaviji v zvezi z družbenopolitično krizo leta 1971/72, druga pa — na Poljskem leta 1981 leta. Vendar niti v prvem niti v drugem primeru ni armada prevzela oblasti, niti niso prišli v vladno vojniki niti ni prišlo do državnega udara.⁵⁰ V obeh primerih so v skladu z odločitvami najvišjih državnih in

⁴⁸ Širše o tej temi prim. — J. Wiatr. *Socjologia wojska* (Warszawa 1982, str. 355–360); tam je tudi literatura o tej temi.

⁴⁹ J. Wiatr. »Military Technocracy and Political Development: Divergent Roles of the Military in Developing Countries« v: C. Mendes, red. *The Controls of Technocracy* (Rio de Janeiro 1979, str. 327–339) in *Drogi do wolności*. Politične mehanizmy rozwoju krajow postkolonialnych (Warszawa 1982, str. 194–204).

⁵⁰ Nekateri antikomunistični avtorji dokazujejo, da je armada na Poljskem izvršila državni udar »proti partiji in birokraciji«, kako tudi »proti prebivalstvu«, kot je zapisal S. Steven v delu *The Poles* (New York 1982, posebej str. XVII–XVIII). Takšne nazore je mogoče srečati tudi pri nekaterih »evrokomunističnih« avtorjih, npr. pri aktivistu Komunistične partije v Veliki Britaniji M. Johnstona (*«Poland's Military Crackdown»*, *Marxism Today*, februar 1982, str. 13–16), ki

partijskih oblasti in na ukaz poveljnika oboroženih sil te podprle zakonito vlado in vrnile stabilnost omajanemu političnemu sistemu. Razlika med tema dvema situacijama je predvsem v tem, da je bila kriza na Poljskem 1981. leta precej globlja in nevarnejša kot pa v Jugoslaviji leta 1971/72. Zato so oborožene sile morale na Poljskem delovati v širšem merilu in bolj energično (posebno se je to pokazalo v uvedbi vojnega stanja, ki je bil ukinjen julija 1983. leta). Težko bi bilo izvajati teoretične posplošitve na podlagi tako maloštevilnih in izjemnih primerov, toda zdi se, da lahko tu govorimo o vlogi armade kot sile, ki stabilizira politični sistem – pri čemer gre za silo, ki deluje skupaj z zakonitimi institucijami državne oblasti in pod njenim političnim nadzorstvom.

3. Revolucionarni »bonapartizem« v postkolonialnih državah

Pričujoči pregled osnovnih vzrokov in tipov vojaške intervencije v politično življenje nam omogoča zastaviti vprašanje, v kateri meri ima lahko marksistični model bonapartizma heuristično vrednost za interpretacijo vsaj nekaterih različnih vojaških režimov v sodobnem svetu. Po mojem prepričanju je ta model posebej ploden pri analizi radikalnih, populističnih vojaških režimov v postkolonialnih državah, zahteva pa upoštevanje posebnosti teh režimov v primerjavi z Marxovimi raziskovanji evropskih izkušenj v 19. stoletju.

Radikalni vojaški programi se pojavijo že v prvi polovici XX. stoletja, v širšem okviru pa nastajajo v sodobnosti, se pravi v drugi polovici tega stoletja. Njihova napoved je bil v določenem smislu turški režim, ki je nastal kot rezultat revolucije pod vodstvom Kemala Atatürka po prvi svetovni vojni.⁵¹ Atatürk je pokazal pot tistim armadam, ki skušajo izkoristiti pridobljeno oblast za premagovanje odvisnosti države od kolonialnih ali neokolonialnih velesil, za modernizacijo in napredek notranjih odnosov. Temelna vsebina kemalističnega programa je bila naslednja: laizacija države, njen neodvisni narodni razvoj, vmešavanje države v gospodarsko življenje, družbena pravičnost, razvoj množične prosvete in kulture. Čeprav to ni bil program reform, ki bi presegal to, kar je mogoče izvesti v okviru kapitalističnega sistema, vendar pa je bil ta program vendar radikalen, ki glede na turško stvarnost na začetku tega stoletja naravnost revolucionaren. Zato se tudi v političnem življenju postkolonialnih in odvisnih držav tako pogosto srečamo s sklicevanjem na kemalizem, opredelitev »mladoturki« pa se često nanaša na radikalne, populistične oficirje, ki nastopajo proti obstoječim političnim, družbenim in ekonomskim odnosom v imenu revolucionarnih sprememb.

Radikalni populistični režimi, oprti na armado, so se pojavili relativno zgodaj in to večinoma v arabskih državah Bližnjega vzhoda, posebno v Egiptu za vlade Naserja, v Siriji, Iraku in Libiji. Kot piše ameriški raziskovalec teh držav Manfred Halpern, je bil »eden izmed vzrokov, zaradi katerih so se oficirji na koncu štiridesetih let bolj zavedali kroničnih bolezni svojih držav, ta, da so si kot mladi ljudje izbrali vojaško kariero, da bi ubežali frustracijam civilnega življenja. Neuspeh tradicionalne elite zemljiških posetnikov in buržoazije pri izgradnji civilnega gospodarstva, je pognal ambiciozne mlade ljudi v vojsko kot v eno izmed maloštevilnih sodobnih birokratskih organizacij«.⁵² Drugi raziskovalec teh problemov, P. J. Vatikiotis, poudarja, da se je v Egiptu pod Naserjevo vlado odvijala rekrutacija v oficirski korpus s posebnim privilegiranjem ljudi, ki so izhajali iz malomeščanskih elementov

pripisuje poljskim oboroženim silam »bonapartizem« in razglša tezo, da vloga armade po 13. decembru »ni bila po godu naraščanju vpliva partije«. Večjo polemiko s temi nazori – in pričujoči citati so samo ilustracija precej številnih izjav velikega dela zahodnih avtorjev – sem objavil v referatu »Oborožene sile PLR v pogojih politične krize 1980–1982«, ki sem ga predstavil na znanstvenem zasedanju Armadne Politične Akademije z imenom F. Dzierżyński in Instituta Temeljnih problemov marksizma-leninizma CK PZPR 12. januarja 1983 (Łudowe Wojsko Polskie w systemie społeczno-politycznym Polskiej Rzeczypospolitej Łudowej, Warszawa: Wojskowa Akademia Polityczna im. F. Dzierżyńskiego 1984, str. 86–103; tisk mala poligrafija za službene potrebe).

⁵¹ A. Kazancigil in E. Oezbudun, red. Atatürk: Founder of a Modern State (London 1981). Iz starejše literature prim. posebej R. E. Ward in D. A. Rustow, red. Political Modernization in Japan and Turkey (Princeton 1964).

⁵² M. Halpern, »Middle Eastern Armies and the New Middle Class« v: J. J. Johnson, red., The Role of the Military in Underdeveloped Countries, str. 285.

mest in vasi, kot tudi sinovi oficirjev na račun nekdanjih gospodujočih razredov.⁵³ Podobna so opažanja glede na druge oficirske korpuse držav Bližnjega vzhoda, Pakistana, Latinske Amerike in Afrike.

V Latinski Ameriki so radikalni, populistični vojaški režimi v glavnem produkti povojne ere, toda njihova napoved je bila diktatura Vargasa v Braziliji (1930–1945). Gotovo najbolj znani primer radikalnega vojaškega populizma v Latinski Ameriki je bilo obdobje prve vlade Juana Perona v Argentini (1945–1955). Tudi Peru v obdobju vlade Juana Velasca Alvarada (1968–1975) je bila država, v kateri je armada izvajala radikalne družbene reforme (poljedelsko reformo, reforme urejevanja industrije v samoupravni smeri, prosvetne reforme itp.) Izrazite znake radikalnega vojaškega populizma je imela vlada Jacoba Guzmana Arbenza v Gvatemali, ki jo je leta 1954 spodnesel državni udar; tega je inspirirala in financirala ameriška CIA.

V Afriki je vrsta vojaških režimov razglašala radikalne programe sistemskih reform, vendar je zagotovo najdlje prišla evolucija vojaške oblasti v Etiopiji.⁵⁴ Ta je po revoluciji leta 1974, ki je bila usmerjena proti tradicionalni monarhiji cesarja Haile Selassija I., prešla na pot preobrazbe socialističnega tipa. Leta 1984 je režim izpeljal preosnovo političnega sistema z organiziranjem vodilne marksistično leninistične partije. Znake radikalnega populizma najdemo tudi v politiki drugih afriških držav, na primer v Mozambiku in v Gani.

Revolucionarni, populistični režimi v postkolonialnih in odvisnih državah so danes pomemben element splošnega sistema sil na svetu. So tista forma, v kateri se izraža antiimperialistična revolucija v državah Azije, Afrike in Latinske Amerike – forma, ki ni edina, ampak pogosta ter zelo pomembna za splošni potek te revolucije.

Poskusimo označiti osnovne znake revolucionarnega vojaškega populizma v postkolonialnih in odvisnih državah:

1. vojaške skupine, ki so v teh državah na oblasti, so si zastavile cilj narodovega preporoda, neodvisnosti od imperialističnih velesil in bujenje narodno državne zavesti; narodno državne vsebine imajo v teh ideologijah prvenstvo pred razrednimi vsebinami;

2. te skupine se pri svoji notranji politiki opirajo na vmesne razrede in plasti, posebno na kmete, nadalje na malomeščane in na inteligenco. Nastopajo tudi proti privilegijem in včasih neposredno proti obstoju razreda veleposestnikov (zemljiških ali industrijskih); v nekaterih primerih si vojaški režimi znajo zagotoviti podporo tega tipa s strani velikega dela delavskega razreda (npr. argentinski peronizem);

3. ideološke skupine vojaških radikalcev razglašajo gesla, ki jih povzemajo iz različnih naprednih ali revolucionarnih ideologij, ter težijo k svojevrstnemu ideološkemu sinkretizmu;⁵⁵ v relativno maloštevilnih primerih (kot na primer v Etiopiji) se od takšnega sinkretizma ločijo v prid sprejemanja marksistično leninistične ideologije;

4. armada ostane v teh režimih glavna politična sila, vendar pa si dalj trajajoči populistično-vojaški režimi prizadevajo zgraditi takšno množično politično organizacijo, ki tvori temeljno formo politične mobilnosti v prid novega sistema;

5. vojaški voditelji populističnega režima zbirajo v svoje roke odločilno oblast, personalizacija režima – kult vojaškega voditelja – pa mu daje izrazito »bonapartistično« lice.

Vendar pa je to bonapartizem posebnega tipa – gre za revolucionarni bonapartizem. Tako kot je to bilo pri prejšnjem evropskem bonapartizmu, je tudi bonapartizem dvajsetega stoletja postkolonialnih in odvisnih držav rezultat razredne vojne, v kateri noben družbeni razred ni sposoben vzpostaviti lastne nesporne hegemonije in v kateri se je armada, izkoriščajoč ravnotežje razrednih sil, postavila na čelo države. Tako kot napredne različice

⁵³ P. J. Vatikiotis, *The Egyptian Army in Politics: Patterns for New Nations?* (Bloomington 1961, str. 232).

⁵⁴ Y. Abate, »Civil-Military Relations in Ethiopia« (Armed Forces and Society, vol. 10, 1984, str. 380–400), daje zanimivo analizo etiopske revolucije, ter opozarja na stopnjevito naraščanje vloge vojaškega dejavnika v tej revoluciji in na vlogo boja za ohranitev integralnosti države, ki je okrepila revolucijo. Vendar pa ne upošteva evolucije vojaškega etiopskega režima v smeri vedno močnejšega osvajanja vsebine revolucionarnega socializma, in nazadnje prav marksizma-leninizma.

⁵⁵ Primer takšnega ideološkega sinkretizma je knjiga G. A. Naserja »The Philosophy of the Revolution« (Washington 1955), ki je bila v obdobju njegovega vladanja uradna razlaga v Egiptu vladajoče ideologije.

evropskega bonapartizma, je tudi radikalni in populistični bonapartizem teh držav bojno polje sprememb, in če gre dalje od tega, je praviloma dosti bolj revolucionaren kot celo najbolj napredne različice evropskega bonapartizma. O njegovem radikalizmu pa v veliki meri odloča to, da je usmerjen proti imperialistični dominaciji in s tem postane – bolj ali manj dosledno – zaveznik antiimperialističnih sil v svetovnem merilu. Glavna podpora teh pa so socialistične države, posebno pa sovjetska zveza. Mednarodno tlo, na katerem deluje revolucionarni bonapartizem XX. stoletja, daje njegovemu programu narodnega prebujenja poseben ton. Ta program – in tu je razlika v primerjavi z Evropo XIX. stoletja – ni usmerjen na zunaj, k podjarmljenju, ampak bolj navznoter, k neodvidnosti države od dominacije velikih kolonialnih in neokolonialnih imperialističnih velesil.

Model bonapartizma, ki ga je ustvaril Marx in razvil Gramsci se izkaže za plodnega pri analizi sodobnih vojaških režimov, posebno vojaških režimov, ki imajo radikalni, populistični značaj. Hkrati pa je zavoljo neizogibnih modifikacij, ki zrcalijo nove historične pogoje, ta model obogaten tako, da bi lahko ustrezneje pojasnjeval pojave revolucionarnega, antiimperialističnega vojaškega populizma v mnogih državah, ki se osvobajajo kolonialne in neokolonialne odvisnosti. Čeprav tega modela ne moremo uporabiti pri številnih drugih vojaških režimih sodobnega sveta – posebno pri tistih, pri katerih so vojaške oblasti kratkomalo izraz dominacije buržoazije ali razreda zemljiških veleposestnikov ali končno izraz dominacije velikih mednarodnih korporacij, ki stoje za njimi – pa je njegov pomen v tem, da omogoča boljše razumevanje bistva takih vojaških režimov, ki zaradi svojega naprednega in celo revolucionarnega značaja sestavljajo pomemben del osvobodilnih sprememb dvajsetega stoletja.

BOGOMIL FERFILA

Protislovja sredstev v družbeni lastnini

Leta 1986 je Marksistični center CK ZKS v sodelovanju z Jugoslovanskim centrom za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj in z Republiškimi svetom Zveze sindikatov Slovenije organiziral posvet o problematiki sredstev v družbeni lastnini, ki naj bi pomenil uresničevanje pomembnega sklopa trajnih vsebinskih usmeritev obeh centrov ter sestavni del predkongresne aktivnosti Zveze komunistov in Zveze sindikatov Slovenije.

Februarja 1985 je Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj v Skopju organiziral široko in množično srečanje jugoslovanskih družboslovcev, na katerem je prišla na dan izjemno bogata in raznovrstna paleta pogledov na probleme družbene lastnine. Ljubljanski posvet naj bi pomenil nadaljevanje teh razprav in seveda tudi poskus dograjevanja mozaika družbene lastnine. Glede na izjemno širino družbenolastninske tematike, ki je zgolj eno samo srečanje, ne more celoviteje osvetliti (tudi na skopskem posvetu se je to pokazalo), smo se odločili le za eno, verjetno teoretično in praktično najbolj pomanjkljivo opredeljeno in zaskrbljujoče področje družbene lastnine – področje predmetnosti družbenih sredstev.

Sredstva in družbena lastnina

Ekonomski pojem (družbene) lastnine lahko opredelimo kot soodvisno celoto treh konstitutivnih elementov: subjekta, objekta in prilaščanja. Teoretski interes raziskovalcev družbene lastnine je bil doslej usmerjen pretežno k preučevanju problemov in dilem v zvezi z naravo subjekta družbene lastnine,

k razčlenjevanju samoupravnega ekonomskega prilaščanja kot celote tokov prihodkov posameznega subjekta, problematika sredstev (objektov) v družbeni lasti pa je ostajala zapostavljena in zato predstavlja eno izmed praznin v teoriji družbene lastnine oziroma blagovne proizvodnje v sistemu socialističnega samoupravljanja.

Po daljšem obdobju zastoja pri preučevanju pojavnih oblik delovanja ekonomskih zakonitosti v naši družbi smo se (v veliki meri tudi pod pritiskom neugodnih gospodarskih gibanj in zahtev naših upnikov), (ponovno) opredelili za delovanje ekonomskih zakonitosti blagovne proizvodnje kot ključnih dejavnikov in usmerjevalcev gospodarskega in družbenega razvoja. Vendar smo zaradi dvomov in strahov pred še nepreučeni – pa tudi zaradi teoretičnih in praktičnih dilem, ki so se pojavljale v zvezi z vzpostavljanjem in delovanjem blagovnih (tržnih) odnosov, mehanizmov, ustanov – kdaj pa kdaj ta vprašanja načenjali le v načelnih razpravah, do njihovega udejanjanja in delovanja pa nas čaka še dolga in strma pot.

Spoznali smo torej, da je na sedanji stopnji razvoja objektivnih in subjektivnih dejavnikov proizvodnje ter njihove organizacijske usposobljenosti, vrednostni značaj proizvodnih tvorcev in končnih proizvodov ekonomska zakonitost.

Temeljni problem tržnega gospodarstva samoupravnega tipa se tako izraža v naslednji obliki: *kako zagotoviti blagovno reprodukcijo (enostavno in razširjeno) družbene lastnine oziroma vseh produkcijskih tvorcev v družbeni lasti?*

Prav ta dilema je predstavljala rdečo nit vseh razprav na ljubljanskem srečanju. Seveda ne bi kazalo trditi, da so pisani prispevki in razprava razrešili dileme družbenih sredstev. Nanizali pa so vrsto koristnih in dopolnjujočih si spoznanj, ki morajo postati stalnica našega gospodarskega, pravnega in političnega razvoja. Poglejmo jih nekoliko podrobneje.

V obdobju 1965–1984 (deloma tudi že od leta 1960) dalje beležimo upadanje pomembnih gospodarskih kazalcev (stopnja rasti družbenega proizvoda, zaposlenosti, učinkovitosti sredstev, realnih čistih osebnih dohodkov, stopnja amortizacije; nekaj kasneje se pridruži še upadanje stopnje rasti produktivnosti dela, tehnične opremljenosti dela). Po letu 1970 se srečujemo z vedno hitrejšo rastjo cen in nominalnih gospodarskih agregatov. Po letu 1980 pa zadobe vsi ti kazalci drastično negativen predznak.

In kje moramo iskati vzroke?

Zakaj neučinkovitost družbene lastnine

Velika iluzija družbene lastnine je zane-marjanje lastninske motivacije in njena substitucija s predpostavko avtomatične skladnosti posamičnih, parcialnih interesov s skupnimi, družbenimi, sistemskimi (tudi glede ohranjanja in obnavljanja sredstev). Od tod njihova gospodarska, institucionalna, sistemska nezaščitenost ter anarhična dezintegracija gospodarskega sistema.

Reprodukcija družbene lastnine se ne more nasloniti niti na motivacijo subjektov v decentraliziranem sistemu niti na državno prisilo niti na neke nedržavne družbene mehanizme – če so ekonomsko sploh možni (Ljubomir Madjar, Bogomir Kovač).

Suboptimalnost izločanja za akumulacijo in neopravičeno velike medsektorske razlike v akumulaciji.

Velika razdrobljenost ter nezadostna vertikalna in horizontalna mobilnost sredstev.

Slaba koncentracija in združevanje sredstev ob oslabitvi funkcije samofinanciranja, pretirano razviti kreditni odnosi in odvisnost gospodarstva od bank.

Upadanje velikosti družbenega proizvoda na enoto osnovnih sredstev je značilno za vse republike (tudi Slovenijo) in pokrajini ter je posledica predvsem tistih faktorjev, ki so skupni za celotno Jugoslavijo.

Preskromen družbeni interes (vpliv in kontrola pri oblikovanju kriterijev in obsega akumulacije – kar 30% gospodarskih OZD brez akumulacije (izguba ali pozitivna nula).

Nizka učinkovitost uporabe domače in tuje akumulacije oziroma družbenolastninskih sredstev sploh.

V večini dejavnosti akumulativna in re-produktivna sposobnost vse manj bazirata na kvalitetnih izvorih interne učinkovitosti gospodarskih subjektov. Sredstva za akumulacijo se skuša pridobiti umetno – inflacijsko, z emisijo brez pokritja, kreditnimi multiplikacijami (Aleksander Bajt, Pavle Si-cherl, Ljubomir Madjar, Bogomir Kovač).

Dobre in slabe plati ustavnoskopskega modela družbene lastnine

Pravni okvir kot ustrezna nadgradnja ekonomskih odnosov in procesov družbene lastnine je sila pomemben. Podobno kot ekonomska teorija tudi pravna znanost na številnih področjih »neklasične« družbene lastnine še išče prave odgovore in rešitve. Jasno je, da je pri analizi ideološko-normativne-pravne regulacije gospodarjenja z družbenimi sredstvi potrebno upoštevati njene dosežke in njene pomanjkljivosti.

Poglejmo najprej elemente, ki jih je ustavnoskopski model dobro postavil (Ivan Maksimović, Bogomir Sajovic):

- da je delitev po delu (seveda razumljena v tržnih pogojih) jedro celotne samoupravne teorije in prakse, tesno povezano z ekonomskim režimom, v katerem se reproducira družbena lastnina;

- da so sredstva v družbeni lastnini istočasno v ekonomski funkciji TOZD in celotne družbe;

- da je dohodek, ki izhaja iz produktivne funkcije dela in sredstev, družbena lastnina in da veljajo zanj zakonitosti kontrole in delitve, ki so povezana tako s tozdom kot celotno družbo;

- povsem neupravičena in napačna je kritika zakona o združenem delu, češ da ni postavil temeljev varovanja odnosov upravljanja (to izpostavljajo predvsem tisti, ki v odnosih upravljanja vidijo še vedno predvsem stvarnopravne odnose, ki zahtevajo tudi ustrezen zakonski obligacijski kodeks).

Rado Bohinc pa je menil, da se ekonomske prednosti družbene lastnine v praksi niso uresničile:

- zaradi neizdelanosti pravnokategorialnega sistema družbene lastnine, ki se ni uspel izviti iz sheme zasebnolastninske civilistike;

- zaradi nezaupanja v učinkovitost samo-

upravnega oblikovanja družbenoekonomskih problemov (podobno tudi Danica Jurkovič – zastoj v uveljavljanju družbene lastnine je zastoj v procesu uveljavljanja delavcev kot upravljalcev) ter neupravičena bojazen pred tržno stihijo.

Inflacija in družbena sredstva

V svojem izjemno odmevnem prispevku (kar seveda velja za praktično vsak sestavek tega vodilnega jugoslovanskega ekonomista) se je Aleksander Bajt »spoprijel«¹ z osrednjo krizno določnico našega gospodarkega stanja – z inflacijo.

Ugotovil je, da inflacija spreminja delitveno razmerja v primerjavi s tistimi, ki jih vzpostavlja določen gospodarski sistem. Ker v realnih gospodarstvih nikjer niso izpolnjeni pogoji »avtomatičnega nevtraliziranja«² inflacijskega prerazdeljevanja dohodkov, je potrebno zavestno po ekonomski politiki spodbujeno indeksiranje dohodkov in cen. V tem smislu so »realne obresti«³ le razlika v cenah dobrin med trenutkom njihove kreditne nabave in trenutkom vračila kredita.

Sedaj poteka (tudi pod vplivom mednarodnega denarnega sklada) valorizacija (indeksiranje) dolgov in terjatev z valorizacijo (indeksiranjem) same obrestne mere. S tem pa se bistveno spreminjajo pogoji vračanja posojila (enakomernost odplačevanja kredita). Potrebno se je orijentirati na nespremenjene sedanje vrednosti anuitet.

Opozoril je tudi, da antiinflacijski program razume ukrepe za povečanje učinkovitosti gospodarjenja aktivistično (proučuje postopke in proces sanacije in likvidacije), ne pa ekonomsko – preko ekonomskih cen faktorjev bi se s povečanjem učinkovitosti organizacije združenega dela sanirale same!?

Akumulacija in alokacija sredstev v družbeni lastnini

Na tem področju se je praktično izrodilo vse, kar smo si zastavili – neupoštevanje ekonomskih zakonitosti nas je tu najmočnejše (in po mnenju številnih ekonomistov, odločilno in usodno) lopnilo po glavi.

Akumulacija kot del dohodka za razširjeno reprodukcijo kapitala ni enakovreden motiv gospodarjenja v primerjavi z osebnimi dohodki. Delavci gledajo na akumulacijo (varčevanje), ki gre kratkoročno vedno na račun osebnih dohodkov, kot na oviro pri uresničevanju njihovega temeljnega motiva gospodarjenja (Maks Tajnikar, Ljubomir Madjar). Z institutom minulega dela se je ta prepad (neuspešno) skušalo preseči (Bogomil Ferfila). Višina obrestne mere delavce v združenem delu zato ne more spodbujati k varčevanju (Maks Tajnikar). Iluzija je predpostavljati, da so obstoječe organizacije združenega dela zainteresirane za odpravljanje neravnotežja pri investicijah, če to pomeni upadanje njihovih osebnih dohodkov, niti ne za reševanje problema nezaposlenosti, če to ne pomeni zvišanja njihovih osebnih dohodkov.

Nosilci stalnega posodabljanja delovnih sredstev in tehnologije so lahko le mlajši, bolj izobraženi delavci, strokovnjaki, ki še niso obremenjeni s skrbjo za zaposlitev in osebne dohodke – ne glede na zgodovinsko objektivno potekajoče procese stalnega revolucioniranja delovnih sredstev (Danica Jurkovič).

Zamisel novega modela razločevanja družbenih sredstev

Veljavni družbenolastninski sistem se ne ukvarja z vprašanjem *vira nastanka družbenih sredstev* – ali so nastala iz lastnih prihrankov ali pa so jih organizacije združene dela pridobil od zunaj (Ljubomir Madjar, Aleksander Bajt).

V skladu s tem Aleksander Bajt loči tri vrste sredstev v OZD:

a) režim z lastnimi prihranki financiranih sredstev;

b) režim družbenih sredstev, s katerimi OZD trajno razpolaga, jih pa ni financirala z lastnimi prihranki in zato zanje plačuje obresti;

c) režim tujih sredstev, kreditov, ki se obenem z obrestmi odplačujejo in ki torej prehajajo v režim pod točko a. V pogojih sedanje medsebojne zadolženosti je v organizacijah združenega dela ogromno takšnih sredstev, ki pa se ne odplačujejo, niti se za njih plačujejo obresti.

Dokler se sedanja izjemna zadolženost gospodarstva ne normalizira, dokler se investicije ne prično financirati iz lastnih prihrankov, bo vračanje dolga v številnih primerih nemogoče.

Rešitve:

- nova zadolžitev, da bi se lahko vrnil stari dolg;

- reprogramiranje starega dolga in postopen prehod v trajni dolg – prehod iz režima pod točko c v režim pod točko b (Aleksander Bajt).

Aleksander Bajt meni, da bi bilo potrebno tisti del sredstev organizacij združenega dela, ki ni bil financiran z lastnimi prihranki, trajno obrestovati – tako zaradi pravičnosti (različnosti nastanka) kot zaradi spodbujanja samofinanciranja. Neobrestovana bi ostala le sredstva, ki so bila financirana iz lastnih prihrankov. Z drugimi besedami – *kakršnokoli odstopanje družbenih sredstev v uporabo bi moralo biti le kot kredit z določenim rokom vrnitve ali kot trajni kredit z obveznostjo plačevanja obresti*. OZD bi lahko takšne kredite odplačala in se tako rešila obveznosti plačevanja obresti. Maks Tajnikar pa se zavzema za obresti kot ceno uporabne vrednosti celotnega kapitala organizacije združenega dela, ne glede na to, ali je nastal iz akumulacije ali s kreditom (obresti na celoten poslovni sklad).

Še nekaj predlogov za izboljšanje režima družbenih sredstev

1. Oblikovanje racionalne osnove družbene lastnine (Ljubomir Madjar):

a) *Potrebna je rehabilitacija in krepitev družbenega lastništva*, oblikovanje takšnih gospodarsko sistemskih mehanizmov in institucij, v katerih bo družbena lastnina pokazala svoje inherentne prednosti. Potrebno ji je predvsem zagotoviti ustrezno družbeno regulativo!?

b) *Krepitev privatne lastnine*. Potrebno je podpirati iniciativo privatnega sektorja in dati obema sektorjema enake pogoje in možnosti razvoja (zagotoviti njuno konkurenco). *Če se družbeni sektor ne bi pokazal ekonomsko učinkovitejši, bi bilo potrebno ponovno proučiti strategijo družbenoekonomskega razvoja in določiti meje, do katerih je družba pripravljena z neekonomskimi*

ukrepi podpirati družbeni sektor kljub njegovi nižji ekonomski učinkovitosti. To je po 40 letih njegovega institucionalnega razvoja potrebno storiti.

c) Tretja smer institucionalne reforme – *bogatenje in diverzificiranje lastninskih oblik*:

- *uvajanje raznih oblik skupinske lastnine* glede na zahteve tehnologije proizvodnje in s tem pogojene organizacije (Strašimir Popović)

- *kombiniranje družbene in zasebne lastnine*. Del sredstev TOZD bi lahko bil v zasebni lastnini zaposlenih, s tem, da bi se del akumulacije alociral v ta sklad. To bi bistveno povečalo motivacijo zaposlenih, da povečujejo imovino v OZD, kjer delajo in tudi interes za samoupravljanje (vprašljiva postaja narava družbene lastnine, ki jo je pri analizi ustavnazakonskega modela izpostavil kot ustrezno Ivan Maksimović). To bi lahko bil tudi rizični sklad, ki bi zagotavljal, da bi delavci napake v upravljanju oziroma slabo gospodarjenje tudi res občutili na svoji koži,

- *solastništvo zaposlenih na poslovnih sredstvih OZD*.

Idejo o nakupu delovnih mest je potrebno uveljavljati tako za nezaposlene kot za zaposlene.

2. Družbena lastnina naj bi predstavljala komplementarno sintezo pola družbenih, skupnih interesov in pola individualnih, zasebnih interesov. Sedaj je neoperativna in neefektivna prisotnost tako enega kot drugega.

Za prisotnost družbenosti (ki jo je sedaj v obliki raznih administrativnih in neekonomskih institucij še preveč) France Černe predlaga uvedbo objektivnih intervencijskih kriterijev, ki bi jih oblikoval gospodarski sistem sam ter posebne družbene strokovne organe, ki bi kot zunanji svetovalci intervencijsko spremljali delo organizacij združenega dela, jim pomagali z nasveti oziroma obveščali širšo družbo o težavah in odklonih poslovne politike.

Za vpetost individualnega interesa in motiva vsakega delavca pa France Černe predlaga pritegnitev sredstev za osebne dohodke – npr. v obliki rezervnega sklada osebnih dohodkov delavcev za pokrivanje tveganja (podobno kot Ljubomir Madjar) in neko vrsto »kavcije« za poslovodne strukture, ki

jih je potrebno glede na njihov potencialni pomen in vlogo (prispevek) mnogo bolj in diferencirano stimulirati oziroma sankcionirati (v pozitivnem in negativnem smislu).

3. Družbeno lastnino proizvodnih sredstev v naši družbi bomo stvarno uveljavljali, krepili in razvijali le, če bodo delovna sredstva in tehnologija omogočala stalen razvoj delovnih in umskih sposobnosti delavcev in utrjevala temelje njihovega družbenoekonomskega položaja pri odločanju o pogojih, sredstvih in rezultatih dela ter pri upravljanju OZD in celotne družbene reprodukcije (Danica Jurkovič).

JANEZ MALAČIČ

Evropska prebivalstvena konferenca 1987

(Jyväskylä, Finska, 11.–16. 6. 1987)

V organizaciji treh uglednih strokovnih združenj – Mednarodne zveze za znanstveno proučevanje prebivalstva (IUSSP), Evropskega združenja za študij prebivalstva (EAPS) in Finskega konzorcija, ki ga sestavljajo Društvo demografov, Federacija za prebivalstvo in družinsko blagostanje ter Finska centralna statistika – je bila sredi junija 1987 v Jyväskylä na Finskem organizirana prva vseevropska konferenca o prebivalstvu. Približno 400 udeležencem iz vseh delov Evrope, nekaj pa jih je bilo tudi iz drugih delov sveta, je v veliki meri uspelo preseči obstoječe politične delitve našega kontinenta, kar ni uspelo prvima dvema evropskima konferencama o prebivalstvu, ki sta bili organizirani v sedemdesetih in v začetku osemdesetih let v okviru Evropskega sveta v Strasbourgu. Okvir Evropskega sveta jima je namreč določal izbor udeležencev, pa tudi vsebinske in geografske meje problematike razvoja evropskega prebivalstva. Največ zaslug za preseganje danih političnih delitev je treba pripisati mlademu Evropskemu združenju za študij prebivalstva (EAPS), ki je bilo ustanovljeno sredi osemdesetih let

in združuje strokovnjake iz vseh evropskih držav, ki se ukvarjajo s študijem prebivalstva.

Tri evropske konference o prebivalstvu v manj kot dvajsetih letih kažejo, da je evropsko prebivalstvo v zadnjih nekaj desetletjih v takšni fazi razvoja, da priteguje izredno veliko pozornosti strokovnega, političnega in javnega zanimanja. Pokazalo se je namreč, da v sodobnem svetu niso navzoči le demografski problemi nerazvitega sveta, ki se sooča z eksplozivno rastjo prebivalstva, marveč tudi demografski problemi razvitega sveta, ki ga oznamuje nepričakovano in nepredvideno znižanje rodnosti daleč pod raven, ki še zagotavlja enostavno reprodukcijo prebivalstva, hkrati pa izredno pospešen proces staranja prebivalstva. Aktualnost in kompleksnost demografskih problemov razvitega sveta v ničemer ne zaostaja za problemi nerazvitega sveta. Perspektivno reševanje prvih je v mnogočem bolj nejasno kot reševanje drugih, ki bo šlo v smeri, ki jo je nakazal že pretekli razvoj današnjih razvitih držav. Eksplozijo svetovnega prebivalstva v nerazvitem delu sveta je na civiliziran način mogoče odpravljati samo z zmanjšanjem rodnosti, medtem ko je reševanje problema prenizke rodnosti veliko bolj zapleteno in nejasno. S tem problemom se človeštvo doslej še ni srečevalo. V manj kot dvajsetih letih ga ni utegnilo niti dodobra spoznati, kaj šele da bi poiskalo zanj že tudi ustrezne rešitve. Tudi konferenca na Finskem ni prinesla receptov in dokončnih rešitev za odpravo problema prenizke rodnosti kot najpomembnejšega demografskega problema razvitega sveta. S strokovnimi deli in kar neverjetno širokim odmevom v nekaterih delih Evrope pa je nedvomno veliko prispevala k temu, da se najširša evropska javnost zave demografske prihodnosti, ki jo čaka, če bo razvoj še naprej prepuščala stihiji.

Na programu skoraj enotedenske konference je bilo sedem plenarnih sej, petindvajset posebnih sej, skupščina Evropskega združenja za študij prebivalstva ter nekaj vzporednih sestankov, razstav in predstavitev. Razen že običajnih razstav literature in predstavitev institucij države gostiteljice, je bila posebej zanimiva predstavitev mednarodne mreže dokumentacijskih centrov in knjižnic s področja problematike prebivalstva, poimenovana s kratico POPIN (»population information«). Posebna članarina

omogoča, da pridejo vsi zainteresirani v ta mednarodni, računalniško podprt sistem, ki združuje dokumentacijske centre in knjižnice iz vsega sveta, zajema pa podatke in gradiva za obdobje od začetka osemdesetih let naprej.

Za plenarni del konference je bilo v posebni knjigi vnaprej razmnoženih sedem referatov, ki obravnavajo najbolj aktualna vprašanja novejšega demografskega razvoja Evrope.¹ V nadaljevanju bom na kratko prikazal osnovne misli, rezultate in sklepe tega dela konference in s tem publikacije, kakor tudi diskusijo v okviru plenarnih sej. Še preden pa spregovorim o tem, moram na kratko predstaviti način organizacije konference, posebne seje in skupščino EAPS. Plenarni del konference je bil organiziran tako, da je bilo vnaprej določenih sedem tem plenarnih sej, eden ali dva avtorja referata za posamezno sejo ter eden ali dva diskutanta. Po uvodu avtorjev in diskutantov je sledila razprava udeležencev iz dvorane.

Tudi posebne seje so bile organizirane podobno kot plenarne seje, le da organizatorji zanje niso pripravili referatov vnaprej. Na njih so razpravljali o referatih, ki so jih avtorji sami razmnožili in so bili razdeljeni na začetku konference. Prispelo je okrog 140 referatov, ki pa so bili glede na posamične seje porazdeljeni zelo neenakomerno. Posamezni udeleženec se je lahko udeležil le šestih posebnih sej, če jih je hotel spremljati v celoti, saj jih je bilo več organiziranih istočasno. Teme posebnih sej so obravnavale skoraj vsa področja demografije, od teorije in metodologije do politike, od zgodovinskih tem do sedanjosti in prihodnosti. Zato verjetno posameznih tem ni treba podrobneje naštevati. Nekatere seje so bile zelo kvalitetne, tako po prispelih referatih kot tudi po diskusiji, druge so svoj namen v celoti zgrešile. Tak izhod nas ne sme presenetiti, saj je običajen za vse velike strokovne konference in kongrese. Med posebnimi sejami bom omenil samo nekatere, ki na dosedanjih tovrstih srečanjih niso bile običajne. Med take teme lahko uvrstimo demografijo manjšin, demografske implikacije visoko učinkovitih metod kontrole rojstev, dolgoročne fluktuacije rodnosti ter temo prebivalstvo in tehnologija. V okviru tega dela je dr. Miroslav Macura organiziral sejo o ekonomsko-demografskih modelih, jugoslovanski avtorji pa so predstavili tri referate. Med njimi je bil

tudi referat slovenske avtorice M. Šircelj z naslovom Rodnost jugoslovanskih žensk po aktivnosti in družbenopolitičnem položaju.

Skupščina EAPS je razkrila različne obstoječe delitve znotraj Evrope. Ko izraza so prišle celo take delitve, kot je delitev na angleško in francosko govorno področje. V dosedanem delu EAPS so demografi s francoskega govornega področja slabo sodelovali. Zato je odbor za imenovanje novega predsednika predlagal kandidata iz Francije, direktorja francoskega nacionalnega demografskega inštituta (INED) G. Calota iz Pariza. V razpravi o kandidatu pa je, čeprav prikrito, prišlo do nasprotovanja nekaterih angleško govorečih udeležencev, predvsem Angležev. Skupščina je kandidaturo naposled sprejela, ker pa ni bila sklepčna, izvolitve ni mogla opraviti in jo je preložila v naslednje mesece, ko jo bodo izvedli po pošti. Ostali del vodstva – predsednik in člani sveta – so bili nominirani še za en mandat. Dosedanji predsednik, Nizozemec Dirk van de Kaa pa je bil predlagan za častnega predsednika. Med pomembnejšimi odločitvami skupščine naj omenim še določitev mesta naslednjega kongresa. Ta bo leta 1991 v Vzhodnem Berlinu.

Tema prve plenarne seje je bila »Izgledi razvoja prebivalstva Evrope v prihodnje«. Organizatorja seje in avtorja referata sva bila akademik dr. Miloš Macura iz Beograda in avtor tega prikaza. V referatu sva obdelala pomembnejša dosedanja razmišljanja o demografski prihodnosti Evrope in podala svojo vizijo alternativ prihodnjega razvoja vse do leta 2035. V uvodnem delu sva metodološko opredelila pristop k problematiki in razmejila med projekcijami prebivalstva in izgledi razvoja v prihodnje. Obravnavana problematika je bila do sedaj v stroki precej zanemarjena. Posamezni poskusi in vizije prihodnosti pa v splošnem niso uspeli napovedati najpomembnejših značilnosti razvoja prebivalstva, ki je sledil. Tako npr.: nobenemu strokovnjaku ni uspelo napovedati niti »baby booma« v petdesetih in začetku šestdesetih let, niti ogromnega znižanja rodnosti v večini evropskih držav, ki je sledilo drugi polovici šestdesetih let; po obravnavi dolgoročnih posledic padajočega trenda sva predstavila dva alternativna scenarija. Prvi scenarij temelji na predvidevanjih prihodnjega razvoja prebivalstva Evrope, ki jih je podala OZN v svojih periodičnih

publikacijah. Pristop OZN je po najinem mnenju preveč optimističen. V obdobju do leta 2025 ne predvideva nobenih bistvenih sprememb v demografski podobi Evrope. Sedanje padajoče trende rodnosti v večini evropskih držav in izredno nizke vrednosti kazalnikov rodnosti nadomeščajo strokovnjaki OZN že od preloma tisočletja naprej s ponovno naraščajočimi trendi in višjimi vrednostmi rodnosti. Do leta 2025 se bo rodnost v večini evropskih držav, ki imajo danes izredno nizke vrednosti, povečala do ravni, ki bodo enake ali zelo blizu tistim, ki dolgoročno zagotavljajo enostavno reprodukcijo prebivalstva. V drugem scenariju, ki sva ga izdelala za potrebe referata, predpostavljamo nadaljevanje nizkih ravni fertilitnosti v državah, kjer je rodnost že nizka, in znižanje, kjer je rodnost še relativno visoka. Ta depopulacijska varianta je mnogo bolj zaskrbljujoča za Evropo, saj razkriva vrsto problemov in motenj v prihodnjem demografskem razvoju. Zmanjševanje števila prebivalstva in pospešeno staranje sta najbolj očitni posledici te možnosti, ki pa še zdaleč nista edini na negativni strani spektra posledic. Evropa bo morala zelo resno upoštevati dejstvo, da v sodobnem svetu demografski vakuum ne more obstajati. Če bo do njega prišlo, se bo na tak ali drugačen način zapolnil, pri čemer pa je veliko možnosti, da bo način zapolnitve za Evropo zelo neugoden.

Diskusija in kritika referata je posebej izpostavila prepričanje avtorjev, da lahko samo depopulacijska varianta (scenarij) vzbudi širši družbeni interes za probleme obnavljanja prebivalstva, kar bo v prihodnje vodilo do ustrezne politične akcije evropskih držav. Poudarjeno je bilo, da zahteva sprememba reproduktivne klime, ali boljše zavesti, spremembo vseh dejavnikov, ki delujejo na reprodukcijo. V okviru prihodnjih razmišljanj o tej temi bo potrebno nameniti ustrezno pozornost razvoju prebivalstev Zahodne Azije in Severne Afrike, ki gravitirata k Evropi in ki bosta tesno povezana s prihodnjim evropskim razvojem.

Francozinja dr. Chantal Blayo je v drugem referatu obravnavala vprašanje, ali prihaja v Evropi po letu 1960 do konvergence ali divergence na področju fertilitnosti. Referat sintetizira glavne značilnosti razvoja fertilitnosti v Evropi v zadnjem četrtnem stoletju. Udeležencem konference referentka ni povedala veliko novega, saj je to področje v

središču pozornosti celotne strokovne javnosti v Evropi. Novi statistični podatki so praviloma pričakani tako, kot svež kruh pri peku. Znižanje rodnosti prebivalstev Evrope po letu 1960 ilustrirajmo samo z ugotovitvijo, da je bila najnižja totalna stopnja fertilitnosti (število otrok, ki jih v poprečju rodi ženska v svoji fertileni dobi) v Evropi leta 1960 v Letoniji, in sicer 1,92. Leta 1983 pa je zabeležilo nižje vrednosti od tega kazalnika kar 18 evropskih držav, tiste, v katerih pa je njegova stopnja na ravni, ki zagotavlja enostavno reprodukcijo, ali pa je višja, bi lahko prešeli na prste ene roke. Družine z večjim številom otrok progresivno izginjajo povsod po Evropi, prevladujoči vzorec pa postajajo družine z enim do dvema otrokoma.

Tretja plenarna seja je obravnavala prihodnost družine, avtor referata pa je bil dr. Hans-Joachim Hoffman-Nowotny iz Züricha. Avtor na začetku nakaže vse bolj razširjeno prepričanje, da je sodobna družina v resni krizi, nato pa poda kratek pregled možnih definicij družine. Njegovo osnovno prepričanje je, da je potrebno za obravnavo prihodnosti družine obravnavati predpogoje modernosti v sodobnih družbah. V nadaljevanju podrobno obravnava evropske demografske trende na področju poročnosti, nastajanja izvenzakonskih skupnosti, obsega družine, razvez in drugih oblik razbitja družine, ponovnih porok in družin z enim roditeljem. Pri tem opozarja, da kljub razlikam med posameznimi deli in državami Evrope v splošnem poteka povsod na kontinentu tak razvoj, kot je značilen za države, ki prednjačijo na posameznih področjih. Tako npr.: Švedska prednjači pri izvenzakonskih skupnostih, ZR Nemčija na področju zniževanja rodnosti itd. V posebnem delu avtor nato poda teoretični okvir prikazanega dogajanja. Pri tem se nasloni na Durkheima in Tönniesa ter strukturno/kulturno paradigmo. Ko obravnava predpogoje modernosti, jih oriše na razliki med lokalno skupnostjo (*«Gemeinschaft»*) in družbo (*«Gesellschaft»*) – v skladu z opredelitvijo Tönniesa. Pri tem obravnava spremembe, diferenciacijo, kompleksnost, odprtost, mobilnost, množično in delno integracijo, širok srednji stratum in državo blagostanja na področju strukture ter spremembe, univerzalizem, namensko orientacijo, pluralizem vrednot, ideologijo doseženega, individualizem, demokracijo in enakost na področju kulture.

Vprašanje o prihodnosti evropske družine nujno izpostavlja vprašanje prihodnosti evropske družbe. V prihodnje današnja oblika družine zelo verjetno ne bo prevladujoč tip družinskega življenja. Razvoj gre vse bolj v smeri, ko se družinske oblike porajajo na čustveni osnovi, ki je veliko bolj nestabilna kot osnove, na katerih je družina nastajala v preteklosti. Zdi se, da bodo posamezniki živeli skupno na podlagi določenih družbenih vrednot (osebna avtonomija, samoizražanje, emancipacija itd.), ki bodo podrejene ideologiji individualizma. Izoblikoval se bo mešan sistem družinskih oblik in odnosov, ki pa skoraj zagotovo ne bo naklonjen večji rodnošči. Zato pa bo tudi razpad teh družinskih oblik verjetno manj travmatičen, tako za starše kot tudi za otroke.

Dr. Tapani Valkonen iz helsinške univerze je napisal referat »Družbene neenakosti pred obličjem smrti«. Avtor poudarja, da demografske analize razkrivajo velike socialne neenakosti na področju smrtnosti kot posledici razlik v izobrazbi, poklicu, dohodu, stanovanjskih razmerah itd. Zanimivo je, da te razlike ne sprožajo večjega odmeva v javnosti, čeprav se smatra, da so izrazito nepravilne in jih je nujno treba odpraviti. Avtor opozarja na velike težave demografske analize teh vprašanj zaradi pomanjkanja podatkov. Zato se je moral omejiti na prikaz razmer v tistih evropskih državah, ki objavljajo potrebne podatke. V diskusiji se je pokazalo, da tako v socialističnih kot v kapitalističnih državah dostikrat zaradi ideoloških razlogov poskušajo skrivati potrebne podatke. V glavnem obstajata dve razlagi teh razlik. Prva razlaga temelji na zdravstveni selekciji. Ljudje niso manj zdravi zato, ker so nižje uvrščeni na socialni lestvici, ampak so nižje na socialni lestvici zato, ker so manj zdravi. Te razlage empirično niso uspeli dokazati. Zato prevladuje razlaga, ki išče socialne vzroke za ugotovljene razlike v obolevnosti in smrtnosti. Znanost vseh razlik še ni sposobna pojasniti, dejstvo pa je, da veliko prispevajo k temu socialne razlike na področju posebnih in splošnih dejavnikov rizika. Če naštejemo samo nekatere, moramo omeniti kajenje, alkoholizem, prehranske navade, razlike v življenjskem okolju, v dostopnosti zdravstvenih institucij itd. Veliko pa prispevajo tudi razlike v količini sredstev, ki jih pripadniki različnih socialnih slo-

jev namenijo (oz. lahko namenijo) za sprijem z boleznimi, ko do njih pride.

Italijanski avtor dr. Antonio Golini je za peto plenarno sejo napisal referat »Mobilnost prebivalstva, tipologija, zbiranje podatkov, trendi in politika«. Golini podrobno klasificira oblike mobilnosti prebivalstva – od vseh oblik migracij pa do turističnih gibanj. Tudi za to področje ugotavlja, da je pomanjkanje podatkov ozko grlo pri nadaljnjem raziskovanju. Pomanjkanje podatkov se kaže tudi v avtorjevem prikazu migracijskih gibanj v Evropi v obdobju po letu 1960. Res pa je tudi, da so mednarodne migracije značilnost samo enega dela Evrope. Vzhodna Evropa jih zaradi zaprtih meja skoraj ne pozna, zaznavne so le začasne ekonomske migracije manjšega obsega. V diskusiji sta bili izpostavljeni zlasti dve vprašanji: prvo se je nanašalo na konflikt med pravico lokalne ali druge skupnosti, da prepove imigrantu vselitev, in pravico vsakogar, da izbira kraj bivanja. Drugo vprašanje pa je bilo kritika referata, ki ni obravnaval učinkov zmanjševanja števila prebivalstva v Evropi, ki je zelo verjetno, na migracijska gibanja. Po mnenju nekaterih strokovnjakov ni preveč verjetno, da bi prihajali v Evropo v večjem številu imigranti iz drugih kontinentov.

Dr. John Ermisch in dr. Heather Joshi sta avtorja referata »Demografske spremembe, ekonomska rast in družbeno blagostanje«, ki je bil obravnavan na šesti plenarni seji. Avtorja sta predvsem poskušala analizirati možne ekonomske posledice zelo nizke rodnošči in perspektivne depopulacije večjih razsežnosti v Evropi. Pri tem sta identificirala nekaj možnih problemov, vendar nobenega takega, ki bi se mu dalo izogniti samo s premišljeno pronatalistično prebivalstveno politiko. V prihodnje bo zagotovo prišlo do zmanjšanja ponudbe delovne sile v Evropi, zato avtorja podrobno obravnavata učinke stacionarnega obsega delovne sile. Pri tem ugotavljata, da bo končni učinek zmanjšane obsega delovne sile odvisen predvsem od stopnje tehničnega in tehnološkega napredka. Zelo zanimiva so njuna zapažanja v zvezi z medgeneracijskimi transferji sredstev. Ta vidik družbene solidarnosti bo v prihodnje postal pomembnejši in tudi družbeno aktualen, saj ni nujno, da bi se sedanji sistem, ko gre v globalu še zmeraj za transfer od mlajših k starejšim generacijam, ohranil v nespremenjeni obliki tudi v prihodnje. Država

blagostanja, ki je velika pridobitev evropske civilizacije, bo tudi v prihodnje igrala pomembno vlogo. Avtorja se pri tem ne ukvarjata z najnovejšimi dogajanjem, ko neokonservativne sile rušijo državo blagostanja. Za reproduktivno obnašanje pa bo zelo pomembno spremeniti delitev dela med spoloma – tako na področju zaposlitve zunaj gospodinjstva kot tudi znotraj gospodinjstva.

Sedma plenarna seja je obravnavala referat madžarskega avtorja dr. Andraša Klingerja »Odgovor politike in njeni učinki«. Ta referat tudi iz vsebinskega vidika pomeni sklepni del konference, ki se je skoz cel teden zavzemala za ustreznejšo in celovitejšo prebivalstveno politiko. Klinger v svojem referatu ugotavlja velike razlike v pomenu prebivalstvene politike v posameznih evropskih državah. Čeprav so še vedno tudi take evropske države, ki menijo, da prebivalstvena politika ni potrebna, pa posebna anketa OZN priča, da vse več evropskih držav spoznava resnost demografskih problemov in nujnost njihovega razreševanja s pomočjo prebivalstvene politike. Po krajšem prikazu merjenja učinkovitosti prebivalstvene politike in tipov te vrste politike preide avtor na podrobnejšo obravnavo tistega dela prebivalstvene politike, ki je namenjen rodnosti in družini. V Evropi predvsem dejavnosti za povečanje rodnosti. Referat poskuša prikazati sedanje razmere v Evropi ob uvažanju materinskih ugodnosti: porodniškega dopusta, dopusta za nego in vzgojo otrok, družinskih dodatkov, davčnih ugodnosti, skrajšanja delavnika za zaposlene matere, institucije otroškega varstva, skrbi za stanovanja in druge družbene storitve.

Tukaj ne moremo podrobneje obravnavati posameznih ukrepov. Povejmo le, da avtorju ni uspelo prikazati najnovejšega stanja na obravnavanem področju. Tako npr. avtor

navaja, da je dolžina porodniškega dopusta v Jugoslaviji še zmeraj samo 15 tednov, kar je že več kot dve desetletji star podatek. Vendar pa njegova največja napaka ni neažurnost pri navajanju posameznih ukrepov, pač pa v tem, da nikjer ne pove, na katero obdobje se nanašajo njegovi podatki in tudi ne vira, po katerem je podatke povzel. Take površnosti si v referatu ne bi smeli privoščiti, ker z njo zavaja evropsko strokovno javnost. Bralec dobi tudi vtis, da posvečajo pozornost prebivalstveni politiki le v državah Vzhodne Evrope, saj so te države preveč poudarjene, manjka pa podrobnejši pregled stanja v drugih državah.

V sklepni oceni dosedanjih prebivalstvenih politik v Evropi avtor ugotavlja, da so bile te politike samo delno učinkovite. Zato je potrebno v prihodnje izgraditi veliko kompleksnejši sistem prebivalstvene politike, ki bo veliko več pozornosti namenil tudi neekonomskim dejavnikom.

Bogata diskusija po referatu je bila izredno kritična. K že omenjeni kritiki je potrebno dodati nagnjenost avtorja k neke vrste moškemu šovinizmu, ko obravnava vprašanje nege in vzgoje otrok. Tega vprašanja ni mogoče omejevati samo na žensko in mater, saj so otroci tudi očetovi, ne pa samo materini. Razprava je tudi pokazala, da je več kot očitno, da si bosta v prihodnje oče in mati morala bolj enakomerno razdeliti delo pri negi in vzgoji otrok. Potrebna je moška emancipacija, kot je poudarila ena od diskutantk.

Sklenimo poročilo z ugotovitvijo, da je ostalo na tej seji in na konferenci nasploh mnogo vprašanj nedorečenih. Za nekatera še ni prišel njihov čas, zato bo treba počakati na novo konferenco, morda na tisto leta 1991.

EMINA KEČO

Komuniciranje in ideologija

(Veselin Masleša, Sarajevo 1986, str. 128)

Avtorica knjige »Komuniciranje in ideologija« želi marksistično pojasniti fenomen masovnega komuniciranja, ki je značilen za današnjo kapitalistično in socialistično industrijsko družbo. Skuša tudi kritično ovrednotiti teze predstavnikov kritične teorije družbe. Predmet knjige je interakcija med družbo in sredstvi množičnega obveščanja.

Sredstva množičnega obveščanja so del industrijske kulture našega časa. So sredstva reprodukcije naše subjektivne realnosti. Obveščanje ustvarja pri sprejemnikih (receptientih) tudi napačne predstave (dezinformacije) o objektivni realnosti izven nas. Uporabniki množičnih sredstev dobijo tudi napačne predstave o vlogi teh sredstev samih. Tako nastaja obojestranski problem ideologije. Po eni strani so sredstva množičnega obveščanja sama v različnih kulturnih sredinah pod vplivom različnih ideologij kot so tehnokratska, birokratska, etatistična, stalinistična, fašistična itd., po drugi strani pa so tudi kritike zlorab teh sredstev lahko ideološke, če kritiki niso samokritični do položaja, iz katerega izhajajo. Ta kriterij velja po mnenju avtorice knjige zlasti za predstavnike kritične teorije družbe, ki zanikajo možnost boljše uporabe množičnih sredstev in možnost dvosmernega komuniciranja.

V knjigi se termin komuniciranja naša le na posredno, javno komuniciranje prek medijev, termin ideologija pa pomeni le »sprevrnjeno zavest«. Pri ovrednotenju vloge množičnih medijev je odločilna konotacija pojma mase. Klasiki marksizma so razumeli maso v pozitivnem smislu kot proletarsko množico, teoretiki E. Freidson, R.

Wright, M. Janowitz, R. Schulze, A. Silbermann, D. McQuil itd. pa opredeljujejo maso v smislu pasivnega, nemočnega sprejemnika obvestil sredstev množičnega obveščanja. Ni jasno, v kakšnem smislu in do katere mere ta sredstva človeka odtujujejo in osvobajajo. Če sprejmemo pesimistično predpostavko, da masovna družba v smislu degradirane javnosti producira masovno komuniciranje, ki takšni »iluzorični skupnosti« (Marxov izraz) tudi služi, potem ni rešitve iz cirkulusa vitiosusa. Večina meščanskih kritikov sredstev množičnega obveščanja ugotavlja »notranjo odtujitev človeka in njegovo prepuščanje mehanskim tokovom vplivov« (ibidem str. 13). Ostaja odprto vprašanje, ali se receptient kot gledalec, poslušalec ali bralec lahko ubrani vsiljenih vplivov množičnih sredstev obveščanja in koliko svojo možnost dejansko izkoristi. Po mnenju B. Brechta prihaja pri poslušanju radia do odtujitve zato, ker je radio edini vir informacij. Poslušalec bi se moral spremeniti v aktivni izvor informacije, s čimer bi to sredstvo demokratiziral. Večina kritikov identificira položaj sprejemnika informacij s položajem konzumentov blaga. Informacija kot blago je analogna blagu kot materialni dobrini, ker se reproducira po istih zakonih trga.

M. Picard, H. Schelsky, A. Gehlen menijo, da mediji »izpirajo možgane«. Vsaka oblika komuniciranja postaja trgovsko blago in se podreja diktaturi trga. Komercializacija komuniciranja je rezultat razvitega kapitalizma. Tudi pri nas se često pojavljajo komercialne oblike posredovanja »umetnosti zaradi denarja«. Avtorica meni, da »so v po-

gojih socializma sredstva javnega obveščanja izraz socialistične demokracije, ker ni duhovne kulture komunikacije samo za ljudske množice, ampak z njihovim sodelovanjem. Sredstva množičnega komuniciranja se razvijajo vedno bolj v ustvarjalna proizvodna mesta socialistične kulture in v veliki meri omogočajo razvoj socialistične osebnosti.« (ibidem str. 32). V tem izhodišču vidi E. Keča »komunikacijsko specifičnost socialistične samoupravnega družbe« in kriterij za miselno naravnost predstavnikov frankfurtske šole, ki ne vidijo prave rešitve za negativne posledice tržne orientiranosti industrijske kulture in zlasti množičnih občil.

Upravljanje z množičnimi občili je razredno pogojeno. Ni vseeno, ali z njimi upravlja buržoazija ali proletariat. Vendar se razlika pri upravljanju ne stopnjuje v nasprotje med črnimi in belim. Nasproti meščanskim zlorabam množičnih medijev še ne poznamo njihove idealne uporabe. E. Kečo navaja primere zlorabe v kapitalistični in socialistični samoupravni družbi. Meni, da »je boj za adekvatno mesto industrijske kulture še pred nami« (ibidem str. 20). Po mnenju avtorice »Komuniciranje i ideologija« je industrijska kultura šele v začetni, nujni fazi razvoja, ki »še ni odkrila svoje prave vrednote« (ibidem str. 19). Po svojem neustreznem mestu in vlogi v družbi ne izkazuje kvalitete, ampak predvsem kič. »Kolonizatorska buržoazija je za svoje namene razvijala fotografijo, imperialisti v prvi svetovni vojni film, fašizem radio, neoimperializem Zahodne Evrope in Amerike pa televizijo«. (ibidem str. 33).

Zloraba množičnih medijev se kaže v ideologizaciji zavesti proletariata. Pri tem se zastavlja vprašanje tržnih mehanizmov reproduciranja »industrializirane zavesti«. Na skrite mehanizme delovanja industrializirane zavesti opozarja tudi Ratka Marić v delu »Kulturni stroj – kritika teorij industrijske zavesti« (Radionica SIC, Beograd 1985). Zaradi nerazvitosti teorije o množičnih medijih dobimo le delni vpogled v to, kar se dogaja z informacijo kot »imaginarnim blagom«.

Adorno označuje industrijsko kultu-

ro kot estetsko barbarstvo, ki ustvarja pri recipientih svojevrstno nemoč kritičnega reagiranja in jih navaja na zgolj površno spremljanje družbenega dogajanja. Blagovna proizvodnja, ki sloni na monopolnih interesih in težnji po profitu, ne omogoča dvosmerne komunikacije. Izobrazba recipienta ni zanesljivo sredstvo za preseganje enostranskega in nepredvidljivega delovanja množičnih sredstev, ker mediji prinašajo vesti v vseh področjih družbenega življenja, recipient pa pozna podrobneje le eno ali nekaj področij dejavnosti.

Adorno ne vidi izhoda iz »preračunljivega idiotizma« množičnih medijev. Njegova kritika industrijske kulture kot zabave, majhne sreče in poceni blaga je ostala samo na ravni interpretacije. Marcuse vidi v industrijski kulturi redukcijo na enodimenzionalnost. Avtorica knjige ugotavlja prednost Marcuseja pred drugimi predstavniki frankfurtske šole v tem, da ne ostane samo pri negativni kritiki industrijske kulture, ampak napoveduje celovito revolucijo kot razrešitev protislovij meščanske družbe. Tudi Habermas ostro kritizira sredstva javnega obveščanja kot sredstva manipuliranja in depolitiziranja množic. Javnost se v razvitem kapitalizmu ne oblikuje več spontano s kritičnim razmišljanjem, ampak umetno. Sredstva obveščanja vzgajajo že mladega človeka za dobrega potrošnika, ne pa za resnično kulturo. Masovna kultura še ni posrečena sinteza nižje, ljudske in višje, elitne kulture, iz katerih izrašča kot iz svojih predhodnic v predkapitalistični družbi. Dobra stran masovne kulture je v tem, da je dostopna najširšim množicam, ker je poceni. Slaba stran pa je v nekvalitetnem blagu. V masovni kulturi se kaže dialektika odnosa med proizvodnjo in potrošnjo, ki vodi do enostranskih učinkov.

Habermas, ki ni pokazal, v čem je revolucionarni prehod iz stare družbe v novo, je ostal po mnenju Kečove na ravni nepraktične teorije.

V pogledu »Kritična teorija družbe – teorija brez prakse« avtorica na osnovi mnenj G. Rohrmasserja, H. Alberta, Abendrotha, A. Wellmarja o predstavnikih frankfurtske šole pride do zak-

ljučka, da kritična teorija sloni na pozitivizmu tradicionalne znanosti, ki vodi jo do kontroverz in nesporazumov brez konkretnih rešitev. H. M. Enzensberger vidi v »industriji zavesti« tudi pozitivne strani: tradicionalne oblike dominacije zavesti so se izkazale za zastarele, odkrivajo se čedalje večje pomanjkljivosti meščanske družbe in se tako odpirajo perspektive za prodor množic k upravljanju k množičnim občilom. Že kapitalisti so do določene mere obvladali množične medije. Proletariat pa mora prevzeti moč obvladovanja od kapitalistov. Sprejeti mora igro z vsemi njenimi nevarnostmi s pomočjo znanja, spretnosti in zvijače. Masa ne bo več objekt, ampak bo subjekt politike, ko bo presežena pozicija osamljenega posameznika kot sestavnega dela mase. Enzensberger meni, da informacijska karantena, ki je bila značilna za stalinizem in fašizem, danes ni več možna, vendar izraža socialistična levica posebno nemoč v odnosu do sredstev obveščanja, ko samo kritizira njihovo zlorabo, namesto da bi jih uporabila v politični situaciji kot sredstva revolucionarnega boja. Pravilno uporabo množičnih sredstev določajo šele celoviti interesi in ne parcialni interesi na Zahodu (privatniki, stranke, korporacije) in v SZ, v kateri upravljajo z njimi ideološke komisije in država). Avtorica meni, da so »sredstva masovnega komuniciranja najprimernejše orožje, s katerim se izvaja lahko neprestan, močan in dolgotrajen proces kulturne revolucije, ki je osnovni predpogoj za realizacijo družbene samoupravne revolucije.« (ibidem str. 107). Te možnosti Enzensberger ne vidi. Pesimistične teorije obtožujejo, da so za človekovo odtujitev krivi množični mediji, ne pa kapitalistični razred in izenačujejo propad tega razreda s propadom človeštva. Enzensberger meni, da bodo sredstva množičnega obveščanja produktivna šele v svobodni socialistični družbi. Ne vidi pa, koliko so ta sredstva že produktivna, ker presoja

vse socialistične države po modelu SZ, ne da bi tudi v tej deželi videl pozitivne premike. Komuniciranje ni stihijna dejavnost, ampak je odgovoren, etični proces. V samoupravni družbi sredstva javnega obveščanja po mnenju avtorice izražajo najširši družbeni interes, vendar je potrebno za učinkovitejše samoupravljanje sistem informiranja še izboljševati. Avtorica na koncu knjige ugotavlja, da se v svetovnem komunikacijskem procesu šele tedaj ne bo izgubilo avtentično človeško, ko bodo vsi sodelovali brez težnje po zmagi in dominaciji. Podoben zaključek ima tudi delo A. Šarčevića »De homine, mišljenje in moderni mit o človeku« (Veselin Masleša, Sarajevo 1986). Šele praksa dialoga odpira perspektive, da sprejemamo druge kot druge (Adorno) in ne kot »funkcijo lastne volje, kulture, tradicionalne, nacionalne. Narcizem lastnega sveta presežemo, kadar enako dobro razumemo sebe in druge brez nadrejanja in podrejanja.« (Šarčević »De homine... str. 564–547).

Kot sredstev množičnega obveščanja ni mogoče abstrahirati iz takšnega ali drugačnega družbenega konteksta, jih tudi ni mogoče abstrahirati od takšne ali drugačne uporabe, ki ni nič drugega kot enosmerno (enodimenzionalno) ali dvodimenzionalno komuniciranje. To pa pomeni, da ne zastopamo instrumentalne koncepcije o vrednosti nevtralnosti sredstev obveščanja samih po sebi. Način sprejemanja informacij ne določa samo človekova svoboda pri izbiri smotrov uporabe orodja, ampak še prej multikavzalna zgodovina, socialna in psihična pogojenost. Način sprejemanja in oddajanja (povratnih) informacij ni razumljiv uniformno, ampak z vidika različnih kulturnih okolij. Namen avtorice ni bil v tem, da analizira vse vidike odnosov med družbo in množično komunikacijsko kulturo, ampak le ideološki vidik, ki je v strukturi industrializirane zavesti inherenten.

Bogomir Novak

Politička misao (Zagreb) št. 4/1986

Razprave: FURIO CERUTTI: Politična racionalnost in varnost v atomski dobi; ZDRAVKO POSAVEC: Politika in socializem; DŽEMAL SOKOLOVIĆ: Politika, etika in ekonomija; VELJKO CVJETIČANIN: Država v jugoslovanski teoriji in praksi; *Ustave Jugoslavije 1947–1986:* ZDRAVKO POSAVEC: Socialni in politično-upravni elementi ustav; EDUARD KALE: Predpostavke za učinkovitost ustave; ZDRAVKO TOMAC: Nove ustavne spremembe in delegatski sistem; CIRIL RIBIČIĆ: O nekatereh specifičnostih ustave SR Slovenije; ĐORĐI CACA: Ustavno normiranje in uresničevanje svoboščin in pravic človeka in državljana v socialistični Jugoslaviji; *Mednarodni odnosi:* RADOVAN VUKADINOVIĆ: Različne koncepcije evropske nevtralnosti; *Pogledi, prikazi, recenzije.*

Socijalizam (Beograd) št. 5/1987

STIPE ŠUVAR: Aktualna vprašanja idejnega boja ZKJ za razvoj socialističnega samoupravljanja in socialistične demokracije; MILAN KUČAN: 50 let uresničevanja Čebinskega manifesta; DŽEMAL SOKOLOVIĆ: Protislovja ekonomske strukture jugoslovanske družbe; VLADIMIR MILANOVIĆ: Birokratizem in etatizem v sodobni jugoslovanski družbi; BRANKO PRNJAT: Kulturna politika in raznolikost človekovih potreb; *Prikaz.*

Opredeljenja (Sarajevo) št. 5/1987

Spremembe v ustavi iz ZZZ: ĆAZIM SADIKOVIĆ: Združeno delo in globalno politično odločanje; NEDO MILIČEVIĆ: Ne-

katere značilnosti sedanjega stanja našega političnega sistema – s posebnim ozirom na prihodnje ustavne spremembe; GOJKO VUKADINOVIĆ: O neposrednih ali posrednih volitvah in delegiranju delegatov; MILAN POPOVIĆ: Delovna in sestavljena organizacija – stanje in potrebne spremembe v odnosu na sedanji način organiziranosti in funkcioniranja; BORISLAV BIJELIĆ: Neobhodnost sprememb v sistemu samoupravne organizacije; *Razprave in članki:* KRSTAN MALEŠEVIĆ: Kaj sodijo delavci o zvezi komunistov in zvezi sindikatov; MILI-MIR MUČIBABIĆ: Aktualnost marksizma in humanizma; JANKO PLETERSKI: Nekaj zapažanj o tendencah v sodobnem jugoslovanskem zgodovinoopisu; NEDIM ŠARAC: Gospodarske razmere in delavsko gibanje v BiH v začetni fazi svetovne ekonomske krize (1929–1932); BESIM SPAHIĆ: Politična propaganda kot podaljšek ekonomskih ciljev in koncentracije moči v svetu; *Prevodi:* Prioriteta enakopravnosti v izobraževanju (poročilo OECD); ERNEST PETRIĆ: Pravica do samoodločbe; *Pogledi in prikazi, nove knjige.*

Marksizam u svetu (Beograd) št. 1–2/1987

Aktualni trenutek socialne demokracije: MARCEL LIEBMAN: Reformizem včeraj in socialna demokracija danes; GEORGE ROSS, JANE JENSON: Povojni razredni boj in kriza politike leve; LEO PANITCH: Socialdemokratska politika v slepi ulici; WILLIAM GRAF: Zapuščanje socialdemokracije v Zahodni Nemčiji; Y. MICHAL BODEMANN: Stranka zelenih in novi nacionalizem v ZR Nemčiji; VICENTE NAVARRO: Ameriške volitve 1980. in 1984 in New Deal: alternativno tolmačenje; PETER BEILHARTZ: Avstralska levica zapušča laburizem; MARK KESSELMAN: Lirične iluzije ali socializem na oblasti: je treba opustiti francoski socializem?; MI-

CHALIS SPOURDALAKIS: Grško izkustvo; ROLAND LEW: O možnem socializmu; RALPH MILIBAND in MARCEL LIEBMAN: Kaj po socialni demokraciji?

Savremenost (Novi Sad) št. 5/1987

Članki in razprave: BOGDAN ILIĆ: Kri-za teoretskih koncepcij razvoja socializma in njihova praktična implikacija; ZOLTAN MERTA: Vloga in pomen človeškega dejavnika za nadaljnji družbenoekonomski raz-

voj; ŽARKO PAPIĆ: Aktualni problemi ekonomske politike in gospodarskega razvoja Jugoslavije; RADOŠ RADIVOJEVIĆ: Družbena organizacija dela v kmetijstvu; SAVA ILIĆ: Integracijsko-dezintegracijska gibanja v zasebnem kmetijstvu in na vasi; *Prispevki:* JOVAN R. MARJANOVIĆ: Idejnopolitični temelji ustavnih sprememb; ZDRAVKO TOMAC: Odnosi pokrajina – republika – federacija in nove ustavne spremembe; MARIJANA PAJVANČIĆ: Razvoj ustavnega sistema in odnosi v jugoslovanski federaciji; CIRIL RIBIČIĆ: Skupščina SFRJ – ureditev, delovanje in perspektiva; *Tribuna:* Praksa in možnosti združništva v Vojvodini; *Pogledi in prikazi.*

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. MARKSIZEM

BREWER John: Exploitation in the new Marxism of collective action. *Sociological Review*, 35(1987)1

II. FILOZOFIJA

RICKERT John: The Fromm-Marcuse debate revisited. *Theory and Society*, 15(1986)3

RILEY Patrick: The »Elements« of Kant's Practical Philosophy. *The Groundwork After 200 years (1785–1985)*. Political Theory, 14(1986)4

SMIRNOV Igor' Nikolaevič, Tolstov Aleksej Borisovič: Filozofski vklad darvinizma: naturalističeskaja versija Majkla R'juza. *Voprosy filosofii*, (1987)1

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

CUIN Charles-Henry: Durkheim et la mobilité sociale. *Revue française de sociologie*, 28(1967)1

HORTON Paul B.: *Sociology*. London: McGraw-Hill; 1984

SAGNOL Marc: La statut de la sociologie chez Simmel et Durkheim. *Revue française de sociologie*, 28(1987)1

SOCIAL Science and Social Policy. Beverly Hills etc.: Sage Publications; 1985

STEWART Elbert W.: *Introduction to Sociology*. New York etc.: McGraw-Hill; 1985

SUR DURKHEIM. *Revue française de sociologie* 28(1987)1 (tematska številka)

THE CHALLENGE of Social Change. London: Sage Publications; 1986

POSEBNE SOCIOLOGIJE

ADORNO Theodor W.: Uvod v sociologijo glasbe: Dvanajst teoretskih predavanj. Ljubljana: Državna založba Slovenije; 1986

BOFF Leonardo: Cerkev-karizma in moč: Razprave o bojevitvi eklezijologiji. Maribor: Obzorja; 1986

BURRIS Val: The discovery of the new middle Class. *Theory and Society*, 15(1986)3

CRAWFORD Duane W., Godbey Geoffrey: *Reconceptualizing Barriers to Family Leisure*. *Leisure Sciences*, 9(1987)2

DAUPHIN Cécile: Cultura e potere delle donne nella ricerca storica. *Critica marxista*, 25(1987)1

EISENSTADT S.N.: *The Classical Sociology of Knowledge and Beyond*. Minerva, 25(1987)1–2

FESENMAIER Daniel R., Lieber Stanley R.: Outdoor Recreation Expenditures and the Effects of Spatial Structure. *Leisure Science*, 9(1987)1

FLANDRIN Jean-Louis: Družina: Sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja. Ljubljana: Delavska enotnost; 1986

GENTRIFICATION of the City. Boston etc.: Allen & Unwin; 1986 *Geschlechterverhältnisse und Frauenpolitik: Projekt Sozialistischer Feminismus*. Berlin: Argument Verlag; 1984

HODSON Randy: Modeling the Effects of Industrial Structure on Wages and Benefits. *Work and Occupations*, 13(1986)4

KLEIBER Douglas, Larson Reed, Csikszentmihalyi Mihaly: The Experience of Leisure in Adolescence. *Journal of Leisure Research*, 18(1986)3

LANGE Lydia: Interactions between disciplines and countries in methodical preferences for empirical research. *Scientometrics*, 10(1986)5–6

MARUŠIČ Ante: *Sociologija znanja i marksizam*. Zagreb: Školska knjiga; 1986

MORGAN Gareth: *Images of Organization*. Beverly Hills etc.: Sage Publications; 1986

SOZIOLOGIE und Oekologie. *Soziale Welt* 37(1986)4 (tematska številka)

SPARKS Colin: A Marxist guide to contemporary film theory. *International Socialism*, (1987)34

SUBJEKT Frau: *Kritische Psychologie der Frauen*: Band 1. Berlin: Argument-Verlag; 1985

ZUR DICHOTOMISIERUNG von hoher und niederer Literatur. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1982

IV. POLITIČNE VEDE

CAWSON Alan: *Corporatism and Political Theory*. Oxford; New York: Basil Blackwell; 1986

LUKACS Georg: Zgodovina in razredna zavest: Študije o marksistični dialektiki. Ljubljana: Institut za marksistične študije ZRC SAZU; 1985

McFARLAND Andrew S.: Interest Groups and Theories of Power in America. *British Journal of Political Science*, 17(1987)2

NOVI DRUŠTVENI POKRETI. Marksistička misao (1986)4 (tematska številka)

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

ARBLASTER Anthony: *The Rise and Decline of Western Liberalism*. New York: Basil Blackwell; 1985

ASSESSING the Effects of the U.S. Voting Rights Act. *Publius* 16(1986)4 (tematska številka)

BUDGE Ian, Laver Michael: Policy, Ideology and Party Distance: Analysis of Election Programmes in 19 Democracies. *Legislative Studies Quarterly*, 11(1986)4

DRUŠTVENA kretanja i promene u socijalističkim zemljama. *Socijalizam* 29(1986)12 (tematska številka)

FEHER Ferenc, Heller Agnes: Eastern Left-Western Left. Part II: After 1986. *Socialist Review*, 16(1986)6

GORTON George: China's »market socialism« – can it work and how far can it go? *International Socialism*, (1987)34

LES POLITIQUES d'ajustement: Orthodoxy ou heterodoxy. *Revue Tiers-monde* 28(1987)109 (tematska številka)

MACKOVSKIJ Mihail Semionovič: O sistemizaciji ponjatinog aparata sociologije sem'i. Sociologičeskie issledovanija, (1987)1

MOUZELIS Nicos: On the Concept of Populism: Populist and Clientelist Modes of Incorporation in Semiperipheral Politics. *Politics and Society*, 18(1985)3

OSTVARIVANJE uloge osnovne organizacije saveza komunista. *Praksa* (1986)6 – del številke (tematska številka)

THE POLITICS of Exile. *Third World Quarterly* 9(1987)1 (tematska številka)

VRANICKI Predrag: Samoupravljanje kao permanentna revolucija. Zagreb: Cekade; SNL; 1985

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

ANDERSON Perry: The figures of Descent. *New Left Review*, (1987)161

ETHNIC Phenomena. Nationalism, classifications, prejudice. *International social Science Journal* 39(1987)111 (tematska številka)

HAUG Wolfgang Fritz: Vergangenheit, die Zukunft werden soll. Ueber den Historiker-Streit. *Argument*, 29(1987)161

HENICKE Hartmut: Die Stuttgarter Linken gegen die opportunistische Zersetzung der deutschen Sozialdemokratie in den Jahren 1910 bis 1914. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 29(1987)2

JAUME Lucien: Le Public et le privé chez les Jacobins (1789–1794). *Revue Française de science politique*, 37(1987)2

V. MEDNARODNI ODNOSI

DRYZEK John S., Hunter Susan: Environmental Meditation for International Problems. *International Studies Quarterly*, 31(1987)1

LUBBERS Jan Hendrik: New Horizons in Postwar Diplomacy. *Washington Quarterly*, 10(1987)1

MANDELBAUM Michael, Talbot Strobe: Reykjavik and Beyond. *Foreign Affairs*, 65(1986–87)2

SHELTER and Homelessness. In the International Year of Shelter and Homeless. *Cities* 4(1987)1 (tematska številka)

WILKENING Dean, Watman Kean, Kennedy Michael: Strategic defences and first-strike stability. *Survival*, 29(1987)2

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

ALPATOV V. M.: O dejatel'nosti ob'edinenennogo instituta kul'tury radio- i teleperedat'el' pri japonskoj gosudarstvennoj kompanii NHK. *Vestnik moskovskogo univerziteta-žurnalistika*, (1987)1

BERGER Rene: Od televizije ka televizijama. *Makrotelevizija, megatelevizija, mezotelevizija, mikrotelevizija*. RTV, (1986)44

KUNCZIK Michael: »Development Journalism« – ein neuer Journalismustypus? *Publizistik*, 1(1986)3–4

MEDNARODNO komuniciranje. *Novinarstvo* 22(1986)3–4 (tematska številka)

SCHROEDER Kim Christian: Convergence of Antagonistic Traditions? The Case of Audience Research. *European Journal of Communication*, 2(1987)1

THE POLITICS of the Communications Revolution in western Europe. *West European Politics* 9(1986)4 (tematska številka)

VII. SLO, DRUŽBENA SAMOZAŠČITA

ŠEKS Vladimir: Delikt mišljenja. Beograd: Samozaložba; 1986

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO

BEN-DAVID Joseph: Uloga znanstvenika u društvu. Zagreb: Školska knjiga; 1986

HAERKAMP Hans: Beyond the Iron Cage of Modernity? Achievement, Negotiation and Changes in the Power Structure. *Theory Culture and Society*, 4(1987)1

LANGUAGE and Humor. *International Journal of the Sociology of Language* (1987)65 (tematska številka)

PROCTOR Robert Neel: The Politics of Purity: Origins of the Ideal of Neutral Science. *Ann Arbor: University Microfilms International*: 1987

IX. PSIHOLOGIJA

COHEN Yael: Ravens and Relevance. *Erkenntnis*, 26(1987)2

DIAMOND Michael A., Allocorn Seth: Role Formation as Defensive Activity in Bureaucratic Organizations. *Political Psychology*, 7(1986)4

DUNDJEROVIĆ Ratko: Stavovi omladine o aktuelnim problemima zapošljavanja i nezaposlenosti. *Opredjeljenja*, 17(1986)12

SOCIAL ISSUES and Personal Life: The Search for Connections. *Journal of Social Issues* 42(1986)2 (tematska številka)

X. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO

DISKUSIJA. Opredeljenja, 17(1986)10

HORVAT Branko: Socijalistička privreda. Opredeljenja,
17(1986)11

NAŠE TEHNOLOŠKE ŠANKE. Praksa (1986)6 – del
številke (tematska številka)

SPECTOR Paul E.: Perceived Control by Employees: A
Meta-Analysis of Studies Concerning Autonomy and
Participation at work. Human Relations, 39(1986)11
TECHNOLOGICAL Change, Industrial Restructuring
and Regional Development. London: Allen & Unwin;
1986

UDC 378.1

KRISTAN, dr. Ivan: The organizational Form of High Education (University).
Teorija in praksa, Ljubljana 1987. Vol. XXIV, No. 8-9, p. 1017-1027

In this part of the research study on Organizational Form of High Education some hypotheses and suggestions for an institutionally organized university are put forward. Three aspects are considered: a) its legal system; b) its status in regard to the selfmanagement organization based on interests; c) its associative function (in regard to the common task, which the university as a community of high schools has, to its organizational forms based on selfmanagement, to the introduction of the educational and scientific council and university assembly). A hypothesis is put forward according to which the status of the university after the introduction of the Goal Oriented Education is not on a desirable level; in the goal-oriented system of education University has lost its proper role (amidst other, be it elementary, secondary or high school, educational functions). Therefore the author stands for the adoption of a particular Highschool Education and University Law. The status and role which the university has within the system of selfmanagement communities of interests is far from appropriate. More-over the problem of interconnection of the two at the university level necessarily closely related spheres of education and research is not solved since these two fields are organized in two separated and independent communities of interests.

UDC 314.15:378.18(497.12)

MALACIČ, dr. Janez: Demographic Basis for the Highschool Development in SR Slovenia.
Teorija in praksa, Ljubljana 1987. Vol. XXIV, No. 8-9, p. 1048-1055

The characteristic features of the current population reproduction in highly developed countries are dealt with in the introductory part of the article. In the last three decades these features are becoming increasingly characteristic for Slovenia. On this basis the broadest possible demographic foundation for the development of high school education in Slovenia is presented. The demographic factors which are shaping the students contingent of population and the concrete student population are dealt with. Although in the case of student population the demographic factors are, according to the author, less important, the society in its policy and future development planning has to pay particular attention to the basic demographic characteristics as for example, fertility, mortality and migrations, as well as to the individual parts, the population is composed of.

UDC 001.5:378.4

KIRN, dr. Andrej: Current Tendencies in Scientific Thought and University.
Teorija in praksa, Ljubljana 1987. Vol. XXIV, No. 8-9, p. 1069-1078

Fourteen tendencies in the current scientific thought are presented by the author. Particular attention is paid to tendencies in which ecology, entropy, axiology and dialectics are given an eminent role. Attention is further called to the fact that the question as to which tendencies can be considered as primary and which as secondary ones, i. e. derived, has still not been solved. These tendencies are reciprocally interwoven, complementary or even exclusive. None of these tendencies can be prescribed or imposed upon science from outside; scientific success and persuasiveness of a tendency are the only criterion. It is the intellectual scientific culture which elevates particular tendencies to a higher intellectual standard in the research sphere. As far as the reconstruction (perestroika) of the university is considered to be not only an organizational and economic one, but a spiritual and intellectual as well, a detailed analysis of the dominant tendencies in the sphere of scientific thought and their social and cognitive evaluation, is of eminent importance.

UDK 378.1

KRISTAN, dr. Ivan: Organiziranost visokega šolstva (univerze).**Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 8-9, str. 1017-1027**

Ta del raziskave o organiziranosti visokega šolstva postavlja nekatere hipoteze in daje določene predloge za institucionalno organiziranost univerze. Ukvarja se s tremi vidiki, in sicer z a) zakonsko ureditvijo univerze (visokega šolstva), b) položajem univerze v samoupravni interesni organiziranosti in c) združevalno funkcijo univerze (s stališča skupnih nalog, ki jih ima kot skupnost visokih šol, samoupravne organiziranosti, uvedbe pedagoško znanstvenega sveta, skupščine univerze itd.). Postavljena je hipoteza, da položaj univerze v sedanjem zakonu o usmerjenem izobraževanju ni dobro urejen; da je v sistemu usmerjenega izobraževanja vloga univerze zbledela v povprečju izobraževalnih funkcij od osnovnošolske, srednješolske, višješolske in visokošolske izobraževalne funkcije. Zato se zavzema za ponoven sprejem posebnega zakona o visokem šolstvu oz. o univerzi. Tudi glede samoupravne interesne organiziranosti ugotavlja, da položaj univerze v sedanjem sistemu interesnih skupnosti ni ustrezno urejen. Nerešeno je vprašanje povezanosti raziskovalnega in izobraževalnega procesa na univerzi, saj je to področje organizirano v dveh ločenih samostojnih interesnih skupnostih.

UDK 314.15:378.18(497.12)

MALACIČ, dr. Janez: Demografske osnove razvoja visokega šolstva v SR Sloveniji.**Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 8-9, str. 1048-1055**

Na začetku sestavka avtor obravnava značilnosti sodobnega načina obnavljanja prebivalstva v industrijsko razvitih državah. V zadnjih treh desetletjih prevladuje sodobni način obnavljanja prebivalstva tudi v SR Sloveniji. Na ta način je podana najširša demografska osnova razvoja visokega šolstva pri nas. V nadaljevanju članek obravnava demografske dejavnike oblikovanja študentskega kontingenta prebivalstva in konkretne študentske populacije. Pri slednji so demografski dejavniki manj pomembni, kljub temu pa mora družba v svoji politiki in pri načrtovanju prihodnjega razvoja spremljati osnovne značilnosti rodnosti, smrtnosti in selitev kakor tudi posamezni sestav prebivalstva.

UDK 001.5:378.4

KIRN, dr. Andrej: Sodobne tendence v načinu znanstvenega mišljenja in univerza.**Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 8-9, str. 1069-1078**

Avtor našteje 14 tendenc v načinu sodobnega znanstvenega mišljenja. Podrobneje pa predstavi tendenco k ekologizaciji, entropizaciji, aksiologizaciji in dialektizaciji. Opozori, da ni rešeno vprašanje, katere izmed teh tendenc so primarne, katere pa so sekundarne, izvedene. Te tendence se medsebojno prepletajo, se dopolnjujejo pa tudi izključujejo. Nobene izmed navedenih tendenc ni mogoče predpisati ali vsiliti znanosti od zunaj. To je stvar znanstvene uspešnosti in prepričljivosti neke tendence. Intelktualna znanstvena kultura sama povzdigne določene tendence v raziskovalne miselne standarde. Če je prenova univerze tudi duhovna, miselna in ne samo kadrovska, organizacijska in ekonomska zadeva, potem je zanjo še posebno pomembna podrobnejša analiza dominantnih tendenc v načinu znanstvenega mišljenja in njihova družbena in spoznavna ocenitev za naše razmere.

POPRAVEK

V številki 7 naše revije je v naslovu prispevka »Razvoj marksizma v ZDA po drugi svetovni vojni« (str. 986) pomotoma izpadlo ime pisca Miloša Nikolića; avtorju in bralcem se za napako opravičujemo. – Uredništvo.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Janez Šinkovec: Za sodobnejšo koncepcijo Zakona o združenem delu
Berni Strmčnik: Nekateri dileme ponovnega uvajanja osebnega dela v
naše zdravstvo

Vojmir Franičević: O povezanosti ekonomije in politike v kontekstu
krize jugoslovanske družbe in njenega socialističnega projekta

Dušan Bilandžić: Redefinirati koncept samoupravljanja

Zdravko Tomac: Samoupravljanje kot učinkovit vse obsegajoč sistem
funkcioniranja družbe

Vladimir Gligorov: Politično gospodarstvo in gospodarska politika

Ljubomir Madžar: Politični pogoji za uveljavitev trga

Fuad Muhić: O razmerju med ekonomijo in politiko v jugoslovanski
družbi

France Černe: Civilna družba in »civilno« gospodarstvo

Ivan Ribnikar: Finance, denar in banke v Jugoslaviji ter Agrokomerc

Mitja Gaspari: Menično poslovanje ni glavni razlog neučinkovitosti
denarne politike v Jugoslaviji

Razprava o knjigi Zdravka Mlinarja »Protislovja družbenega razvoja«